

ISSN 2078-8134

КЕРУЕН

М.О.ӘУЕЗОВ
АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫ
ХАБАРШЫСЫ

M.O. AUEZOV
INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART
HERALD

ИНСТИТУТ
ЛИТЕРАТУРЫ И
ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА
ВЕСТНИК

73 (№4)

2021

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**73 (№4)
2021**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

73 (№4)
2021

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

73 (№4)
2021

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005 жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және баспагері:

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:

Занды мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Шевченко к-сі, 28, 050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29, 2-қабат, 050010,

Тел .: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы

24 наурызда Қазақстан

Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген. Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24 наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

73 (4), 2021

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

СҰЛТАН Ертай, PhD доктор, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005 года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко 28,
050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

**Журнал зарегистрирован
24 марта 2005 года в
Комитете информации и
архивов Министерства культуры,
информации и спорта
Республики Казахстан.
Свидетельство о регистрации:
24 марта 2005 г. №5844-Ж.**

«КЕРУЕН»

73 (4), 2021

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор
филологических наук, член-корреспондент НАН
РК, генеральный директор Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:
КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:
СУЛТАН Ертай, доктор PhD, заместитель
генерального директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered on
March 24, 2005 in the Committee
of Information and Archives of the
Ministry of Culture, Information
and Sports of the Republic of
Kazakhstan. Registration certificate:
March 24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

73 (4), 2021

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of the
National Academy of Sciences of the Republic of
Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Editor-in-Chief:

SULTAN Yertay, PhD, Deputy Director General
of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Редакциялық алқа:

СҰЛТАН Ертай (бас редактордың орынбасары), PhD доктор, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының орынбасары (Алматы, Қазақстан)

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)

БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)

SNAMORRO Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінде қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі (Семей,

Қазақстан)

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт, өнертану кандидаты, доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Атырау, Қазақстан)

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD доктор, ғылыми -инновациялық қызмет және халықаралық байланыстар бөлімі меңгерушісінің орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СУЛТАН Ертай (заместитель главного редактора), доктор PhD, заместитель генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Нур-Султан, Казахстан)

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

СНАМОРРО Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США)

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, доктор PhD, ассоциированный профессор, заведующая кафедрой казахской литературы государственного университета имени Шакарима г. Семей (Семей, Казахстан)

ОРДА Гульжахан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.

Ауэзова (Алматы, Казахстан)

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ШАРИПОВА Диляра Сафарғалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеновна, кандидат искусствоведения, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, старший преподаватель кафедры музыки и искусства Атырау Университет (Атырау, Казахстан)

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, доктор PhD, заместитель заведующего по научно-инновационной деятельности и международных связей кафедры казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Editorial board

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD:

SULTAN Yertay (Deputy Editor-in-Chief), Ph.D., Vice-general director of M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapievna, Ph.D., Associate Professor, Head of the Department of Kazakh Literature of Semey Shakarim State University (Semey, Kazakhstan)

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the

M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Senior Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)

DAUTOVA Gulnaz Rahimovna, Ph.D., Deputy Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University for Scientific and Innovative Activities and International Relations (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

<i>БАС РЕДАКТОРДЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ</i>	15
<i>Қасқабасов С.А.</i> Абай шығармашылығының фольклорлық бастаулары жөнінде.....	18
<i>Дәдебаев Ж.Д., Жусанбаева С.Б., Баязитов Б.Б.</i> Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі.....	28
<i>Орда Г.Ж.</i> Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер.....	39
<i>Темірболат А.Б.</i> Жамбыл Жабаевтың «Өтеген батыр» поэмасындағы хронотоп категориясы.....	52
<i>Құлбарақ С.О., Тұяқбаев Ғ.Ә., Уткелбаев Қ.З.</i> Бақытбек Смағұл шығармаларындағы ауған соғысы шындығының бейнеленуі.....	65
<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Айтұғанова С.Ш., Бекеева Н.Ж.</i> Мұқағали Мақатаев поэтологиясы: өлеңдегі өлең мен ақын.....	75
<i>Жақыпов Ж.А., Мейрамбекова Л.К., Абдыханова Б.А., Бейсембаева С.Т.</i> Қазақ ертегілері мен эпостық жырларындағы уақыт пен кеңістікті тілдік бейнелеудің кейбір ерекшеліктері	88
<i>Қалиева А.Қ.</i> Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер: когнитивтік талдау.....	99
<i>Рақыш Ж.С.</i> «Бозжігіт» эпосының сюжеттік-типологиялық ерекшеліктері.....	109
<i>Сұлтанғалиева Р.Б., Харисова Ж.Ж.</i> Әдеби туындыдағы заттық әлемді эстетикаландыруда попарттың көркемдік қызметі.....	118
<i>Асқарова А.Ш.</i> Қазақ және шетел прозасындағы мистика.....	127
<i>Тұрмағамбетова Б.Ж.</i> Шетел қазақтарының ғұрып әндерінің қазіргі қолданыс аясы	139
<i>Сәулембек Г.Р.</i> Мистикалық прозадағы вампиризм: М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі негізінде....	149
<i>Сәрсенбаева Ж., Якыджы А.</i> Қазіргі қазақ прозасындағы әйел образы және оларды сомдаудағы психологиялық аспектілер	160
<i>Жақан Д.С.</i> Рәсімдік ойындардың даму сипаты.....	172
<i>Балтабаева Н.С., Панзабек Б.Т., Қожеева Б.Ш.</i> «Абай жолы» роман-эпопеясындағы этномәдени ақпаратты оқытудың маңызы	183
<i>Худайбергенов Н.Д.</i> Қазіргі балалар поэзиясындағы көркемдік-аксиологиялық ізденістер (А.Естен шығармашылығы негізінде).....	190
<i>Ахметова А.М.</i> Бақытбек Қадырдың «жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер	200
<i>Хуатбекұлы Е.</i> Байбота Қошым-Ноғай шығармаларының поэтикалық сипаты.....	211
<i>Әбікенов Ж.О., Енсеева В.Т.</i> Пандемия жағдайындағы оқу мәдениеті және оның азаматтардың құндылықтарына әсері.....	220
<i>Сәрсек Н.Ә.</i> Қазақ мақал-мәтелдерінің ерекшеліктері және олардың өзге түркі тілдеріндегі мақалдармен ұқсастығы	234
<i>Р.Усманов, Еркебай А.С.</i> «Анархан» драмасындағы ұйғыр халқының ұлттық құндылықтарының сақталуы мен бүгінгі сахналық көрінісі	246
<i>Жалғасбаева Қ.Б., Даутова Г.Р.</i> Жамбылдың ақындық әлемі	255
<i>Набиолла Н.</i> Абай шығармашылығындағы мақал-мәтелдердің көрінісі	267
<i>Оралбек А.</i> Халық ақыны Әбдіғали Сариевтің айтыстағы өзіндік қыры.....	275
<i>Мағазбеков Н.Ж., Чинар А.</i> Абай поэзиясындағы ұлттық болмыс пен мінез.....	284
<i>Даркембаева А.Б.</i> Музыка өнері – адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру құралы.....	293
<i>Шомаева Д.Е., Жұмасеитова Г.Т.</i> Ұлттық балет жанрындағы шығармашылық ізденістер: «Сұлтан Бейбарыс» және «Желтұраңғы туралы аңыз».....	305
<i>Оспаналы М.Е.</i> Қазіргі қазақ әңгімесіндегі әдеби интерьердің қызметі	314
<i>Егеубаева Е.Б., Мұқышева Н.Р.</i> Табиғат көрінісінің кинематографиялық бейне ретінде қалыптасуы мен дамуы	325
<i>Гумаров А., Ахмет А.Қ.</i> «Қыз Жібек» пьесасының қазақ сахнасындағы жаңа интерпретациясы...338	338
<i>Усенбаева Ш.М., Бұтабаева Л.А.</i> Қазақстан Республикасында зағип және нашар көретін оқырмандар үшін арнайы кітапханалар желісін дамытудың негізгі бағыттары	348
<i>Әбдіқалық К.С., Алиева Ж.А., Абидаева Қ.Н., Демжанова Г.</i> Прозалық шығармалардағы қасқыр бейнесі және диалогтік оқыту.....	362

СОДЕРЖАНИЕ

ОБРАЩЕНИЕ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА	16
<i>Каскабасов С.А.</i> Фольклорные истоки творчества Абая	18
<i>Дадебаев Ж.Д., Жусанбаева С.Б., Баязитов Б.Б.</i> Смысло-структурная система произведений Абая	28
<i>Орда Г.Ж.</i> Художественное искание в современной казахской детской поэзии	39
<i>Темирболат А.Б.</i> Категория хронотопа в поэме Жамбыла Жабаева «Утеген батыр»	52
<i>Кулбарак С.О., Туякбаев Г.А., Уткелбаев К.З.</i> Отражение реальности афганской войны в произведениях Бакытбека Смагула	65
<i>Аймухамбет Ж.А., Айтуганова С.Ш., Бекеева Н.Ж.</i> Поэтология Мукагали Макатаева: стих и поэт в стихах	75
<i>Жакупов Ж.А., Мейрамбекова Л.К., Абдыханова Б.А., Бейсембаева С.Т.</i> Некоторые особенности языковой репрезентации времени и пространства в казахских сказках и эпических поэмах	88
<i>Калиева А.К.</i> Процессы трансформации литературного сознания: когнитивный анализ	99
<i>Рақыш Ж.С.</i> Сюжетно-типологические особенности эпоса «Бозжигит»	109
<i>Султангалиева Р.Б., Харисова Ж.Ж.</i> Художественная функция поп-арта в эстетизации предметного мира в литературном произведении	118
<i>Аскарова А.Ш.</i> Мистика в казахской и зарубежной прозе	127
<i>Турмагамбетова Б.Ж.</i> Современное применение обрядовых песен зарубежных казахов	139
<i>Саулембек Г.Р.</i> Вампиризм в мистической прозе: по мотивам рассказа М. Магауина «Кукла»	149
<i>Сарсенбаева Ж., Якыджы А.</i> Образ женщин в современной казахской прозе и психологические аспекты их характера	160
<i>Жакан Д.С.</i> Характеристика исторического развития ритуальных игр	172
<i>Балтабаева Н.С., Панзабек Б.Т., Қожжекеева Б.Ш.</i> Значение обучения этнокультурной информации в романе-эпосе «Путь Абая»	183
<i>Худайбергенов Н.Д.</i> Художественно-аксиологические искания в современной казахской детской поэзии (на основе творчества А. Естена)	190
<i>Ахметова А.М.</i> Мистические и научно-фантастические элементы в рассказе Бахытбека Кадыра «Зеленые палатки»	200
<i>Хуатбекұлы Е.</i> Поэтический характер произведений Байботы Кошым-Ногай	211
<i>Абикенов Ж.О., Енсеева В.Т.</i> Культура чтения в условиях пандемии и ее влияние на ценности граждан	220
<i>Сарсек Н.А.</i> Особенности казахских пословиц и их сходство с пословицами других тюркских языков	234
<i>Усманов Р., Еркебай А.С.</i> Сохранение национальных ценностей уйгурского народа в драматической постановке «Анархан» и современная интерпретация сценического представления	246
<i>Жалғасбаева К.Б., Даутова Г.Р.</i> Поэтический мир Джамбула	255
<i>Набиолла Н.</i> Вид пословицы из творчестве Абая	267
<i>Оралбек А.</i> Особенности исполнения айтысов народного поэта импровизатора А. Сариева	275
<i>Магазбеков Н.Ж., Чинар А.А.</i> Национальное бытие и характер в поэзии Абая	284
<i>Даркембаева А.Б.</i> Музыкальное искусство-средство формирования нравственных качеств	293
<i>Шомаева Д.Е., Жумасейтова Г.Т.</i> Творческие поиски в жанре национального балета: «Султан Бейбарс» и «Легенда о Желтуранге»	305
<i>Оспаналы М.Е.</i> Функции интерьера в современной казахской прозе	314
<i>Егеубаева Е.Б., Мукушева Н.Р.</i> Становление и развитие природы как кинематографический образ	325
<i>Гумаров А., Ахмет А.К.</i> Новая интерпретация пьесы «Кыз жибек» на казахской сцене	338
<i>Усенбаева Ш.М., Бутабаева Л.А.</i> Основные направления развития сети специализированных библиотек для незрячих и слабовидящих читателей в Республике Казахстан	348
<i>Абдикалык К.С., Алиева Ж.А., Абилдаева К.Н., Демжанова Г.</i> Образ волка в прозаических произведениях и диалогическое обучение	362

CONTENT

<i>EDITOR-IN-CHIEF'S ADDRESS</i>	17
<i>Kaskabassov S.A.</i> Folklore sources of the Abay workshop	18
<i>Dadebaev Zh.D., Zhusanbaeva S.B., Bayazitov.B.B.</i> Semantic and Structural System of Abay's Works.....	28
<i>Orda G.Zh.</i> Artistic search in modern Kazakh children's poetry.....	39
<i>Temirbolat A.B.</i> Category of chronotope in Zhambyl Zhabaev's poem "Utegen batyr".....	52
<i>Kulbarak S.O., Tuyakbayev G.A., Utkelbaev K.Z.</i> Bakytbek Smagul's works reveal the reality of the afghan war.....	65
<i>Aimukhambet Zh.A., Aituganova S.Sh., Bekeyeva N.Zh.</i> Poetology of Mukagali Mukatayev: verse and poet in verse.....	75
<i>Zhakupov Zh.A., Meirambekova L.K., Abdykhanova B.A., Beisembayeva S.T.</i> Some peculiarities of the linguistic representation of time and space in Kazakh fairy tales and epic poems.....	88
<i>Kaliev A.K.</i> The processes of transformation of literary consciousness: cognitive analysis...110 <i>Askarova A.Sh.</i> Mysticism in Kazakh and foreign prose.....	99
<i>Rakysh Zh.S.</i> Plot and typological features of the epic "Bozzhigit".....	109
<i>Sultangaliyeva R.B., Kharisova Zh.Zh.</i> Artistic function of pop art in aesthetization of the subject world in a literary work.....	118
<i>Askarova A.Sh.</i> Mysticism in Kazakh and foreign prose	127
<i>Turmagambetova B.Zh.</i> Modern application of folk songs of foreign Kazakhs.....	139
<i>Saulembek G.R.</i> Vampirism in mystical prose: based on the story of M.Magauin «Doll»	149
<i>Sarsenbaeva Zh., Yakici A.</i> The image of women in modern kazakh prose and psychological aspects in creating them.....	160
<i>Zhakan D.S.</i> Characteristics of the historical development of ritual games.....	172
<i>Baltabayeva N.S., Panzabek B.T., Kozhekeeva B.Sh.</i> The importance of teaching ethno-cultural information in the epic novel "Abai zholy" (the path of Abai).....	183
<i>Khudaibergenov N.D.</i> Artistic and axiological searches in modern kazakh children's poetry (based on the work of A. Esten).....	190
<i>Akhmetova A.M.</i> Mystical and scientific-fantastic elements in the «Green tents» story written by Bakhyt-bek Kadyr.....	200
<i>Khuatbekuly Y.</i> Poetic character of Baibota Koshym-Nogai's works.....	211
<i>Abikenov Zh.O., Yenseyeva V.T.</i> The culture of reading in a pandemic and the impact on the value of citizens	220
<i>Sarsek N.A.</i> Features of kazakh proverbs and their similarity with other turkic languages	234
<i>Usmanov R., Yerkebay A.</i> Preservation of the national values of the uyghur people in the dramatic production "Anarkhan" and a modern interpretation of the stage performance.	246
<i>Zhalgasbayeva K.B., Daytova G.R.</i> The poetic world of Zhambyl.....	255
<i>Nabiolla N.</i> Kind of proverbs from the works of Abay.....	267
<i>Oralbek A.</i> Peculiarities in performing aitys of the folks improvisatory poet A.Sariev.....	275
<i>Magazbekov N.Zh., Çınar A.A.</i> National being and character in Abai's poetry.....	284
<i>Darkembayeva A.</i> Musical art – a tool for the formation of moral qualities.....	293
<i>Shomayeva D.Y., Zhumaseitova G.T.</i> Creative searches in the genre of national ballet: "Sultan Baibars" and "The Legend of Turanga".....	305
<i>Ospanaly M.E.</i> Functions of Interior in Modern Kazakh Literature	314
<i>Yegeubayeva Ye.B., Mukusheva N.R.</i> Formation and development of nature as a cinematic image	325
<i>Gumarov A., Akhmet A.K.</i> A new interpretation of the play «Kyz zhibek» on the kazakh stage	338
<i>Usenbayeva Sh.M., Butabayeva L.A.</i> The main directions of development of a network of specialized libraries for blind and visually impaired readers in the Republic of Kazakhstan	348
<i>Abdiqalyq K., Alieva Zh., Abildayeva K., Demzhanova G.</i> The image of the wolf in prose works and dia-logical training	362

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «**Керуен**».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опираясь на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

FTAMP 17.71.01

Қасқабасов С.А.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: seit.kaskabassov1940@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2299-6729

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БАСТАУЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Абайдың дүниеге келген туып-өскен ортасындағы фольклорлық ахуал ғылыми тұрғыдан қарастырылды. Өйткені ол кез дала фольклорының тұтастығы бұзылмаған, ауызша айтқыштық дәстүр желісі үзілмеген кезең болатын. Сондықтан да зерттеу барысында Абайдың елдегі шешен, ақын, ертегішілер әңгімесін тыңдап өскен зеректігі мен ынталылығы оның болашақ шығармашылығына да әсер етті. Абай тұлғасын қалыптастырған алғы шарттардың бастауы ретінде арғы атасы – Ырғызбай, бергісі Өскенбай, өз әкесі Құнанбай жайындағы және ел аузында күлдіргі әңгімелерімен жұрт жадында сақталған нағашы жұрты Тонтай жайындағы аңыз, әңгімелер мен жаңаша мәліметтер іздестіріліп, сол тұстағы шешендік өнердің, жалпы фольклордың ел өміріндегі маңызы ашылды. Ел ішінде ауызша таралған фольклорлық әңгімелер мен қатар нақтылы тарихи деректер түгел жиналып, ғылыми тұрғыдан сарапталды. Абайдың әкесі Құнанбай тұлғасы – өз заманының бетке ұстар биік тұлғасы. Ол ата дәстүрдің нық тірегі болып, оны бергі заманға жеткізсе, Абай оны әрі қарай жаңашылдықпен дамытты. Әке еркімен ел ісіне жастай араласқан Абай тез есейіп, балалықтан да ерте айырылып, жастайынан ел ішіндегі әңгіме, сөз өнерін, билердің шешендік өнеріне құлақ салып, өзінің ерекше талантымен бойына сіңіре білді.

Сондай-ақ, Абайдың өскен өңірдегі шешен, ақын, ертегішілердің әңгімесін тез ұғып алатын зеректігімен, ынталылығы арқылы алғашқы халықтық білім қорын байытқанына назар аударылды. Мәселен, ертекіші Баймағамбет Мырзаханұлы Абай Шығыс пен Еуропа халықтарының әңгімелерін айтса, ол дереу үйреніп жатқа айтқан. Дами келе тек қазақтың төл фольклорын ғана емес, басқа халықтардың фольклорлық мұраларын да оқып білуге жету жолы ғылыми тұрғыдан зерделенді.

Мақалада Абай тәрбиесіндегі әжесі Зере мен анасы Ұлжанның халықтық дәстүрге беріктігі жайында да алғаш рет ғылыми тұжырымдар жасалды. Сол арқылы қазақтың дәстүрлі отбасылық құндылықтарындағы әулеттік тәрбиенің мән-маңызы ашылып, бала болмысын қалыптастырудағы ата мен әже орнының маңызы, ене мен келін арақатынастарының үйлесімділігі, осындай үйлесімді тәрбиенің Абай секілді данышпандарды қалыптастырудағы мәні алғаш рет зерделенді. Бала жасынан ел аналарына айналған әжесі мен анасының бесік жыры, аңыз-әңгімелері мен ертегілердің құндағында өскен Абайдың шығармашылығындағы фольклорлық құндылықтардың әр қырынан танылуының ғылыми негіздері тереңдетілді.

Мақала ҚРБҒМ Ғылым комитетінің АР09563057 «Абай шығармашылығының фольклорлық қайнар көздері» атты гранттық жобасы аясында дайындалды

Түйін сөздер: аңыз, тәмсіл, шешендік сөз, әфсана, мақал, мәтел, жазба әдебиет, поэма

Кіріспе. Абайдың фольклорға қатысы жөнінде бұған дейін салмақты зерттеу жазылмады десе болады. Тек ғылыми-көпшілік сипаттағы мақалалар мен жазбаларда Абай шығармашылығындағы орыс әдебиеті мен шығыс поэзиясының әсеріне баса мән беріліп, фольклордың Абайға ықпалы сөз арасында айтылды. Десе де академик Р.Бердібайдың 1986 жылы «Абай тағылымы» журналында шыққан (Бердібай, 1986: 58) «Абай және ауыз әдебиеті» – дейтін мақаласындағы Абайдың фольклорға қатыстылығы әлі дұрыс сөз болмағандығын атап көрсетіп, арнайы қарастыратын салмақты еңбектің жоқтығына, бұл мәселені ғылыми зерттеудің өзектілігіне назар аудартуының өзіндік маңызы болды. Зерттеушінің кей тұста фольклор мен әдебиеттің аражігін айқын ажыратпағанымен де маңызды мәселені көтере білуінің өзі де ол кезең үшін аса бағалы пікір болатын.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі тұстағы Абай шығармашылығын зерттеу ісі жанданып, түрлі бағыттарда ізденістер пайда бола бастағанын атап айту керек. Абайға қатысты тек әдебиетшілер ғана емес, гуманитарлық, қоғамдық сала ғалымдары мен жекелеген мәдениет қайраткерлері де өз білім-білігіне сай еңбектер жаза бастады. Бұл әсіресе Абайдың 150 жылдығы қарсаңында кең өріс алды. Ал Абай шығармашылығының фольклорлық аспектісі жөнінде тек 1995 жылы жарық көрген «Абай және фольклор» (С.Қасқабасов, 1995) атты шағын кітапшада қарастырылды. Онда Абай шығармашылығындағы фольклорлық мотив, сюжет, идеяның максаты мен міндеті, түп-төркіні ғылыми тұрғыдан айқындалып, жанрлық жігі ажыратылды, оларға фольклортанушылық, әдебиеттанушылық бағытта сипаттама беріледі. Көлемді туындылары, поэмаларының мазмұнындағы фабулалық негіздер анықталып, әрбір сюжеттің фольклорлық трансформациясы қарастырылды. Әрине Абай жазба әдебиетінің өкілі болғандықтан, оның фольклорлық поэтика мен фабула басым көрінетін шығармалары талдау нысанына алынды. Абай туындыларындағы фольклордың рөлін фольклортанушылық аспектіде қарастыра отырып, бұл кітапшада фольклор мен әдебиеттің ара байланысы заңдылықтарының теориялық мәселелелері де тұжырымдалған. Еңбекте Абайдың поэзиялық шығармаларындағы қазақ фольклорының материалдары (жанр, сюжет, тақырып, т.б.) және поэмаларындағы ортағасырлық әлемге танымал Низами, Навой сияқты тұлғаларымен және көне Грек пен Үндінің жазба ескерткіштеріндегі аңыздау, тәмсілдермен байланысы анықталады.

Абай прозасы, нақтырақ айтқанда, «Ғақлия» («Назидания») атты философиялық-этикалық сипаттағы трактаттарындағы фольклорлық мотивтерді зерттеу де кіреді. Ғылыми әдебиеттерде Абай мұрасының бұл саласын жалпы атпен «Қара сөздер» деп атау қалыптасқан. Онда Абай оқырманымен этикалық, философиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени, діни, тұрмыстық т.б мәселелер жөнінде ерекше стильдегі сұхбат құрады. Бұл сұхбаттың тілі мен стилі биік көркемдігімен жарқын әдеби троптарымен ерекшеленеді. Мәтінде фольклорлық әңгімелер, аңыз, аңыздау, мақалдар мен афоризмдер бар. Өкінішке орай, олардың барлығы фольклористикалық талдаудың нысанына алынбады, себебі бұған дейінгі зерттеушілер бұл сұхбаттың мазмұны мен идеялық жағына, әлеуметтік бағытына баса назар аударды.

Тәуелсіздік тұсында жазылған Т.Жұртбайдың (Жұртбай, 2004), Е.Сыдықтың (Сыдық, 2020), Б.Ердембек (Ердембек, 2008: 7-115) зерттеулері де ұлы акын өмір сүрген ортасы мен рухани бастаулары жөніндегі тың деректерімен бағалы. Аталмыш еңбектерде Абайдың шыққан тегі мен айналасының сөзге шешендігі және ел басақаруға араласқан көсемдігінің Абай болмысының қалыптасуындағы орны жаңаша пайымдалады. Себебі, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде Абайдың өз ата-бабасы, тіпті әкесі Құнанбай жайлы әр түрлі кереғар пікірлер айтылған болатын. Құнанбай тұлғасы негізінен керітартпа, қатыгез адам ретінде сипатталды. Біздің зерттеуімізде Құнанбайдың далалық тәртіптің негізін сақтаған, жас ұрпақты білімге баулуды мақсат етіп, алғаш медіресе салдырған, сөзге шешен, халықтың аңызы, ертегі

мен шежіресіне жетік, дала заңын ұстанған тұлға болғандығы халық аузында сақталған фольклорлық әңгімелер арқылы толықтырылып, бала Абайдың дана Абай деңгейіне көтеріліп, адамзаттық ой айтуға жету ең алдымен өз ата-ана, ортасынан бастау алғандығына мән беріледі.

Жалпы алғанда, әлемдік жалпы гуманитарлық ғылымда фольклор мен әдебиеттің арабайланысы ағартушылық дәуірінен бері зерттелді. Л.Монтень, Дж.Вико, Ж.Руссо, И.Гердер сияқты көрнекті тұлғалар Қайта өрлеудің идеясымен рухтанып, ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы халық поэзиясына ерекше көңіл аударып, фольклорға баса мән берсе бұл үрдісті XIX- XX ғ. Ресей ғалымдары да жалғастырғаны белгілі. Бұл тұрғыда атқарылған жұмыстарды қорытындылайтын мына екі кітап («Русская литература и фольклор XI-XVIII веков» и «Русская литература и фольклор XIX и XX веков») үлкен қызығушылық тудырды. Олар XX ғасырдың 70 жылдары басылып шықты. Қазақ филологиялық ғылымында фольклор көп уақыт бойына қазақ әдебиетінің тарихы аясында қарастырылғандықтан, біздегі бұл мәселенің кенжелеуі түсінікті. (Жалпы мұндай кезең барлық ұлт әдебиетінің бастау арналарына тән. Тек өткен ғасырдың екінші жартысында ғана фольклор мен әдебиеттің кейбір ерекшеліктері ажыратылып, дербес мәселе ретінде қойыла бастады. Ал жекелеген жазушы шығармашылығындағы фольклор мәселелеріне XX ғасырдың соңғы кезеңінде ғана ғалымдар жете көңіл бөлді.

Фольклордың бір ғана қаламгер шығармашылығындағы, нақтырақ айтқанда, Абай шығармашылығындағы рөлі жайлы арнайы зерттеу еңбектің болмауы бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді. Бұрынғы ұжымдық еңбектердегі фольклор мен әдебиеттің арабайланысы мәселелерін жалпы қарастырған еңбектер жаңа заманға сай қайта жаңғыртуды қажет етеді. Алайда оларда қамтылған бағалы фактілер мен тарихи материалдар аса бағалы қызқты, құнды болып табылады. Осы фактологиялық және эмприкалық сипаттағы бағалы пайымдаулар мен кейбір нақтылы тұжырымдарды бүгінгі зерттеулерге оңтайлы пайдалана отырып, Абай шығармашылығындағы фольклордың рөлін ашу жан-жақты зерделеуді қажет етеді.

Талдау. Әлемдік ақыл-ой биігіне көтерілген қыр қазағының адамзаттық құндылықтарды игеру жолына дейінгі рухани өсу, кемелдену дәрежесіне жету жолына өзінің ерекше қабілетімен қоса дүниеге келген, тәрбиеленген ортасының оң ықпалы болғаны даусыз. Ең алдымен, Абай дүниеге келген кезең қазақ даласындағы дәстүрлі өмір салтының қаймағы бұзыла қоймаған, әулеттік-отбасылық тәрбиенің дінгегі мықты кезең болатын.

Бұл тұста қазақтың отбасылық жүйесі үлкен әулеттік құрылым аясында болып, әже мен атаның, әке мен шешенің ғана емес бүкіл әулет, қала берді ауыл-аймақтың ұрпақ алдындағы жауапкершілікті бір кісдей сезінетін, бәрі бірдей жауапкершілікке мүдделі кезең болатын. Адам бойындағы асыл қасиеттерін алғы кезекке шығарып, «толық адам» концепциясын алғаш ұсынып, «адамнан адамның артықшылығы ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы ғана озбақ» – деп бағалайтын данышпанның, билік, байлыққа мән бермей, көпшілдік, адам сүйгіштік қасиетінің алғашқы арналары сол кезеңнің осы игіліктерінен бастау алған деуге болады.

Яғни, дала тіршілігінің өзіне тән заңдылықтары мен салт-санасы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ізгілік дәстүрінің құндағында өсуі Абай дүниетанымының бастауы көздері болды деп айтуға әбден болады. Абай мен ол жайындағы зерттеулердің өзі бүгінде қайта зерделеніп жатқан уақытта Абайдың әулеттік тәрбиесінің негізін тереңдей жан-жақты қарастыру өзекті мәселе болып табылады. Абай ғұмырбаянындағы фольклордың рөлін сөз ету арқылы біз, сол тұстағы қазақ отбасындағы дәстүрлі тәрбие жүйесінің сипатын танып, оның адам болмысын, тұлға қалыптастырудағы маңызына көз жеткізе аламыз. Абай өміріндегі фольклордың рөлі жайында белгілі музыкатанушы ғалым А.Жұбановтың мына пікірінен асып айту қиын: «Бірі

– емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың, «элди, элди ақ бөпем», атаның «сал-сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап, көркемдік сезімін шырбыдай шырмаған халық әдебиеті (Жұбанов, 1986: 39).

Бала Абайдың дана Абайға көтерілуіндегі үлкен патриархалды отбасындағы Зере әженің рөлі зор болған. Ол жайында Т.Жұртбай (Жұртбай, 2004: 25) пікірімен тұжырымдасак: «Өскенбай елінің берекесін келтірген «сырты жұпыны, іші-алтын, алды кең, бәйбіше» болған. Жалпы Абайтанушы ғалымдар пікірінше, бірді-екілі мақалалардан басқа (Алтынбаев, 1996) Зере ана жайында материалдар мардымсыз.

Ақыл-парасатымен атакты әулеттің ұйытқысы бола біліп, ел анасы атанған Зере әженің Абайды Кеңгірбай атасынан бата алуға үш қайтара апарып, ақыры, «Тоғыз ата толғанша түңдігіңді ешкім ашпасын» деп батасын алуы, осы батаның қуатымен Құнанбай әулеті «қызыл қырғынға дейінгі уақытта тыныштықта бейбіт өмір сүріпті» деп ел ішіндегі айтылатын фольклорлық аңыздың өзінен рулық-шежірелік дәстүрдің қатаң ұстануы мен оны бұзбай ұрпағына жалғастырған дәстүрлі әйел болмысы танылады. Тағы бір атап атап өтерлік жайт: ежелгі сөз магиясына, ата-баба, үлкеннің батасының киесіне деген сенімнің көшпелі қазақ қоғамындағы мән-маңызы, оған мән беру, оның адам болашағына әсері жайлы фольклорлық сенімнің күші бар. Ел баласы атанғанға дейінгі ең алдымен, өз ата-бабасының алдынан өтіп, батасына ие болу қазақ баласы үшін қасиетті міндеттердің бірі болған. Бұл фольклорлық әңгіменің мәні де осында. Абай бойындағы жалпы адам сүйгіштік сезім мен адамзатқа мейірім көзі, өз қызметшілерінің де баласын жатсынбай өз баласындай бауырына басқан кең жүректі Зере ананың мейірімінен таралған десек артық айтпаймыз. Бұл жайында ел аузындағы фольклорлық әңгімелерде де кеңінен айтылады. Сондықтан да ұлы М.Әуезов өзінің мақаласында да (Әуезов, 1997) және әйгілі (Абай жолы) романында да Зере бейнесі арқылы бүкіл қазақ әжелерінің толыққанды тұлғасын жасаған. Дәстүрлі патриархалды үлкен отбасындағы ене мен келіннің татулығы, ұрпақ тәрбиелеудегі, әулеттің ер-азаматын қадірлеу, қолдаудағы ортақ мүдделілік міндеттері Абай анасы Ұлжанның тұлғасынан да толық танылады. «Алып та анадан туады» – деп, халқымыз тұжырымдағандай, оның Арғын ішіндегі Қаракесек руының шешендік, әзіл-қалжыңымен ел есінде бүгінге дейін сөздері сақталған «Шаншардың қулары» атанған, Шаншар әулетінің қызы болғандығы Абай тұлғасының қалыптасуындағы аса маңызды құндылықтың бірі болып табылады. Шаншар әулетінің елдегі беделі мен абыройы жайлы белгілі ғалымдар (Мұхамедханұлы, 2005), (Көпей, 1993) еңбектерінде жақсы айтылған.

Сондықтанда біздің зерттеу еңбегімізде Абайдың өз жұрты ғана емес нағашы жұртындағы, анасы Ұлжанның шешендік, қалжың-әжуамен атағы шыққан әйгілі шешен, әзілқой, тапқыр, мысқылшылдар – Қантай, Тонтай, Жонтайлар болғандығына мән беріліп, олар жайындағы ел ішінде айтылатын аңыз, әңгімелер, олардың күлдіргі, мысқыл фольклорлық әңгімелерінің мәтіні жинақталып, талданады.

Фольклорда халық өзінің сүйген ерлерін елден ерек сипаттап, тіпті олардың дүниеге келуінің өзін суреттеудің небір поэтикалық тәсілдері қалыптасқан. Абайдың дүниеге келуі жайындағы аңыздар мен фольклорлық әңгімелерден осы тәсілді анық аңғаруға болады. Мұнда фольклордағы түс көру, аян беру мотивтері кеңінен көрініс тапқан. Абайға қатысты айтылатын мұндай фольклорлық әңгімелерде халықтың өзінің ерекше ардақтайтын адамдарын көптен бөлектеп, даралап көрсетуді қалайтын дәстүрі сақталған. Мысалы, Абай дүниеге келмес бұрын Құнанбайдың түсіне «бірде Кеңгірбай, бірде Әнет бабасы еніпті» немесе Тобықты – Көкшенің Байқошқар атасынан тарайтын Ешен әулиенің Өзірет Сұлтанға барып тәу еткенде Құнанбай мен Ұлжанды көріп, Шыңғыстаудағы ұшар шың мен болашақ бала жайлы түс көруі мен оны жоруы сияқты халықтық әңгімелер фольклорлық кейіпкерлердің ғажайып туу

сюжетінің элементтері. Абай даңқын мадақтауға жұмсалған бұл фольклорлық әсірелеулер оның оның бөлек болмысты адам екендігін суреттеуге жұмсалған. Сондай-ақ, Абай дүниеден өтерде түсіне Құнанбайдың еніп, «қазақтың алдағы күнін болжап айтқан екен» дейтін фольклорлық әңгімелер де осы мазмұндас. Бұл екінші жағынан, қазақтың ата-баба аруағына деген сенімінің көрінісі. Ел өзінің ардақтаған ерлерін қашан да ежелгі дәстүр бойынша әспеттеп, әсірелеген. Ол фольклорлық сана үшін сиымды.

Абай ақындығының қалыптасуына сол тұстағы адам өмірінің барлық кезеңіне қатысты салт-дәстүр үстіндегі, ақындар айтысындағы қазақтың суырыпсалмалық, табан астында тауып айтатын тапқырлығы мен шешендік сөз өнерінің тұғырынан түспей тұрған кезеңнің де өзіндік ықпалы зор болды деуге болады. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бір ауыз сөзбен-ақ қырғи қабақ болған екі рудың арасындағы кикілжіңді салт-дәстүр заңдылығымен иіктіріп, екі рудың арасының байланысына дәнекер болған Сары апаң сияқты аналардың айтқыштығы да Абайға оң әсер еткен. Қ.Жұмалиев сөзімен айтсақ: «Дарынды талант бола тұра Абай не көктен түскен о, не жерден шыққан яболмаса дара өскен адам емес. Оның өмір сүріп өскен, араласқан ортасы бар. Ол – осы ортаның жемісі» (Жұмалиев, 1960:106).

Ең алдымен Абай дәстүрлі фольклордың төл топырағында тәрбиеленіп қана қоймай, табиғи дарынын әже-аналарының мейірімімен қоса шаршы топта сөзден сүрінбей, тұрғыластарына дес бермеген әкесі Құнанбайдың қаталдығы мен талапшыл мінезі арқылы да тұлға боп қалыптасты. Әке мен бала қарым-қатынасы көп уақыт бойына түрлі себептермен кері түсіндіріліп келді. Ендігі жерде осы мәселенің мәнін тереңдей ашатын уақыт жетті. Бұл тұрғыда айтылған тың пікірлер де жоқ емес. Әкесі Құнанбайдың білігі мен билігіне оның айналасындағы өзге рулардың азулы билерінің дау-шарларын көзімен көріп, өмір сырын жастайынан зердесіне түйген бала Абайдың даналыққа жету жолындағы далалық шешендік өнердің рөлі өз алдына қарастыратын күрделі мәселе. Ол – ұлы Абайдың халық тілі мен халық мұрасын меңгеруінің ең алғашқы баспалдағы, шеберлік мектебі болды. Осындай отбасы мен мәдени-рухани ортадан алған тағлымы К.Ысқақұлы айтқандай: «оны 20 жасында-ақ «халық орта»сында маңдай басы шешен» дәрежесіне жеткізген.

Әрине, Абайға Құнанбайдың ықпалы жөніндегі айтылатын әңгіме ауқымы бір мақала емес, көлемді еңбекке жүк боларлық күрделі мәселе. Біз Құнанбай жайлы арнайы кітап жазған Т.Жұртбай келтіретін Абайдың шөбересі Ахат Шәкәрімұлының мына пікірлерінің әрбір сөйлеміне салмақты ой артылған деуге болады. «Егер Құнанбай жайын білгің келсе, қорқытпай, үркітпей елден, халықтан сұра, ары зор, адамшылығы мол адамдардан сұра. Мен шылғи өтірік айтып отырмын деуге өз арың да бара қоймас. Қажет етсең, керегінді аларсың, керексізін тастарсың. Бірақ мынаны ойла – феодалдық дәуірде болсын, капиталистік дәуірде болсын, халық өзінің аяулы ұл-қыздарын туғызып отырады. Солардың бақытын, өмірін тілейді. Құнанбай да сондай адам» (Шәкәрімұлы, 2004) Құнанбай бойындағы феодалдық салт-санаға тән өмір салтының қатал заңдылықтары, дәстүрлі таным мен ислами көзқарастарды қатар ұстану арқылы арқылы көшпелі далалық өмірде өзіндік билік-болмысын қалыптастырған Құнанбай тұлғасы терең тексеруді қажет етеді. Ол үшін ең алдымен, осы уақытқа дейінгі Құнанбай жайындағы қасаң көзқарастардан біртіндеп арылып, тарихи тұлғаның күрделі болмысын өз заманының қоғамдық өзгерістерімен қабат қарастыратын жаңашылдық көзқарас қажет. Бұл тұрғыда ел аузында сақталған фольклорлық әңгімелер, аңыздар, хикаяттар да маңызды рөл атқарады деуге болады.

Қажым Жұмалиевтің сөзімен айтқанда: «Құнанбайдың талай дау, талай тартыстардың жуан ортасында болуы болашақ ұлы ақын, жас Абайдың шешендік тілге жаттығуларына әсер етпеуі мүмкін емес еді» (Жұмалиев, 1960 : 64).

Себебі, Құнанбаймен деңгейлес Мұса Шорманұлы, Қаратай Сапақұлы, Сүйіндік Жанкөбекұлы сияқты сөз дүлдүлдерімен бірге болу, олардың ақыл-насихатын тыңдау, тіпті сөз жарыстырып үйренуі – Абай данышпандығының бастау алған арналары.

Бұл айтылған бірді-екілі мысалдардың өзі Құнанбай тұлғасының Абай өміріндегі мәнін ұғынуға жеткілікті деп ойлаймыз. «Сырт көз сыншы» – дейді халқымыз. Белгілі этнограф-саяхатшы Адольф Янушкевичтің күнделігіндегі Құнанбайға берілген мінездеменің өзі біраз жайды аңғартатындай. «... Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай жаратылысынан ақыл парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі. Халқының қамын ойлайды. Оған «жақсылық жасасам» дейді. Елдің ежелгі жол жобасына, Әл-Құранда жазылған шариғат жолына аса жүйрік. Россия өкіметінің қазақтар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік, қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат. Құнанбай – халқының қамқоры. Жұрт пайғамбардай көреді. Сондықтан одан ақыл-кеңес алуға тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерек білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады. Оның айтқаны екі болмайды. Қабағын қақса, ісі орнына келіп жатады. Жасынан ол сұлу жігіт екен, қазір шешектің дағынан беті шұбар боп қалған. Бұдан бірнеше жыл бұрын қатты шешек шығып, өлім аузынан қалыпты. Құнанбай бұлбұлдай сайрап сөйлеп кеткенде, тыңдаған халайық бетінің бұдырын мүлде ұмытады... Барақтың қасында ақсүйектерді (сұлтандарды) жан деуге болмайды, ал бай атаулы Құнанбайдың ұлтанына тұрмайды» (Янушкевич, 1979: 27). Осында айтылған Құнанбайдың қасиеті мен қадірінің әрқайсы кең таратып айтуды қажет етеді деп ойлаймыз. Дала тағлымымен қоса өз бетімен оқу, іздену арқылы-ақ білімнің биік шыңына жеткен Абайдың медреседе оқуы кезінде де бұл үрдіс үзілмеген. Қазақ ертегілері мен аңыздарының сюжеттерін шығыс халықтарымен салыстыра тереңдетіп, онан қалса орыс әдебиеті арқылы аударма ескерткіштерді де түпнұсқасын тауып оқу арқылы білімдарлықтың биігіне көтерілді. Бұл тұрғыда Абайдың «Ескендір», «Масғұт» поэмаларындағы фольклорлық сюжеттердің поэтикалық қызметін айтуға болады.

Қорытынды. Жинақтай келгенде айтарымыз, Абай қазақ қоғамында фольклордың қаймағы бұзылмаған кезеңде дүниеге келіп, бесік жырынан басталып азалау салтына дейінгі өмір салтының аясындағы барлық жөн-жоба, рәсімдерді өз бойынан өткерсе, есейе келе фольклорға ойшылдықпен қарап, салт пен сананың, фольклорлық жанрлардың сюжеті мен поэтикасын шығармашылықпен дамытып, әдебиеттің эстетикалық мән-маңызын арттыруға шеберлікпен пайдалана білді. Ұлы ойшыл өз халқының мұрасы аясында ғана шектеліп қалмай, шығыс халықтары мен өзге де халықтардың мұрасына да ден қойып, жалпы адами құндылықтардың мәнін ашты деуге болады. Яғни, Абай өлеңдері мен поэмаларындағы, қара сөздеріндегі, жалпы шығармашылығындағы фольклорлық жанрлардың үлгілері ақынның шығармашылық ойы арқылы қорытылып, жаңғыру арқылы жазба әдебиетінің заңдылықтарына бағындырылып, авторлық әдебиеттің мүддесіне қызмет еткен. Абай фольклордың мазмұнын – жалпы адамдық ізгі қасиеттерге уағыздау, жамандықтан жиренту, жақсылыққа ұмтылу, өмірдің мәнін дұрыс ұғыну, адамсүйгіштік қасиеттерге тәрбиелеуге жұмсаған.

Өз заманынан озық ойлы данышпанның «Ескендір», «Масғұт», «Әзімнің әңгімесі» атты поэмаларындағы фольклордың қызметін ашу – бүгінгі жаһандану дәуіріндегі адамзаттық руханияттың ортақ мұраларына тән заңдылықтарды түсінуге негіз болады.

Абайдың дәстүрлі фольклорлық жанрларды сыни ой көзімен қарап, заманға үйлесімді тұстарын дамытуға күш салғандығы мақал-мәтелдерге қатысты анық көрінеді. Ал «Қара сөздерінің» әрқайсының фольклормен жанрлық, сюжеттік тұрғыдан байланысын ашу да

біздің зерттеуіміздің көкейкесті міндеттерінің бірі болып табылады.

Абайдың фольклорға қатысы бұрын-сонды арнайы сөз болмағандықтан, біз бұл мақаламызда басты деп саналған кейбір мәселелерді ғана атап өттік. «Абай шығармашылығының фольклорлық қайнар көздері» атты 1 жылдық жоба аясында жазылатын ұжымдық монография барысында бұл мәселелерге кеңірек тоқталдық.

С.А. Қасқабасов

Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: seit.kaskabassov1940@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОКИ ТВОРЧЕСТВА АБАЯ

Аннотация. В статье научно рассматривалась фольклорная ситуация в среде где родился и вырос Абай. Ведь это был период, когда не нарушалась целостность степного фольклора, не прерывалась линия устных традиций. Поэтому внимательность и энтузиазм Абая, который вырос, слушая рассказы поэтов, сказочников и ораторов на своей земле повлияли и на его будущее творчество. В качестве истоков становления личности Абая были найдены легенды, рассказы и новейшие сведения о его дальнем прадеде – Ырғызбае, и прадеде – Ускенбае, о его отце Кунанбае и о его дяде по материнской линии Тонтае, который сохранился в памяти народа со смешными историями, а также раскрыто значение ораторского искусства, фольклора в жизни страны на этот период.

Наряду с устными фольклорными рассказами, были собраны и научно проанализированы исторические факты. Личность отца Абая Кунанбая – личность высокого человека своего времени. Он стал стойкой опорой традиций предков и привнес ее в современность, а Абай развивал ее по-новому. Абай, вступивший в дела страны по воле отца, быстро вырос, рано лишился детства, с юных лет привил свой особый талант к разговору, искусству слова, ораторскому искусству биев.

В статье было обращено внимание на то, что в регионе, где вырос Абай, благодаря своему уменю быстро понимать рассказы ораторов, поэтов и сказочников и инициативности он обогатил первый фонд народного образования. К примеру, если Баймагамбет Мырзаханулы рассказывал Абаю истории народов Востока и Европы, то он сразу все это запоминал. По мере развития научно изучался не только казахский фольклор, но и фольклорное наследие других народов.

В статье были сделаны научные выводы о роли преданности к народным традициям его бабушки Зере и матери Улжан в воспитании Абая. Таким образом, впервые было изучено значение династического воспитания в традиционных семейных ценностях казахов, значение места бабушки и дедушки в формировании детской идентичности, гармония взаимоотношений свекрови и невестки, значение такого гармоничного воспитания в формировании таких гениев, как Абай. Углублены научные основы познания фольклорных ценностей в творчестве Абая, выросшего с детства слушая колыбельные песни, легенды и сказки его бабушки и мамы.

Было обращено внимание на то, что не только род Абая был талантливым, но и род по его материнской линии, например его дяди Кантай, Тонтай, Жонтай были ораторами, юмористами, остроумными и ироничными ораторами, были рассмотрены тексты их рассказов, юмористических, иронических фольклорных рассказов, которые были известны в народе.

Ключевые слова: Сказание, притча, ораторское слово, поговорка, пословица, поговорка, письменная литература, поэма

S.A.Kaskabassov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: seit.kaskabassov1940@mail.ru

FOLKLORE SOURCES OF THE ABAY WORKSHOP

Abstract. *The article scientifically examined the folklore situation in the environment where Abai was born and raised. After all, this was a period when the integrity of the steppe folklore was not violated, the line of oral traditions was not interrupted. Therefore, the attentiveness and enthusiasm of Abai, who grew up listening to the stories of poets, storytellers and orators on his land, influenced his future work. As the origins of the formation of Abai's personality, legends, stories and the latest information about his distant great-grandfather, Ygyzbay, and great-grandfather, Uskenbay, about his father Kunanbay and about his maternal uncle Tontai, who remained in the memory of the people with funny stories, were found, as well as the significance of oratory and folklore in the life of the country for this period is revealed.*

Along with oral folklore stories, historical facts were collected and scientifically analyzed. The personality of Abai Kunanbai's father is the personality of a tall man of his time. He became a staunch support for the traditions of his ancestors and brought it to modernity, and Abai developed it in a new way. Abai, who entered the country's affairs at the behest of his father, grew up quickly, lost his childhood early, from a young age instilled his special talent for conversation, the art of speech, oratory of biys.

The article drew attention to the fact that in the region where Abai grew up, thanks to his ability to quickly understand the stories of orators, poets and storytellers and initiative, he enriched the first fund of public education. For example, if Baimagambet Myrzakhanuly told Abai the history of the peoples of the East and Europe, then he immediately remembered all this. As it developed, not only Kazakh folklore was scientifically studied, but also the folklore heritage of other peoples.

The article drew scientific conclusions about the role of devotion to the folk traditions of his grandmother Zere and mother Ulzhan in the upbringing of Abai. Thus, for the first time, the importance of dynastic education in the traditional family values of Kazakhs, the importance of the place of grandparents in the formation of children's identity, the harmony of relationships between mother-in-law and daughter-in-law, the importance of such harmonious education in the formation of such geniuses as Abai were studied. The scientific foundations of the knowledge of folklore values in the work of Abai, who grew up from childhood listening to lullabies, legends and tales of his grandmother and mother, have been deepened.

Attention was drawn to the fact that not only Abai's clan was talented, but also his maternal clan, for example, his uncles Kantai, Tontai, Zhontai were orators, humorists, witty and ironic orators, the texts of their stories, humorous, ironic folklore were considered stories that were known to the people.

Keywords: Legend, parable, oratorical word, proverb, saying, written literature, poem

Информация об авторе:

Қасқабасов С.А., главный научный сотрудник института Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, доктор филологических наук, академик НАН РК. E-mail: seit.kaskabassov1940@

mail.ru, ORCID: 0000-0003-2299-6729.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бердибаев Р. Абай және ауыз әдебиеті // Абай тағлымы (1989). – Алматы, Ғылым.
- [2] Қасқабасов С. Абай және фольклор (1995) – Алматы: Білім.
- [3] Жұртбай Т. Құнанбай (2004). – Алматы: Алаш.
- [4] Сыдыков Е.Құнанбай (2019). Алаш-Таным.
- [5] Ердембеков Б. Абайдың әдеби ортасы (2008). –Алматы: Информ–Арна..
- [6] Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі //Абай тағлым (1986). – Алматы: Жазушы,
- [7] Алтынбаев Қ. Зере әже // Абай, 1996, №2. Б,16-17. Зере./ Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.4. (2002)– Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- [8] Әуезов М. Абайды білмек керек ойлы жасқа. (1997) – Алматы: Санат.
- [9] Мұхамедханұлы Қ. Көп томдық шығармалар жинағы.Т.2 (2005) – Алматы: Алаш.
- [10] Көпей М.Ж. Қазақ шежіресі (1993) – Алматы: Жалын.
- [11] Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі (1960). – Алматы: ҚМКӘБ.
- [12] Шәкәрімұлы А. Құнанбай туралы. Абай жур–налы, 2004. № 4.
- [13] Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі (1960) – Алматы: ҚМКӘБ.
- [14] Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар (1979). – Алматы: Жалын.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бердибаев Р. Абай и устная литература // Абайские чтения. (1989). - Алматы, Наука.
- [2] Каскабасов С. Абай и фольклор. (1995) - Алматы: Просвещение.
- [3] Жұртбай Т. Құнанбай. (-Алматы: Алаш, 2004.
- [4] Сыдыков Э. Құнанбай (2019) Алаш-Таным.
- [5] Эрдембеков Б. Литературная среда Абая (2008). - Алматы: Информ-канал.
- [6] Жубанов К. Абай - классик казахской литературы // Абай Тағлым (1986). –Алматы: писатель,
- [7] Алтынбаев К. Бабушка Зере // Абай, 1996, №2. В, 16-17). ((Зере./Казахстан. Национальная энциклопедия. Том 4. –Алматы: Казахская энциклопедия., 2002.
- [8] Ауэзов М. Вы должны знать Абая в разумном возрасте. (1997) –Алматы: Категория.
- [9] Мухамедханұлы К. Сборник многотомных сочинений .. Т.2 (2005) - Алматы: Алаш.
- [10] Копей М.Ж. Казахская летопись. (1993) - Алматы: Жалын.
- [11] Жумалиев К. Проблемы истории казахской литературы и языка поэзии Абая (1960). –Алматы: ҚМКАБ, ул.
- [12] Шакаримович А. О Құнанбай. Журнал Абай, 2004. № 4.
- [13] Жумалиев К. Проблемы истории казахской литературы и языка поэзии Абая (1960) - Алматы: ҚМКД,
- [14] Янушкевич А. Дневники и письма (1979). Алматы: Пламя.

REFERENCES

- [1] Berdibaev R. Abai and oral literature // Abai readings. (1989). - Almaty, Science.
- [2] Kaskabasov S. Abai and folklore. (1995) - Almaty: Education.
- [3] Zhurtbay T. Kunanbay. (-Almaty: Alash, 2004.
- [4] Sydykov E. Kunanbai (2019) Alash-Tanym.
- [5] Erdembekov B. Literary environment of Abai (2008). - Almaty: Inform-channel.
- [6] Zhubanov K. Abai - a classic of Kazakh literature // Abay Taglym (1986). –Almaty: writer,
- [7] Altynbaev K. Grandmother Zere // Abay, 1996, №2. B, 16-17). ((Zere. / Kazakhstan. National encyclopedia. Volume 4. - Almaty: Kazakh encyclopedia., 2002.

- [8] Auezov M. You should know Abai at a reasonable age. (1997) - Almaty: Category.
- [9] Mukhamedkhanuly K. Collection of multivolume works .. Vol.2 (2005) - Almaty: Alash.
- [10] Kopey M.Zh. Kazakh chronicle. (1993) - Almaty: Zhalyn.
- [11] Zhumaliev K. Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry (1960). -Almaty: KMKAB, st.
- [12] Shakarimovich A. About Kunanbai. Abay magazine, 2004. No. 4.
- [13] Zhumaliev K. Problems of the history of Kazakh literature and the language of poetry of Abai (1960) - Almaty: KMKD,
- [14] Yanushkevich A. Diaries and Letters (1979). Almaty: Flame.

FTAMP 17.01.07

Ж.Д. Дадебаев¹, С.Б. Жусанбаева², Б.Б. Баязитов³
^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹dadebaev48@gmail.com; ²szhusanbaeva@mail.ru; ³bayazitov.b@kaznu.kz

¹ORCID: 0000-0002-0290-2310

²ORCID: 0000-0003-1697-761X

³ORCID: 0000-0001-7955-1427

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастың барлық салалары мен деңгейлері үшін Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздерін зерттеу мақсатында Абай мұрасына пәнаралық талдау жасалды. Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың қоғамдық-әлеуметтік өмірдің әр саласы мен деңгейіне арналған мағыналық-құрылымдық модельдерін жасаудың ғылыми негіздері тиянақталды. Абай ілімінің құрылымдық жүйесі мен пәнаралық өрістері негізделді. Абайдың шығармашылық мұрасы психопоэтика, лингвопоэтика және дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде пәнаралық тұрғыда зерттелді.

Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау, жүйелеу бойынша Абай шығармаларының психопоэтикасы мен лингвопоэтикасына назар аударылды. Пәнаралық зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелі талдау, кешенді талдау, пәнаралық талдау, логикалық-мағыналық модельдеу әдістері аясындағы методологиялық ұстанымдар қолданылды. Абай шығармаларының психопоэтикасы негізінде ішкі психологиялық күй мен сыртқы құбылысты үйлестіруінің мағыналық-құрылымдық жүйесі талданды. Өлең мәтінінің семантикасын талдау барысында лингвопоэтикалық тұжырымдар жасалды.

Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылында абайтану саласында ғалымдардың талай буынының тәжірибесін, тарихи қалыптасқан ғылыми мектептердің арнаулы ақпараттары мен өндірген білімдерінің мол қорын қамтитын дербес ғылыми база негізі жасалды. Абай ілімінің концептуалды моделі жасалды. Негізгі зерттеу нәтижелері жинақталды және тұтастандырылды. Қол жеткен нәтижелер абайтану ғылымы саласында баламасы жоқ жаңалық, жаңа білім болып табылады. Зерттеу нәтижелерінің жаңалығы екі сала бойынша сипатталды. Оның бірі – Абай шығармашылығы негізінде бұрын арнайы қарастырылмаған тың, өзекті мәселелердің зерттеліп, тиісті шешімін табуы. Екіншісі – Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеудің методологиялық деңгейіндегі жаңа ұстанымдарының негізделуі және олардың іс жүзінде қолданылуы. Абай шығармаларының мағыналық құрылымы, логикалық құрылымы қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы үлкен жетістіктерінің бірі. Зерттеу нәтижелері қоғамдық сананың жаңғыруына, қоғамның интеллектуалдық және тұрақты дамуына қызмет етеді.

Мақалада психопоэтика, лингвопоэтика және дәстүрлі дүниетаным категориялары пәнаралық зерттеу талаптарына сәйкес пайымдалды, аталған категорияларды зерттеудің ортақ параметрлері анықталды. Оларды анықтау Абайдың шығармашылық мұрасына тән

басты белгілерге негізделді. Абай мұрасының бүгінде және болашақта маңызы мен мәнін жоймайтыны анық. Сондықтан шығармаларға мағыналық-құрылымдық талдаулар жасап, өзіндік жүйесін тану кезек күттірмейтін іс. Мақала – осы мақсатты жүзеге асырудағы көп еңбектің бір бөлігі.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР08855683 «Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Абай, шығармашылық, ілім, зерттеу, пәнаралық, жүйе, психопоэтика, лингвопоэтика.

Кіріспе. Абай Құнанбайұлы шығармалары бүгінде қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың әр саласында жан-жақты зерттеліп, зерделенуде. Бұл Абай шығармашылығының мағыналық, мазмұндық ауқымының кеңдігін айқындай түседі. Қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар арасындағы пәнаралық зерттеулердің қажеттігін арттырады. Осы негізге сүйене отырып Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау, моделін жасау қолға алынды. Нәтижесінде алғашқы қадам психопоэтика, лингвопоэтика, дәстүрлі дүниетаным категориялары жүйесінде жүргізілген зерттеу Абай шығармаларының көпқырлы және көпқатпарлы екенін танытты.

Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі қазақ әдебиетінде өзіндік ерекшеліктері айқын танылатын құбылыс. 1995 жылы ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен Абайдың 150 жылдық мерейтойында Ф. Майордың сөйлеген сөзінде «Абайдың рухы әлем мәдениетінің бір бөлшегі» деп (Майор, 2011: URL) ақынның әлем мәдениетіне қосқан үлесін атап өткен болатын. Ал Орта Азия елдерінің, соның ішінде Қазақстанның әдебиеті мен киносын зерттеп еңбектеніп жүрген Вашингтон университетінің профессоры П. Ролбергтің «Абай барлық кезеңнің ақыны» деуі (Ролберг, 2020: URL) ақын шығармаларындағы мазмұнның тереңдігі мен қай кезде де маңызын жоймайтын ерекшелігін танығандығынан еді.

Абайды әлемдік ақыл-ой алыптарының қатарында өзіндік алар орны барлығын пәнаралық зерттеулер де дәлелдеп келеді. Ақын өлеңінің құрылымы да осы ойдың үдесінен шығады.

Материалдар мен әдістер. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау мақсатында психопоэтикалық және лингвопоэтикалық талдаулар жасалды. Зерттеудің басты материалы Абай мұрасы болды. Еліміздің және шетел ғалымдарының теориялық еңбектері пайдаланылды.

Р.Е. Гарсианың психопоэтика туралы еңбегіндегі пәнаралық талдаулардың әдістері мен теориялық мәселелері зерттеу нәтижелеріне оң әсер етті. Еңбектегі психология сыны және психопоэтикаға және оның баламалы қасиетіне тоқталып, болашағын айқындауы ғылыми талдауларынан айқын аңғарылады (Гарсиа, 2021: 12). Психопоэтика теориясы кейінгі уақытта жиі зерттеле бастаған, жіті назар аударуды қажет ететін сала қатарынан екенін көрсетті. Абай шығармаларының құрылымдық жүйесін анықтауда да осы психопоэтика әдістерінің қолданылуы қажет.

Ғалым А.Б. Салқынбайдың «Абай сөзінің лингвопоэтикасы» монографиясында Абай поэзиясындағы сөз мағынасы мен мәні мәдени-танымдық бағытта сараланып, лебіздің семантикалық, лингвопоэтикалық сырын зерттейді. Зерттеу жұмысының басты ерекшелігі сөз мағынасы мен мәнін лебіз теориясымен түсіндіруімен ерекшеленеді. (Салқынбай, 2018: 10). Ғалым көзқарасы мен зерттеу әдісі тіл білімінің және абайтанудың өзекті мәселелерінің бірін кеңінен танытады. Абай шығармаларының мағыналық құрылымдық жүйесін анықтауда автор жасаған тұжырымдардың маңызы зор.

Абай мұрасының философиялық мәнін ашу шығармаларының құрылымдық жүйесін,

моделін анықтауда маңызға ие шарттардың бірі. Хакім Абайдың шығармаларының өмірлік даналыққа толы мазмұны өлеңдерінің халық арасында нақыл ретінде күнделікті қолданыста болуынан көрінеді. Г.Д. Гачев пен Е.И. Григорьев еңбектерінде Абай мұрасының осы философиялық қыры талданады. Олардың мақалаларында көтерілген мәселелер этикалық, тәрбиелік маңызы басым туындыларды дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде өзіндік ерекшеліктеріне сай талданған. (Гачев, 2003: 206-209; Григорьев, 2006: 7).

Мақаланы жазу барысында тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелі талдау, кешенді талдау, пәнаралық талдау, логикалық-мағыналық модельдеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Ақын өлеңінің мәтініндегі мән мен мағынаның тамыр тартқан тереңіне екінің бірі бойлай алмайды. Онда бірнеше деңгей бар: Абайға дейінгі дәуірден басталатын сарындар; Абайдың дәуіріндегі әлеумет өмірінің шындықтары; Абайдан кейінгі дәуір шындықтарымен үндесіп жатқан сарындар. Бұлардың әрқайсысының құрылым жүйесін, ерекшеліктерін анықтаудың маңызы жоғары. Бірақ оларды бір-бірінен жеке дара бөліп алып қарастыру қажетті нәтижеге жеткізбейді. Көрсетілген сарындарды тұтас қамтитын мағыналық-құрылымдық жүйенің өзегін табу, зерттеу нысанының заңдылықтарын сол өзекті желі бойынша таратып талдау аса маңызды.

Талдаулар нәтижесінде анықталған жайлардың негізінде ақынның коммуникативтік поэтикасы оның психопоэтикасын тануға жол ашатыны, психопоэтикасын зерттеу метапоэтикасын зерделеумен сабақтас жүзеге асатыны туралы ғылыми ой тұжырымдалды.

Талқылануы. Абайдың психопоэтикасы бұған дейін арнайы қарастырылмаған өзекті және іргелі мәселелердің қатарына жатады. Зерттеуде Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінде, поэмаларында өрнектелген құбылыстар ақынның рухани өмірімен, әлеуметтік ортасымен байланыста қарастырылып, оның психопоэтикасын суреткерлік ойлау жүйесі арнасында тануға ерекше көңіл бөлінуі керек. Психоаналитикалық талдау лингвистика, әдебиеттану, психология ғылымдарының тоғысында және ақынның әлеуметтік ортасымен, тіршілік жағдайымен байланыста жүргізілді. Талдау барысында ғылыми маңызы бар жаңа теориялық білім өндірілді. Осы ізденістер Абайдың психопоэтикасын зерттеудің басты арнасын табуға мүмкіндік берді.

Психоаналитикалық талдау, психопоэтикалық талдау, психологиялық талдау ұғымдарының мағыналық мәні сараланып, психопоэтика ұғымының психоаналитикалық талдаумен де, психологиялық талдаумен де бір еместігі, өзіне тән ерекшеліктері бары белгіленді (Гарсиа, 2021: 13). Сонымен қатар психопоэтика эпикалық және лирикалық суреттеу амалдарымен байланысты бола тұра, олардан өзге, өзінше бөлек құбылыс екендігі туралы тұжырымдар жасалды. Абайдың шығармашылық мұрасы көп қырлы зертеу пәні ретінде бағаланды, оны психопоэтикалық тұрғыдан талдау лингвистика, әдебиеттану, психология, логика ғылымдары мен тану мен түсіну теориясы тоғысында, ақынның әлеуметтік ортасымен, тіршілік жағдайымен байланыста жүргізілді, талдау барысында ғылыми маңызы бар жаңа теориялық білім өндірілді.

Ақынның тоғызыншы сөзінің жүйесі психопоэтикалық сипатының қанықтығымен ерекшеленіп, ол ерекшелік монолог арқылы анықталады. Сөз екі абзацтан тұрады. Бірінші абзацты автор өзінің қазақ екенін айтудан бастайды. Одан кейін ақын қазақты жақсы көретіні немесе жаман көретіні туралы өзіне-өзі сұрақ қояды да, оған өз көңіліне өзі бойлап, жауап іздейді. Тапқандай болған жауабына көңілі толмайды. Қайта іздейді. Ішкі монологтың өзі ақынның өзімен өзінің диалогы үлгісінде беріледі. Соның бәрі ақынның ойын, толғанысын, үмітін, өкінішін, психологиялық күйін аңғартады. Ақын көңілінде мұндай психологиялық ахуал қалыптастырған құбылыстардың сипаты да ішкі монолог, оның аясындағы диалог арқылы ашылады. Келесі абзацта ақын өзі тірі болса да, анық тірі еместігін айтады. Сырты сау

болса да, іші өліп қалғанын жазады. Ашуланса, ызалана алмайтынын білдіреді. Күлсе, қуана алмайтынын аңғартады. Сол себептен өзінің бір жүрген қуыс кеуде екені туралы ойға келіп тіреледі. Осындай халін білдіріп: «Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде «эттегене-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге» (Абай, 2016б: 98), – дейді. Осымен сөз де аяқталады.

Сөздің мәні мен мағынасы терең. Ақынның көңіл күйін білдіретін ішкі монолог, ішкі монологтың диалог түрінде берілуі – психопоэтиканың тек қана Абайға тән классикалық үлгісі. Іш пен тыстың шындық сырын көздің жасымен, жүректің қанымен айтқандай психологиялық күйді анық та ашық жеткізіп тұрған көркемдік бейнелеу құралдары ақын шығармасының психопоэтикалық сара болмысын ерекше даралап көрсетеді.

Монолог аясында ақынның өзімен өзі сөйлесуі – қарама-қайшы ойлардың күресі. Ақынның «мені» бір емес екі адам болып ашылады. Бірінің ойын екіншісі теріске шығарып, басқа пікір түйеді. Бір тұлғаның бойындағы ой тартысын, сезім қайшылығын бұлайша беру Абайдың шығармашылық ойлауындағы тереңдікті, кемелдікті, шеберлікті бірдей көрсетеді. Оның үстіне осы тереңдік, кемелдік пен шеберлік жалпы шығармашылық кеңістікте емес, психопоэтика жүйесінде анықталады. Соған орай ақынның тереңдігі де, кемелдігі де, шеберлігі де психопоэтика саласындағы жетістіктер. Абайдың психопоэтикасының мұндай даралығы оның ақындық даналығын тың бір қырынан ашып көрсетеді. Қазақ сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық байлығы аясында алып қарағанда, Абайдың психопоэтикасы – өзінің осы үлгісінде теңдесі жоқ көркемдік құндылық.

Абайдың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» (Абай, 2016а: 103) деп басталатын өлеңі ақын психопоэтикасының ерекше бір табиғатын танытады. Өлең жаңа әдіс тұрғысынан талданды. Зерттеушілер үшін маңыздысы – шумақтағы мотивтердің құрылым жүйесіндегі ерекшелік. Бірінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Екінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс. Үшінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Төртінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс. Бұл жерде шумақтағы басты мотивтер ғана сараланды. Осы мотивтердің шумақ құрылымындағы ретін анықтағанда, мынадай құрылымдық жүйе белгілі болады: ішкі психологиялық күй→сыртқы құбылыс→ішкі психологиялық күй→сыртқы құбылыс. Ішкі психологиялық күй мен сыртқы құбылыстың қалпы өлшемді, мөлшерлі, жүйелі ретімен қайталануы. Олардың шумақ көлемінде өлшемді, мөлшерлі, жүйелі ретпен қайталануы ақынның психопоэтикасының екінші бір үлгісін көрсетеді.

Ақынның: «Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей» (Абай, 2016: 22), – дейтіні бар. Өлеңнің бір тармағында екі қалып сипатталған. Бірі – ішкі күй, екіншісі – сыртқы қалып. Жеке-жеке алып сараптағанда, алдыңғы күй – ақынның ішкі психологиялық күйі, кейінгісі – ақынның сыртқы қалпы. Бұл жерде ішкі психологиялық күй де, сыртқы қалып та – ақынның белгілі бір сәттегі шындығын білдіреді. Ал осы күй мен осы қалыпты өзара сабақтас барлағанда, бұлардың екеуі психопоэтикалық құрал қызметін атқарып тұрғанына көз жеткізуге болады. Бұл – ақынның психопоэтикасының келесі бір үлгісі.

Абайдың лингвопоэтикасы, ақын өлеңдерінің семантикалық құрылым-жүйесі, оны түзетін тілдік факторлар, тілдік құралдардың дара және өзара бірлескен, сабақтасқан қызметі – тіл білімінің әр тұрғыдан қарастыратын маңызды да мәнді мәселелерінің бірі. Қазақ әдеби тілінің даму тарихында өлең мәтінінің семантикалық ерекшелігін зерттеудің зәрулігі қандай анық болса, оның семантикасы мен құрылымын сабақтас пайымдаудың ғылыми және практикалық маңызы да соншалықты зор. Шындығына келгенде, өлең мәтінінің семантикасын тілдік тұтастық, тілдік біртұтас күрделі құбылыс ретінде зерттеу күні бүгінге дейін кең қанат жая алмай келе жатқаны рас.

Әдеби тілдің іргелі мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерде өлең сөздің көркемдік бейнелеу құралдары, құрылым жүйесі жайында кең сөз болғанына қарамастан, өлең мәтінінің семантикасын арнайы зерттеу пәні деңгейінде тану мен таныту ісі кешеуілдеді.

Тіл білімі, әсіресе оның бүгінде лингвистикалық поэтика, мәтінтану деп аталып жүрген салалары өлең мәтінінің мағыналық-құрылымдық жүйесіне мүлде басқа деңгейде, басқа тұрғыдан баға береді. Бұл арада тіл білімінде әдетте басты зерттеу пәні ретінде қабылданған сөз, сөз тіркесі, сөйлем секілді категориялар да өз қызметтері аясында өлең мәтіні семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшелене алмайды. Өлең мәтініндегі әрбір құбылыс оның мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір қырын, белгілі бір табиғатын таныта алады. Ондай жағдайда тілдік бірлік өзінің тура немесе бұрма мағынасымен мәтіннің құрылым жүйесі беретін мазмұн-мағынаның басты ұйыстырушы, байланыстырушы элементіне айналады.

Абай өлеңдерін түзуші жекелеген бірліктердің мәтін түзуші фактор деңгейіне көтерілуі олардың мәтін жүйесінде атқаратын функционалдық қызметіне тікелей тәуелді. Абай шығармашылығында тілдік құралдарды қолдану тәсілдерінің бәрі бірдей өлең мәтінінің құрылым жүйесінде күрделі тілдік тұтастық қызметін атқармағанмен, олар синтаксистік жалаң, жай тұтастықтан бастап синтаксистік күрделі тұтастыққа дейінгі аралықтағы мәтін түзуші құбылыстардың қай-қайсысының құрамында да белсенді қызмет атқарады, лексикалық, грамматикалық категориялардың мәтін аясындағы қызметін байыта, күрделендіре отырып, мәтін түзуші, оның мазмұндық-мағыналық жүйесін тұтастырушы құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі. Сөздің тура емес, бұрма мағынада қолданылу жолдары мен тәсілдерінің бұл орайда үлкен рөлі бар. Ақын өлеңдерінің мәтінінің мағыналық құрылымдық сипаты мен семантикалық даралығы көп жағдайларда жекелеген категориялардың қызметімен, жекелеген бірліктердің бұрма немесе бірде тура, бірде бұрма мағынада қолданылу ерекшеліктерімен тікелей байланыста анықталады (Дәдебаев, 2018: 117-118).

Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» (Абай, 2016а: 47-48) атты өлеңінің бастапқы шумағы. Осы шумақты мағыналық-құрылымдық құрамдастарына жіктегенде, мына жай белгілі болады. Бірінші тармақ ақынның белгілі бір мезгілдік кезеңдегі, шақтағы қалпының, ішкі-сыртқы күйінің сипатын білдіреді. Осы шақтағы осы күйдің ерекше бір қыры екінші тармақта ашылады. Сөйтіп, алғашқы екі тармақта ақынның белгілі бір шақтағы ішкі және сыртқы күйі көрініс табады. Бұл – өлең шумағының екі бірліктен тұратын алғашқы мағыналық-құрылымдық құрамдас бөлігі. Оның құрамындағы екі бірлік бір-бірімен құрылымдық жағынан тең дәрежеде байланысқан, мағыналық жағынан іштей сабақтасып жатыр. Енді осы құрылымдық бірлікте көрініс тапқан күйге назар аударайық. Мұндай күйдің себебі неде? Мұндай күйдің тууына себеп болған құбылыстар қандай?

Шумақтың екінші мағыналық-құрылымдық құрамдас бөлігінде оның алдыңғы мағыналық-құрылымдық бөлігінде сипатталған күйдің туу себебі ашылады. Шумақтың құрамдас екі мағыналық-құрылымдық бөліктерінің өзара байланысын шартты түрде өрнекке түсіретін болсақ, оның жүйесі мынадай болар еді: белгілі бір болған нәрсе (нәтиже, салдар) → белгілі бір болған нәрсенің болу (нәтиженің, салдардың) себебі. Жүйенің қысқартылған үлгісі: нәтиже (салдар) → себеп.

Нәтиженің себебі көрініс тапқан екінші мағыналық-құрылымдық бөлікті түзуші бірліктер екі саладан тұрады. Оның бірі – терін сатпай, телміріп көзін сату; екіншісі – теп-тегіс жұрттың бәрінің аларман болуы. Бұлардың әрқайсысы – күрделі образ. Терін сатпай, телміріп көзін сату – белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан тұлғаның сыртқы әрі ішкі сипатының көрінісі. Көріністі бір жақты қабылдап, бір жақты түсінуге болмайды. Сонымен

қатар осы тіркестердің мағынасын тура қабылдап, тура түсінуге де болмайды. Терін сату, телміріп көзін сату – метафоралық қатынаста айтылған тіркестер. Олардың метамағынасы көп қатпарлы. Онда тұлғаның әлеуметтік халі, психологиялық күйі, мінез-құлқы, кескін-кейпі, оларға автордың қатынасы – бәрі көрініс тапқан. Сондықтан бір мағынаның өзінен бірнеше мағынаның желісі тарқатылады. Ол мағыналық желілердің бірі айқын болса, бірі жасырын, ойдан да, көзден де таса жатады.

Абайдың осы өлеңінің келесі шумағында нәтиженің себебі одан ары қарай тармақтала береді. Өлеңнің екінші шумағының бірінші мағыналық-құрылымдық бөлікте алдымен белгілі бір нәтиже (салдар) көрсетіледі: Бай алады. Сонан кейін осы нәтиженің себебі көрсетіледі: а) кезінде көп берем; ә) жетпей тұрған жерінде тек берем. Аларманның алуының себебі, берерменнің беруінің себебі осындай. Осы мағыналық құрылымды жоғарыдағы үлгіде өрнекке түсірсек, ол мынадай болады: нәтиже (салдар) → нәтиженің себебі. Шумақтың екінші мағыналық-құрылымдық бөлігінің жүйесі де осындай. Осы құрылым кейінгі шумақтарда да қайталанатын. Басқаша айтсақ, өлең мәтінде белгілі бір мағыналық-құрылымдық элемент қайталанатын. Өлең мәтіннің құрамдас бірліктерінің арасындағы байланысты, сабақтастықты осындай мағыналық-құрылымдық қайталаулар қамтамасыз етеді. Сонымен қатар мұндай құрылымдық қайталаулар арқылы белгілі бір тақырыптық мазмұн әр қырынан толысып, кеңейген қалыпта ашылады. Ал мұндай толысулар мен кеңеюлер жүйесіз, ретсіз емес, білгілі бір тәртіп бойынша жүзеге асады. Бір мағыналық элемент бірнеше құрылымда бірнеше жерде жөнсіз, жүйесіз қайталанатын болса, онда мұндай қайталаулардың өлең мәтінін түзуші факторларға ешқандай қатысы жоқ болғаны. Абай өлеңдерінің мәтінде мағыналық элементтердің орынсыз, жөнсіз қайталануы жоқ. Ал мәтін түзуші факторлардың бір-бірімен байланысы мәтіннің бірбүтін күрделі құбылыс ретіндегі қасиетін барынша терең ашуға мүмкіншілік береді. Мұның өзі өлең мәтіннің мағыналық-құрылымдық тұтастығын білдіретін басты ерекшеліктерді анықтауға жол ашады.

Ақын өлеңінің мәтіннің мағыналық-құрылымдық жүйесін шартты түрде мына үлгіде кестелеуге болады: ақын ↔ болмыс ↔ мәтін. Кестеде ақынның шығармашылық қызметінің түпкі нәтижесі мәтін екені көрсетілген. Бұл – жалпыға белгілі, түсінікті жай. Енді осы үлгіні мәтіннің коммуникативтік қызметіне қатысты өрнектейтін болсақ, мынадай жүйе түзіледі: ақын ↔ мәтін ↔ оқушы (тыңдаушы). Мұндағы түпкі нәтиже – мәтінді оқушының (тыңдаушының) қабылдауы. Осы жүйе негізінде мынадай ой қорытуға болады: ақынның мәтін түзу жолындағы қызметі мәтінді оқушы (тыңдаушы) тұлғаға бағытталады. Осыдан келіп мәтіннің функционалдық қызметі туралы пікір туады. Басқаша айтар болсақ, мәтінді түзу (ақынның қызметі) және оны қабылдау (оқу, тыңдау) үдерістері түгелімен коммуникативтік мақсатқа бағындырылған. Мәтін және оны қабылдау мәтінді түзуші тұлға мен оны қабылдаушы тұлғаның арасындағы қатынас арқылы жүзеге асады. Қабылдаушының (оқушының, тыңдаушының) мәтінді түсінуі тілдік бірліктердің мағынасын, мазмұнын ұғуымен баланысты екені рас. Бірақ мәтінді түсіну барысында қабылдаушының өзінің таным деңгейі, мәтіннің мағыналық-құрылымдық бірліктерінің өзара сабақтасып, байланысып жатқан қызметінің мәні мен мәнісін тану мүмкіншілігі басты қызмет атқарады.

Қорытынды. Абай өлеңдерінің семантикалық-құрылымдық жүйесі керемет келісіммен өрілген. Онда әдеттегі мағыналық-құрылымдық тұтастықтың арнасында бірнеше тақырыптық сарынның сазы бар, мекен мен мезгіл арақатынасының да неше алуан құбылуы бар, сезімнің ойға ауысуы, ойдан сезімге ауысу, ой мен сезімнен сыртқы болмысқа ауысу арналарында да толып жатқан мән бар. Тура мағына мен бұрма мағынаның шендесуінен, семантикалық бірліктердің тұтасуынан шығатын басқа бір күрделі мағына, оның айрықша сипатты қалпы арқылы айшықталатын жайлар да мол.

Абай өлеңдері мәтінінің мағыналық және құрылымдық бөліктерінің өзара байланыстылығы, тұтастығы, коммуникативтігі жағынан толымдылығы, аяқталғандығы секілді ерекшеліктері тіл білімі үшін де, абайтану ғылымы үшін де маңызды.

Абай өлеңдері мәтінінің байланыстылығы оны түзетін элементтердің өзара бір-біріне тәуелділігі, бір-бірімен сабақтастығы деген ұғымды білдіреді. Ол ақын өлеңдері тілінің әр түрлі деңгейінде жүзеге асырылған. Бұл орайда өлең мәтінінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, стилистикалық сипаттағы байланыстары туралы айтуға болады.

Абай өлеңдері мәтінінің мағыналық-құрылымдық ең қарапайым бөлігінің басты ерекшелігі оның мағыналық, мазмұндық дербестігімен сипатталады. Мағыналық, мазмұндық дербестік болмайынша, ешқандай синтаксистік, морфологиялық немесе лексикалық бірлік өлең сөздің мәтінінің құрамдас бөлігі қызметін атқара алмайды. Екінші жағынан, өлең мәтінінің белгілі бір семантикалық бөлігін мәтін жүйесінің семантикасынан бөліп алып анықтаудың, даралаудың дәл өлшемін табу да оңай емес. Өйткені «Сегіз аяқ» мәтінінің жүйесін түзуші жекелеген семантикалық бірліктердің өз ішінде бірнеше синтаксистік конструкция, бірнеше өзара сабақтас мағына жатыр.

Мақалада қарастырылған пәнаралық мәселелердің басты белгілері ақын шығармашылығында көрініс тапқан мына жүйеде қарастырылды: айтушы – сөз – тыңдаушы.

Ақын өлеңдерінің мағыналық-құрылымдық өрімінде мінсіз келісім барына назар аударылды. Бірқатар өлеңдер белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірліктерден тұратыны және олардың өзара байланысы ақынның көркемдік әлемінің айрықша поэтикалық ажарын ашатыны, онда керемет келісіммен жарасқан құрылымдық-мағыналық парадигма үлгісі жатқаны туралы ой қорытылды.

Зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың білімнің тиісті саласына қосқан үлесі).

Ақынның өлеңдері мен қарасөздері негізінде жасалған талдау ақынның айтушы, сөз және тыңдаушы болмысы туралы танымы мен талабын психопоэтика, лингвопоэтика және дәстүрлі дүниетаным өрісінде саралап, соны ойлар мен пікірлер түюге негіз болды. Абайдың шығармашылық мұрасын психопоэтика, лингвопоэтика және дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде пәнаралық зерттеу міндеті толық шешілді. Қол жеткен нәтижелердің ғылыми және практикалық маңызы бар.

Дадебаев Ж.Д.¹, Жусанбаева С.Б.², Баязитов Б.Б.³

^{1,2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹dadebaev48@gmail.com; ²szhusanbaeva@mail.ru; ³bayazitov.b@kaznu.kz

СМЫСЛО-СТРУКТУРНАЯ СИСТЕМА ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ

Аннотация. В статье проведен междисциплинарный анализ наследия Абая с целью изучения научных основ познания, понимания и применения учения Абая для всех сфер и уровней общественно-социальной коммуникации. Сформулированы научные основы создания смысло-структурных моделей познания, понимания и применения учения Абая для каждой сферы и уровня общественно-социальной жизни. Обоснована структурная система и междисциплинарные поля учения Абая. Творческое наследие Абая изучалось в междисциплинарном контексте в системе категорий психопоэтики, лингвопоэтики и традиционного мировоззрения.

Особое внимание было уделено психопоэтике и лингвопоэтике произведений Абая по

выявлению, систематизации смысло-структурной системы произведений Абая. В ходе междисциплинарного исследования были использованы методологические подходы в области методов историко-сравнительного анализа, системного анализа, комплексного анализа, междисциплинарного анализа, логико-смыслового моделирования. На основе психопоэтики произведений Абая проанализирована смысло-структурная система сочетания внутреннего психологического состояния и внешнего явления. В ходе анализа семантики текста стихотворения были сделаны лингвопоэтические выводы.

За 30 лет независимости Казахстана создана самостоятельная научная база, включающая в себя опыт нескольких поколений ученых в области абаеведения, огромный запас специальной информации и знаний исторически сложившихся научных школ. Разработана концептуальная модель учения Абая. Основные результаты исследования были обобщены и интегрированы. Достигнутые результаты являются новыми, новыми знаниями, не имеющими аналогов в области абаеведения. Новизна результатов исследования характеризовалась по двум областям. Один из них – изучение и соответствующее решение новых, актуальных проблем, ранее специально не рассматриваемых на основе творчества Абая. Второе – обоснование новых подходов к изучению творческого наследия Абая на методологическом уровне и их практическое применение. Смысловая структура, логическая структура произведений Абая – одно из величайших достижений казахской литературы XIX века. Результаты исследования служат модернизации общественного сознания, интеллектуальному и устойчивому развитию общества.

В статье рассматриваются категории психопоэтики, лингвопоэтики и традиционного мировоззрения в соответствии с требованиями междисциплинарного исследования, определены общие параметры изучения указанных категорий. Их выявление основывалось на главных признаках, присущих творческому наследию Абая. Очевидно, что наследие Абая сегодня и в будущем не утратит своего значения. Поэтому делать смысло-структурный анализ произведений и распознавать собственную систему-дело неотложное. Статья – часть большого труда в реализации этой цели.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МОН РК АР08855683 «Научные основы и теоретические механизмы познания, понимания и применения учения Абая».

Ключевые слова: Абай, творчество, учение, исследование, междисциплинарность, система, психопоэтика, лингвопоэтика.

Dadebaev Zh.D.¹, Zhusanbaeva S.B.², Bayazitov.B.B.³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹dadebaev48@gmail.com; ²szhusanbaeva@mail.ru; ³bayazitov.b@kaznu.kz

SEMANTIC AND STRUCTURAL SYSTEM OF ABAY'S WORKS

Abstract. The article presents an interdisciplinary analysis of the heritage of Abay in order to study the scientific foundations of knowledge, understanding and application of Abay studies for all spheres and levels of social interaction. The scientific foundations of knowledge, understanding and application of Abay studies have been laid for the development of semantic and structural models for each sphere and level of social life. The structural system and interdisciplinary fields of Abay's teaching are justified. Abay's creative heritage was studied in an interdisciplinary context in the system of categories psychopoetics, linguopoetics and traditional worldview.

In order to identify and systematize the semantic and structural system of Abay's works, attention was paid to the psychopoethics and linguopoethics of Abay's works. In the course of interdisciplinary research, methodological positions within the framework of historical and Comparative Analysis, System Analysis, complex analysis, interdisciplinary analysis, logical and semantic modeling methods were used. On the basis of the psychopoethics of Abay's works, the semantic and structural system of combining the internal psychological state and external phenomena is analyzed. In the course of analyzing the semantics of the text of the poem, linguopoetic conclusions were drawn.

For 30 years of Kazakhstan's independence, an independent scientific base has been created in the field of Abay studies, which includes the experience of many generations of scientists, a rich fund of special information and knowledge produced by historically established scientific schools. A conceptual model of Abay studies has been developed. The main research results have been summarized and integrated. The achieved results are a novelty, a new knowledge that has no analogues in the field of Abay studies. The novelty of the results of the study was characterized by two areas. One of them is that on the basis of Abay's work, new, topical problems that were not previously specifically addressed are studied and found appropriate solutions. The second is the justification of new approaches to the methodological level of studying Abay's creative heritage and their practical application. The semantic structure and logical structure of Abay's works are one of the greatest achievements of Kazakh literature in the XIX century. The results of the research serve to modernize public consciousness, intellectual and sustainable development of society.

In the article, the categories of psychopoethics, linguopoethics and traditional worldview were considered in accordance with the requirements of interdisciplinary research, and the general parameters of the study of these categories were determined. Their definition was based on the main features inherent in the creative heritage of Abai. It is obvious that Abay's legacy does not destroy its significance and significance today and in the future. Therefore, it is an urgent task to conduct semantic and structural analysis of works and recognize their own system. The article is part of a lot of work in achieving this goal.

The article was prepared within the framework of the grant project of the Science Committee of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan AR08855683 "Scientific foundations and theoretical mechanisms of knowledge, comprehension and application of Abai studies".

Keywords: *Abai, creativity, teaching, research, interdisciplinarity, system, psychopoethics, linguopoethics.*

Информация об авторах:

¹Дадебаев Ж.Д. – Директор НИИ Абая Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор филологических наук, профессор. Алматы, Казахстан. E-mail: dadebaev48@gmail.com. Scopus ID: 57191291743. ORCID: 0000-0002-0290-2310.

²Жусанбаева С.Б. – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан. E-mail: szhusanbaeva@mail.ru. ORCID: 0000-0003-1697-761X.

³Баязитов Б.Б. – докторант 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан. E-mail: bayazitov.b@kaznu.kz ORCID: 0000-0001-7955-1427.

ӘДЕБИЕТ

[1] Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б. ISBN 5-605-01856-4.

- [2] Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 б. ISBN 5-605-01856-6.
- [3] Дадебаев Ж. Абай мұрасын пәнаралық зерттеу нәтижелері. / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXXV том: – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. ISBN 978-601-04-4162-0.
- [4] Гачев Г. Казахский мудрец Абай. // «Аманат» журналы. – 2003. – №1. – С. 206-209. ISBN 9965615829. (орыс тілінде)
- [5] Garcia R.E. (2021), The Event of Psychoaesthetics: Imagination and the Rupture of Psychology. Routledge. ISBN 9781000429114. (ағылшын тілінде)
- [6] Григорьев, Е.И. Адам бол: этико-философское учение Абая – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2006. – 321 с. (орыс тілінде)
- [7] Mayor F.Z. Abai in the service of a culture of peace. – 2011 / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31> (ағылшын тілінде)
- [8] Rolberg P. (2020), Abai: A Poet for All Seasons / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons> (ағылшын тілінде)
- [9] Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б. ISBN 978-601-04-1428-0.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б. ISBN 5-605-01856-4. (на казахском языке)
- [2] Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 б. ISBN 5-605-01856-6. (на казахском языке)
- [3] Дадебаев Ж. Абай мұрасын пәнаралық зерттеу нәтижелері. / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXXV том: – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. ISBN 978-601-04-4162-0. (на казахском языке)
- [4] Гачев Г. Казахский мудрец Абай. // «Аманат» журналы. – 2003. – №1. – С. 206-209.
- [5] Garcia R.E. (2021), The Event of Psychoaesthetics: Imagination and the Rupture of Psychology. Routledge. ISBN 9781000429114. (на английском)
- [6] Григорьев, Е.И. Адам бол: этико-философское учение Абая – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2006. – 321 с. ISBN 9965615829.
- [7] Mayor F.Z. Abai in the service of a culture of peace. – 2011 / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31> (на английском)
- [8] Rolberg P. (2020), Abai: A Poet for All Seasons / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons> (на английском)
- [9] Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б. ISBN 978-601-04-1428-0. (на казахском языке)

REFERENCES

- [1] Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016a). Shygarmalarynyng eki tomdyq tolyq zhinagy. I tom. [Complete collection of works in two volumes. Vol I] Almaty: Zhazushy. ISBN 5-605-01856-4. (in Kazakh)
- [2] Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016b). Shygarmalarynyng eki tomdyq tolyq zhinagy. II tom. [Complete collection of works in two volumes. Vol II] Almaty: Zhazushy. ISBN 5-605-01856-6. (in Kazakh)
- [3] Dadebaev Zh. (2018). Abai murasyn panaralyq zertteu natizheleri. [Results of interdisciplinary research of Abai's heritage] / Abaitanu. Tandamaly enbektter. XXXV tom. Almaty: Qazaq universiteti. ISBN 978-601-04-4162-0. (in Kazakh)
- [4] Gachev G. (2003) Kazakhski mudrec Abai. [Kazakh sage Abai] // «Amanat» zhurnaly. 1: 206-209. (in Russian)
- [5] Garcia R.E. (2021), The Event of Psychoaesthetics: Imagination and the Rupture of Psychology. Routledge. ISBN 9781000429114.
- [6] Grigor'ev, E.I. (2006), Adam bol: etiko-filosofskoe uchenie Abaia [Adam bol: ethical and philosophical

doctrine of Abai] Ust'-Kamenogorsk: VKGTU. ISBN 9965615829. (in Russian)

[7] Mayor F.Z. (2011), Abai in the service of a culture of peace. / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31>

[8] Rolberg P. (2020), Abai: A Poet for All Seasons / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons>

[9] Salqynbai A. (2015). Abai sozining lingvopoetikasy. Monografia. [Linguopoetics of Abay's word. Monograph.] Almaty: Qazaq universiteti. ISBN 978-601-04-1428-0. (in Kazakh)

FTAMP 17.82.93

Орда Г.Ж.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: orda_68@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5930-3784

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер ғылыми сараланған. Е.Мұхамәдиқызы, С.Оспанов, Ұ.Есдәулет, Ә.Қайран, Ә.Ысқақ, К.Құныпияұлы, С.Әкірамұлы сияқты ақындардың балаларға арналған шағын жанрдағы лирикалық өлеңдерін талдау барысында көркем шығарманың танымдық, тәрбиелік, эстетикалық қызметі зерттеу нысанына алынған. Жас бүлдіршіндер мен өскелең ұрпақты еңбекке баулу, адамгершілік және ұлттық құндылықтарды бойына сіңіру, отанды, туған жерді, өскен ортаны сүйеге баулу – көркем шығарманың негізгі қызметтерінің бірі. Ақындар Астана, туған жер, ана тіл туралы өлеңдерімен балалар бойына отанға, елге деген патриоттық сезімдерін қалыптастыруға көңіл бөлген. Автор шағын жанрмен бірге жеткіншектерге арналған кең құлашты эпикалық шығармалардағы көркемдік ізденістерді сатиралық, фантастикалық, аңызға құрылған поэмалармен тұжырымдаған.

Көркем шығармалардың бала танымын кеңейтіп ойына ой қосатындығын төрт түлік мал, жан-жануарлар, құстар туралы өлеңдер растайды. Атап айтатын болсақ С.Оспанның «Бөдене», «Құр», «Қырғауыл», «Кекілік», «Балықшы», «Көкек», «Ақ ләйлек» деген құстар туралы бір-екі шумақтан тұратын тақпақтарының танымдық тәрбиелік мәні өте жоғары. Ұ.Есдәулеттің жас бүлдіршіндерге арналған «Бағдаршам», «Шұбар тауық», «Жаңбыр», «Есеп сабағы», «Қарындаш», «Қыста», «Бұзау», «Құлын», «Лақ», «Төр. Текемет» өлеңдері балалардың танымын кеңейтіп, оларды жаңа мәліметтермен тәрбиелейді. Балалар ақын өлеңдерін оқу барысында жаманнан жирену, жақсыдан үйрену керектігін жан-жануарлар мен құстардың тұрмыс-тіршілігінен ұғынатын болады. Ал ақын Ә.Ысқақ өлеңді диалогқа құру арқылы балалардың жас ерекшелігіне қарап сауал қоюмен қоршаған орта туралы түсінігін қалыптастыруға шебер. К.Құныпияұлы ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық ойындардың мәнін аша түсіндірсе, С.Әкірамұлының өлеңдерінде ұлттық құндылықтарды насихаттаумен бірге бүгінгі тәуелсіздігімізді мақтан тұту, азаттығымызды асқақтату байқалады. Көркемдік ізденістердің қатарында айтыс жанрын жаңғыртуды айтуға болады. Ақынның айтысқа құрылған «Жеміс-жидектердің айтысы» шығармасын оқу барысында өзара бәсекелескен жеміс-жидектердің сөздерінен балалар олардың емдік қасиеттерін, адам баласына пайдасын білетін болады.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР08855695 «Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері» (1991-2021 жж.) гранттық жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, поэзия, өлең, тақпақ, поэма, сатира, фантастика, аңыз.

Кіріспе. Балалар әдебиетін зерттеу – қазіргі таңда әдебиеттану ғылымында көп көңіл бөлініп отырған өзекті мәселе. Ұлттың болашағы мектепке дейінгі, мектеп жасындағы

балалардың алған білім, тәрбиелеріне тікелей байланысты екендігін әлем ғалымдары мойындап, балаларға нені, қалай оқыту керектігіне көңіл аударуда. Қай дәуірде де саналы ұрпақ тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлініп, балалар әдебиеті мейлінше көп жарияланып келеді. Ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге балаларға арналып жазылған авторлық көркем шығармаларды жариялауға, таратуға мемлекет тарапынан көңіл бөлініп отырғанын «Жаңа заман ертегілері», «Қазақ балалар поэмасының антологиясы» сияқты жинақтардан көруге болады. Сонымен бірге ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің 017 «Әлеуметтік маңызды түрлерін шығару» бағдарламасы аясында әлем балалар әдебиетіне арналған 50 томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Осылардың барлығы – өскелең ұрпақ тәрбиесіне мемлекеттің бей-жай қарамайтындығының көрінісі.

Қазіргі таңдағы балалар әдебиетінің қоғам өміріндегі рөлі, алдағы міндеттері туралы Елбасы Н.Ә.Назарбаев ««Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз жастарымыз бағыт алып, бой түзеуге тиіс өз заманымыздың жаңа қаһармандарын көрсету және жасауымыз керек» (Назарбаев, 2012: 1), – деген болатын. Осылайша жолдауда қазақ балалар қаламгерлеріне де үлкен міндет жүктеді. Қазақ ақын-жазушылары тәуелсіз Қазақстанның балаларына арнап нені жазу, қалай жазу керектігіне аса көңіл бөлуде.

Талдау. Күні бүгінге дейін қазақ балалар әдебиетін ғылыми саралаған бірсыпыра зерттеулердің жазылғаны белгілі. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері қазақ фольклорындағы балалар поэзиясы (Матыжанов, 1990, 185), ересектер тобындағы балаларды адамгершілікке тәрбиелеу (Әмірова, 1994: 24), балалар қаламгерлері шығармаларындағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасы (Абдулина, 2008: 30), балалар поэзиясының генеалогиясы, типологиясы, поэтикасы (Аманжол, 2009: 46), қаламгерлердің әдеби мұрасы (Сапарбаева, 2009: 30), балалар драматургиясы (Ақтанова, 2011: 200) туралы бірсыпыра зерттеу еңбектер жазылды. Ғалымдар аталған зерттеулерінде қазақ балалар әдебиетінің түрлі мәселелерін жан-жақты қарастырды. Аталған еңбектердің шыққан мерзімі жағынан соңғы отыз жылдың көлемін қамтығанымен олардың зерттеу нысаны кеңестік дәуір тұсындағы балалар әдебиетін зерттеуге арналды. Осының өзінен тәуелсіздік тұсындағы балалар әдебиетінің тыңғылықты зерттелмегені, оның өзектілігі байқалады. Ұсынылып отырған мақалада қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістерді саралау үшін балалар әдебиетіне шолу жасалып, жекелеген ақындардың шығармаларына талдау жасалмақ.

Ендеше бірсыпыра балалар ақындарының шығармаларына тоқталып көрелік. Ақын Е.Мұхамәдиқызының «Ешкі өсір», «Шабандоз», «Тай мінем», «Жер-анада жеміс көп», «Гүл көбелек», «Қыс көрікті», «Он екі жыл», «Тышқан», «Түйе», «Ертегілер әлемі», «Сыйлық», «Жаңа жыл», «Шырша», «Біз Отанды сүйеміз» өлеңдері балаларға арналған.

«Ешкі өсір» топтама өлеңдерінде ешкі малына қатысты балаларға көптеген мәлімет береді. Бөрте лак, көп лак, ешкі, серке, ешкі тоңғақ, ешкі сүті, ешкі еті туралы мәлімет беріп, сүті бал, өзі өсімтал ешкі сияқты малды өсіру керектігін айтады. «Шабандоз» топтамасында Жүсіп ата шөбересі Исламбек өскенде Ақбақай тайды мінгізіп:

Бәйгеде шап,

Ұраның сап.

Шабандоз бол,

Бабаңа ұқсап!, – деген тілек білдіреді (Мұхамәдиқызы, 2020: 1).

Қазақ – бесік жырынан бастап балаларының үлкен азамат болып, ел қорғаны болуын өлең жолдарына сыйғызып, баланың құлағына сіңіріп өсіретін халық. «Тай мінем», «Жер-анада жеміс көп» өлеңдерінде көктеу мен жайлаудағы қозы-лақ, құлыншақтар мен тайға мінген балаларға кез боламыз.

«Тышқан», «Түйе» өлеңдеріне жыл басы туралы аңыз негіз болса, «Қыс көрікті», «Ертегілер әлемі», «Сыйлық», «Жаңа жыл», «Шырша» өлеңдерінде жаңа жылда сыйлықтарын асыға күткен балалардың қысқы ойындарына тап боламыз. Ақын «Қыс көрікті» сегіз тармақтан тұратын өлеңнің төрт тармағында «Қыс көрікті» деген тіркесті қайталайды. Осы қайталау арқылы қыс мезгілінің сұлу көркіне, балалардың аққала соғып, сырғанақ тебуіне көңіл аударған. Осындай қайталаулармен бірге жеңіл тіркестер балалардың жатқа айтуына да ыңғайлы.

Қыс көрікті –
Жауған аппақ қарымен,
Қыс көрікті –
Аяз қысқан кәрімен.
Қыс көрікті –
Аққала мен сырғанақ,
Қыс көрікті –
Күміс қылау сәнімен (Мұхамәдикызы, 2020: 1).

Ән салып, би билеп, той тойлап жүретін, бейбіт заманда өмір сүріп жатқан тәуелсіз елдің бақытты ұландарының «Тәуелсіздік туы биік, Біз Отанды сүйеміз» деп шаттануы нанымды.

Балалар ақыны С.Оспановтың жас бүлдіршіндерге арнаған өлеңдерін жанрлық, мазмұндық жағынан өз ішінен бірнеше топқа бөлуге болады. Қазақ – тегін таза ұстау үшін жеті атаға дейін қыз алыспайтын халық. Сондықтан тілі шыққан балаларға шыққан тегін, жеті атасын жағтатып санасына сіңіре бастайды. Ақынның осындай мақсатта жазылған «Жеті ата» өлеңінде немере, шөбере, шөпшек, немене, қаймана, туажат, тума-туыс деп аталатын жеті атаға түсінік береді. Мектеп жасына дейінгі жастағы балалардың балабақшаға барғанда алдымен қызығы жаттайтыны осы жеті атаға қатысты өлеңдер. Себебі әр бала өзінің шыққан тегін, жеті атасын білуге құмар. Төрт тармақтан тұратын өлеңнің соңғы екі тармағы сұраулы сөйлеммен, біркелі аяқталатын қайталауға құрылған. Әр шумақтың соңғы екі тармағы «Атасына кім десек? Әжесіне кім десек?» деген сықылды сауалға жауап алумен аяқталады. Осылайша балалар ата-әжелеріне немере, шөбере, шөпшек болатынын біліп өседі. Диалог құру арқылы балалардан атасы мен әжесіне кім болатынын сұрап отырады, олар жауап береді.

– Шөберенің баласы –
Көйлегінің жаңасы,
Атасына кім десек?
Әжесіне кім десек?
– ШӨПШЕК! (Оспанов, 2016: 2).

Әке жағынан өрбитін туыстарын жеті атасына дейін ажырататын бала ендігі кезекте қыздан тарайтын жиен, жиеншер, бөле деген туыстық атаулардың ара-жігін ажырата бастайды.

»Әулет әліпшесінен ақыл-нақыл» өлеңінде әр бала жеті жасқа жетпей жатып жеті атасын білу керектігін, жеті атасын білмегенді қазақ халық «Арғы тегі – құл!», «Жетесіз» деп атайтынын түсіндіреді:

«Жетесізден» сақтанар,
Жеті жұртқа мақтанар,
Болғың келсе Жетелі –
«Жеті атаңды» жағтап ал! (Оспанов, 2016: 2).

Ақынның «Бөдене», «Құр», «Қырғауыл», «Кекілік», «Балықшы», «Көкек», «Ақ ләйлек» деген құстар туралы бір не екі шумақтан тұратын тақпақтарының танымдық тәрбиелік мәні жоғары. Құр деген құстың үні қызы, өзі пысықынғыш, қораздары төбелескіш келетінін, қыста оны ешкім атпайтынын, аязда қар астына тығылып жан сақтайтынын білсек, қырда жүретін

қырғауылдың құйрығы ұзын болатынынан, кекіліктің тауыққа ұқсайтынынан, көкектің өз атын өзі атайтынынан, ақ ләйлектерге ешкі тиіспейтінінен, балықшы деген құстың көлден балық аулап жейтінінен хабардар боламыз. Туған жерді мекен ететін осындай құстардың сыр сипатын түсіндірген ақын «Құстар, қайтып келіндер» өлеңінде күзде жылы жаққа ұшып бара жатқан құстарды қимастықпен шығарып салып, келесі көктемде қайтып келуілерін сұрайды:

Бізде туып едіңдер,
Әлі де өсіп-өніңдер.
Туған жерге не жетер,
Құстар, қайтып келіндер! (Оспанов, 2016: 2).

Құстар туралы айтылған тақпақтар мен өлеңдер Қазақстан жерін мекен ететін құстардың тыныс-тіршілігінен хабар береді. Ақын құстарға қамқорлық жасаумен бірге олардың өсіп-өнуімен жағдай жасау керектігін де балалардың есіне салады. Егер құстарды ататын болса біздің елімізге қиқулаған құстар қайтып келмейтін болады. Адам баласы сияқты құстарды да қорқытуға, шошытуға болмайды екен деген түсінік қалыптасады.

Ал ақын Ұ.Есдәулеттің «Бағдаршам», «Шұбар тауық», «Жаңбыр», «Есеп сабағы», «Қарындаш», «Қыста», «Бұзау», «Құлын», «Лақ», «Төр. Текемет» өлеңдері жас бүлдіршіндерге арналған.

«Бағдаршам» өлеңінде:
Жасыл шамы жанғанда
Алға қарай аттаймын,
Сары шамы жанғанда
Сақтық жасап, тоқтаймын.
Қызыл шамы жанғанда

Қозғалып та жатпаймын (Есдәулет, 2017: 115), – лирикалық кейіпкер жас бүлдіршіндерге бағдаршамның қай түсі жанғанда не істеу керектігін поэзия тілімен үйретеді. Шұбар тауық, бұзау, құлын, лақ, текемет, жаңбыр, қарындаш, есеп туралы балаларға мағлұмат береді. Төрт түлік мал туралы ауыз әдебиеті үлгілерінен бері жазылып жатса, ақын бұзау, құлын, лақ туралы жеңіл тілмен, бала ұғымына лайық етіп жеткізе білген.

«Құлыным» өлеңінде құлынының қазанат боларын күткен лирикалық кейіпкер өзінің де үлкен азамат болып өсетінін білдіреді:

Сен боларсың қазанат,
Мен болармын азамат.
Құрау, құрау, құлыным,
Желбіресін тұлымың (Есдәулет, 2017: 125).

Сонымен бірге ақындардың ұлттық құндылықтарға ерекше көңіл бөлетіндігін де баса айтуға болады. Ә.Қайранның «Жабынды», «Сықырлауық», «Шаңырақ», «Уық», «Кереге», «Киіз үй» өлеңдерінде шаңырақ, түндік, туырлық, кереге, сағана, үзік, уық, киіз есік, сықырлауық, босаға, табалдырық, маңдайша, топса, сияқты киіз үйдің жабындылары мен сүйектерінің, бау-басқұрлардың атқаратын қызметін таныстыра отырып, ұлттық этнографиялық құндылықтарымызды насихаттап, олардың ерекшелігін түсіндіреді:

Жасауға шаңырақты кіріскенде,
Үйшілер сақ болады бір істерге:
Қайыңның қапталдысын, талдың сойын
Таңдайды, жоламайды шіріктерге (Қайран, 2015: 1).

«Үйдің мықты болмағы ағашынан екенін түсіндірген ақын тал, қайыңнан жасалған әр сүйектің өзіндік қызметіне мән береді. Ұста ісінің сәті болуы «қоз» бен «тезді» дұрыс пайдаланудан. Ағаштарды қозға салып, тезге салып балқытып, түзету арқылы түрлі

формалар жасалады. Киіз үйдің сүйектерін дайындайтын ұстаны «үйші» десе, үйшілердің наурыздан бастап тал, қайың тандауы әрбір сүйекті жасаудың технологиясынан хабар береді. Әрбір жеткіншек өз алдына отау тігіп жеке шаңырақ көтеретін болса, сол шаңырақтың мықты болуы оның ағашынан көрінеді. Киелі саналатын киіз үйді қазақ берген Құдай болса, оны ағаштан жонып, кесіп, иіп, тесіп жасайтын ұсталар. Олай болса әр жеткіншек ұлттық құндылығымыздың қадір-қасиетін білуге тиіс. Біліп қана қоймай, атадан-балаға жеткен мұраларымызды болашақ ұрпаққа жеткізуге міндетті. Сан ғасырлар бойы мирас болып келе жатқан киіз үйдің құндылығын бүгінде әлем мойындап отыр.

Ақын Ә.Ысқақтың «Алдар көсе», «Таубай», «Әйнек», «Білемін ғой», «Кім кінәлі?», «Туыстық – тым ыстық», «Ең қымбатым менің», «Құмырсқа» сияқты шағын өлеңдері жас бүлдіршіндерге арналған. Әке мен бала диалогына құрылған «Алдар көсе» өлеңінде әкесі баласы Бапаққа өтірік атуға болмайтынын ескерсе, ол Алдар көсе атасына ұқсағысын келетінін айтады. «Таубай» өлеңіндегі Таубай – өте салақ бала. Оның бәтеңкесі балшыққа батып, шалбары мен дәптері май-май болып жүреді. Бәтеңкесін суға батырып бір күнде жыртып, киімдері мен заттарына жаны ашымайтын Таубайдың болашағына күмәнмен қарайды. Мұндай салақ баланың тірлігі оның замандастарына ой салып, олар салақ баладан жиренетін болады. Інісіне әріп үйретпек болған бала («Әйнек»), конфеттің қайдан шығатынын білмейтін кішкентай қыз («Білемін ғой»), бұрыс есепті Бектен көшіріп алып екілік алатын оқушы («Кім кінәлі?»), бақыт пен шаттыққа бөленген бала («Туыстық – тым ыстық»), ата-әже, әке-шеше, ағаларын мақтан тұтатын бала («Ең қымбатым менің»), құмырсқадай еңбеккор болғысы келетін балалардың («Құмырсқа») барлығы да өмірден алынған кейіпкерлер. Олардың өздерін қоршаған орта, туған-туыс туралы пікірлері шынайы. Себеб, періштедей пәк балалардың ойында бөгде ой болмайды. Олар не көрсе, сол қалпында қабылдайды. Конфетті шкафтан шығады деп түсінетін қыздың ойы оның таным-түсінігінен хабар береді. Мұның өзі балалардың жас ерекшелігін, қоршаған орта туралы түсінігін танытады.

К.Құныпияұлының «Қамқор», «Сырғанақ», «Ақ тиін», «Құлын», «Бағдаршам», «Қуыршақ пен Құралай», «Иірмекіл», «Астана» өлеңдері жас бүлдіршіндерге арналған. «Қамқор» өлеңінің кейіпкері – әке-шешесі жұмыста болғандықтан кішкентай болса да ойынды ұмытып өзінен кейінгіге қамқор болған бала. «Ботақандар осылай, Бауырласып өседі!» деген жолдармен қарындасы Тұмарды ойнатып жүрген ағасының бауырына деген қамқорлығын мақтан етеді. Кейінгі өлеңдерде жас бүлдіршіндерге сырғанақ, тиін, құлын, бағдаршам, қуыршақ туралы балаларға мағлұмат беріп, олардың таным-түсінігін кеңейту көзделген. «Иірмекілде» асықтың алшы, тәйке, бүк, шік, омпа түсуі мен олардың ерекшелігі туралы мәлімет берілсе, «Астана» өлеңінде Қазақстанның астанасы болған «Астана» қаласын мақтан етіп, ертегіге бергісіз әсем келбетін жырға қосады:

Таң қалдырмай қоймайды
Сонша сәулет, сонша түр.
Қиялындай самғайды
Ертегі боп Хан Шатыр.

Төрінде тұр Ақорда,
Байырқалап барша бақ.
Тоғысады сан арна
Ел тілегін арқалап.

Күлімдейді шаттана,
Күллі елімнің тілегі.

Әсем қала Астана –
Қазақстан жүрегі! (Құныпияұлы, 2019: 1)

С.Әкірамұлының балаларға арналған «Ұқыпты бала» өлеңдер жинағына енген «Дала әуендері», «Туысқандық атаулар», «Мен өзім», «Әдептілік әліппесі», «Тұсаукесер», «Шекербек», «Шекербектің қылығы», «Бағдаршам» өлеңдері жас бүлдіршіндерге арналса, «Мен ұқыпты баламын», «Кітап», «Мектебім», «Ұстазым», «Кітаптың назы», «Болмасаң да ұқсап бақ», «Мамандық», «Айтыс» өлеңдері мектеп оқушыларына арналған. «Тұсаукесер», «Күй», «Көкпар», «Домбырам менің», «Айтыс», «Менің тілім», «Шаңырақ» өлеңдерінде ұлттық құндылықтар насихатталса, «Астана», «Көк байрақ», «Тәуелсіз елім», «Ел бірлігі», «Еркін елдің ұрпағымыз» өлеңдерінде бүгінгі тәуелсіздігімізді мақтан тұту, азаттығымызды асқақтату басым.

«Тұсаукесер» тақпағы:
Қаз, қаз балам десіпті,
Күрмеуіңді шешіпті.
Ала жібін ешкімнің,

Аттама деп кесіпті (Әкірамұлы, 2019: 1), – деп басталады да, тұсауын кесіп жатқан балаға өсиет айтумен жалғасады. Қазақ халқы тұсауды ала жіппен кескенде біреудің ала жібін аттамасын десе, тоқ ішекпен кескенде тоқшылыққа кенелсін, көк шөппен кескенде көктеп өсіп, көгерсін деп ырымдайды. Осылайша ақын баблардан жалғасып келе жатқан тұсаукесер салтына ерекше көңіл бөлу арқылы ұлттық дәстүрімізді насихаттайды. Тұсаукесердің сән-салтанатымен бірге өзіндік қадір-қасиеті болатынын түсінген әр қазақтың баласы біреудің ала жібін аттамауды бала күнінен бойына сіңіреді.

«Шекербек», «Шекербектің қылығы» тақпақтарында тәттіге құмар Шекербектің тісі ауырып, тіс дәрігерге емделуге барғанына кезігеміз. Ақын балаларға Шекербек сияқты тәттіге құмар болуға, тәттіні көп жеуге болмайтынын түсіндіреді.

Жас бүлдіршіндерге көп кеңес беру, таныстыру мақсатында айтылатын келесі зат – бағдаршам. Ақын «Бағдаршам» тақпағында:

Жанған кезде сары түсі,
Тоқтауға онда дайындал.
Әрбір түсін аңғар да,
Жатта белгі түрін де.
Қызыл шамы жанғанда,

Болмайды енді жүруге (Әкірамұлы, 2020: 1), – деп түсіндіреді.

Ақындардың барлығына дерлік ортақ тақырыптың бірі – ана тілі. Серік Әкірамұлы ана тілі туралы «Менің тілім» өлеңінде қазақ тілінің мәртебесін асқақтатады. Бүгінгі таңда мемлекеттік тіл статусына жете алмай жүрген тілдің қадір-қасиетін жеткіншектерге ұғындырады, оны мақтан етеді.

Өйткені ол Төле, Қазыбек, Әйтеке,
Даналардан бізге жеткен шешен тіл.
Менің тілім – Абай, Сәкен, Мұхтар тіл,
Ғалам сырын, заман мұңын ұққан тіл.
Бабалардың көзіндей ол кешегі,
Әр сөзінде кие менен құт бар тіл (Әкірамұлы, 2020: 1).

Ана сүтімен келген тілге мәңгі-бақи қарыздар болған ол бабаларымыздың аманатын болашақ ұрпаққа жеткізу үшін әлемге «қазақпын» деп жар салуға дайын. Сүйінбай, Жамбыл, Махамбет, Илияс, мағжан, Мұқағали, Қасым, Момышұлы, Смаханұлы сияқты шешендер

мен алыптардың ана тілі тәуелсіздікке дейін қанша қыспақты көрсе де бабадан мұра болып бүгінге жетті. Бүгінгі ұрпақ ана тілімізді өркендеп дамытуға, оны әлемге танытуға міндетті. Ал, «Түркістан» өлеңінің әр екінші тармағы сол сөзді қайталауға құрылған. Ондағы мақсат – исі қазақтың киелі мекенінің, хандар мен билердің тұрағының, Ұлы Жібек жолын басып өткен киелі орданың, Тайқазанмен бірге сақталған құт мекеннің қадір-қасиетін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру.

Балаларға арналған «Жеміс-жидектердің айтысы» тақпағы айтысқа құрылған. Онда апорт, жүзім, өрік, қарақат, бүлдірген, таңқурай, алмұрт, шиі сияқты жеміс-жидектер өздерінің балаларға пайдалы екендігімен мақтанады. Бүлдірген «балдай ғой деп тосабы, піскенімді ел тосады» десе, қарақат «денедегі жел-құзды, қуып шығар ем едім» деп мақтанады. Осылайша балалар әр жеміс-жидектің басты ерекше қасиетімен жақынырақ танысады.

Балаларға жиі мағлұмат берілетін келесі тақырып – туысқандық атаулар болса, ақын «Туысқандық атаулар» тақпағында құда, жиен, жезде, нағашы, абысын тәрізді туыстық атауларға түсінік береді. Бір үйдің қос келіні бір-біріне абысын болатын болса, абысындар мен ағайындардың татулығы туралы «Ағайын тату болса – ат көп, Абысын тату болса – ас көп» деген мақал бар. Осындай мақал-мәтелдермен татулыққа, ауызбіршілікке шақырған қазақ халқы ұрпағының ынтымақты болғанын қалаған. Қазіргі таңда көп жырланатын тақырыптың бірі қазақтың астанасы – Астана қаласы. Ақын «Астана» тақпағында:

Көшім озды басқадан,
Атты елдің бақ таңы.
Арқадағы Астанам –
Алты алаштың мақтаны.
Бәйтерегім тұр биік,
Тұғырлы елдің ертеңі.
Бейбіт күнім нұр құйып,
Шаттық күйін шертеді.
Тарихымның сан алуан,
Тағылымын ұқты мол.
Бостандыққа жаралған,
Бірлігіңе мықты бол! (Өкірамулы, 2020: 1), – деп тәуелсіздігіміздің тұғырлы

болуын, алты алаштың Астанасы аман болуын қалайды.

Жоғарыда талдау нысанына алынған шағын жанрдағы өлеңдермен бірге балаларға арналған поэмалар да жетерлік. Балаларға арналған поэмалардың бастауын ХХ ғасырдың басынан бастап сөз етуге болады. Өткен ғасырда балалар ақындары жазған бірсыпыра поэмалар «Қазақ балалар поэмасының антологиясы» деген жинаққа енді (Қазақ балалар поэмасының антологиясы, 2011: 1). Жинақты құрастырушылар поэмаларды өз ішінен төрт топқа бөліп жүйелеген болатын. Қазақ ақындары балаларға арнаған поэмаларында ертегі, аңыз-әңгімелерді пайдалана білді. Сондықтан поэма-ертегі, поэма-аңыз сияқты жанрлар бастауын ауыз әдебиетінен алғаны белгілі. Б.Майлин «Өтірікке бәйге», М.Жұмабаев «Жүсіп хан», «Өтірік ертегі», С.Бегалин «Ұр, тоқпақ», Ө.Тұрманжанов «Орман ертегі», «Құмырсақалар, аралар – қиыспас дос құдалар», «Ғажайып бағбанның алтын алмасы мен Асан бала туралы ертегі», «Алтын балта», Б.Бісқақбаев «Қарлығаштың құйрығы неге айыр», М.Әлімбаев «Аяз би», М.Жаманбалинов «Күж жалмауыз бен Білек батыр», Ж.Смақов «Тамшы», «Бұршақ туралы ертегі», Ә.Дүйсенбиев «Ботинка, шұжық, балқаймақ», О.Әубәкіров «Ғөң», Т.Молдағалиев «Орман қызы», Қ.Мырза Әли «Балшықұлы Балшықбай», Қ.Баянбай «Қаңбақ пен Салмақ», С.Қалиев «Ғажайып тас» поэма-ертегілерінің оқиғалары мен кейіпкерлерінен ертегілік сипат айқын аңғарылады. Поэма-ертегілердің көпшілігі «ерте, ерте, ертеде» деп

басталып, есте жоқ ескі замандағы оқиғалардан сыр шертеді. Б.Ысқақбаевтың «Қарлығаштың құйрығы неге айыр» ертегісінде қатты ауырған Айдаһар дертіне шипа таппай қиналғанда оған қу түлкі баланың қанын ішсе жазылатынын айтады. Айдаһар патша баланың қанын алып келуге масаны жұмсайды. Оны естіген қарлығаш масаны іздеп тауып тілін суырып алады да шөлмек сынып жерге төгілген қанның орнына гүл шығады. Аласұрған айдаһар қарлығаштың құйрығын жартылай жұлып алғандықтан оның құйрығы айыр болып қалады. Адамды қорғап қалған қарлығаш сол кезден бастап адамға дос болып қалған екен деп аяқталады ертегі. М.Жаманбалинов «Күж жалмауыз бен Білек батыр» поэмасының оқиғасы арыстанның аяғы алтау болған, арбаға бақа жеккен, адамзат баласының бойы аласа болғандықтан бір қоянға бір топ бала мінкескен заманды еске салады. Осындай ұсақ адамдардың арасында бір ауылдың үстіне жалпынып отыра кететін, бір көлдің суын бір-ақ ұрттайтын Күж сияқты жалмауыздың болуы адам қиялына сыймайтын өтірік ертегілерді еске түсіреді. Бір табын малды бір іліп алып кететін, түйе, пілдерді түгімен, арбадағы адамды арбасымен жұта салатын Күжді жұдырықтай Білек батырдың жеңуі ақылға сыймайды. Күж жалмауызды айласымен алған батыр бала оның қарнындағы астық толы қамбаны, арбадағы адамдарда, бір көшенің адамдары мен әке-шешесін құтқарып мұрат-мақсатына жетеді. Ертегі кейіпкерлері секілді Білек батыр ұзақ сапарға шығып Күж жалмауызды іздейді, жолда талай кедергілерді жеңе білген ол өзінен бірнеше есе күшті жалмауызды ақылымен жеңеді.

Ө.Тұрманжанов «Алып кетпен», Ә.Тәжібаев «Толағай», С.Бегалин «Қыран кегі», Ә.Ахметов «Көкшетау аңыз», Қ.Мұқышев «Күй атасы», Н.Әлімқұлов «Нысапсыздар», А.Асылбеков «Көшкін», Е.Елубаев «Қырғыннан құтқарған қарлығаштар», Ж.Қашқынов «Қыран тағдара», Н.Айтов «Қабанбай батыр», С.Баязитов «Жасыбай батыр», Ө.Ақыпбеков «Адалдық туралы аңыз», А.Сопыбеков «Қармақ», Ғ.Ақпанбек «Адамды Алла жаратты», Сейфолла Оспанов «Әділ қазы», Қ.Әлімқұлов «Бармақтай бақ» поэма-аңыздарының оқиғасы ауыздан-ауызға жеткен аңыз-әңгімелерге кұрылған. Қ.Әлімқұловтың «Бармақтай бақ» поэмасына бармақтай бақ туралы аңыз негіз болған. Ерте заманда мыңғырған малы бар бір байдың жеті ұлының біреуі өзгеше болып туады. Ойы ұшқыр, бойы еңселі баласы әулетте ешкімге ұқсамайтынын түсінген ол баласы үйленген соң оны ұзақ сапарға жіберіп, өзінен хабар келгенше сонда мекендеп тұр деп жібереді. Күндердің бір күнінде әкесі түсінде баласының тайтұяқ алтын ұстап отырғанын көреді. Оның мәнісін білу үшін құдасын жұмсайды. Құдасы күйеубаласының елі де жері де шалқыған бай, жомарт ел юолғанына көріп сүйсінеді. Қонақ аттанарда сұраған бұйымтайын бермек болған жігіт не қалайтынын сұрайды. Ол қозының басындағы алтын тәжді көріп, соны сұрайды, енді қозыны алғалы жатқанда оның басында тәж итке барып киіледі. Енді қозы емес итті сұрайды. Жеті қазынаның бірі ғой» деп сұрағанын бергенде басындағы тәж иттің қасына келіп құшақтап ойнаған балаға ауысады. Мұны көрген құда бармақтай бактың бір-біріне ауысып, осы шаңырақтан кетпеуге бекінгенін түсініп, батасын беріп аттанады. Құдасы басына бақ қонғандықтан өсіп-өніп отырғанына куә болады. Қазақта «таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін» деген аталы сөз бар. Алла тағала пендесіне бармақтай бақ берсе осылай өсіп-өніп, қыруар байлыққа кенеледі екен. Кезінде әкесі күмәндәніп өзінен жыраққа жіберген баласының басына осылай бақ қонған екен. Ақын бақ туралы аңызға жан бітіріп, оқырмандарына ой салған.

Ө.Тұрманжанов «Жеке-дай», Ә.Ахметов «Тырау-тырау, тырнарлар», М.Жаманбалинов «Ақын бала», Е.Шаймерденов «Бәйге», «Думат», Ұ.Есдәулет «Қара пима» поэмаларының оқиғалары өмірден алынған шынайылығымен ерекшеленетіндіктен оларды реалистік поэмалар қатарына жатқызуға болады. Ұ.Есдәулеттің «Қара пима» поэмасында шешеден жетім қалған баланың әкесі араққа салынып, үйде іліп алар заттың бәрін араққа салып тынады. Ең соңында баласының пимасын араққа айырбастап, суықта екі аяғы үсіп қалған бала

суық тиіп ауруханаға түседі. Әкесі арағын қойып, ауруғанаға баласын іздеп жаңа пима алып келгенде баласының екі аяғы қара саннан кесілгенін көреді. Ақын маскүнемдікке салынған әкенің жалғыз баласын мүгедек күйге түсіргенін шынайы бейнелеген. Поэманың соңында достарының күнде ауруханаға іздеп келетінін «Үлкендерде емес, тек қана, Балаларда ғой шын достық!» (Қазақ балалар поэмасының антологиясы, 2011: 429) деп жеткізеді. Сыйластықты есепке құрмайтын, шынайы достық иелері жаны пәк балаларда ғана болатыны даусыз. Поэманың оқиғасы өмірден алынған шынайылығымен танылса, кейбір замандастарымыздың маскүнемдікке салынуы – біз өмір сүріп отырған қоғамның қасіреті. Осылайша ақын бір адамның басындағы қасіретті заман трагедиясы ретінде шынайы бейнелеген.

Ж.Аймауытов «Жаман тымақ», Ж.Кәрбозин «Кербәкбаймен кездесу» поэмаларында әжуа-мысқыл басым болғандықтан сатиралық поэмалар қатарынан орын алса, Қ.Баянбай «Ұшу», Ә.Табылдиев «Ғажап бала Ғалымбек» поэмаларында қиял-ғажайыпқа негізделген фантастика басым.

Қорытынды. Қорыта айтқанда қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер туралы сөз еткенде қаламгерлердің қалыптасқан дәстүрді жалғастырумен бірге жаңа ізденістер жасап жатқаны байқалады. Мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндерге арналған өлең тақпақтарда негізінен танымдық-тәрбиелік дүниелер анық байқалады. Сонымен бірге ақындар балалардың бойына ұлттық құндылықтардың дәннен егуді де назарларында ұстап отыруды мақсат еткен. Ақындар балалардың бойында үлкенге құрмет, кішіге ізет, жеті атаны білу арқылы шыққан тегін тану, қоршаған орта, қазақ жері мен елі туралы мағлұмат берумен патриотизмді қалыптастыруды көздеген. Балаларға арналған шағын жанрдағы тақпақтардан бастап, кең құлашты эпикалық поэмалардың барлығы да өскелең ұрпақтың бойында адамгершілік қасиеттерді, туған жерге, өскен елге, ана тілге деген құрметті қалыптастыруды мақсат еткен.

Орда Г.Ж.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: Orda_68@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИСКАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. В статье проводится научный анализ художественных занятий в современной казахской детской поэзии. Познавательная, воспитательная, эстетическая функция произведения искусства в анализе лирических стихотворений для детей в таком малом жанре таких поэтов, как Э. Мухамадиевна, С. Оспанов, У. Эсдаулет, А. Кайран, А. Искак, К. Куныпияулы С.Акирамович. Одна из основных функций произведения искусства – привлечение к работе детей раннего возраста и подрастающего поколения, привитие нравственных и национальных ценностей, любовь к Родине, Родине и окружающей среде. Поэты своими стихами об Астане, родине, родном языке обращают внимание на формирование у детей патриотических чувств. Наряду с небольшим жанром автор формулирует художественные занятия в широком спектре эпических произведений для подростков с сатирическими, фантастическими, легендарными стихами.

Стихи о домашних животных и птицах подтверждают, что произведения искусства расширяют знания детей и дополняют их мысли. В частности, очень высокую познавательную и воспитательную ценность имеют стихи С. Оспана о птицах «Перепел»,

«Тетерев», «Фазан», «Куропатка», «Рыбак», «Кукушка», «Белый аист», «Серая курица». «Светофор», «Дождь», «Урок математика», «Карандаш», «Зимой», «Теленок», «Жеребенок», «Козленок», «Клетка» для детей младшего возраста У. Эсдаулет. «Текемет» расширяет знания детей и обучает их новой информации. Читая стихи поэта, дети узнают из жизни животных и птиц, научатся ненавидеть зло и учиться у добра. А поэт А. Исаак умеет формировать понимание окружающей среды, задавая вопросы в зависимости от возраста детей, создавая диалог в стихотворении. В то время как К. Кунупияулы разъясняет суть национальных традиций, обычаев и национальных игр, в стихах С. Акирамулы наряду с пропагандой национальных ценностей присутствует чувство гордости за нашу независимость, прославление нашей свободы. Среди художественных исканы – возрождение жанра айтыса. Читая произведение поэта «Соревнование плодов», созданное для айтыса, дети узнают об их целебных свойствах и пользе для человечества из слов конкурирующих фруктов.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан АР08855695 «Тенденции развития современной казахской детской литературы» (1991-2021 гг.).

Ключевые слова: детская литература, поэзия, стихи, стихотворения, поэма, сатира, фантастика, легенда.

Orda G.Zh.

M.O. AuevovInstitute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: Orda_68@mail.ru

ARTISTIC SEARCH IN MODERN KAZAKH CHILDREN'S POETRY

Abstract. *The article provides a scientific analysis of artistic activities in modern Kazakh children's poetry. The cognitive, educational, aesthetic function of a work of art in the analysis of lyric poems for children in such a small genre of poets such as E. Mukhamadievna, S. Ospanov, U. Esdaulet, A. Kairan, A. Iskak, K. Kunyupiyauly S. Akiramovich. One of the main functions of a work of art is to attract young children and the younger generation to work, instilling moral and national values, love for the Motherland, Motherland and the environment. Poets, with their poems about Astana, their homeland, their native language, draw attention to the formation of patriotic feelings in children. Along with a small genre, the author formulates artistic pursuits in a wide range of epic works for adolescents with satirical, fantastic, legendary poems.*

Poems about pets and birds confirm that artwork expands children's knowledge and complements their thoughts. In particular, S. Ospan's poems about birds «Quail», «Black grouse», «Pheasant», «Partridge», «Fisherman», «Cuckoo», «White stork», «Gray chicken». «Traffic light», «Rain», «Math lesson», «Pencil», «Winter», «Calf», «Foal», «Kid», «Cage» for Young Children U. Esdaulet. «Tekemet» expands the knowledge of children and teaches them new information. Reading the poet's poems, children learn from the life of animals and birds, learn to hate evil and learn from good. And the poet A. Isaac is able to form an understanding of the environment by asking questions depending on the age of the children, creating a dialogue in the poem. While K. Kunyupiyauly explains the essence of national traditions, customs and national games, in S. Akiramula's poems, along with the propaganda of national values, there is a sense of pride in our independence, the glorification of our freedom. Among the artistic iskans is the revival of the aitys genre. Reading the work of the poet «Competition of fruits», created for aitys, children learn about

their healing properties and benefits for humanity from the words of competing fruits.

The article was prepared within the framework of the grant project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan AP08855695 «Trends in the development of modern Kazakh children's literature» (1991-2021).

Keywords: *children's literature, poetry, poems, poem, satire, fantasy, legend.*

Информация об авторе:

Орда Г.Ж., главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, д.филол.н., Алматы, Казахстан. E-mail: Orda_68@mail.ru. ORCID: 0000-0001-5930-3784.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абдуллина З. Балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы (Б.Соқпақбаев, М. Гумеров, М. Кабанбаевтың шығармалары бойынша): Филология ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты (10.02.02) // А.Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі ин-ты. – Алматы, 2008. – 30 б.
- [2] Ақтанова А. Балалар әдебиеті (Қазақ балалар драматургиясы мәселелері: Оқу құралы – Астана: Фолиант, 2011. – 200 б.
- [3] Әкірамулы С. Бағдаршам // <https://all.aikyn.kz/olen/ba%D2%93darsham.html>
- [4] Әкірамулы С. Балаларға арналған өлеңдер. – Алматы, 2019. – 76 б.
- [5] Әкірамулы С. Тұсаукесер // <https://bilim-all.kz/olen/15289-Tusaukeser>
- [6] Аманжол Ә. Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму: Филология ғылымд. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты (10.01.02) // Л.Н.Гумилев атынд. Еуразия ұлттық ун-ті. – Астана, 2009. – 46 б.
- [7] Әмірова Ә. Ересектер тобындағы балаларды қазақ балалар әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеу (5-6 жас): Педагогика ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты (13.00.01) // ҚР БМ, Ы.Алтынсарин атынд. Қазақ білім проблемалары ин-ты. – Алматы, 1994. – 24 б.
- [8] Есдәулет Ұ. Бағдаршам. Кіт.: Үш томдық шығармалар жинағы. 3 том – Алматы: «Қазығұрт» баспасы», 2014. – 392 б.
- [9] Қазақ балалар поэмасының антологиясы // Құраст.: Қажыбаева Г.К. – Алматы: «Арда», 2011. – 496 б.
- [10] Қайран Ә. Шаңырақ // <https://tattialma.kz/post/view?id=407>
- [11] Құныпияұлы К. Астана // <https://bilim-all.kz/olen/9327-Astana>
- [12] Матыжанов К. Қазақтың фольклорлық балалар поэзиясы: Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациялық жұмыс (10.01.09-Фольклористика; 10.01.03-СССР халықтар әдебиеті) // Қазақ ССР ғылым академиясы, М.О.Әуезов атындағы және өнер институты. – Алматы, 1990. – 185 б.
- [13] Мұхамәдиқызы Е. Шабандоз (топтама өлең) // <https://tattialma.kz/post/view?id=232>
- [14] Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан. – 2012. – №828-831.
- [15] Оспанов С. Жеті ата // <https://everything.kz/article/7912757-zheti-ata>
- [16] Сапарбаева Қ. 1950-1970 жылдардағы қазақ балалар әдебиетіндегі көркемік ізденістер (Әнуарбек Дүйсенбиевтің әдеби мұрасы негізінде): Филология ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты, 10.01.02 // Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ. – Алматы, 2009. – 30 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абдуллина З. Языковая личность персонажей детской литературы (по произведениям Б. Соқпақбаева, М. Гумерова, М. Кабанбаева): Филология. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат филологических наук. Автореферат канд. дисс. (10.02.02) // им. А.

- Байтурсынова. Институт лингвистики. – Алматы, 2008. – 30 с.
- [2] Актанова А. Детская литература (Проблемы казахской детской драматургии: Учебник7 – Астана: Фолиант, 2011. – 200 с.
- [3] Акирамович С. Светофор // <https://all.aikyn.kz/>
- [4] Акирамович С. Стихи для детей. – Алматы, 2019. – 76 с.
- [5] Акирамович С. Тусаукесер // <https://bilim-all.kz/olen/>
- [6] Аманжол А. Детская казахская поэзия: генеалогия, типология, поэтическое развитие. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук (10.01.02) // Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. – Астана, 2009. – 46 с.
- [7] Амирова А. Нравственное воспитание детей во взрослой группе через казахскую детскую литературу (5-6 лет): Педагогика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат педагогических наук. Автореферат канд.дисс. (13.00.01) // Министерство образования и науки Республики Казахстан, Казахский институт проблем образования им. Ю. Алтынсарина. – Алматы, 1994. – 24 с.
- [8] Есдаулет У. Светофор. Книга: Трехтомное собрание сочинений. Том 3. – Алматы: Издательство «Казыгүрт», 2014. – 392 с.
- [9] Антология казахских детских стихотворений // Составитель: Кажыбаева Г.К. –Алматы: «Арда», 2011. – 496 с.
- [10] Кайран А. Шанырақ // <https://tattialma.kz/post/view?id=407>
- [11] Кунупияулы К. Астана // <https://bilim-all.kz/olen/9327-Astana>
- [12] Матыжанов К. Казахская детская народная поэзия. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (10.01.09 – Фольклор; 10.01.03 – Народная литература СССР) // Академия наук Казахской ССР, Институт искусств им. М.О. Ауэзова. – Алматы, 1990. – 185 с.
- [13] Мухамедикизы Э. Всадник (сборник стихов) // <https://tattialma.kz/post/view?id=232>
- [14] Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Казахстанская правда. – 2012. – №828-831.
- [15] Оспанов С. Семь дедушек // <https://everything.kz/article/7912757-zheti-ata>
- [16] Сапарбаева К. Художественные исследования в казахской детской литературе 1950-1970 годов (на основе литературного наследия Ануарбека Дуйсенбиева): Филология. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат филологических наук. 10.01.02 // МКТУ им. К.А.Ясави. – Алматы, 2009. – 30 с.

REFERENCES

- [1] Abdullina Z. Linguistic personality of characters in children's literature (based on the works of B. Sokpakhbayev, M. Gumerov, M. Kabanbaev): Philology. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Abstract of Candidate Dissertation (10.02.02) // im. A. Baitursynov. Institute of Linguistics. – Almaty, 2008. – 30 p.
- [2] Aktanova A. Children's literature (Problems of Kazakh children's drama: Textbook. – Astana: Folio, 2011. – 200 p.
- [3] S. Akiramovich Traffic light // <https://all.aikyn.kz/>
- [4] Akiramovich S. Poems for children. – Almaty, 2019. – 76 p.
- [5] Akiramovich S. Tusaukeser // <https://bilim-all.kz/olen/>
- [6] Amanzhol A. Children's Kazakh poetry: genealogy, typology, poetic development. Author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology (10.01.02) // Eurasian National University named after V.I. L.N. Gumilyov. – Astana, 2009. – 46 p.
- [7] Amirova A. Moral education of children in the adult group through the Kazakh children's literature (5-6 years): Pedagogy. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. Abstract of candidate dissertation. (13.00.01) // Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Kazakh Institute of Educational Problems named after S. Yu. Altynsarin. – Almaty, 1994. – 24 p.
- [8] Esdaulet U. Traffic light. Book: Three-volume collected works. Volume 3. – Almaty: Kazygurt

Publishing House, 2014. – 392 p.

- [9] Anthology of Kazakh children's poems // Compiled by: Kazhybayeva G.K. – Almaty: «Arda», 2011. – 496 p.
- [10] Kairan A. Shanyrak // <https://tattialma.kz/post/view?id=407>
- [11] Kunupiyaulы K. Astana // <https://bilim-all.kz/olen/9327-Astana>
- [12] Matyghanov K. Kazakh children's folk poetry. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences (10.01.09 – Folklore; 10.01.03 – People's literature of the USSR) // Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Institute of Arts named after V.I. M.O. Auezov. – Almaty, 1990. – 185 p.
- [13] Mukhamedikizy E. Horseman (collection of poems) // <https://tattialma.kz/post/view?id=232>
- [14] Nazarbayev N.A. «Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political course of the established state» // Kazakhstanskaya Pravda. – 2012. – №828-831.
- [15] Ospanov S. Seven grandfathers // <https://everything.kz/article/7912757-zheti-ata>
- [16] Saparbayeva K. Artistic research in the Kazakh children's literature of 1950-1970 (based on the literary heritage of Anuarbek Duysenbiev): Philology. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological sciences. 10.01.02 // MKTU im. K.A. Yasavi. – Almaty, 2009. – 30 p.

МРНТИ 17.82.10

А.Б. Темирболат

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

E-mail: aluatem2015@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7888-8957

КАТЕГОРИЯ ХРОНОТОПА В ПОЭМЕ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА «УТЕГЕН БАТЫР»

Аннотация. Статья посвящена изучению творчества классика казахской литературы Жамбыла Жабаева. Отмечается значимость и актуальность его поэтического наследия. Раскрываются особенности мировоззрения и мировосприятия, своеобразие авторской концепции бытия и личности Ж. Жабаева. В статье указывается, что каждое его произведение проникнуто гражданскими и патриотическими мотивами. Творчество поэта рассматривается сквозь призму проблемы хронотопа, являющейся одной из наиболее актуальных в современном литературоведении. Объектом исследования послужила поэма Ж. Жабаева “Утеген батыр”. На основе анализа данного произведения раскрываются роль и значение категорий времени и пространства, их функции в литературном творчестве. В процессе исследования используются различные методы и приемы. Основные из них – историко-функциональный, психологический методы, комплексный подход. Их применение способствовало глубокому постижению особенностей идейно-тематического содержания и структурной организации поэмы “Утеген батыр”. Указывается, что хронотоп составляет основу построения художественного мира поэта, его системы эстетических и философских взглядов. На основе анализа данной категории определяется отношение автора и героя к описываемым в произведении историческим событиям и явлениям действительности. В процессе анализа отмечается, что пространственно-временной континуум поэмы Ж. Жабаева характеризуется многомерностью. Изображаемые в произведении события разворачиваются в нескольких планах – историческом, сказочно-мифологическом, онейрическом, реальном. В поэме повествуется о развитии страны в первой половине XX столетия. Ж. Жабаев, обращаясь к Утегену батыру, рассказывает о преобразованиях, происходящих в Казахстане. Тем самым он воссоздает облик исторических эпох, в которые жили главный герой произведения и сам поэт. В произведении Ж. Жабаева получают отражение различные типы хронотопов – социальный, культурно-исторический, психологический, биологический. Они способствуют получению целостного и глубокого представления об изображаемой действительности и образе центрального героя. Большое внимание в статье уделяется анализу частных хронотопов автора и героя. В процессе исследования описывается внутренний мир Утегена батыра. Осмысливаются особенности его мироощущения, отношения к действительности, пространства души и сознания. В статье рассматриваются образы, заключающие в себе пространственное и временное значения. Раскрывается авторская концепция времени и пространства. В процессе исследования указывается, что поэме Ж. Жабаева “Утеген батыр” присуща полифония. Она проявляется на уровне категорий времени и пространства и многоголосия.

Ключевые слова: произведение, поэма, время, пространство, идея, хронотоп, поэт,

категория.

Введение. Жамбыл Жабаев – классик казахской литературы. Его произведения широко известны читателям не только в Казахстане, но и за рубежом. В своем творчестве он затрагивает общечеловеческие и вечные проблемы. Ж. Жабаев размышляет о сущности бытия, о времени, об эпохе. Особое звучание в его поэзии получает тема любви к родной земле. Каждое произведение Ж. Жабаева проникнуто гражданскими и патриотическими мотивами. Большое внимание в его поэзии уделяется событиям, происходившим в Казахстане в конце XIX – первой половине XX веков. Ж. Жабаев описывает и осмысляет социальные и экономические преобразования, разворачивающиеся в стране в данное время.

Творчество поэта характеризуется многогранностью. Ж. Жабаев является автором лирических, бытовых, социально-сатирических песен, героических поэм и сказок (“Собака бая Кадырбая”, “Чёрный указ”, “Поэма гневного сердца”, поэмы “Утеген батыр”, “Суранши батыр”, сказка “Хан и акын”, “Сказка о ленте” и другие). Он – признанный мастер айтыса.

Творчество Ж. Жабаева вызывает огромный интерес читателей, исследователей, критиков. Его литературное наследие регулярно обсуждается на международных и республиканских конференциях, симпозиумах и форумах.

Произведения Ж. Жабаева рассматриваются в трудах таких известных ученых, как Х. Суюншалиев, К. Бейсембиев, А. Байтанаев, М. Балакаев, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, М. Жолдасбеков, С. Бегалин, С. Садырбаев, Ж. Дадебаев, М. Умбетаев, К. Жармаганбетов, Е. Сыдыков и другие. В своих работах они описывают жизненный и творческий путь поэта, раскрывают особенности его мировоззрения и дарования, выявляют факторы, повлиявшие на его становление. “Жамбыл, – пишет М. Жолдасбеков, – умел не только великолепно сочинять стихи экспромтом. Но и виртуозно играть на домбре, мастерски исполнять объемные эпические спевы, перепевать по памяти свои айтысы и партии других акынов, сказывать предания, генеалогии и сказки” [1, 15].

Проблема преемственности и новаторства в творчестве Ж. Жабаева рассматривается в монографии Е. Исмаилова “Акыны” [2]. Используя сравнительно-типологический метод, исследователь раскрывает основные темы, идеи произведений поэта. Большое внимание в его работе уделяется влиянию эпической традиции на наследие Ж. Жабаева. Е. Исмаилов рассуждает о связи фольклора и литературы, отражении сюжетов известных преданий и сказаний в произведениях казахского классика.

Система эстетических идеалов и ценностей Ж. Жабаева осмысливается в работах Ж. Дадебаева. По словам исследователя, отличительными особенностями художественного наследия поэта являются искренность, чистота его духовных порывов и помыслов, богатство и многогранность его внутреннего мира [3, 276].

Место, роль и значение литературного наследия Ж. Жабаева в историко-культурном процессе Казахстана раскрываются в книге Е. Сыдыкова “Жамбыл” [4]. Опираясь на биографические факты из жизни поэта, исследователь показывает, какое воплощение они получили в его произведениях. Е. Сыдыков преломляет исторические события XX века сквозь призму судьбы классика казахской литературы.

Однако несмотря на столь пристальное внимание ученых к наследию Ж. Жабаева, некоторые проблемы по сей день остаются недостаточно изученными. Среди них – вопрос о пространственно-временной организации его поэмы “Утеген батыр”.

Актуальность и научная новизна данного исследования обуславливается тем, что на основе обобщения работ, посвященных проблеме хронотопа, раскрываются особенности концепции бытия и личности Ж. Жабаева. Большое внимание уделяется постижению идейно-тематического содержания и структурной организации, образа центрального героя

произведения.

Исследование данной проблемы позволяет прежде всего глубже постичь особенности мировоззрения и построения индивидуально-авторской картины мира Жамбыла Жабаева [5, 6]. Более того, изучение категории хронотопа в поэме “Утеген батыр” углубляет представления о преемственности эпических традиций и новаторстве в творчестве классика казахской литературы.

Материалы и методы. Категория хронотопа – фундаментальное понятие литературоведения. Ее исследование способствует постижению идейно-тематического содержания, сюжетной организации, построения художественного произведения.

Время и пространство – ключевые категории мира писателя. Они пронизывают его авторскую концепцию бытия и личности, раскрывают национальное своеобразие его творчества.

В качестве объекта исследования выбрана поэма Ж. Жабаева «Утеген батыр» (перевод ДК. Алтайского). На основе ее анализа раскрывается функциональная значимость категории хронотопа в художественном произведении. Выявляются особенности мировосприятия классика казахской литературы.

В процессе исследования поэмы Ж. Жабаева с точки зрения проблемы хронотопа были использованы историко-функциональный, психологический методы, комплексный подход. Их применение способствовало получению целостного представления об особенностях построения индивидуально-авторской картины мира поэмы “Утеген батыр”.

Историко-функциональный метод позволил выявить связь содержания поэмы Ж. Жабаева с реальными событиями. Он способствовал осмыслению значения и места произведения в литературном процессе XX столетия.

Психологический метод был использован с целью изучения внутреннего мира автора и лирических героев, пониманию их настроения, душевного состояния, постижению пространства сознания. На основе его применения были выявлены особенности авторской концепции личности, изучено отношение поэта к описываемым им событиям.

Комплексный подход позволил исследовать пространственно-временной континуум поэмы “Утеген батыр”. В результате его применения были раскрыты суть авторской концепции бытия, выявлены особенности функционирования категории хронотопа в произведении.

Результаты. События, описываемые в поэме “Утеген батыр”, разворачиваются в нескольких пространственно-временных планах. Их сочетание образует единое целое и способствует глубокому раскрытию образа центрального героя.

На протяжении всего повествования автор большое внимание уделяет описанию природы. Она выступает неотъемлемым фоном разворачивающихся в поэме событий. Автор детально характеризует окружающих героев мир. В произведении показывается смена времен года, дня и ночи.

Автор постоянно проводит параллели между миром людей и окружающей их действительностью. Поэма насыщена сравнениями, в которых образ Утегена батыра соединяется с образами природы.

“Светлый ум и жар стремлений
Покоряли в Утегене,
Статный, гордый и красивый,
Был похож он на оленя.

Развились в батыре рано
Ловкость барса, слух джейрана,

Зренье беркута и сила
Непокорного арстана” [6, 115].

Тем самым автор показывает единство хронотопов природы и человека. По мысли Ж. Жабаева, индивидуальные времена и пространства людей неразрывно связаны с временем-пространством окружающего их мира.

Обращение к образу природы обуславливается также особенностями национального мышления поэта. Ибо в понимании казахского народа человек – часть природы. Она является его матерью. Природа воплощает собой единство прошлого, настоящего и будущего. Ее образ выступает звеном, соединяющим поколения людей.

В поэме описываются исторические события. Автор указывает хронологические рамки разворачивающегося действия. Им упоминается царский указ XVIII века о вхождении на территорию Казахстана. В поэме дается характеристика эпохе, в которой протекала жизнь батыра. Автор рассказывает о событиях, имевших место в Жетысу в XVIII веке.

В произведении повествуется о развитии страны в первой половине XX столетия. Ж. Жабаев, обращаясь к Утегену батыру, рассказывает о преобразованиях, происходящих в Казахстане. Тем самым он воссоздает облик исторических эпох, в которые жили главный герой произведения и сам поэт.

Обращение к прошлому и настоящему придает реалистичность изображаемым событиям, способствует углублению психологизма и драматизма произведения.

Примечательно, что, описывая события, происходившие в Жетысу, автор говорит о них обобщенно, не конкретизируя время. Это обусловлено стремлением поэта показать, что распри были нередким явлением в казахской степи не только в XVIII веке, но и на протяжении всего существования казахского ханства.

Повествуя о странствиях Утегена батыра, автор упоминает сказочные образы. На пути героя встречаются айдахар, жезтырнаки, змея Акжылан. Их появление влияет на судьбу главного героя. Сказочные персонажи служат своеобразным средством испытания мужества, решительности Утегена батыра, проверки его душевных и человеческих качеств. Более того, благодаря им происходит соединение реального и сказочного миров, а образ главного героя приобретает общечеловеческое значение.

Интересно описание битвы двух айдахаров – старого и молодого – за право обладания пещерой. Исход их сражения решается благодаря вмешательству Утегена батыра. Он спасает старого айдахара.

Такой финал битвы сказочных героев обуславливается стремлением поэта напомнить о необходимости соблюдения традиций, согласно которым, следует уважительно относиться к старшим, беречь прошлое во имя настоящего и будущего. Соответственно включение хронотопа сказки, с одной стороны, раздвигает границы изображаемого в произведении мира, с другой – способствует углублению характеристики батыра, раскрытию в нем новых граней.

Через образы айдахара, жезтырнаков, змея Акжылана раскрываются психология, особенности поведения главного героя поэмы. Сказка придает занимательность сюжету и повествованию.

Характеризуя Утегена батыра, автор сравнивает его с Коркытом:

“Утеген бродил по свету
В стужу зим и знойным летом,
Как Коркыт, домбрист чудесный,
В песнях родины воспетый” [6, 120].

Тем самым Ж. Жабаев показывает преемственность поколений, единство прошлого, настоящего и будущего, подчеркивает извечный характер поднятых им проблем.

В произведении описываются небесный и земной миры. Автор воссоздает картины ночи, звезд, луны. Параллельно в поэме даются подробные описания степи. Более того, характеризуя месяц, автор сравнивает его с жеребенком. Ночное небо, усыпанное звездами, ассоциируется в произведении с жайляу.

Соотнося небесный и земной миры, Ж. Жабаев проводит мысль о целостности и единстве хронотопов Вселенной. Согласно точке зрения поэта, индивидуальное время-пространство человека является неотъемлемой составляющей времени-пространства природы, земли, неба. Более того, соотнесение образов двух миров придает наглядность изображаемым явлениям. Создается иллюзия сокращения пространственно-временной дистанции. Небесный мир становится ближе к земному.

В процессе повествования автор характеризует быт казахского народа. В поэме описывается уклад людей, упоминаются национальные традиции. Автор включает в свое повествование такие слова, как “жайляу”, “кочевой”, “байга”.

Рассказывая о странствиях Утегена батыра, автор создает картины жизни китайского народа. Им описываются земли возле реки Волги, городов Актобе и Пекина. Такое повествование придает реалистичность изображаемым событиям, способствует конкретизации границ художественного пространства.

В поэме получает отражение онейрический хронотоп. Обращаясь к Утегену батыру и рассказывая ему о социально-экономическом строе страны, Ж. Жабаев заявляет:

“Не узнал бы родной страны
Перед явью померкли сны” [6, 138].

“У казахов, как сбывшийся сон,
Свой счастливый и мудрый закон” [6, 139].

Онейрическое время-пространство связано в произведении с мечтами главного героя и шире – всего казахского народа. На его уровне раскрываются устремленность людей в будущее, их желание обрести гармонию и жить счастливо и благополучно. Соответственно сон соотносится в поэме с реальностью. При этом в понимании Ж. Жабаева, явь и мечты сливаются. Онейрическое время-пространство соединяется с реальным временем-пространством. Слияние двух разных хронотопов означает, что поиски Утегена батыра оказались не напрасными. Казахский народ обрел желаемое и осуществил свою мечту.

Большое внимание в произведении уделяется хронотопу центрального героя. Автор детально описывает биографию Утегена батыра. В поэме изображается его детство и становление как личности.

Автор указывает время и место рождения главного героя произведения. В поэме описывается его семья. Автор называет имя отца батыра.

“Утеген родился летом,
Теплой ночью пред рассветом,
В Жетысу, в роду Дулата
И в семействе Сырымбета” [6, 114-115].

Детальное описание рода героя обуславливается стремлением Ж. Жабаева подчеркнуть правдивость изображаемых им событий, реалистичность образа батыра.

Примечательно, что Утеген батыр рождается ночью перед восходом солнца. Данный факт указывает на то, что главный герой произведения – неординарная личность, которая приведет казахский народ к светлому будущему.

В произведении раскрывается внутренний мир Утегена батыра. В поэме получают отражение мысли, чувства главного героя. Автор детально характеризует пространство

души и сознания батыра. В процессе повествования Ж. Жабаев передает реакцию героя на происходящие события, детально характеризует его отношение к явлениям действительности. Автор раскрывает сомнения, переживания Утегена батыра. Поэма насыщена рассуждениями героя, которые получают отражение на уровне его монологов и размышлений.

Такое пристальное внимание автора обусловливается не только стремлением максимально полно раскрыть образ Утегена батыра, но и показать уникальность, неординарность его личности. Как отмечает поэт, герой, с одной стороны, был наделен исключительными качествами, выделявшими его среди окружающих людей, а с другой – обладал даром предвидения.

“То, о чем не знали люди,
Утеген, бывало, судит –
Он имел в себе чудесный
Дар предвидеть то, что будет” [6, 116].

На уровне индивидуального времени-пространства главного героя произведения соединяются прошлое, настоящее и будущее. Ибо батыр, с одной стороны, дорожит традициями своего народа. Он преданно и беззаветно любит свою родину, бережно относится к обычаям предков. С другой стороны, герой умеет предсказывать грядущие события. Стремясь найти благодатную землю для казахского народа, мечтая о счастливой и гармоничной жизни, он тем самым устремляется в будущее.

Соединение трех пространственно-временных планов на уровне индивидуального хронотопа центрального героя поэмы обусловливается прежде всего желанием Ж. Жабаева показать, что описываемый им человек – идеал, личность, воплощающая в себе лучшие качества людей.

Образ Утегена батыра выступает своеобразным центром. На уровне его индивидуального времени и пространства соединяются и пересекаются несколько пространственно-временных планов – реальный, воображаемый, сказочно-мифологический, исторический. Тем самым границы хронотопа главного героя поэмы раздвигаются до общечеловеческих масштабов. Частная судьба рассматривается как неотъемлемая составляющая судьбы народа.

Хронотоп Утегена батыра соединяется с хронотопом природы. Их связь проявляется на уровне авторских сравнений. Природа выступает фоном, на котором герой размышляет о происходящих событиях. В произведении часто проводятся параллели между душевным состоянием батыра и окружающим его миром.

С хронотопом главного героя произведения неразрывно связаны хронотопы окружающих его джигитов. Автор не называет их имена, лишь указывает численность. Вместе с Утегеном батыром они отправляются на поиски благодатной земли. В процессе повествования автор описывает душевное состояние джигитов, их реакцию на появление айдахара, жезтырнаков.

Отсутствие имен и конкретизации подчеркивает особенность пространственно-временной позиции Утегена батыра. В силу своих исключительных качеств он является предводителем – косемом джигитов. Утеген батыр дает им советы, защищает их от айдахара, помогает им справиться с одолевающими их страхами.

В произведении описывается авторский хронотоп. С самого начала повествования поэт называет свое имя. Он конкретизирует границы собственного хронотопа. Поэт отмечает, что ведет рассказ из своего времени, а объектом его повествования являются события далекого прошлого.

“Вольно, просторно. Вдохновенно,
Как арык играет пеной,
Я, Джамбул, пою поэму

Про батыра Утегена.
<...>
Я домбру звенеть заставлю,
Утегена я прославлю,
Но к народному преданью
Я ни слова не добавлю” [6, 114].

Такая позиция позволяет автору быть объективным по отношению к изображаемым им событиям. Как сторонний наблюдатель он комментирует происходящее, дает характеристику образам батыра и джигитов.

Однако в процессе повествования пространственно-временная позиция автора несколько раз меняется. В свой рассказ он вставляет монологи и диалоги. На их уровне происходит пересечение частного хронотопа автора и хронотопов изображаемых им лиц, сокращение дистанции между прошлым и настоящим.

В финальной части произведения поэт обращается к батыру. Он рассказывает ему о тех изменениях, которые происходят в Казахстане в первой половине XX века. На уровне обращения поэта к батыру происходит, во-первых, пересечение, диалог двух исторических эпох; во-вторых, сближение образов Жамбыла и Утегена, сокращения между ними пространственно-временной дистанции; в-третьих, соединение образа земли, которую искал батыр, с образом современной поэту страны.

Авторский хронотоп пересекается с хронотопами акынов и жырышы. По словам Ж. Жабаева, он от них услышал об Утегене батыре. В этом плане раскрывается преемственность поколений.

Хронотоп автора соединяется с хронотопом природы. Начиная свое повествование, Ж. Жабаев указывает, что сказание о батыре ему поведали орел, соловьи, олень, травы, звезды, напели ветра. Природа выступает в поэме, одной стороны, хранительницей прошлого народа, с другой – залогом настоящего и будущего людей.

В произведении наблюдается противопоставление. Повествуя о Жетысу, автор характеризует ханов и народ. По мысли поэта, между ними существует отчуждение, обусловленное замкнутостью их хронотопов. Ибо ханы, как указывается в поэме, живут в своем мире. Их не интересуют нужды и чаяния народа.

В произведении сопоставляются прошлое и настоящее. Описывая странствия главного героя, его поиски благодатной земли, автор создает картину своей эпохи. Перед взором читателя предстают экономические и социальные преобразования и изменения, происходившие в Казахстане в первой половине XX столетия. Тем самым автор проводит мысль о достижимости будущего, осуществлении мечты и чаяний народа.

Противопоставление наблюдается на уровне описания Китая и России. Описывая приход Утегена батыра и его джигитов в Пекин и на берег Волги, автор упоминает движение солнца. В Китае оно восходит, а в Россию герои прибывают на закате. В данном противопоставлении заложены две авторские идеи. Первая отражает мысль о разности культур Востока и Запада. Вторая – связана с событиями, послужившими причиной странствий главного героя.

“Пылью путников встречая,
Шла дорога в царство чая,
На восток, где солнце восходит,
В земли желтого Китая” [6, 118].

“Путь они держали долго...
Наконец, в долине волглой

Запылал большим пожаром
Широко закат над Волгой” [6, 119].

Обсуждение. В поэме четко прослеживаются социальный, культурно-исторический, психологический, биологический хронотопы. На уровне первого раскрываются особенности бытия казахского народа. Социальный хронотоп позволяет проследить изменения, происходящие в обществе, в сознании людей. На его уровне сравниваются бытовой уклад казахского и китайского народов.

Культурно-исторический хронотоп отражает особенности изображаемой эпохи. На его уровне раскрываются традиции казахского народа.

Социальный и культурно-исторический хронотопы поэмы содержат описания достижений страны – строительство, развитие сельского хозяйства и промышленности.

Психологическое время-пространство отражает внутренний мир автора, главного героя поэмы и изображаемых в произведении лиц. На его уровне раскрываются размышления Утегена батыра, его душевное состояние, отношение к родной земле. Психологический хронотоп способствует пониманию чувственного мира автора, джигитов, жителей аула.

Биологическое время-пространство поэмы отражает единство человека и природы. На его уровне раскрываются изменения, происходящие в жизни людей и окружающего их мира. Биологический хронотоп позволяет понять, какое влияние оказывают циркадные и календарные ритмы на главного героя произведения, джигитов. На его уровне раскрываются изменения природы в зависимости от времени года и суток.

Заслуживает внимания композиция поэмы. Условно ее можно разделить на две части. Первая связана со странствиями Утегена батыра. Вторая содержит описание благодатной земли и отражает жизнь казахского народа в первой половине XX столетия. Каждая из частей имеет собственный пространственно-временной континуум. Связующим звеном между ними выступают, во-первых, образ автора; во-вторых, образ Утегена батыра; в-третьих, образ благодатной земли; в-четвертых, образ родины.

Данные части выделяются в произведении графически и имеют различное построение. Первая состоит из четверостиший. Рассказ в ней ведется преимущественно от третьего лица. Автор знакомит читателя с героем поэмы, описывает его странствия. Он выступает в роли стороннего наблюдателя, чья пространственно-временная позиция отлична от позиции Утегена батыра и окружающих его людей. В повествование периодически вставляются монологи батыра, его диалоги с Гаип-преном, джигитами.

Вторая часть построена на обращении автора к главному герою произведения. Ее основу составляют двустишия. В них перечисляются достоинства земли, на которую ступил Утеген батыр в конце своего странствия по свету, и достижения Казахстана в начале XX века. В результате такого построения происходит сокращение пространственно-временной дистанции между автором и главным героем произведения. Время становится более динамичным.

В произведении употребляются многоточия. Они прежде всего отражают неопределенность пути Утегена батыра и джигитов.

Примечательно, что вторая часть поэмы начинается и заканчивается многоточием. Ими автор предваряет обращение к Утегену батыру и ставит в финале своего рассказа о современном ему Казахстане. Многоточия, во-первых, отражают дискретность времени-пространства, переход из одного пространственно-временного измерения в другое; во-вторых, показывают перспективы преобразований в Казахстане. Ставя их в финале, автор подчеркивает, что страна будет и дальше меняться.

Поэма содержит риторические восклицания. Они отражают эмоциональное состояние автора, его отношение к излагаемым им событиям.

Описывая Казахстан первой половины XX столетия, Ж. Жабаев использует притяжательные местоимения “твоя”, “моя”, “наша”. Они отражают слияние индивидуальных времен и пространств автора и главного героя поэмы. Происходит сокращение дистанции между ними. Слияние хронотопов Ж. Жабаева и Утегена батыра происходит благодаря образу родины. Автор подчеркивает, что она принадлежит им обоим.

“Вся страна, что мужала в боях,
Она наша – твоя и моя” [6, 140].

В произведении используется местоимение “свой”. Оно показывает принадлежность земли и всех ее богатств народу. Хронотоп страны становится неразрывной частью хронотопа людей.

“У казахов своя страна,
Свои земли на все времена” [6, 138].

Большую роль в произведении играют образы коня, степи, дороги. Они несут в себе глубокий смысл и позволяют глубже постичь особенности авторской концепции бытия и личности.

Конь – друг, постоянный спутник батыра. Его хронотоп неразрывно связан с хронотопом главного героя произведения и джигитов. Отсюда стремление Утегена найти землю, благодатную не только для людей, но и для коней.

“Что за ценность стране, если в ней
Нет травы для казахских коней?
Ведь казах без степного коня,
Как осенний костер без огня” [6, 138].

На уровне данного образа автор подчеркивает единство, взаимообусловленность и взаимозависимость мира человека и мира природы. Он проводит мысль о том, что благодатной может считаться лишь та земля, где царит гармония, где счастливы люди и кони, играющие важную роль в жизни кочевого народа.

Образ степи несет в себе несколько значений. Во-первых, она выступает фоном развивающихся в произведении событий. Во-вторых, степь – неотъемлемый образ бытия казахского народа. Она выступает символом родины героев поэмы.

Дорога воплощает жизненный путь человека. Ее образ постоянно меняется. Она проходит через горные перевалы, леса, степь, пустыню. Тем самым образ дороги показывает многоликость, сложность, тернистость жизненного пути людей.

В процессе повествования возникает образ домбры. Под ее аккомпанемент Ж. Жабаев исполняет поэму об Утегене батыре. Домбра, являясь неотъемлемой составляющей культуры казахского народа, символизирует преемственность поколений, прошлого, настоящего и будущего.

В произведении раскрывается авторская концепция времени и пространства. По его мысли, они – важнейшие параметры бытия человека.

Время по своей природе динамично. Оно течет, меняется. Его движение отражается на уровне темпоральных ритмов – календарных, циркадных. На протяжении всего повествования автор соотносит вечное и преходящее.

Пространство характеризуется конкретностью. Нередко оно имеет географические координаты. Автор детально описывает земли, на которые ступает Утеген батыр и джигиты.

Категории пространства присуща динамичность. В процессе повествования оно меняется в зависимости от течения времени и движения героев произведения.

В поэме раскрывается материальность категории хронотопа. Время, согласно точке зрения поэта, оставляет след на внешности, внутреннем мире человека, окружающих его предметах.

Пространство может притягивать человека, уводить его в свои глубины.

“Я жену оставил дома,
И, пространствами влекомый,
Как Коркыт, в степи скитаюсь
В блеске молний, в гулах грома” [6, 121].

В поэме проводится мысль о круговороте, цикличности бытия. По мнению Ж. Жабаева, жизнь человека вращается по кругу. Все его деяния и поступки оставляют след и получают отражение.

“Если мы совершаем добро, –
Шлют нам золото и серебро.
Если ж зло совершаем, – тогда
Ожидают нас зло и беда
<...>
Всем, кто трудится, жизнь принесет
Честь и славу, добро и почет,
Им везде уважение всех,
А лентяям – презренье и смех” [6, 131-132].

Данные слова соединяются с финальной частью произведения. Прославляя преобразования в Казахстане, Ж. Жабаев указывает, что они – результат труда народа. Тем самым происходит смыкание хронотопа поэмы. Центральная идея произведения получает свое логическое завершение, как и путь главного героя.

Заключение. Таким образом, отличительными особенностями хронотопа поэмы Жамбыла Жабаева “Утеген батыр” являются многомерность, сложность. В данном произведении описываются биография главного героя, бытовой уклад казахского народа, показывается смена времен года и суток, характеризуются исторические события и социально-экономические преобразования в стране.

Поэме “Утеген батыр” присуща полифония. Произведение наполнено голосами людей, звуками природы, сказочных персонажей, мелодией домбры.

Пространственно-временной континуум поэмы охватывает несколько планов – реальный, исторический, сказочно-мифологический, онейрический. В процессе повествования автор делает экскурсии в прошлое, описывает настоящее, размышляет о будущем. Наряду с реальными историческими лицами, в произведении изображаются герои сказок и мифов.

Поэма содержит обращения, риторические вопросы и восклицания. Мир людей описывается в произведении в единстве с миром природы. В поэме “Утеген батыр” изображаются различные типы хронотопов – социальный, культурно-исторический, психологический, биологический, способствующие созданию целостной картины бытия, показу многогранности жизни.

А.Б. Темірболат

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

E-mail: aluatem2015@gmail.com

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ “ӨТЕГЕН БАТЫР” ПОЭМАСЫНДАҒЫ ХРОНОТОП КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ әдебиетінің классигі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығын

зерттеуге арналған. Оның ақындық мұрасының маңыздылығы мен өзектілігі сипатталады. Ж. Жабаеттың дүниетанымы мен әлемді қабылдау ерекшеліктері, болмыс және тұлға туралы авторлық концепциясының өзгешілігі ашылады. Мақалада оның әр туындысы азаматтық және патриоттық сарындармен қамтылғандығы көрсетіледі. Ақынның шығармашылығы қазіргі әдебиеттануда өзекті мәселелердің бірі болып табылатын хронотоп мәселесінің тұрғысынан қаралады. Зерттеу нысаны Ж. Жабаеттың «Өтеген батыр» поэмасы болды. Бұл шығарманың талдауы негізінде уақыт пен кеңістік категорияларының рөлі мен мәні, олардың әдеби шығармадағы қызметі ашылады. Талдау барысында әр түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады, яғни тарихи-функционалдық, психологиялық әдістер, кешенді тәсіл. Бұл тәсілдердің қолдануы «Өтеген батыр» поэмасының идеялық-тақырыптық мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін терең түсінуге ықпал етті. Ақынның көркемдік әлемін, оның эстетикалық және философиялық көзқарастар жүйесін құруға хронотоптың негізі болатындығы көрсетіледі. Бұл категорияны талдау негізінде автор мен кейіпкердің шығармада суреттелген тарихи оқиғалар мен шындық құбылыстарына қатынасы анықталады. Талдау барысында Ж. Жабает поэмасының кеңістіктік-уақыттық континуумы көп өлшемділікпен сипатталатыны атап өтіледі. Шығармада бейнеленген оқиғалар бірнеше бағытта өрбиді – тарихи, ертегі-мифологиялық, онейрикалық, шындық. Поэма елдің ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы дамуы туралы баяндайды. Ж. Жабает Өтеген батырға жүгініп отырып, Қазақстанда болып жатқан өзгерістер туралы айтады. Осылайша, ол шығарманың басты кейіпкері мен ақынның өзі өмір сүрген тарихи дәуірлердің келбетін жаңғыртады. Поэмада хронотоптардың түрлері көрсетіледі – әлеуметтік, мәдени-тарихи, психологиялық, биологиялық. Олар бейнеленген шындық және бас кейіпкер образы туралы тұтас және терең түсінік алуға ықпал етеді. Автор мен кейіпкердің жеке хронотоптарын талдауға назар аударылады. Зерттеу барысында Өтеген батырдың ішкі әлемі суреттеледі. Оның дүниеге көзқарасының ерекшеліктері, оның шындыққа қатынасы, жан мен сана кеңістігі түсініледі. Мақалада кеңістіктік және уақыттық мағыналары бар бейнелер қарастырылады. Автордың уақыт пен кеңістік туралы концепциясы ашылады. Зерттеу барысында Ж. Жабаеттың «Өтеген батыр» поэмасына полифония тән екендігі көрсетіледі. Ол уақыт пен кеңістік пен полифония категориялары деңгейінде көрінеді.

Түйін сөздер: шығарма, поэма, тақырып, уақыт, кеңістік, идея, хронотоп, ақын, категория.

A.B. Temirbolat

Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: aluatem2015@gmail.com

CATEGORY OF CHRONOTOPE IN ZHAMBYL ZHABAEV'S POEM "UTEGEN BATYR"

Abstract. The article is devoted to the study of the work of the classic of Kazakh literature Zhambyl Zhabayev. The importance and relevance of his poetic heritage is noted. The peculiarities of the worldview and perception of the world, the originality of the author's concept of being and personality of Zh. Zhabayev are revealed. The article indicates that each of his works is imbued with civil and patriotic motives. The poet's work is viewed through the prism of the chronotope problem, which is one of the most relevant in modern literary study. The object of the research was Zh. Zhabayev's poem "Utegen batyr". Based on the analysis of this work, the role and meaning of the

categories of time and space, their functions in literary work are revealed. In the research process, various methods and techniques are used. The main ones are historical-functional, psychological methods, an integrated approach. Their use contributed to a deep understanding of the features of the ideological and thematic content and structural organization of the poem "Utegen Batyr". It is indicated, that the chronotope is the basis for the construction of the poet's artistic world, his system of aesthetic and philosophical views. Based on the analysis of this category, the attitude of the author and hero to the historical events and phenomena of reality described in the work is determined. During the research, it is noted, that the space-time continuum of Zh. Zhabayev's poem is characterized by multidimensionality. The events depicted in the work unfold in several planes – historical, fairy-tale-mythological, oneiric, real. The poem tells about the development of the country in the first half of XX century. Zh. Zhabayev, referring to Utegen batyr, talks about the transformations taking place in Kazakhstan. Thus, he recreates the appearance of the historical eras in which the main character of the work and the poet himself lived. In the work of Zh. Zhabayev, various types of chronotopes are reflected – social, cultural-historical, psychological, biological. The events depicted in the work unfold in several directions. Various types of chronotopes are reflected in the poem. They contribute to obtaining a holistic and deep understanding of the depicted reality and the image of central character. Great attention is paid to the analysis of the author's and hero's chronotopes. In the process of research, the inner world of Utegen batyr is described. The peculiarities of his attitude to the world, to reality, the space of his soul and consciousness are comprehended. In the article images that contain spatial and temporal meanings are considered. The author's concept of time and space is revealed. During the research it is indicated that the poem of Zh. Zhabayev "Utegen batyr" is characterized by polyphony. It manifests itself at the level of the categories of time and space and many voices.

Keywords: work, poem, theme, time, space, idea, chronotope, poet, category.

Информация об авторе:

Темирболат А.Б., заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы, доктор филологических наук, профессор. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aluatem2015@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7888-8957.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жолдасбеков М. Жамбыл и его поэтические традиции: автореферат диссертации доктора филолог. наук: 10.01.02. – Бишкек: КГУ, 1993. – 39 с. (рус.)
- [2] Исмаилов Е. Ақындар. – Алматы: Көркем әдебиет, 1956. – 340 б. (каз.)
- [3] Дәдебаев Ж.Д. Тандамалы шығармалар. Екі томдық. 1-том. – Алматы: Өнер, 2008. – 352 б.
- [4] Сыдыков Е.Б. Жамбыл. – М.: Художественная литература, 2015. – 367 с. (рус.)
- [5] Temirbolat A.B. Category of Chronotope in Zhambyl Zhabayev's poetry // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2020. – № 1 (177). – С. 4-12. (англ.)
- [6] Джабаев Д. Избранные произведения. Пер. с каз. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 400 с. (рус.)

ӘДЕБИЕТ

- [1] Жолдасбеков М.Жамбыл және оның ақындық дәстүрлері: филолог ғылымдарының докторы диссертациясының авторефераты. Ғылымдар: 10.01.02. - Бішкек: ҚМУ, 1993. -- 39 б. (орыс)
- [2] Исмаилов Е.Ағындар. - Алматы: Көркем әдебиет, 1956. -- 340 б. (қаз.)
- [3] Дәдебаев Ж.Д. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. 1-том. - Алматы: Өнер, 2008. -- 352 б.

- [4] Сыдықов Е.Б. Жамбыл. - М.: Көркем әдебиет, 2015. -- 367 б. (орыс)
[5] Темірболат А.Б. Жамбыл Жабаев поэзиясындағы хронотоп категориясы // ҚазҰУ хабаршысы. Филологиялық сериялар. - 2020. - No 1 (177). - С. 4-12. (ағылшын)
[6] Джабаев Д. Таңдамалы еңбектер. Пер. қаз. - Алма-Ата: Жазушы, 1980. -- 400 б. (орыс)

REFERENCES

- [1] Zholdasbekov M. (1993) Zhambyl and his poetic traditions [Zhambyl i ego poeticheskie tradicii]: the author's abstract of the dissertation of the doctor of philologist. Sciences: 10.01.02. Bishkek, KSU. (in Russ.)
[2] Ismailov E. (1956) Poets [Akyndar]. Almaty, Kөркем әдебиет. (in Kaz.)
[3] Dadebaev Zh.D. (2008) Selected works [Tandamals shyfarmalar]. In two volumes. 1-volume. Almaty, Oner. ISBN: 978-601-209-048-2 (in Kaz.)
[4] Sydykov E.B. (2015) Zhambyl [Zhambyl]. Moscow, Artistic work. ISBN: 978-5-280-03698-7 (in Russ.)
[5] Temirbolat A.B. (2020) Category of Chronotope in Zhambyl Zhabaev's poetry // Bulletin of KazNU. Philological series. 1 (177): 4-12. (in Engl.)
[6] Dzhabaev D. (1980) Selected works [Izbrannye proizvedeniya]. Translate from Kazakh. Alma-Ata, Zhazushy. (in Russ.)

FTAMP 17.82.30

С.О.Құлбарақ¹, Ғ.Ә.Тұяқбаев², Қ.З. Уткелбаев³

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан

^{2,3}Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹samen.lbara@mail.ru, ²turmagambet@mail.ru, ³kadir201068@mail.ru

¹ORCID: 0000-0002-4000-2120

²ORCID: 0000-0002-5000-2122

³ORCID: 0000-0002-5000-2155

БАҚЫТБЕК СМАҒҰЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУҒАН СОҒЫСЫ ШЫНДЫҒЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа. *Адамзат тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі Кеңес Одағының тарихындағы - 10 жылға созылған Ауған соғысы (1979-1989). Кеңес Одағы әскерін Ауғанстан территориясына енгізіп, ұрыс операцияларын жүргізді. Бұл ұрыс операцияларына Қазақстаннан кеңес әскері қатарына шақырылғандар да қатысты. Сол шайқастарда ата-баба қанымен келген батырлық дәстүрді жалғастырған ұлдарымыз, қиындықта жол тауып, талай жауынгерді өлімнен аман алып қалған қайсар командирлеріміз болған екен. Сондай командирлердің бірі «Қара майор» Борис Керімбаев. Ауған соғысының ардагері, белгілі қаламгер Бақытбек Смағұлдың шығармаларынан көрініс тапқан «Паншер патшасы» деректі хикаятында автор Ауған соғысының аты аңызға айналған батыры, «Қара майор» Борис Керімбаевтың ерлік істері мен қиындықта танылған биік адамдық тұлғасы, ұрыс әдістерін шебер меңгерген әскери дарыны туралы сыр шертеді.*

Автор қарулас жолдасының ерлігін, өмір мен өлім жолындағы күресті, Отан алдындағы антқа адалдығын танытқан жауынгерлердің жанқиярлық ерлігін әдеби шығармаға айналдыруы да қазақ табиғатындағы сөз өнеріне деген құштарлықтан болса керек. Осындай шынайы оқиғаға құрылған көркем дүниелер ұлттық әдебиетке жаңа, тың тақырып алып келді. Бұл – әдебиеттегі сабақтастықтың, дәстүр жалғастығының көрінісі. Мыңдаған жылдар бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін ұрпақтан ұрпаққа жеткен ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, ұлттық сөз өнеріндегі соғыс тақырыбын суреттеген әдебиеттің мақсаты батырлық пен ерлікті дәріптеу. Әдеби жанр суреткер мұратын жүзеге асырудың басты құралы. Өз шығармасын қай жанрда жазу арқылы оқырманға ой салу қажеттігін ең бірінші таңдайтын да автор. Сондықтан жанр шығарманың идеялық шешімін табудағы мақсатты жүзеге асырушы.

Қазіргі әскери проза, соның ішінде Ауған соғысы әдебиетінен де сол қоғамның шынайы бет-бейнесі көрініс тапты. Жалпы әскери әдебиеттің ең басты ерекшелігі – оның неғұрлым шындыққа негізделуінде болса, екінші ерекшелік бұл тақырыпқа көбінесе осы соғыста болып, оқ пен оттың ортасынан аман қалған ауған соғысы ардагерлері қалам тартуында. Осы ерекшелік жанр таңдау мәселесінен де көрінеді. Ауған соғысы тақырыбын суреттеген шығармалардың жанрлық ерекшелігіне көз жүгіртсек, деректі повесть, деректі әңгіме, әңгіме-эссе, мемуарлық проза, соның ішінде естелік, күнделік, портреттік очерк, арнау,

мадақ өлеңдер мен элегия, эпитафия екендігіне көз жеткіземіз. Мейлі қай жанрда жазылсын әскери әдебиеттің алдына қоятын мақсаты біреу ғана. Ол – жас ұрпақты отансүйгіштікке, ерлікке, батырлық пен батылдыққа тәрбиелеу.

Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен № АР09562354 «Ауған соғысы тақырыбындағы әдеби-публицистикалық шығармалардың көркем поэтикасы және тарихи маңызы» атты жоба аясында жүргізілді

Түйін сөздер: Соғыс психологиясы, деректі проза, әскери әдебиет, әскери проза, көркем әдебиет, жанрлық сипат, публицистикалық стиль.

Кіріспе. Ел басынан өткен айтулы оқиға ұмытылмайды. Бір кездері саясатпен бүркемеленуі мүмкін. Бірақ уақыт таразы. Уақыт өте келе ақиқаттар ашыла бастайды. Сол кезеңде жаңа көзқарастар қалыптасып, шындық айтылады. Көркем әдебиетте, публицистикада, тарихта, өзге деғылым және өнер салаларында тарихи оқиға өз бейнесін, орнын табады.

Ел аман, жұрт тыныштықтағы сондай қан-қасап оқиға – он жылға жуық уақытқа созылған Ауған соғысы болды. Әскерге шақырылған бозбала мырыш табытпен оралып жатты... Ана күңіренді, әке қайғы жұтты. Сол уақытта бұл қан-қасаптың шындығы айтылмады. Қасиетті интернационалдық борышын өтеуде деп желеулетті.

Ал ақиқат солай ма еді?

Тәуелсіздіктің орнығуы, өзгерген сана мен өлшем – жол ашты. Алдымен Ауған соғысына қатысқандардың өздері ішкі жараларын, шерлерін тарқатты, сол соғыста ерлік көрсеткен, опат болған қаруластары жөнінде ашық айта бастады. Сөйтсек, ата-баба қанымен келген батырлық дәстүрді жалғастырған жампоз ұлдарымыз, қиындықта жол тауып, талай өрімді өлімнен аман алып қалғанқайсар командирлеріміз болған екен. От пен оқтың астында ұлы достық сезімдері шындалыпты. Олардың тау мен тастағы ұрыс техникасын меңгергені соншалық, дұшпандары да қорқыпты.

Осы және басқа шындықтар бейнесі Ауған соғысына қатысушы, қаламының қуаты бар мемлекет және қоғам қайраткері Бақытбек Смағұлдың шығармаларынан көрініс тапқан.

Алдымен, автор шығармаларының жанрлық сипаты жөнінде сөз қозғасақ, деректі проза қатарына жатқызар едік. Көлемі, оқиғаларды қамтуы тұрғысынан – деректі хикаяттар. Деректі прозаның көркем прозадан, публицистикадан айырмашылығы неде?

Анықтамалықта деректі проза – ерекше әдеби жанр делінеді. Деректі прозада сюжеттік желі тек нақты оқиғаларға құрылады. Оның қатарына көрнекті адамдардың өмірбаяндары, оқиғалар тарихы, аймақтық суреттемелер, атышулы қылмыстарды тергеу кіреді. Шығарма куәгерлердің естеліктері мен құжаттарға құрылады. Автордың естеліктері де пайдаланылады. Сонымен қатар автордың көзқарасы материалды таңдау мен құрылымдауда, оқиғаларды бағалауда көрінеді [Тесля, 2012]. Деректі прозада публицистикалық стиль кеңінен қолданылады. Журналистикадан (репортаж, очерк) деректі проза сипатталған оқиғалардың үлкен уақыт кезеңінде өтуімен және үлкен көлемімен айрықшаланады. Туынды ғылыми және тарихи зерттеулерден оқиғаның жарқын да жанды бейнесін, адамдардың психологиялық келбетін жасауымен ерекшеленеді [Муравьев, 1978].

Міне, осы өлшеммен келсек, Б. Смағұлдың біз қарастырғалы отырған туындылары – деректі проза үлгілері.

Әдістер. «Паншер патшасы» деректі хикаятында автор Ауған соғысының аты аңызға айналған батыры, «Қара майор» Борис Керімбаевтың ерлік істері мен қиындықта танылған биік адамдық тұлғасы, ұрыс әдістерін шебер меңгерген әскери дарыны туралы сыр шертеді.

Кітап лирикалық қуатты пафоспен жазылған. Автор кейіпкеріне деген ішкі сезімін, қадір-құрметін жасырмайды. Ақтарыла айта отырып, кейіпкерінің асқақ бейнесінен туындайтын

ой-толғанысын Тәуелсіз еліміздің бейбітшілікті ұстанған саясатымен, бүгінгі жас ұрпақтың патриотизм тәрбиесі мәселелерімен ұштастырады.

Автордың айтқанындай, туынды естеліктерден құралады.

«Әр естеліктегі оқиғалар мен кейіпкерлер бәрі болмаса да, біразы бұрыннан жадта жүруші еді. Ал ақ қағазға түсіргенде, олар маған жан-дүниесін жайып салғандай болды. Ойға оралмай жүрген талай егжей-тегжей еске түсті. Қаншама оқиға мен талай тағдырлардың жанынан бұрын тасырлап шауып өтіп жүр екенмін.

Алға жылжыған сайын көзден тыс, көңілден таса қалған тұстар ашылып, аршыла түсті. Нәтижесі – осы кітап. Ол ауыздан ауызға жеткен шежіре де, қиялдан туған көркем шығарма да емес, таза тарихи мәні бар, деректі де керекті материалдарға сүйенген туынды. Бірақ бұл кітапта бүкіл деректер ақи-тақи түгелдене қалды деу әбестік. Даңқты «Қара майордың» ерлігі әлі де талай зерттеулерге жүк болары сөзсіз» [Смағұл, 2020], - деп жазады автор.

Тағы бірде: «Мен кәсіби жазушы да емеспін, әрі өзіңіздей аңыз адамның бейнесіне терең бойлау да тым күрделі. Сондықтан жүрегімде не тұрса, жалынды жауынгердің қаламынан сол шықты. Сіздің есіміңіз мәңгі есімізде сақталады!» дейді.

Алайда, автор шығарманы шындыққа құрады. Ұрыста болған нақты оқиғалар, алуан қилы тағдырлар баяндалады. Аяқ астынан, күтпеген тұстан басталып кететін қан қасап шайқастардың шыншыл суреттері беріледі. Ауған соғысының өзіндік ерекшелігі болды. Алдыңда кезеніп жатқан жау жоқ. Қазылған окоп жоқ. Бірақ жау бар. Кенеттен жарқабақтан, биік жартастың қуысынан, тау үңгірінен сарнап оқ борап қоя береді. Мұндай шайқасқа тек айрықша дайындалғандар ғана төтеп беретін, қарсы шабуылға шығып жауын қан қақсататын. Рота командирі Б. Керімбаев, міне, осындай жауынгерлерді ұрысқа дайындап барған.

Ауған майданындағы старшина, қазіргі қоғам қайраткері, II дәрежелі «Айбын» орденінің иегері Орынбасар Тазабеков өз естелігінде алғашқы дайындық кезеңнің бір оқиғасы туралы кейін былай деп еске алады:

«Бірде жауынгер жолдастарым «қаланың баласысың, жолын-жөнін табарсың» деп, арақ алып келуге жұмсады. Содан дорба толы ішімдікпен, көңілім жайланып, әлгі бетон қабырғадағы тесіктен ішке енбеймін бе?! Алдымда Борис Керімбаев тұр. Шап беріп ұстап алды да, сүйреп отырып, кабинетіне алып келді. Айқайлап ұрысқан жоқ, әкемді танытып тұрып ұрды.

Оңбай таяқ жеген кімге ұнасын, сыйлап жүрген ол кісіге біршама ренжідім. Сонда Борис Төкенұлы: «Сынок, я тебя бью не за то, что ты пьешь водку, а бью за то, что ты попался» деді. Сөйтіп, командиріміздің жұдырығын да алғашқылардың бірі болып иіскедім. Бірақ алда сабақ болар сол ағалық сөзінен кейін өкпем тарқап кетті. Өйткені барлаушыға сонша даярланған маман бір сәт те сақтығын жоғалтпай, әр қадамын байқап басуға, аңдап іс қылуға, қолға түспеуге тиіс. Осыны санама сіңдірген, сол арқылы жанымды аман алып қалған Борис Төкенұлымен жақын болып кеттік [Смағұл, 2020]».

Темірдей тәртіп иесінің тұлғасынан қаталдық пен адамдықтың, адалдық пен жанашырлықтың қатар көрінуін осыдан-ақ байқауға болар. «Қара майор» - қазақтың біртуар, табиғатынан батыр болып жаратылған ұлы. Өзім Бауыржан Момышұлын қалай қадірлесем, Борис Төкенұлын да солай құрметтеймін» деп ағынан жарылады ол тағы да.

Шығармада автор бас кейіпкердің өмір тарихынан оқырманын жан-жақты хабардар етуді көздейді. Оның әке-шешесіне, отбасы тәрбиесіне жан-жақты сипаттама беріледі. Қазақтың Бористей қайсар ұлы тақыр жерден өнген жоқ-ты. Жетімдер үйінің директоры болған әкесі Төкен Керімбаев та кезінде НКВД-ның зорлық-зомбылығына көнбей, 8 жылға сотталып кеткен қайсар мінезді, адал, білімді адам болған. Кейін кейіпкер автормен сұхбатында әкесін толғана еске алып, әскери мамандықты игеруде оның үлкен ықпалы болғанын айтады.

«Училищедегі оқуымды тастап кетуіме жол бермегені үшін де әкеме деген алғысым шексіз. Бірінші курсты бітірген соң, жалығып, оқуды тастамақ болдым да, үйге хат жаздым. Анам қарсы болған жоқ, қайта қолдады. Бірақ әкем біле сала, «мен төрт күнге іссапарға кеттім» деп, басқа ештеңе айтпай, хатты алады да, маған, Ташкентке тартып отырады.

Бір күні маған әкемнің келгенін хабарлады. Мен қуанышым қойныма сыймай, атып шықтым. Келушілерге арналған бөлмеге жүгіре кірсем, әкем газетті таяққа ұқсата орай ұстап, аса салмақты отыр. Мен оның бір ғана көзқарасынан бәрін ұғындым. Осы бір ғана көзқарас менің жағдайға байсалды, дұрыс көзқараспен қарауыма түрткі болды. «Пап, мен училищені бітіремін, алаң болмаңыз!» деп, саңқ еттім [Смағұл, 2014].

Сыртқа шыққанда, командир қарсы кезікті. «Туған адамыңды шығарып сал, «увольнительный» берейін» деді. Дегенмен, әкем менің қалғанымды жөн көріп, бұл ұсынысты қабылдамай тастады.

Мен күні бүгінге дейін ризамын: оның арқасында мен ең алдымен, адам қалпымды сақтадым. «Адам қалпыңды сақта, балам! Оқуға түскен екенсің, таңдау жасаған екенсің, бұл тақтама, аяғына жеткізі!» дегені әлі күнге есімнен кеткен емес» [Смағұл, 2020], - дейді кейіпкер. Әке мен бала арасындағы байланыстан Бористің әке көңілін дәл таныған және жедел орнықты шешім қабылдаған бейнесін де аңғарамыз. Ал әке бойындағы салмақтылық – ата-баба дәстүрімен жалғасқан ұлттық тәрбиенің көрінісі болатын.

Нәтижелер. Борис Керімбаевтың арнайы мақсаттағы 177-ші жеке отрядтың командирі болуы жолында үлкен сыннан өтуіне тура келеді. Әскери білімімен, ұстамдылығымен қатаң талапқа жауап береді. [Беков, 2009]. Сол кездегі Бас барлау басқармасының бастығы армия генералы Иваншутин:

-Борис, біз дауыс бергенде, сенің тағайындалуыңа бір қолымызды көтердік. Сенімді ақтай алмай, сені атып тастайтын жағдай туса, екі қолымызды да көтереміз! Командир бәріне жауапты, - дегені үкімдей естіледі [Керімбаев, 2005].

Туындыда автор Ауғанстан жерінде болған ұрыстардың тым өзгешелігін, тым қаталдығын естеліктердің негізінде бейнелейді. «Шынында да соғыс табиғаты соншалықты күрделі, жеңіл-желпі бағалауға көнбейтін жан-жақты құбылыс екенін» [Кривицкий, 1986] сезінеді.

«Тауға қарай қозғалыс ерте, сағат таңғы төрт кезінде, әлі қараңғы болып тұрғанда басталды. Сағат жетіге қарай тауды етегіне де жеттік. Күн өте ыстық болды, оның үстіне көтерілу тіпті, ыңғай еңкейіп, басыңды жерге тіреп, өз-өзімізге қолдарымызбен көмектесіп жылжып отырдық, әйтпесе аударылып кетесің. Тау ешкілері салып алған жалғыз аяқ сопақтары соншама құлама, еңістігі кейде сәл ғана, ал басқаша жүруге тіпті болмайды, маңайдың бәрі жартас» дейді «Зуб» биігіне шабуылдаудың алғашқы сәтін еске алған жауынгер Нариман Кенжебаев.

Автормен сұхбатында Б. Керімбаев бейбіт күнде де ешқандай ұмыта алмай жүрген соғыстың жантүршігерлік бір жайын еске алады:

«- Соғыс болған соң жан түршіктірер жағдайлардың болатыны заңды құбылыс. Олардың қайсыбірін айтайын. Дегенмен жадымнан өшпей келе жатқан мынадай бір жағдай әлі күнге көз алдымда. Менің алты жауынгерім тікұшақпен бірге тірідей жанып кетті... Өуе көлігі бауырын жерге төсеуге қамдана бастаған болатын. Сол кезде оны дұшмандар атып түсірді. Қырсықты қараңызшы, тікұшақ тура миналанған алаңқайға құлапты. Лаулап жанған тікұшақтың ішінде жауынгерлер жанұшыра шыңғырып жатыр Дүниеде ең жаман нәрсе, достарыңа, үзеңгі жолдастарыңа көмек қолын соза алмау. Біз де ештеңе істей алмадық. Лезде үлкен тікұшақтың тек қаңқасы ғана қалды... Көріп тұрып, шарасыз күйге түсу – өте ауыр».

Соғыс қасіреті деген осы. Жауды осал дей алмайсыз. Айлалығы өз алдына, мықты қару техникасымен жабдықталған. От пен оқтың ортасында мейірімсіз ажал ойнақ салып жүр.

Бүтін бір өмірлер қас пен көздің арасында күлге айналды.

«Таңертең ерте тұрып, жолға шықтық. «Горьный батальон» алдымызда, жол бастап келеді. Арада екі сағат өте сала, ұрысқа киеліктік. Қанды шайқас жүріп жатыр екен. Айнала астан-кестен. Жан-жағымыз атыс. Біз де атып жатырмыз. Кім қайда және қайдан атып жатқаны белгісіз. Бір заматта рациядан медиктерді іздеген дауыс естілді. Мен майдан дәрігерлерінің старшинасы едім. Қасымдағы жүргізушімен бірге тұра жүгірдік. Арнайы «66 машина» деген болады, соған таяй бергенде, қалт тұрып қалыппын. Себебі, алдымнан қорқынышты көрініс ашылды: басының жартысы жоқ, қарны ақтарылған адамды зембілге салып, біреу сүйреп келеді. Екінші медик оған ақырып жатыр: «Ол өлген ғой, таста! Неғып сүйрелеп жүрсің, анау жаралыны көтер, машинаға кіргізі!» Артынша: «Солдат, неғып тұрсың, тез, ішке кір!» деген бұйрықты естідім. Есімді жиып, күшімді бойыма шақырып, машинаға бас сұққанымда, басына каска, кеудесіне бронезилет киген жас адам жаралы жауынгерге операция жасап жатыр екен. Мен аңтарылып қалдым. Өлгі жігіт менің жай-күйімді көз қиығымен бағалады да, үстелдің үстінде тұрған құтыны ұсынды: «Міне, ішіп жібер». Мен әлгінің ішіндегі суды үнсіз жұта салдым да, тұра бердім. Тағы құйды, тағы қылғыттым. Сөйсем, ол солдат кружкасына толтырылған спирт екен. Бірақ мен оның ащы дәмін тіпті де сезбедім. Оны айтасыз, өзімнің қол-аяғымды да сезбейтін күйде едім. Кейін таныстық, ол сол кездегі аға лейтенант, медик, қазіргі академик Асылхан Өтеев екен».

Соғыс психологиясының бір көрінісі осы болар. Айналада болып жатқан сойқанның, көз алдында өліп жатқан адамның пенденің жан дүниесіне әсер етпеуі мүмкін емес. Естелікте ұрыс сәтіндегі адам психологиясы боямасыз берілген. Естелік авторы бір сәтте бірнеше жас жауынгердің қатты стрестен әп-сәтте шаштарының ағарып кеткенін жазады. Боямасыз шындықтың бірі осы.

Осындай от пен оқтың ортасында Б. Керімбаевтың арнайы жасақталған отряды айрықша ерлік үлгілерін көрсетеді. Әсіресе, оның даңқы Паншер шатқалын жауға бермей, сегіз жарым ай шамасында бақылауында ұстауы – аңызға айналды. Паншер шатқалы үшін Кеңес әскері мен Ахмад шах Масуд моджахедтері арасында бір аптаға созылған кескілескен шайқас болып, моджахедтер шатқалды тастап шығуға мәжбүр болған. Ал енді шатқалды ұстап тұру одан да күрделі мәселе еді. Ахмад шах Масуд штабына далалық командирлерін жинап алып: «1 айдың ішінде Паншерді қайтарып аламын!» деп, Құран ұстап ант беріпті. Ал ол уәденің адамы болатын. 100 мыңға жуық сақадай сай қаруланған моджахедтерді басқарған Ахмад шах Масуд үлкен күш болатын. [Козлов, 2011]. Әрі ол әскери білімді, ұрыс тактикасын шебер ұйымдастыратын қолбасшы болған. Батыл, бойында жігер-қуаты мол ол туған жер үшін соғысуда екенін моджахедтерінің санасына құя білген. Ауған халқы оны батыры, көсемі санаған. Шатқалды ұстап тұруға Кеңес әскер басшылығы Б.Керімбаевтың ротасын қалдырады. Шатқалдағы арбасқан, аңдысқан, кескілескен ұрыс екі айға созылады. Ахмад шах Масудтың анты орындалмады. Қазақтың қайсар ұлы «Қара майор» орындатқызбады. Оның басына миллион афгани тігілді. Сонда да Паншер арыстаны дегеніне жетпеді. Ақыры Кеңес әскері басшылығымен келіссөз жүргізуге мәжбүр болды. Келіссөзді әзірлеу процесіне «Қара майор» да қатысты.

Автор Б. Смағұл осы келіссөз жөнінде былай деп жазады:

«Міне, менің өз өлшемім бойынша «Қара майордың» Ауған соғысындағы ең басты ерлігі де – осы! Ауған елінің жұртына белгілі де беделді Ахмад шах Масудты келіссөзге жүгіндірді, ымырадан ырыс іздеуге мәжбүр етті. Егер «Қара майор» және сол секілді жанкешті батырлар болмаса, шах Масуд келіссөзге илігер ме еді? Әрине, илікпес еді.

Осындай тарихта қалатын, өскелең жас ұрпаққа үлгі өнеге болатын бітім-келісімнің арқасында 1982 жылдың шілдесінен бастап, 1984 жылдың 21 сәуіріне дейінгі аралықта

Паншерде ұрыс қимылдары жүргізілген жоқ, демек қаншама адамның өмірі сақталды. Қаншама арыс азамат үйлеріне мырыш табытпен емес, өз аяғымен аман-есен оралды. Ал, енді дүниеде адам өмірінен қымбат не бар?! «Қара майордың» ерлігінің мәні мен маңызы да осында!» [Смағұл, 2020], - деп толғанады автор.

Талқылау. Б. Смағұл туындысында кейіпкерін жан-жақты бейнелеуде деректі прозаға тән амал-тәсілдерді кеңінен қолданады. Өз тарапынан тарихи зерттеулер жүргізіп, материалдар жинақтайды. Автордың 32 жылдан соң Ауғаныстанға баруы, бұрынғы қанды шайқастар өткен жерлерді қайта көруі, Ахмад шах Масудтың серігі болған полковник Уахиддин Паншеридің жолсерігі болып, сол кісінің толықтыруымен көптеген жайларды қайта ой тізбегінен өткізуі – туындыны байыта түскен. Сондай-ақ автор кейіпкерімен сұхбат құрып, көптеген жайларды өзіне айтқызады. Сұхбат барысында да оқырман кейіпкердің тек соғыс тәсілін терең меңгерген қайсар командир ғана емес, оның үлкен жүректі, адамдығы мол азамат екенін тани түседі. Рота жауынгерлерінің ұрысқа шыққанда, арадағы рациямен байланыста бір-бірімен қазақ тілінде сөйлеп, тыңдап қадағалаған моджехедтерді тақыр жерге отырғызуы дав – қызықты көрініс. Ұрыста, сөйтіп, қазақ тілі де олардың пайдасына жараған.

Автор кейіпкермен сұхбатта ұрыстың психологиясын ашатын мәселелерге көңіл аударады. Соның бірі – қорқыныш. Бұл сұрақ кезінде атақты батыр Бауыржан Момышұлын да айналып өтпеген.

«- Қорыққанда қандай, - деп жауап береді қаһарман. – Өзің айтшы, сен қорықпадың ба? Соғыста әр нәрседен-ақ секем алып жүресің ғой. Жалпы, қорқу – саналы әрбір адамға тән сезім. Меніңше, тек есі түзу еместер ғана оны сезінбейтін болар. Ауғаныстанда соғысқан екі жылда мынадай үш қорқыныш ойымнан еш уақытта кеткен емес.

Біріншісі – менің қателесуімнің кесірінен, болмаса шайқас үстінде менің командир ретінде білімімнің, кәсіби біліктілігімнің, яки батылдығым мен табандылығымның жетіспеуі кесірінен, қарауымдағы жауынгерлердің мерт болуынан қорықтым. Содан шамам келгенше, қателеспеуге, дұрыс шешім қабылдауға тырысып бақтым. Әр қақтығысты, тіпті кішкене болса да, әрбір әскери операцияны мұқият жоспарлап отырдым.

Екіншісі – тұтқынға түсуден қорықтым. «Егер тірі қолға түссем, мені душмандар өзгелерден гөрі ерекше азаптайтынын білемін». Қинау үшін қолданылатын дәрі-дәрмектің әсерімен, әскери құпияны айтып қоюым әбден мүмкін [Жантасов, 2018].

Үшінші қорқынышым – жеті рет өлшеп, бір рет кеспей, оң-терісін ақыл таразысына тең тартпай, асығыс әрекет ету. Өйткені, асығыстық жарға жығады. Ойланбай істеген істің арты опындырмай, бармақ тістетпей қоймайды. Осы үш қорқыныш күндіз-түні бас қауашағымды құрсаулады» [Смағұл, 2020], - дейді кейіпкер.

Қорқыныш жеке бастың қамымен шектелмей, үлкен жауапкершілікпен астасып жатуы – командирдің азаматтығының белгісі. Борис Керімбаевтың ой-толғанысынан қазақ халқының атақты батыры Бауыржан Момышұлының ой-толғаныстарымен үндестікті байқауға болады.

Ауған соғысы – қазақ тарихының қаралы парақтарының бірі. Талай боздақ опат болды. Талай өмір жанбай жатып өшті. Дегенмен, бұл соғыс қазақ жастарының қаһармандығын да танытты. Туындыдан қанды шайқаста шындалған достық, адалдық көрінеді. Шығарманың тағылымы да осында: Ауған соғысының қатал да қаһарлы, аяусыз шындығы ашылады. Одан бүгінгі ұрпақ тағылым алса керек. Патриотизмнің жалаң сөз еместігін ұғынса қажет-ті.

«Паншер патшасы» деректі хикаяты бірін-бірі толықтырған бірнеше бөлімдерден тұрады: «Автордан», «Ауған соғысы туралы толық білеміз бе?», «Халық адамына қара күйе жұқпайды», «Қара майордың» ең басты ерлігі», «32 жылдан кейін», «Теңізде таяу жоқ, соғыста аяу жоқ», «Үш қорқыныш», «Әкенің қас-қабағы – баланың бас сабағы», «Қолда барда алтынның қадірі жоқ». Бөлімдер шығарманың бас-аяғын жинақтап қана қоймай, басты образдың әр

қырынан бағалануына мүмкіндік берген. Естеліктерде көбіне рота командирінің ұрыстағы алғырлығы, жауынгерлердің дер кезінде қасынан табыла біліп, шебер ұйымдастыруы, батырлығы айтылса, авторлық баяндау мен жинақтауда көтеріңкі пафоспен батырдың ұлттық бейнесі, оның кейінгі ұрпаққа ғибраты асқақтатыла айтылады. Автор ара-арасында өз сезімін, мақтанышын өлеңмен жеткізеді.

Қорытынды. Түйіндей айтқанда, әскери прозаның басты міндеттерінің бірі – ағартушылық болса, туындыдан көкірегі ояу қазіргі оқырман, жас ұрпақ Ауған соғысы туралы дұрыс та нақты мәлімет алары сөзсіз. Бояуы жоқ ұрыс шындығымен бетпе-бет келеді. Соғыстың соншалықты қатыгездігі мен аяусыздығын таниды. Мына бейбіт өмірдің қадір-қасиетін сезінеді. Әскери мамандықтың жеңіл еместігін, бірақ Отан үшін қажеттігін біледі. Жалпы, әскери әдебиеттің жас жеткіншектің соғысқа қатысқан аға ұрпақ тағылымын тануда маңызы зор.

С.О.Кулбарак¹, Г.А.Туякбаев², К.З. Уткелбаев³

¹Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати
Казахстан, Тараз

^{2,3}Кызылординский университет им.Коркыт Ата
Казахстан, Кызылорда

E-mail: ¹samen.lbara@mail.ru, ²turmagambet@mail.ru, ³kadir201068@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БАХЫТБЕКА СМАГУЛА

Аннотация. Одним из важнейших событий в истории человечества является Афганская война, которая длилась 10 лет (1979-1989). Советский Союз, введя войска на территорию Афганистана, проводил боевые операции. В них принимали участие и призывники из Казахстана. Среди них и наши сыновья, воспитанные на героических традициях своих предков. Они были самоотверженными командирами, которые в сложных боевых условиях находили верное решение и тем самым спасли многих воинов от гибели.

Одним из таких командиров был легендарный Кара майор («черный майор») Борис Керимбаев. В документальном сериале «Король Панджшера», основанном на произведениях известного писателя, ветерана Афганской войны Бахытбека Смагула, автор, высоко оценивая личностные качества Бориса Керимбаева, описывает его героические подвиги, рассказывает о его блистательном военном таланте, умелом владении боевыми приемами.

Автор убежден, что отражение в литературе подвига товарища по оружию, борьбы между жизнью и смертью, изображение самоотверженного подвига воинов, давших присягу на верность Родине, возможно, объясняются свойственной казахской натуре любовью к искусству слова. Такие художественные творения, основанные на подлинных событиях, способствуют появлению новых тем в национальной литературе. Это отражение преемственности в литературе, преемственности традиций.

В национальном искусстве слова, берущем свои истоки от образцов устной литературы, имеющей тысячелетнюю историю и дошедшей до наших дней, передаваясь из поколения в поколение, основной целью литературы, посвященной теме войны, является популяризация героизма и мужества воинов.

Литературный жанр-главное средство реализации замысла художника. Именно автор в первую очередь определяет, в каком жанре написать свое произведение, посредством

какого жанра возможно донести до читателя свои мысли, размышления. Поэтому жанр является средством реализации цели в поиске идейного решения произведения.

В современной военной прозе, в том числе и в литературе Афганской войны, отразился истинный облик этого общества. Если главная особенность военной литературы в целом заключается в том, что она основана на реальности, то вторая особенность проявляется в том, что к этой теме часто обращаются ветераны Афганской войны, прошедшие тяжелыми военными дорогами и сумевшие остаться живыми в этом вихре пуль и огня.

Эта особенность проявляется и в выборе жанра. Жанровая специфика произведений на тему Афганской войны разнообразна. Это и документальная повесть, документальный рассказ, рассказ-эссе, мемуарная проза, в том числе воспоминания, дневник, портретный очерк, посвящение, хвалебные стихи и элегия, эпитафия. И какой бы жанр не выбрал автор, перед военной литературой стоит одна цель. Это-воспитание у молодого поколения чувства патриотизма, героизма, мужества и смелости.

Ключевые слова: Психология войны, документальная проза, военная литература, военная проза, художественная литература, жанровая характеристика, публицистический стиль.

S. O.Kulbarak¹, G.A.Tuyakbayev², K.Z.Utkelbaev³

¹M.Kh. Dulati Taraz Regional University
Kazakhstan, Taraz

^{2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University
Kazakhstan, Kyzylorda

E-mail: ¹samen.lbara@mail.ru, ²turmagambet@mail.ru, ³kadir201068@mail.ru

BAKYTBEK SMAGUL'S WORKS REVEAL THE REALITY OF THE AFGHAN WAR

Abstract. One of the most important events in the history of mankind was the 10-year war in Afghanistan (1979–1989). The Soviet Union invaded Afghanistan and conducted military operations. Conscripts from Kazakhstan to the Soviet Army also took part in these operations. In those battles, we had sons who continued the heroic traditions of our ancestors, brave commanders who found a way out of difficulties and saved many soldiers from death. One of these commanders is “Black Major” Boris Kerimbayev. In the documentary film “The King of Panshera” based on the works of the Afghan war veteran, famous writer Bakhytbek Smagul, the author tells about the exploits of the legendary Afghan war hero “Black Major” Boris Kerimbayev and his military talent.

The author's desire to turn the heroism of his comrade-in-arms, the struggle for life and death, the selfless deeds of soldiers who showed loyalty to the homeland, into a literary work, is probably associated with a passion for the art of speech in Kazakh nature. The works of art created for such a real event brought a new, fresh theme to the national literature. This is a manifestation of the continuity of literature, the continuity of traditions. The purpose of literature, born thousands of years ago and passed down from generation to generation, is to glorify heroism and courage. The literary genre is the main instrument for realizing the artist's ideal. The author is the first to choose the genre in which to write his work. Thus, the genre fulfills the task of finding an ideological solution to the work.

Contemporary military prose, including literature on the Afghan war, reflects the true face of this society. The main feature of general military literature is that it is based on the most realistic, and the second feature is that the plot is often written by Afghan war veterans and ammunition who survived this war. This difference is reflected in the choice of the genre. If one looks at the

genre features of works depicting the theme of the Afghan war, one can see that it is a documentary story, essay, memoir prose, including memoirs, diaries, portraits, dedications, hymns and elegies, epitaphs. In whatever genre it is written, military literature pursues only one goal. This is the education of patriotism and courage in the younger generation.

Keywords: *military psychology, documentary prose, military literature, military prose, fiction, genre character, journalistic style.*

Информация об авторах:

¹Кулбарак Самен Оразгалиулы – доктор филологических наук, профессор кафедры филологии и журналистики, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: samen.lbara@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4000-2120.

²Туякбаев Габит Анешович – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка, литературы и журналистики, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: turtmagambet@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5000-2122.

³Уткелбаев Кыдырбай Захманович – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры Истории, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: kadir201068@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5000-2155.

ӘДЕБИЕТ

[1] Тесля А. А. Документальная проза: проблема и история жанров // Электронное научное издание «Учёные заметки ТОГУ». - Хабаровск: ТОГУ, 2012. - Т. 3, № 1. - С. 7 - 17. - ISSN 2079-8490.

[2] Муравьев В. С. Документальная литература // Краткая литературная энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1978. - Т. 9: Аббасзадэ - Яхутль. - Стб. 280–282.

[3] Смағұл Б. Шығармалары – Произведения. II том. / Бақытбек Смағұл. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. ISBN 978-607-7624-00-2. Т. II. - 384 бет. + 24 бет түрлі түсті суретті жапсырма. ISBN 978-607-7624-02-6

[4] Смағұл Б. Қазақтың қара майоры. Алматы: Атамұра. 2014. – 160 б. ISBN 978-601-06-3177-9

[5] Беков С. М., Старов Ю. Т., Овчаров А. А., Кривопапов О. В. Капчагайский Батальон // 15 бригада СПЕЦНАЗ: Люди и судьбы. – М.: Русская панорама, 2009. – Р. 187–198. – 556. ISBN 978-5-93165-239-9.

[6] Керимбаев Б. Капчагайский батальон. Издание второе. [Электрон. ресурс] – 2005. -URL: <https://textarchive.ru/c-2934762.html> (Қаралған күні: 20.08.2021)

[7] Кривицкий А. На полях книг. Монологи публициста / Публицистика. – Москва: «Советский писатель», 1986. С 453. ISBN отсутствует

[8] 22 гвардейская отдельная бригада спецназ: История 22 гвардейской отдельной бригады специального назначения в воспоминаниях солдат и сержантов, офицеров и генералов / Составитель С.В.Козлов. - М.: НП ИД «Русская панорама», 2011. - 480 с. + 88 с. ил. - («Библиотека разведчика»). ISBN 978-5-93165-295-5

[9] Жантасов А. Жартасты жастанған жасақ. Қара майордың мұсылман батальоны. Алматы: Хантәңірі. 2018. – 624 б. ISBN 978-601-03-0521-2

ЛИТЕРАТУРА

[1] Тесля А. А. Документальная проза: проблема и история жанров // Электронное научное издание «Учёные заметки ТОГУ». - Хабаровск: ТОГУ, 2012. - Т. 3, № 1. - С. 7 - 17. - ISSN 2079-8490.

[2] Муравьев В. С. Документальная литература // Краткая литературная энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1978. - Т. 9: Аббасзадэ - Яхутль. - Стб. 280–282.

[3] Смағұл Б. Произведения. II том. – Алматы: «Сардар», 2020. ISBN 978-607-7624-00-2. Т. II. - 384 с. + 24 с.ил. ISBN 978-607-7624-02-6

- [4] Смагул Б. Казахтын «Кара майоры». Алматы: Атамұра. 2014. – 160 с. ISBN 978-601-06-3177-9
- [5] Беков С. М., Старов Ю. Т., Овчаров А. А., Кривопапов О. В. Капчагайский Батальон // 15 бригада СПЕЦНАЗ: Люди и судьбы. – М.: Русская панорама, 2009. – Р. 187–198. – 556. ISBN 978-5-93165-239-9.
- [6] Керимбаев Б. Капчагайский батальон. Издание второе. [Электрон. ресурс] – 2005. -URL: <https://textarchive.ru/c-2934762.html> (Қаралған күні: 20.08.2021)
- [7] Кривицкий А. На полях книг. Монологи публициста / Публицистика. – Москва: «Советский писатель», 1986. С 453. ISBN отсутствует
- [8] 22 гвардейская отдельная бригада спецназ: История 22 гвардейской отдельной бригады специального назначения в воспоминаниях солдат и сержантов, офицеров и генералов / Составитель С.В.Козлов. - М.: НП ИД «Русская панорама», 2011. - 480 с. + 88 с. ил. - («Библиотека разведчика»). ISBN 978-5-93165-295-5
- [9] Жантасов А. Второй мусульманский.(спецназ из Казахстана) Алматы: Хантенгри. 2018. – 624 с. ISBN 978-601-03-0521-2

REFERENCES

- [1] Teslya A.A. Dokumental'naya proza: problema i istoriya zhanrov (Documentary prose: the problem and history of genres)// Elektronnoe nauchnoe izdanie «Uchyonye zametki TOGU». - Habarovsk: TOGU, 2012. - Т. 3, № 1. - С. 7 - 17. ISBN: 2079-8490. [In Russian]
- [2] Muravëv V. S. Dokumental'naya literatura // Kratкая literaturnaya ensiklopediya. - М.: Sovetskaya ensiklopediya, 1978. - Т. 9: Abbaszade - Яхутл. - Стb. 280–282.[In Russian]
- [3] Baqytbek Smagul. Shygarmalary - Proizvedeniya. II tom. / Baqytbek Smagul. - Almaty: «Sardar» baspa yii, 2020. 384 b. ISBN: 978-607-7624-02-6 [In Kazakh]
- [4] Smagul B. Qazaqtyng qara majory. (Kazakh black major) Almaty: Atamura. 2014. – 160 b. ISBN: 978-601-06-3177-9 [In Kazakh].
- [5] Bekov S. M., Starov . T., Ovcharov A. A., Krivopalov O. V. Kapchagaiskii Batalon // 15 brigada SPESNAZ: Ldi i sudby. – М.: Russkaya panorama, 2009. – Р. 187–198. – 556. ISBN: 978-5-93165-239-9.[In Russian]
- [6] Kerimbaev B. Kapchagaiskij batal'on (Kapchagai battalion) Izdanie vtoroe. [Elektron. resurs] – 2005. -URL: <https://textarchive.ru/c-2934762.html> (Qaralghan kyini: 20.08.2021) [In Russian]
- [7] Krivickij A. Na polyah knig. Monologi publicista. (In the margins of books. Monologues of a publicist.) Moskva: «Sovetskij pisatel'», 1986. - 454 s. [In Russian]
- [8] 22 gvardeiskaya otdel'naya brigada spesnaz: Istoriya 22 gvardeiskoi otdelnoi brigady spetsialnogo naznacheniya v vospominaniyah soldat i serjantov, ofiserov i generalov / Sostavitel S.V.Kozlov. - М.: NP ID «Russkaya panorama», 2011. - 480 s. + 88 s. il. - («Biblioteka razvedchika»). ISBN: 978-5-93165-295-5[In Russian]
- [9] Zhantasov A. Zhartasty zhastangan zhasaq. Qara majordyng musylman batal'onny.(A squad of Rockies. Muslim battalion of the black major) Almaty: Hantangryy.2018. – 624 b. ISBN: 978-601-03-0521-2 [In Kazakh]

FTAMP 17.82.10

Ж.Ә.Аймұхамбет¹, С.Ш.Айтуғанова², Н.Ж.Бекеева³

^{1,2}Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

^{1,2}Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³КИМЭП Университеті Білім беру және Гуманитарлық ғылымдар колледжі

³Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³nuraisha@kimep.kz

¹ORCID: 0000-0002-7061-3000

²ORCID: 0000-0002-7619-4310

³ORCID: 0000-0002-4375-3876

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПОЭТОЛОГИЯСЫ: ӨЛЕҢДЕГІ ӨЛЕҢ МЕН АҚЫН

(Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «АР 08856218 - ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» ғылыми жобасы аясында жазылды)

Аңдатпа. Мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Мұқағали Мақатаев өлеңдері поэтологиялық аспектіде талданады. Ақынның ұлттық поэзиядағы орны, өлеңдерінің ерекшелігі, көркемдік-бейнелілік жүйесі қарастырылады.

Суреткер туындататын өнер – ең алдымен суреткерлік зерделеудің жемісі. Өйткені ол өзі нысанаға алған мәселені тани отырып таныту мақсатында әрекет етеді. Өзі сезінген жайтты, өзі аңдаған құбылысты рецитиент қабылдауына жеткізу машақатты еңбекпен бірге, ең бастысы, ерекше талантты талап ететіні белгілі. Әдебиеттану парадигмаларының талаптары тұрғысынан келсек, көркем мәтіннің күллі құрылымдық қабаттары тікелей суреткер санасына, пайымына, көзқарасына, қабылдауына бағынышты.

Ұлт тағдыры мен тарихы, ұлттық мәдениет, этноархаикалық мотивтер мен бейнелеулер, адам жанының қат-қабат сырлары, болмыс қайшылығы мен жан дүниесіндегі тынымсыз арпалыс – біз арнайы зерттеу нысанына алып отырған Мұқағали Мақатаев поэзиясының алтын өзегі. Ақынның ұлтымен бірге жасайтын өміршең өлеңдерінің мәнін терең тани түсу үшін оның әр өлеңнің тарихы мен тағдырына үңіле түскен жөн.

Мұқағали Мақатаев өлеңдерінің ішінде өлең және ақын туралы поэтикалық туындылары – өз алдына тұтас бір циклды құрайтыны белгілі. Ақынның рухы – өлең. Поэтология ұғымын әу баста «өлең туралы өлең» деп пайымдаушылардың пікіріне осы тұрғыда түсіністікпен назар аударуға болады. Мұқағалидың бұл циклға шоғырланатын өлеңдері: «Өлең деген тумайды жайшылықта»; «Махамбеттер, Абайлар-ай»; «Қасым солай болмаса...»; «Қара өлең»; «Жырлар жазам»; «Төлегенге»; «Шау тартып қалыпсың-ау, қайран шабыт»; «Туады, туады әлі нағыз ақын»; «Сергей Есенинге»; «Әбділдаға»; «Өлең керек»; «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін»; «Шаршадым білем»; «Автограф»; «Пушкинмен қоштасу»; «Адамды адам түсінбеу...»; «Жыр-ошақ»; «Фаризаға»; «Ей, ақындардың жарлары!»; «Есенин-Маяковский»; «Поэзия, менімен егіз бе едің?» және т.б. Ақын поэтологиясын зерттеуде осы циклдағы өлеңдері негізгі нысанға алынады. Ақындық, өлең туралы өлеңдер – шығармашыл тұлғаның пайымы мен білігін, танымы мен талғамын айқындай түсетін арна екендігі талдаулар арқылы дәлелденеді. Мұқағалидың ақындық болмыс құпиясын шығармашыл тұлғаның

көңіл күйі, әрекеті арқылы танытуға бейімдігі көрсетіледі. Ұлттық поэзиямыздағы Абай, Махамбет, Қасым, Әбділда, Төлеген ақындарға және шет ел поэзиясының көрнекті тұлғалары Пушкин, Есенин туралы өлеңдер тақырыптық, жанрлық тұрғыдан шығармашыл тұлға табиғаты мен тағдырын, өлеңнің өзіндік образын айқындайтыны зерделенеді. Шебер суреткер ретінде Мұқағалидың озық поэтикалық тәсілдер мен биік эстетикалық-көркемдік қабылдауды меңгергендігіне талдау нысанына алынған туындылары бірегей мысал екендігі тұжырымдалады.

Түйін сөздер: поэзия, поэтология, реципиент, шабыт, поэтикалық таным, цикл, нарративті желі, эксплицитті автор, имплицитті автор, символдық деталь, образ.

Кіріспе. Мұқағали – қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген ұлт ақыны. Ақынның шығармашылық мұрасы филологиялық аспектіде көптеген салмақты зерттеуге арқау болғаны белгілі. Біз заманауи әдебиеттану парадигмаларында жаңаша зерделеуге ден қою мақсатында ақын мұрасын поэтология ұғымының ауқымында қарастырып көрмекпіз.

Әдебиет зерттеушілерінің еңбектеріне жүгінсек, поэтология көркем мәтіннің түзілімінде, нақтылай айтқанда өлеңнің тууында ерекше мәнге ие көркемдік-эстетикалық танымның қызметі, бейнелеу құрылымы, шығармашыл тұлға мен көркем туындының байланысын танытатын ерекше құрал.

Поэтология термині туралы сөз қозғағанда швейцариялық әдебиетші Ф.Ф.Ингольдтің анықтамасы алдымен еске түседі. Ол «поэтология – өлең және ақын туралы өлеңдер» деп түсіндіреді (Ингольд, 1970:125). Ұсынылған анықтаманың аясы тарлау екенін ескерген жөн. Орыс әдебиеттанушысы М. Тростников та бұл терминге арнайы тоқталады. Оның пайымы бойынша «поэтология – поэтика аспектілерін көркем туындыдағы күллі көріністерімен зерделеу» (Тростников, 1997:3); ал С.Федотова болса «антропология мен мәдениеттану пәні» деп біледі (Федотова, 2017:6). Бұл екі тұжырым да поэтологияның мәнін аша түседі. Жалпы, әр ұлттың тарихы мен рухани болмысын зерделеуде антропология және мәдениеттану ілімінің материалдары мол мәлімет бере алатыны анық.

Шетел әдебиеттануында поэтология термині қазірде кеңінен қолданысқа еніп, жекелеген ақындар шығармашылығын зерттеуде негізгі мәселеге айналып отыр. Фирдоуси, Низами, Науаи, Гете, Гейне, Шеллинг, Пушкин және т.б. ұлы ақындар шығармашылығын поэтология аспектісінде зерттеу тәжірибесі кеңінен қалыптасып, ақын болмысын, оның суреткерлік таланты мен табиғатын, өлеңдегі адамзаттық, ұлттық ұлы құндылықтардың бейнелену тәсілдерін тереңдей танытуда тамаша тұжырымдарға қол жеткізілді. Қазақ поэзиясының да бұл тараптағы зерттеулерге нысан болуы әбден керек. Әсіресе ұлттық таным мен тарихты адамзаттық құндылықтармен поэтикалық тұрғыда сабақтастыра білген кемел суреткерлер шығармашылығын талқылаудың маңызы зор болмақ.

Сонымен, поэтологиялық аспектідегі талдау бізге поэзияның бар сыры мен сынын, астары мен тысын ашып бермек. Мұқағалидың халқына мұра болып қалған өлеңдерін осы бағытта талдасақ, ақын суреткерлігін барынша терең түсінуге жаңа мүмкіндік ашылмақ.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы ретінде М.Мақатаев өлеңдерінің мәтіндері талдау нысанына алынады. Тақырыпты зерттеуде мәтінді құрылымдық талдау, даралау, жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау. Мұқағали поэзиясын цикл өлеңдер ретінде бірнеше шоғырға топтастырып қарастыруға болады.

Біз қарастыратын цикл – ақын және өлең туралы туындылар шоғыры.

Сонымен, өнер иесі реципиентке ұсынған өнер туындысы дегеніміз не? Ақын шабытының өнімі – өлең. Ол туралы Мұқағали:

Өлең деген тумайды жайшылықта,
Өлең деген тулайды қайшылықта.
Ақын болсаң, жарқыным, алысқа аттан,
Күнделікті тірлікке бой суытпа (Мақатаев, 2002:72), –

десе, ол – өлеңнің тууына ықпал етіп, түрткі болар халді «қайшылықта тулаған» жан әлемінің арпалысымен байланыстыруы. Шығармашылықтың азапты үдеріс екенін еске ала отырып, түбі сол азаптан туар ерекше ғажайып сәттің болатынын сезіну – міне шабытты оятар жағдаят осы болмақ. Шығармашылық азапты ақын «күнделікті тірлікке бой суыту» емес, «азабы мол айшылық алыс жолға шығумен» айқындайды:

Айшылық жол...
Шөлдейсің, зарығасың,
Армандайсың, аңсайсың, сағынасың.
Жол азабын көресің, көресің де
Ашынасың, біресе бағынасың.

Шөлдеу, зарығу, арман, аңсар, сағыныш сияқты сезімдік күйлер «психологиялық тетіктер» ретінде ақын мен өлең арасын тұтастырады. Жан дүниенің мазасыз сәтін, тынымсыз аласұруын:

Даламенен жүресің, тау асасың,
Сезесің биігін де аласасың.
Кенезең кепкенде бір, лай суға
Кез келген мақұлықпен таласасың, –

деген бейнелеумен жеткізудің өзіндік мәні бар. Абстрактілі халді табиғат аясындағы нақты нысан-құбылыстармен ассоциациялау нақты шындық пен көркемдік шындық арасындағы көзге көрінбес, көңілмен түйсінер нәзік байланысты аңғартады. Көркем шығармашылық «өзге семантикалық алаңға» тән ассоциацияны синтездеу арқылы өлеңнің туу үдерісін түсіндіруді, бейнелелік сипатта танытуды мақсат етеді. Суреткер сондықтан да өлеңнің тууына дейінгі «шығармашылық сапарды» «алысқа аттану», «даламен жүру», «тау асу», «кенезе кепкенде кез келген мақұлықпен лай суға таласу» сияқты әрекеттермен көрсетеді. Өлең кеңістігіне аяқ басқан ақын бастан кешіретін тылсым хал осылай түсіндіріледі.

Сапар соңы – ел шетінше жету, ол – діндеген мақсатқа, шығармашылық мұратқа жету болмақ. Елге жетумен бәрі тәмамдалмайды. Енді көрген-білгенінді баяндау – алған әсер, сезінген халді айтып жеткізу міндеті бар. Ақын айтқандай, өлеңнің кілті осы:

Міне, осылай өлеңнің кілті деген,
Құйттай жүйкең қалмайды сілкімеген.
Аттанам деп алысқа, айдалада
Адаспайтын болғай-ды шіркін өлең (Мақатаев, 2002:185).

Ақынның айшылық жолмен өлшенетін сапары біз көзбен көретін, көлікпен яки көліксіз жолға шығатын әрекет емес. Ол көңілмен бағамдап, көкірекпен түйсінетін, жүрекпен сезінетін, біз көре алмайтын абстрактілі, яғни ішкі кеңістікте ой мен сезім бірлігі жүзеге асыратын ерекше құбылыс. Жан дүние құбылысындағы жайтты осылайша екінші үндес әрекетпен таңбалау, сол бейнелеуді түзетін нақты детальдарды анықтай көрсету арқылы суреткер өзі сезінген халді танытады. Бұндай хал – шығармашылық үдерістің жүзеге асу «жолы». Психологиялық тұрғыда шығармашылық үдеріс «сапарлау» болса, өнер туындысының дүниеге келуі «ел шетіне жетіп, көргенін баяндаумен» үндестіріледі. Реалды өмірдегі нақты әрекеттер мен ой-сана әрекетінің арасындағы ассоциациялық байланыс, структуралистер атап көрсеткендей, ұқсатудан пайда болады.

Шығармашылық қуаттың қайнар көзі – шабыт. Ежелгі дәуірден поэзия мен шабыттың

символы «қанатты пырақ» болып келеді. Кең дала төсін дүбірлеткен тұлпардың (мифтік танымда оған қанат бітеді) шабысы мен шабытты шендестіру де – поэтикалық танымның жемісі. Бірақ сол шабытқа дейін қаншалықты азапты сапар бары Мұқағалидың өлеңіне арқау болған. Ойдың айқындығы, сол арқылы өмір құбылыстарына тереңдей ену, оны сезіну және әсерлену – «қайшылықта тулаған өлеңнің» алғышарттары. Ақын бейнелеген күллі жағдаят шабыт кеңістігі аясындағы ой мен сезімнің тоғысуы. Көркем шығармадағы «баяндау» теориясы мен ақын айтқан баяндаудың арасындағы байланыс қандай? Нарратологиялық призмдан қарасақ, лирикалық туындыда барынша айқын көрінетін субъект (шығармашыл тұлға, автор) бұл өлеңде «Мен» қалпынан «Сен» тұрпатына ауысқан. Автор «шығармашыл тұлғаға» дербестік сипат дарытып, оны өзінің сұхбаттасушысы немесе «тыңдарманы» ретінде көрсетеді немесе ақын – өзі осы бір жайтты толық білуші ретінде өзгеге түсіндіруші. «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін» өлеңіндегі қарапайым баяндау ақындық миссияны түсінудің, түсіндірудің қызметін атқарған. Интермәтінділік үлгісіндегі:

Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін,

«Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» (Мақатаев, 2005:97), – жолдарындағы

ойдың түйіні:

Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін, –

деген жолда тұр.

Екінші өлеңдегі («Мен дағы өлең жазбаймын...») хабарлама түріндегі нарративті желі ақын миссиясы мен өлеңнің қызметін таныту айналасында өрбіген. Ал бірінші талданған өлеңдегі айшылық жол, алыс сапар, дала кезіп, тау асу, сапар барысындағы басқа да түрлі қиындықтарды арқау еткен нарративтік желі ішкі әлемдегі құбылысты сыртқы әлемдегі нақты көріністер арқылы әсерлей баяндаудың, шығармашылық үдерісті шынайы бейнелеудің жаңа үлгісі. Егер біз «Жаздым үлгі жастарға бермек үшін»//Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» деген жолдардағы нарративті желіні баяндаудың классикалық поэтикасы тұрғысынан түсіндірсек, «Ақын болсаң, бауырым, алысқа аттан // Күнделікті тірлікке бой суытпа» деген жолдардан бастап «сапарлау мотивімен» бейнеленетін нарративті желіні құрылымдық (структуралистік) нарратив поэтикасы ұстанымдары негізінде қарастырған тиімді.

Алдыңғы өлеңдегі «ұзақ сапар соңында көргенін баяндайтын» нарратор мен екінші өлеңдегі «Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» әрекет еткен нарратордың арасындағы ұқсастық пен айырмашылық қандай? Бұл жерде әуелі «Мен» және «Сен» тұлғасындағы шығармашылық иесінің арақатынасын саралаған жөн. Екеуіндегі ортақтық – шығармашыл тұлға екендіктері. Мұқағали ақын ретіндегі өз басынан кешкен хал мен сезімдік құбылысты «Сен» деп атап-түстеген кейіпкерінің «басынан кешіретін күй» ретінде баяндайды. Бұл баяндауда «сапарға шығу» мотиві ассоциациялы түрде бейнелеу нысанына алынады, жалпы, «сапарға шығу» – мақсат-мұратқа жетуге кепіл болатын бірден-бір архетиптік мотив. В.Пропш айқындаған ертегілердегі тұрақты сюжеттердің бірегейі – бас қаһарманның сапарға шығуы. Мұқағали өлеңіндегі бас қаһарман – шығармашыл тұлға. Ертегідегі қаһарманының сапарға шығуы міндетті, қайтар-қайтпасы белгісіз болады. Бірақ қаһарман барлық кедергігі жеңіп, еліне оралады. Кендебай мен Ер Төстіктің сапарын еске алайық... Бұл екі кейіпкер жүрген жол, басынан кешкен оқиға сан алуан. Ақыры мұраттарына жетеді, өздеріне жүктелген міндетті орындайды, аман-сау оралады. Кейбір ертегілерде (көбінесе) сапарға шыққан жанға жол көрсететін, ақыл беретін абыз бейнесі бар. Бұл мотивтің бастауы мифтен алынғаны белгілі. Бір мақсатқа жету, өмірдің бір белесіне шығу, өзіңе тиесілі үлесті алу үшін міндетті түрде жолға шығу керек. Осы көне танымнан тамырланған тұрақты мотив Мұқағалидың «Өлең деген...» туындысында ойды бейнелеп жеткізуге негіз болған. Ел шетіне жетіп, басынан өткізген оқиғаны баян қылатын әңгімеші-нарратор өлең кеңістігінде жаңаша түр-сипатқа ие

болады. Ал оны «сапарға шығуға мәжбүр еткен», «жол нұсқаған» – шабыт. Ертегідегі «ілкі жебеуші» бейнесіндегі жол көрсетуші, сыйлық беруші кейіпкер өлеңде осылайша абстрактілі сипатқа көшкен. В.Пропп ертегідегі «ілкі жебеушінің» міндетін: «Ертегіге сыйлық беруші, нақтырақ қамқорлық етуші деп атауға болатын жаңа тұлға кіріседі. Ол, әдетте, орман ішінде немесе жол бойында кездейсоқ ұшырасады. Қаһарман одан іздеуші, сондай-ақ жапа шегуші ретінде, нәтижесінде бар бақытсыздықты жоятын (негізінен сиқырлы) құралды сыйға алады» (Пропп, 1928:49), – деп айқындаса, өлеңде бұл аталған кейіпкер дерексізденіп, шабыт ұғымымен астасып кеткен. Оның (шабыттың) ақынға берер сыйы – өлең. Сыртқы кеңістіктегі нысан-құбылыстардың ішкі кеңістікке ауыстырылуы өлең мәтінінің құрылымдық пішінін күрделендіріп, көркемдік қуатын арттырып, бейнелілік астарын тереңдете түскен. «Сапарға шығу» мотиві ақынның «Жырлар жазам» өлеңінен де кездеседі:

Кімге дәрі бар сыры қара бастың,
Өзім ғана өзіммен жағаластым.
Қапелімде ой айдап, қиял қуып,
Барса келмес сапарға араластым (Мақатаев, 2005:184),

«Барса келмес сапар» ертегі кейіпкерінің міндетті түрде шығатын сапары дедік. Шықпасақ лаж жоқ. Бірақ дәл осы сапарға шыққан кейіпкер мақсатына жетеді. Сол сапар ақын қабылдауында «шығармашылық өнердің» басқа жолға бұрылмас шарты болып түрленеді. Ақындық ұстаным:

Барса келмес сапарға араластым,
Енді артыма бұрылып қарамаспын.
Жырлар жазам, дерімді деп өлемін,
Қарсы алдында тұрсам да дар ағаштың, –

деп танытылса, мұны тылсым табиғатты өлең мен ақын тұлғасының айшықталуы ретінде қабылдау керек. «Айтарын айтып өткен» армансыз ақын тұлғасы – Мұқағалидың өлең туралы өлеңдерінің алтын арқауы.

Ақындық өнер, ақын тағдыры туралы айтылған сан алуан пайым мен пікірдің тоғысар тұсы – ӨЛЕҢ өнерінің ақиқат өлшемі екендігі.

Оңашада ойларын тыным еткен,
Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.
Ақындар бар амалсыз бұғып өткен,
Ақындар бар ішінен тынып өткен.
Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.

Бізді олардың балама біріне де,
Ұлыға да санама, іріге де,
Қалам тартқан қазақтың бәрі де ақын,
Абай, бірақ, қайтадан тіріле ме... (Мақатаев, 2005:23).

Ақын тағдыры осындай. Мұқағали айтып отырған «біздейлер» – сондай тағдырдың иелері. Ақындықтың тылсымы мен өрісін тануда «қалам тартқан қазақтың» бәрін бір белдеуге, ал Абайды екінші белдеуге қоя отырып, ақындық жауапкершілікті алға тартады. Сөйтіп, өлеңді ұғар ойлы жасқа өз сырын шертеді:

Ойлы жас!
Өлең менің сырласымдай,
Сырлассам да құмарым жүр басылмай.
Айтып өткен ақында арман бар ма,
Жүрегінің түбіне кір жасырмай...

Мұқағали Мақатаевтың 1972 жылы жарық көрген «Қарлығашым, келдің бе?» атты алғашқы жыр жинағы туралы тебірене сөз қозғаған Әбіш Кекілбайұлы осы өлеңге тоқтала отырып, былай дейді: «Ақынның шыны да, сыры да осы, бұл – оның азаматтық арының сөзі, суреткерлік кредосы... Поэмаларында кесек тұлға, ересен құбылыстарға бөлекше ыждаһат танытатын жас ақын лирикасында өмірдегі ең бір елеусіз, ең бір үйреншікті құбылыс пен құлыққа үйір; ол лирикасында үйреншіктіден үлкен мән, елеусіздіктен ерен ерлік танитын суреткерлік зеректігін жақсы танытты» (Кекілбаев, 1972:110). Мұқағалидың поэзия әлеміне алшаң басып кірген кезінде берілген осы бір ақиқат баға оның ақындық болмысын барынша танытты.

Мұқағалидың келесі өлеңі – «Қара өлең». Ақын атынан айтылатын ой-толғам өлеңнің, оның ішінде қазақтың қара өлеңінің сыр-сипатын, мән-мағынасын, ұлт тағдыры мен тарихындағы ерекше орнын айғақтайды. Ақын өлеңнің алғашқы шумағынан-ақ:

Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен,
Қазақтың қара өлеңі – күдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген (Мақатаев, 2005:84),–

деп, «естілмеген сұмдық сыр бар» қара өлеңнің күдіретін паш етеді. Өзге ұлттың даңқты ақындарынан өзін бөлек қоюының да мәні бар. Кез келген өнер туындысы әр халыққа, ұлтқа тән таным мен қабылдауды, өре мен өнегені аңғартады. Өнер туындысының бірегейі – өлең. Қазақ рухани мәдениетінде сөздің, өлеңнің орны айрықша. Дауға түскен шешеннің, қол бастаған көсемнің, майданға кірген батырдың рухын көтеріп, жігерін жаныған өлеңнің ұлт тағдыры мен тарихындағы, тұрмысындағы өзіндік орнын білу аз, оның күдіретін тану бөлек әңгіме. Ұлы Абай «Туғанда дүние есігін ашады өлең //Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деп толғағандай, өмірін өлеңмен сабақтастырған қазақ болмысы қара өлеңмен тамырлас. Суреткер Мұқағалидың:

Жат жерді жастанғанда жазатайым,
Қанымен жазды, мүмкін, ағатайым.
...Қасиетіңнен, қара өлең, айналайын,
Қазақтың дәл өзіндей қарапайым, –

деп, қазақтың жанына байланып, жадына тұрақтаған қара өлеңнің қазақы болмыс, қазақы тұрмыс-тіршілікпен әдіптелгенін, қарапайымдылығымен де қасиетті екенін ақындық түйсік-таныммен тебірене жырлауын осы тұрғыдан түсінеміз.

Зерттеу нәтижесі. Сана мен түпсана – шығармашылық үдерістің құрамдас «бөліктері» болса, көркем ойлауда түпсананың да маңызды рөл атқаратыны заңдылық. Ақынның түпсанасынан сәуле шашқан «Қара өлеңнің» бастау көзі, әрі қарай арналы ағысқа ұласуы туралы сөз шығармашылық үдерісті сипаттаудың бір тәсілі болмақ. З.Фрейд бекітіп берген «бейсаналыққа» терең үңілген К.Юнг «түпсанаға» барып табан тірейді де «бәрі де содан басталатынын» дәлелдеуге ұмтылады және қисынды нәтижелерге қол жеткізеді. Суреткерді шығармашылық тұлға ретінде зерттеу нысанына алу Фрейдтің психоаналитикалық әдісінің басты ұстанымы болса, Юнг суреткер санасына тікелей ықпалы бар түпсананы зерделеуге бағытталған архетиптік талдаумен бұл ілімді тереңдете түседі. Бұл екі оқымыстының да назарын ерекше аударып отырған суреткер санасының құпиясы мен шығармашылық үдерістің тылсым табиғаты екені айдан анық.

«Қазақтың дәл өзіндей қарапайым» қара өлеңнің қасиетін, тылсым сырын сол қазақы табиғатымен танытуда этнографиялық элементтер көркем детальға айналады:

Түзу-түзу тілінген таспадайын,

Қамшы өремін таспадан басқадайын.
Қаламасаң қамшымды аулақ жүргін.
Қараша үйдің есігін ашпа, ағайын!

Таспа тілу, қамшы өру сияқты тұрмыстық әрекеттердің қара өлең табиғатымен сабақтастырылуы жайдан-жай емес. Бір ойды басқа бір құбылысқа ұқсата отырып бейне туғызуда ақынның поэтикалық танымы мен эстетикалық пайымы алғы орында тұрады. Сол сүзгілерден өтіп келіп, образ туындайды. Өлеңнің образын жасауда ақын тұтынған бейнелеу құралдары – қара өлең үшін өте қажетті «мүліктер». Таспа тілу, қамшы өру қол шебердің өнері болса, өлең сөздің «өрімі» сөз шеберінің «жұмысы». Өзі айтқандай, «Таспадан басқадай қамшы өру» – ақынның ақындық мұраты. Ақынның «қамшысын» қаламаған жанға «қара өлеңнен» тіккен «қараша үйінің» есігінің ашылуы екіталай. Мұқағали жырлаған «Қараша үй» – поэтикалық кеңістік, қамшы – өлең. Белгілі сыншы Тұрсынжан Шапай Мұқағалидың бағзы дәстүрді жаңаша жаңғыртуын: «Бүгінде тұрмыс қалпы, тіршілік салтында, бүкіл мінез-психологиясында атом ғасырының таңбасы жатқан қазақ үшін, жаңа орта, өзгеше атмосферада, әлемдік мәдениет қазынасынан еркін сусындай жүре, жағасы – жайлау, жаны – дала күллі адамдық, ақындық болмысымен кеңқолтық қазақ қалпында қала білген Мұқағали, белгілі дәрежеде, экзотикалық тұлға еді. Құбылыс еді. Қазақтың қара өлеңіндегі еркін тыныс, желдірме екпін, табиғи интонация, түстеп тануға келмейтін әлдебір бекзаттық ақын поэзиясына қасиет болып сіңген», – дейді (Шапаев, 1989:131). Бұл тұжырым – Мұқағалидың ақындық болмысының анықтамасы.

«Түзу-түзу тілінген таспа», «түзу-түзу жыртылған аңыз» – қара өлеңнің мінсіз үйлесімі мен ырғағын танытуға негізделген бейнелеу.

Түзу-түзу жыртылған аңыздайын,
Аңызыма неге нәр тамызбайын.
Қара өлеңі қазақтың қаза болса,
Қара көзден неге қан ағызбайын, –

Бұл толғаныс – ұлттық рухтағы қасиет пен киені, өнердегі үйлесімді сақтауға жанын салған ақынның шиыршық атқан шындығы. Тынымсыз ізденістегі шығармашыл тұлғаның:

Будан жасап бидай мен тары егемін.
Қазан-миым бәрін де қайнатады.
Дара қойып қазақтың қара өлеңін.

Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өзі айтқанын қайталадым.
...Күпі киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып, өзіне қайтарамын... –

деп, қара өлеңнің қадірін түсіндіруге жанын салуын, шексіз құрмет көрсетуін өнерге, өлеңге, соның ішінде ұлттық рухқа деген шексіз аңсары деп түсінген жөн.

Мұқағали өлеңдерінде ақын ұғымы шығармашыл тұлға ретінде жалпылама түрде айшықтала келе, жекелеген нақты бейнелер болып айқындала түседі. Қазақ өлеңінің ұлы тұлғасы Абай есімі ақын өлеңдерінде бірнеше рет айтылады. «Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» өлең жазған ақын «Абай, бірақ қайтадан тіріле ме?» деген күдікке бой алдырады. «Айтарын ашып айтқан абайламай//Па, шіркін, Махамбеттер, Абайлар-ай», – деген тамсаныстың астарында ақиқатты айтып жеткізе алар алапат шығармашылық қуат пен тегеурінді талантқа деген ерекше құрмет жатыр.

Ақынның өз болмысына үңілуі, өзін өзі тануға ұмтылуы «ақиқат алдындағы» мақсат-міндет пен жауапкершілікті терең сезінуіне бағытталады. Үш шумақтан тұратын мына бір

өлеңін оқиық:

Көрер едің,
Шаламын ба, отпын ба,
Білер едің,
Ақынмын ба, жоқпын ба?..
Кектендірген хан Жәңгір де жоқ мұнда,
Кектенетін Махамбет те жоқ мұнда.

Түсінер ең,
Езбін бе, әлде ермін бе,
Байқар едің,
Артықпын ба, кеммін бе?..
Мен Спартак бола алмадым, не шара,
Сенің өзін Цезарь болып көрдің бе?!

Сырым да – осы,
Жырым да – осы,
Алдыңда.
Байқашы бір,
Бықсыдым ба, жандым ба?
...Махаңдар жоқ,
Махаңдардың сарқыты –

Мұқағали Мақатаев бар мұнда!(«Автограф») (Мақатаев, 2005:62).

Өлеңнің мәтін түзіліміндегі бинарлық оппозиция түріндегі салыстыра, салғастыра бейнелеулер жаңа бір кеңістікті – ақындық мұрат кеңістігін ашады. Шала//от; кектендірген хан Жәңгір//кектенген Махамбет; ез//ер; артық//кем; Спартак//Цезарь; бықсу//жану сияқты қарсылықты-қосарлы бейнелеулер ақынның айтар ойын аңғартып, соңғы тұжырым «Махаңдардың сарқыты – Мұқағали Мақатаевтың» бар екендігіне тіреледі. Бұл өлең мәтінінен біз имплицитті сипаттан эксплицитті қалыпқа ауысқан автор бейнесін көреміз. Әдебиеттанудағы структуралистік әдіске тән бұл ұғымдардың мәніне тоқталар болсақ, «имплицитті автор – шығарманы оқу үдерісінде оқырманның санасына орнығатын ұғым» (Байтанасова, 2020:11) болса, «эксплицитті автор – көркем мәтінде автордың өзін бейнелеуі, яғни «мәтіндегі фигура» (Байтанасова, 2020:12). Эксплицитті автор бейнесі ақынның басқа да өлеңдерінен кездеседі. Олар:

1)Қарасаз, қара шалғын өлеңде өстім,
Жыр жазсам, оған жұртым елеңдестің.
Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас, алайда өлеңді ешкім! (Мақатаев, 2005:175).

2) Табиғат,
Жанымды алсаң,
Алшы менің.
Бір түйір жерге түскен тамшың едім.
Мұқағали жоғалса қайтер дейсің
Артымда қалсын жерім,
Қалсын елім.

...Кім білсін,
Қаншама әлі шырқарымды,
Кім білсін,
Қай күні сен қырқарыңды.
Мұқағали жоғалса қайтер дейсің,
Жоғалтпасам болғаны ұрпағымды... (Мақатаев, 2005:89).

Шығармашыл тұлға мен нақты автор арасын тұтастыратын имплицитті және эксплицитті автор ретінде ақын сөз өнерінің рухани құндылық екенін барынша танытады. Ақын өлеңдерінде кездесетін «қазына» («Қазынам бар, біреуге берсем бе екен») символдық деталь ретінде өлеңнің балама бейнесіне айналған.

Ақынның өлең туралы өлеңдерінің бірқатарында өлең нақты бір образға айналып, ақын тұлғасымен тұтасады дедік. Қазақтың талантты ақыны, өмірден жастай кеткен Төлеген Айбергеновтің қазасына арнаған өлеңінде:

Тұңғыш көрдім өлгенін шын ақынның,
Қызарып батты ертеңгі шығатын күн.
Торғай-өлең шырылдап бара жатты
Аузында ажал дейтін сұрапылдың.

Торғай-өлең өлмеді, аман қалды,
Әкетті ажал... жырды емес, адамды алды (Мақатаев, 2005:117), –

деп, өлеңді құс (торғай) сипатында бейнелейді. Мұқағалидың поэтологиялық кеңістігінде «өлең-құс» тіршіліктің тынымсыз жыршысы тәріздес. Ақын «Ей, өлең» атты жырында осы аяда ой толғайды:

Бейіштегі ұяңды қоя тұрғын,
Тіршілікке керексің, арда құсым! (Мақатаев, 2003:8).

Өлең – рух, ендеше оның ғұмыры мәңгілік. Бұл таным әйгілі Кемпірбайдың «кеудемнен көк ала үйрек қош деп ұшты» деген бейнелеуінен аңғарылса, Мұқағалидың «Торғай өлең өлмеді, аман қалды» деп жырлауынан көрінеді. Поэтикалық санадағы өлең – рух, шабыт – құс бейнелеулері Мұқағали поэзиясында жаңаша түрленіп, тұтаса келе «өлең – құс» образын түзеді.

Қорытынды. Мұқағали өлеңдеріне ақын абстрактілі шығармашыл тұлға ғана емес, нақты сипаты бар дара тұлға ретінде де арқау болатынын қайталай айтамыз. Қазақ өлеңінің асқар биігі Абай, ақындық пен батырлық бір бойында тоғысқан Махамбет, «шоқ шайнап, от бүріккен» Қасым, «Грозный патшайын» Әбділда, қыршын кеткен Төлеген, «қыз да болса мұңын шағар» Фариза, Шәміл мен Оспанхан, «сардар» Пушкин, қилы тағдыр иелері Есенин мен Маяковский – бұл аталған ақындар Мұқағали поэзиясындағы өлең деген құдіретті ұғымды айшықтай түсетін образдарға айналған. Жекелеген қаламгерлер болмысын жыр еткен бұл туындылары арнаудан гөрі ақындардың поэтикалық тұлғасын сомдаған портрет-өлеңдер десек дұрыс болар. Қасымды:

Қасым деген – қалғыған жанартау ғой,
Жанартау ғой, жанды да кетті өртеніп (Мақатаев, 2005:256),
немесе:

Шоқ шайнап, от бүріккен Қасымдайын (Мақатаев, 2005:46),–

деп, от пен шоқ, жанартау болмысымен ассоциацияласа, ол – Қасымның ақындығына тән бейнелеулер.

Мұқағали Мақатаевтың поэтологиялық кеңістігінде өлең туралы өлеңдерімен қатар ақындар бейнесін сомдаған туындыларының орны ерекше. Бұл тараптағы жырлары ақынның

суреткерлік шеберлігін, ақындық аңсар-мұратын айшықтауымен құнды.

«Поэзия, менімен егіз бе едің», «Ақынды ақын оятпаса болмайды», «Туады, туады әлі нағыз ақын» өлеңдерінде өлең сөздің құдіреті, ақындық тағдыр, ақын арқалар жауапкершіліктің ауырлығы, ақынның халықтың рухани өміріндегі рөлі Мұқағалидың биік те терең суреткерлігімен бейнеленіп, шығармашылықтағы шығармашыл тұлғаны зерделеуге үздік мысал бола алады.

Зерттеудің құндылығы. Қазақ поэзиясының көрнекті тұлғасы М.Мақатаев өлеңдерін поэтологиялық аспектіде қарастырған бұл зерттеу нәтижелерін әдебиеттану мамандығы бойынша білім алушыларға дәріс ретінде пайдалануға болады. Сондай-ақ бүгінгі әдебиеттанудағы құрылымдық талдаудың үлгісі болып табылады.

Ж.А.Аймухамбет¹, С.Ш.Айтуганова², Н.Ж.Бекеева³

^{1,2} профессор Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева,

^{1,2}Нур-Султан, Казахстан

³ Университет КИМЭП Факультет Образования и Гуманитарных Наук

³ Алматы, Казахстан

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³nuraisha@kimep.kz

ПОЭТОЛОГИЯ МУКАГАЛИ МАКАТАЕВА: СТИХ И ПОЭТ В СТИХАХ

Аннотация. В статье в поэтологическом аспекте анализируются стихи видного представителя казахской поэзии Мукагали Макаатаева. Рассматриваются художественно-образная система, особенности его стихов, место поэта в национальной поэзии.

Искусство художника – это прежде всего плод творческого изучения мира, поскольку он знакомит читателя с интересующим его объектом. Известно, что наряду с кропотливым трудом, который требуется для того, чтобы передать переживаемые чувства, наблюдаемые явления, поэту необходим прежде всего особый талант. Если судить с точки зрения требований литературоведческой парадигмы, все структурные пласты художественного текста напрямую зависят от взглядов, восприятия, суждений, сознания автора.

Судьба и история народа, национальная культура, этноархаические мотивы и образы, таинственные закоулки человеческой души, противоречивость бытия и нескончаемая суета жизни – все это золотые столпы поэтического творчества Мукагали Макаатаева. Чтобы глубоко проникнуть в смысл живучих, существующих вместе с народом стихов поэта, необходимо внимательно изучить историю и судьбу каждого из его творений.

Стих – это дух поэта. Понятие «поэтология» изначально толковалось как «стих о стихах». Известно, что поэтические произведения Мукагали Макаатаева о стихах и поэте образуют целый цикл в его творчестве. В этот цикл входят такие стихотворения Мукагали Макаатаева, как «Өлең деген тумайды жайшылықта»; «Махамбеттер, Абайлар-ай»; «Қасым солай болмаса..»; «Қара өлең»; «Жырлар жазам»; «Төлегенге»; «Шау тартып қалыпсың-ау, қайран шабыт»; «Туады, туады әлі нағыз ақын»; «Сергей Есенинге»; «Әбділдаға»; «Өлең керек»; «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін»; «Шаршадым білем»; «Автограф»; «Пушкинмен қоштасу»; «Адамды адам түсінбеу...»; «Жыр-ошақ»; «Фаризаға»; «Ей, ақындардың жарлары!»; «Есенин-Маяковский»; «Поэзия, менімен егіз бе едің?» и другие. При изучении поэтологии автора эти стихотворения выступают в качестве объекта. Посредством анализа доказываемся, что поэтизм, стихи о стихах – это канал, проясняющий суждения и знания

творческой личности, его менталитет и вкус. Показывается способность Мукагали через настроение и поступки творческой личности раскрыть тайны поэтической натуры. В статье изучается, как в казахской национальной поэзии стихотворения о таких поэтах, как Абай, Махамбет, Касым, Абдилда, Толеген, и таких видных представителях зарубежной литературы, как Пушкин, Есенин, выявляют в тематическом и жанровом отношении природу и судьбу творческой личности, индивидуальный образ стиха. Делаются выводы о том, что анализируемые произведения являются уникальными образцами наилучших поэтических приемов и высокого художественно-эстетического восприятия Мукагали Макаатаева как мастера изображения.

Ключевые слова: поэзия, поэтология, реципиент, вдохновение, поэтическое мышление, цикл, нарративная сеть, эксплицитный автор, имплицитный автор, символическая деталь, образ.

Zh.A.Aimukhambet¹, S.Sh.Aituganova², N.Zh.Bekeyeva³

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

^{1,2}Nur-Sultan, Kazakhstan

KIMEP University College of Humanities and Education

³Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³nuraisha@kimep.kz

POETOLOGY OF MUKAGALI MUKATAYEV: VERSE AND POET IN VERSE

Abstract. *The poems of the prominent representative of Kazakh poetry Mukagali Makatayev are analyzed in the article in the poetic aspect. The artistic-figurative system, the features of his poems, the place of the poet in national poetry are considered.*

The artist's art is primarily the fruit of the creative study of the world, since it acquaints the reader with the object of interest. It is known that along with the painstaking work that is required in order to convey the feelings experienced, the observed phenomena, the poet needs, first of all, a special talent. Judging from the point of view of the requirements of the literary paradigm, all structural layers of a literary text directly depend on the views, perceptions, judgments, and consciousness of the author.

The fate and history of the people, national culture, ethnoarchaic motives and images, mysterious corners of the human soul, the contradictoriness of being and the endless vanity of life - all these are the golden pillars of Mukagali Makatayev's poetry. In order to delve deeply into the meaning of the poet's tenacious poems that exist together with the people, it is necessary to carefully study the history and fate of each of his creations.

The verse is the spirit of the poet. The concept of "poetology" was originally interpreted as "a verse about poetry." It is known that the poetic works of Mukagali Makatayev about poetry and the poet form a whole cycle in his work. This cycle includes such poems by Mukagali Makatayev, as «Olen degen tumaidy jaishylykta»; «Makhambetter, Abaylar-ai»; «Kasym solai bolmasa..»; «Kara olen»; «Jyrlar jazam»; «Tolegenge»; «Shau tartyp kalypsın-au, kairan shabyt»; «Tuady, tuady ali nagyz akyn»; «Sergey Eseninge»; «Abdildaga»; «Olen kerek»; «Men dagi olen jazbaimyn ermek ushin»; «Sharshadym bilem»; «Avtograf»; «Pushkinmen koshtasy»; «Adamdy adam tusinbeu...»; «Jyr-oshak»; «Farizaga»; «Ei, akyndardyn jarlary!»; «Esenin-Mayakovskiyi»; «Poezia, menimen egiz be edin?» and others. When studying the author's poetology, these poems act as an object. Through analysis, it is proved that poetism, poetry about poetry is a channel that clarifies the judgments and knowledge of a creative person, his mentality and taste. The ability of Mukagali to reveal the

secrets of poetic nature through the mood and actions of a creative person is shown. The article examines how poems about such poets as Abai, Makhambet, Kasym, Abdilda, Tolegen, and such prominent representatives of foreign literature as Pushkin, Yesenin, reveal, in thematic and genre terms, the nature and fate of a creative personality, an individual the image of the verse in Kazakh national poetry. It is concluded that the analyzed works are unique examples of the best poetic techniques and high artistic and aesthetic perception of Mukagali Makatayev as a master of image.

Keywords: poetry, poetology, recipient, inspiration, poetic thinking, cycle, narrative network, explicit author, implicit author, symbolic detail, image.

Информация об авторах:

¹Ж.А.Аймухамбет, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru. ORCID:0000-0002-7061-3000.

²С.Ш.Айтуганова, кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: sh-aituganova@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7619-4310.

³Н.Ж.Бекеева, кандидат филологических наук, старший преподаватель Университет КИМЭП Факультет Образования и Гуманитарных Наук. Алматы, Казахстан. E-mail: nuraisha@kimer.kz. ORCID: 0000-0002-4375-3876.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ингольд Ф. Иннокентий Анненскийдің поэзиясының бейнесі//Славяндар әлемі. XV. 1970. S. 125–146.
- [2] Тростников М.В. Поэтология. Мәскеу: Грааль, 1997. –192с.
- [3] Федотова С. В. Ақын Вячеслав Иванов: монография. Тамбов: ТОГОАУ ДПО «ИПКРО», 2012. – 293 с.
- [4] Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. Құрастырған А.Алтай. Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
- [5] Мақатаев М. Өмір – өзен. Өлеңдер мен дастандар. Құрастырған Б.Қошым-Ноғай. Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.
- [6] Пропп В. Ертегінің морфологиясы. "Поэтика сұрақтары" сериясы. XII шығарылым. Ленинград: «ACADEMIA», 1928. – 172 с.
- [7] Мақатаев М. Өлеңдер. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>
- [8] Кекілбаев Ә. Дәуірмен бетпе-бет. Алматы: Жазушы, 1972 . – 184 б.
- [9] Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. Алматы: «Жазушы», 1989. – 189 б.
- [10] Гуманитария. Анықтамалық. Жауапты редактор Байтанасова Қ.М. Алматы: «ARDA» баспасы, 2020. –244 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ингольд Ф. «Образ» поэзии у Иннокентия Анненского // Мир славян. XV. 1970. S. 125–146.
- [2] Тростников М.В. Поэтология. Москва: Грааль, 1997. –192с.
- [3] Федотова С. В. Поэтология Вячеслава Иванова: монография. Тамбов: ТОГОАУ ДПО «ИПКРО», 2012. – 293 с.
- [4] Мақатаев М. Аманат. Сборник стихов. Составитель А. Алтай. Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
- [5] Мақатаев М. Жизнь-река. Стихи и саги. Составитель Б. Кошым-Ноғай. Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.
- [6] Пропп В. Морфология сказки. Серия «Вопросы поэтики». Выпуск XII. Ленинград: «ACADEMIA», 1928. – 172 с.
- [7] Мақатаев М. Стихи. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>

- [8] Кекилбаев А. Лицом к лицу с эпохой. Алматы: Жазушы, 1972 . – 184 б.
[9] Шапаев Т. Слово, лежащее на дне мысли. Алматы: «Жазушы», 1989. – 189 б.
[10] Гуманитария. Справочник. Ответственный редактор Байтанасова К. М. Алматы: издательство «ARDA», 2020. – 244 б.

REFERENCES

- [1] Ingold F. Das «Bild» der Poesie bei Innokentij Annenskij // Die Welt der Slaven. XV. 1970. S. 125–146.
[2] Trostnikov M.V. Poetology. Moscow: Grail, 1997. – 192 p.
[3] Fedotova S. V. Poetology of Vyacheslav Ivanov: monograph. Tambov: TOGOAU DPO "IPKRO" 2012. – 293 p.
[4] Makatayev M. Amanat. Collection of poems. Compiled By A. Altay. Almaty: Atamura, 2002. – 304 p.
[5] Makatayev M. Life is a river. Poems and sagas. Compiled By B. Koshim-Nogay. Almaty: Raritet, 2005. – 288 б.
[6] Propp V. Morphology of a fairy tale. The series "Questions of poetics". Issue XII. Leningrad: «ACADEMIA», 1928. – 172 с.
[7] Makatayev M. Poems. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>
[8] Kekilbayev A. face to face with the era. Almaty: «Writer», 1972 . – 184 б.
[9] Shapaev T. The word that lies at the bottom of thought. Almaty: «Writer», 1989. – 189 p.
[10] Humanitarian. Reference book. Responsible editor Baitanasova K. M. Almaty: Arda publishing house, 2020. – 244 p.

IRSTI 17.71.01

Zh.A. Zhakupov¹, L.K. Meirambekova², B.A. Abdykhanova³, S.T. Beisembayeva⁴

¹Doctor of philological sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

²PhD, L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

³PhD, Shakarim State University of Semey
Semey, Kazakhstan

⁴Candidate of philological sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: ¹zhan.zhak58@gmail.com, ²lmeyrambekova@mail.ru

³abdychanovab@mail.ru, ⁴b.saule2003@list.ru

¹ORCID: 0000-0002-8141-5501

²ORCID: 0000-0003-2159-4007

³ORCID: 0000-0001-8076-2336

⁴ORCID: 0000-0001-8902-7688

SOME PECULIARITIES OF THE LINGUISTIC REPRESENTATION OF TIME AND SPACE IN KAZAKH FAIRY TALES AND EPIC POEMS

Abstract. *It comes as no surprise that study of folklore language is regarded as a relevant issue. As the phenomenon of national cognition is revealed by identifying the semantics of the language. And in the linguistic study, researching the genre features of folklore has the results similar to interdisciplinary research. Folklore genres are studied sufficiently in the literary and folkloric studies, in both domestic philology and foreign philology. The linguistic representation of time and space in Kazakh fairy tales and epic poems are considered in the given article. The characteristic features of the linguistic representation of time and space in Kazakh fairy tales and epic poems are analyzed. Moreover, relevant examples are offered as evidence. The relevance of the study is determined by great interest of linguistic science to the issues of national and cultural specificity of folk texts, which is caused by peculiarities of historical development, beliefs, traditions and customs of native people.*

Keywords: *time, space, linguistic representation, fairy-tale, epic poems.*

Introduction. The study of folklore language helps to reveal modern national language codes. For this purpose, it is necessary to analyze semantic and structural evidence in the texts of folklore genres and to show their linguistic features. To achieve this goal, the following specific scientific tasks must be fulfilled: assessment of genre classification of folklore texts; comprehensive study of folklore genres, determining their linguistic and national-spiritual values. By performing these tasks we can define the linguistic phenomena in folklore genres, artistic, cognitive, and cultural features of the folklore language, universal phenomena and individuality in folklore language. Such phenomena include the representation of time and space [Zhakupov, 2020: 523].

The category of space has attracted the attention of both domestic and foreign linguists for many years. At the same time, the interest of researchers to the problem of linguistic realization of the

category of space is preserved in works of art in modern linguistics. It should be noted that the names of the most authoritative scientists who studied the category of space and its role in the structure of literary texts are such as Yu. M. Lotman [2], M.M. Bakhtin [3], N.D. Arutyunova [4], V.N. Toporov [5] and others. The category of space, being an ontological, conceptual and semantic category, is regarded as an object of comprehension, the results of which have a linguistic reflection. Space can also be perceived as «a set of objects between which relationships are established, similar in structure to ordinary spatial relationships such as neighborhood, distance, etc» [Lotman, 1996: 983]. V. I. Toporov notes that space «forms a set, understood as a text (that is, space as such can be understood as a message» [Toporov, 1988: 227]. Thus, space, being one of the fundamental textual categories, requires a more in-depth approach to the study of the ways of its representation in language, since «in the process of cognition and display of the surrounding world by linguistic means, space has an important, if not exclusive role» [Bakhtin, 1975:154].

In his work «Forms of time and chronotope in the novel» M.M. Bakhtin gave the term a conceptual foundation. Each piece of art has its own individual time-space. It was this that was first pointed out by M.M. Bakhtin, enriching literary criticism with the term «artistic chronotope» (chromos - time, topos - space) and defining it as «an essential interconnection of temporal and spatial relations, artistically mastered in literature ...» [Bakhtin 1975:3]. The scientist noted that «this term is used in mathematical natural science and was introduced and substantiated on the basis of the theory of relativity (Einstein)» [Bakhtin 1975:3].

The scientist assigns a special role to time, considering it the leading chronotope in literature, and characterizes it as the fourth dimension of space. [Bakhtin 1979: 121]. According to M.M. Bakhtin, signs of time are revealed in space, and space is comprehended and measured by time [Bakhtin 1979: 177]. Then the concept of a chronotope has been actively investigated in various fields of science. In social psychology, the term «chronotope» was defined as a communicative situation that tends to repeat itself in a certain place and at a certain time. And the scientist described the process of their interaction as follows: «In the literary and artistic chronotope, there is a fusion of spatial and temporal signs in a meaningful and concrete whole. Time here thickens, becomes denser, mature artistically, space is intensified, drawn into the movement of time, plot, history» [Bakhtin 1975: 141]. According to the anthropocentric concept of the space of the literary text of M.M. Bakhtin, the text reflects a twofold image of the world and man: 1) the world is depicted outside - as the environment of a person and 2) the world is depicted from the inside - as a person's outlook [Bakhtin 1979: 121].

Research methods. The study of folklore genres language was conducted in a complex approach. This complex approach includes descriptive, comparative-historical, historical-comparative, contrastive, diachronic-synchronous, lingual and cultural and cognitive methods. According to the principle of science studies, novelty is always based on the combination of sciences or various spheres, and with the use of a complex approach, new results have been obtained by linking linguistics and folklore. Our work can be based on ten volumes of the 100-volume series «Babalar sozi» and the poem «Qozy Korpesh - Bayan Sulu».

Discussion and results. Fictional space may be unusually wide, cover the whole world (space in the science fiction); in the other hand, it can contract to the size of a room. In any case, however, the fictional space has certain structure: it has limits and connection with plotlines and groups of characters.

Space, the domain of settings and surroundings of events, characters and objects in literary narrative, along with other domains (story, time, character and ideology), constitutes a fictional universe. For the purpose of describing some features, of fictional spaces, we may assume that space is a semantic construct built with linguistic structures employed by the literary text. Yet,

this distinction is based on the assumption that the components of the fictional space cannot be defined with specific textual expressions; rather, fictional constructs of space are the products of integration of dynamic bodies of spatial information. Thus, we can intend, more specifically, to describe the relations between various categories of space - constructs and their surface (linguistic) manifestations.

A fictional text being a fictitious narrative (though it resembles the reality), gives the author an opportunity for free depiction of the passing time and creation in such a way different notional and stylistic effects.

Real time passes in one direction – from the past to the future that creates an irreversible coordinated sequence of events. In fictional texts chronological sequence may be broken. Often, in order to draw the reader's attention the author starts his narration from the middle, and then gives the exposition. Sometimes, especially in detective stories, the end of the chain of events works as the beginning of narration. Rearrangement of events sometimes may appear even in the factographic text (for example, in the adventures description), but only in case when such texts have the element of fictional depiction.

The uniformity of time is also broken in the fictional text. Usually, the speedup of time is used, its long distances are placed in the texts, which can be read from several minutes to several hours. The speedup of time is a distinctive feature of the ends of the long texts (novels); beginning with slow descriptions, the narration gathers speed, and events which takes years of life happen on several last pages. There is also slowing of time – detailed description of the events, for example landscapes, which are devoted to the same moment of time, though they are represented like a prosequence [Ruth Ronen, 1986:421].

It is known that the categories of time and space are philosophical and cognitive categories. Their linguistic representation leads to the linguistic space. One of the main categories of existence is the sequence and location of space objects in the global continuum and their relation to each other. The space is closely connected with time. Both are related to the matter. Nevertheless, they differ by their own qualities. Time lasts long, it does not repeat, and is irreversible. The space is stretching, with breaks and continuous. The spatial structure is determined by its objects location, be it high or low, if the objects in it coincide at a certain distance [1, p 523].

There are some peculiarities in the linguistic images of time and space in fairy tales. The space scope of fairy tales is immense, because space elements are located both horizontally (steppe, garden, palace, etc.) and vertically (cave, pit, sky, etc.). These linguistic units are constantly repeated in every single fairy tale with no change. Thus, a fairy-tale creates a group of linguistic units used in the space chronotope of the text. In folklore the space names often include words which mean generality and indefiniteness, rather than solitude and definiteness. It is formed by combination of space-meaning words with one indefinite pronoun: one big house, one belt, one pit, one side, one river and so on. For instance: *Mergen syǵalap qarap tyrsa, qatyn ayaǵdap bir beldi asyp ketti. Oilady: «Munyń erkegi bar shygar, bir zhaqtan kelip qalar!»* - dep atyna minip zhúrip ketti – literally.

While a rifleman was spying upon, a woman walked slowly and crossed one belt. He thought: «She might have a man, he might arrive all of a sudden from somewhere!» and then he sat in the saddle and continued his journey on horse. (BS. 74, 10).

Among the words that indicate directions in space, there is one peculiarity, presented in the example: *Osý aǵash zhanynda ush zhol bar: ońǵa, solǵa, tura. Oń zhaqtaǵy zholǵa tússeń, atty bolsa aty óledi, ózi salamat kalady. Aǵashтан sol zhaqqa ketse, ol kisi ólip, aty qalar. ... aǵashтан oń zhaqqa qaraǵan zholǵa túsip zhúrip ketken* – literally.

There are three roads near the tree: right, left, straight. If you go on the right, If he is on a horse, the horse will die, but he will remain alive. If he goes from a tree to the left, he will die and his horse

will remain alive. ...he followed the road to the right of the tree (BS. 74, 27). In the given example, the fairy-tale reality denotes the perception of the world by the mythical world and the traditional culture through the ancient archaic periods, as the hero chooses the right road (In Kazakh «right way» also means lucky).

In accordance with the folk tradition and other genres of Kazakh folklore, there were classes of «mine» and «someone's» and it comes to the forefront of fairy tales. Detonates of space in fairy tales or myths are splitted into notions of «own» and «alien» can be observed through movements of a hero in tales. As example, lexems land, surface of the earth are treated as mine or own, while underneath, sky and water can imply «alien» or «others». To differentiate «own» or «alien» meaning of space -denoting units, context plays significant role. For example: ... iisi zhupar qalampyr sasyp turgan bir zhaqsy zhazira eken. (BS. 74, 9). Sometimes an unfamiliar world, characterized by exceptional beauty might fascinate a character and contributes to the perception of the world «not of someone else's», but of «his own». It can serve as a sign that alien space presented in fairy tales is not always ugly and frightening. «Zhazira» is a lexeme, acquiring positive meaning in Kazakh culture. But it is predictable that a comfortable zhazira space can cause a threat also. Because in the semantic structure of the fictional fairy tale there are many dangers, and many obstacles occur in such pleasant, impressive display locations. One example that springs to my mind is the fairy-tale «Qaramergen» the one of the «negative character» in the form of a woman; she will come at night to kill the shooter in one of the best region (BS. 74, 10).

In fictional fairy tales the event will develop in a definite closed space, because the main character returns to his destination (home, country) after a while.

For example: Uiine kelip, atqan ańnyń terisin, muizin satyp buryńgydan on ese paıda kórdi – literally.

Having sold the skin and horns of the killed animal, gained ten times more profit, he came home (BS. 74, 12). The home lexeme, which is considered to be «my own», is not only the place where a person lives, but also the center of his world, a closed space, a space that protects him. The world outside the home is considered as «someone else», as a danger, various obstacles for the character begin after he leaves the house. The hero's way is directed to the sacred space center of the mythopoetic, religious model of the world, that is, movement has a beginning and an end. And the end point in the space - the most important, strongest zone, because it can only be achieved by overcoming obstacles. At the end point, the most valuable actions take place, a danger passes and good conquers evil, the main character becomes a hero and achieves the whole goal.

An exceptional linguistic presentation in epic poems of time and space is as follows. In the Kazakh epos, as in others, «the past tense is interspersed ... with the present», because «the singer does not make a fundamental difference between the narrative and the description, the narration is interpreted as a description. Time expresses not only time, but also space relationships. Thanks to the application of the present, events related to the past are transferred to the space that is scattered in front of the listener's mental gaze in the present [Propp, 199: 538]». Time forming a predicate in sentences of heroic poems, D. S. Likhachev supposed to call the past conditional era as the «epic era: «The artistic time of the main genres of folklore is always closed. It is closed even in the improvisations of cries. It begins with the beginning of the work and ends in it. In a lyric song, a fairy tale and epics, it is not strictly defined in historical time. Due to the closed of time, it is able to «repeat» in execution. Each of the folklore works of these genres seeks to bring the time of events closer to the time of performance. This is possible due to the conventionality of the first and the artificial extension (in conditional limits) of the second: slowing down the narrative to convey the narrative slowness», – he wrote. One of the phenomenological functions of the category of syntactic predicates in the texts of Kazakh epic poetry is that it not only shows grammatical tenses, but it can

be assumed that it describes an epic era [Likhachev, 1979: 246].

For instance, In this passage, the present also expresses the past tense: *Toptanyp túrǵan kápirge Qobylandy jalǵyz tiedi, Bólingen qoidai qyrady. Jalǵyz ózi batyryń Joıyp ketip barady. Qoiǵa tigen qasqyrdai Soıyp ketip barady. Jolbarys shapqan qulandai, Joıyp ketip barady – literally.*

Beating them down like sheep

He leaves alone defeating the enemy

He defeats the enemy as a wolf deals with a sheep

He copes with the enemy like a tiger attacking a kulan

With a crowd of godless Koblandy is fighting alone. (BS. 38, 79).

And in the next passage, the past tense is regarded as present situation both from the story - teller's and the recipient's sides:

sapty súńgimen Yrǵai, yrǵai salysty,

Qylyshsyp ekeýi Qarsylasyp shabysty.

Iterisip turysty,

At tizesin búǵisti,

Búge-búge turysty – literally.

They rushed at each other with peaks with wooden handles

attacked each other on horses with sabers,

fought each other all the way (until the horses knelt) (BS, 38, 74).

The time category is shown in two ways in historical poems. Firstly, historical epoch depicted in historic poems is associated with historical reality. Historical reality in the poem is regarded as a manifestation of objective time. The historical reality in poems is reflected in entire stages of the history of the Kazakh people and the image of famous people who lived in that era. The content of the work develops on the basis of a historical event or figures. The content of historical poems is regarded as historical events, historical figures of that time. There are also other aspects of the time category in historical poems. It is perceptual time. That is, the people's perception and convey of the historical event depicted in historical poems. The purpose of historical poems is not only to describe a particular historical event, convey its historical significance and essence. People transmitting a certain historical fact, show the contradictions inherent in that era and evaluates the historic personality. On the basis of this, it is possible to change the plot of historical facts and to combine with artistic thoughts. The historical consciousness of the people of that time is clearly displayed. For example, in the historical poem «Abylai Khan» through the tropes that describe Abylai Khan, historical time and space are represented: *Abylai elge bitken bir báterek - Abylai is like an oak, protecting the people (figuratively baitetek means protection or support – Abylai is regarded as a protection for his land) (BS. 29, 140), Halqyna asqar taýdai bolǵan tirek.*

Elge boldyń bir shyraq, You became for your people as a light

Aqylyń darıa, bir bulaq, Your mind is as wide as river.

Aqyldyń bitip jatqan kózin ashty You cleared the source of mind hooded.

(BS. 29, 138),

Astynda ashyq aspan saǵym salǵan, In the open air created a dream

Aıdyn kól alabynan munar shalǵan. Built a palace on the water surface of the lake (BS. 29, 135).

There is an idealism between the heroic epic and the historical epic. However, there are some differences in the linguistic representation of the time category. In both actions are reflected in the past, but in the heroic epic there will be an unreal time (as evidenced by the fact that the verbs are presented in the form of the past tense - *ypty, -ipti*), in the historical epic there will be a real time

(this is because the verbs are given in the past, in the form –gan, -gen, -qan, -ken).

In historical poems at the interface of objective time and perceptual time the stream of past history of the people and the current assessment of the people are reflected. That is why Kazakh historical poems differ from other folklore genres in content, composition and narration.

One of the genres of folklore - in the lyric-epic poems, the system of space relations is represented by various linguistic units.

In particular, the basic unit of the local relation in the language, that is, nouns and auxiliary parts of speech, geographical names, addresses, adverbs with space mean are often used as space means. For example:

Qasynda qyryq qyz bar qyzmetkeri,
 Qyzdar turyp aldyna jar-jar aıtyp;
 Keldi de patsha aldyna jaıap berdi.
 Han tysta ashý qylyp aqyrady,
 Kóp ásker bári endi ortaǵa aldy.
 Kóp ishinde neqylsyn,
 Han qasynda otyrǵan Biler menen aǵadan;
 Sen aldymda bolmasań,
 Bu dúnieni ne etermin?—literally (BS. 17-volume, «Bozzhigit»).

has forty girls servants nearby,
 girls standing in front sang a song
 came and before the khan gave an answer
 outside the khan growled of anger
 A huge army is now around them
 what will he do with those people
 next to Khan, Bii and the elders,
 why do I need this world
 if you are not nearby

In the given example, qasynda, aldynatysta, ortaǵa andishindeare linguistic indicators of space communication characterizing movement and location of the subject within a certain space.

The category of space in the epic is distinctly manifested in description of the name of places or events. For example, Ğarshy menen Kúrsini, Laıh penen Qalamdy, On segiz myń ǵalamdy Alty kúnde jaratyp Bende qylǵan Alamsyń (BS. 17, 28). Shár – Býstan Rumnan Bizdi izdeseń, tabarsyń. Býstan shárdiń bulbuly. – literally (BS. 17, 33).

You are the God, who created Garshy and Kursyn, Laukh and Kalam, who created in six days 18 thousand worlds (figuratively - the whole earth with all living and nonliving creatures). You will find us in Bustan and Rome if you in search for us, nightingale of Bustan (BS. 17, 33).

In their poems, linguistic units denoting natural objects of open space, on the one hand, refer to the nature of the object defined by it, on the other hand, are related to their meaning in the folklore language. For example:

Daria keship,
 ótseń, Bizdi izdeseń, tabarsyń (BS. 17, 33).
 Kúnmenen tún bular júrdi deidi,
 Shárden-shárge bular júrdi deidi.
 Ár jerde shár kózge kórinse,
 At basyn oǵan qarap burdy deidi (BS. 17, 38).
 Qyrdaǵy kóp shárden jaryn tappai,

Darıamen keme qylyp ketti deıdi.
Bar eken bir araldamıyn shár,
Qudayym oğan túserge etti deıdi (BS. 17, 33).
Taýdan, tastan, darıadan ótti (BS. 17, 43).
Bir kósheniń ishinde júrip edi,
Qyryq qyz bosyp jatyr, kórđi deıdi (BS. 17, 44).
Bir sarıadyń ishinde ot janady,
Kóp qyzdar úi ishinde sólep jatyr–literally .

passing the river, passing the mountains, you will find us
day and night they walked
they went from city to city
wherever they saw the city, turned their horses there
Not finding his soul mate in many cities
He sailed on the ship in the seas
there is the city of Mimun on the island of one
God sent him a sign
Passed through mountains, passes and rivers
On one of the streets forty girls he saw escaping
A fire was burning in the palace
Inside the house, the girls were speaking...

Natural objects (mountain, land, canyon, island, stone) are represented in the open space by artificial objects (street, shed, house, etc.). Linguistic units describing natural objects help to determine the extent of space category in folklore.

It is known that linguistic features denoting spaces are constantly changing depending on the plot of the work. Such changes are also depicted in the poem «Bozzhigit». For example:

Joq shyǵar bujalǵanda muńsyz týǵan - There is no person in the world, who was born without sorrow,
Dúniege adam uly qonaq bolǵan (BS. 17, 27) - a man came as a guest to this world
jalǵyz da óter dúnieden (BS. 17, 78)- he will go to another world lonely
Az ómirde paida joq, Ujmaq bolsyn ornyńyz (BS. 17, 114) - there is no benefit from a short life, let your place be paradise
Qara jerge kirgenshe - while you go to black earth
Jaman joldan qalmaısyn - have to go on a bad road
Janǵan ottyń ishinde - inside fiery hell
Ujmaq taman bararsyn (BS. 17, 115) - Come to paradise
Molasynda zar eńirep turdy deıdi - they say he cried loudly in the grave
Segiz qabat ujmaqty- eight layers of paradise
Jeti qabat tamuqty (BS. 17, 29) - seven layers of hell.

The highlighted units in the given excerpts are linguistic units that form the lexical layer «life-death» space category.

To the explicit representation of time and space in the linguistic image of the world in the Kazakh lyric-epic works, the following facts from the text «sad-Zarlyk» can be cited:

Alpys kún júrgen jolyna, on bes kúnde keledi, On a journey of 60 days, he spent 15 days
On jylǵa sheiin qarady - looked after 10 years
On jyl tamam ótkenshe (BS. 52, 11) - 10 years have passed
Dál otyz kún bolǵanda (BS. 52, 34) - exactly 30 days have passed

Toqsan kúndik joly bar arasynyń (BS. 52, 31) - 90 days have passed in travel

...kóldeń kólde qydyryp» (BS. 52, 14) - traveled through the seas

Altynshy taýdan ary asyp, Jetinshi taýǵa jáne asyp - going through the sixth mountain, only reached the seventh mountain

«Túlki ketpes túleiden, Tünde ketip barady»,

«It tatpaǵan ashshy kól, Ashy kól men tushshy kól, Budan ótip barady» -the salty sea that even dog will not drink, bitter lake and salt lake

«Júrgeni japan túz boldy» (BS. 52, 33) - the place where he travelled by was desert.

In all genres of folklore, time and space are closely related, but the certain breaks may occur in space events. This is also characteristic of «time» scale in the poem «Qozy Korpesh - Bayan Sulu». For example: Buryngy nogailynyn zamanında In the past era of Nogai... (BC. 26, 9); Eline qaityp bargan kezderinde When you go back to your country,...(BC. 26, 14); Akem tiri kuninde aitturypty, Tusimde ayan etti ata-babam When my father is alive, In a dream my ancestors gave a vision (BS. 26, 17); Zhasynan zhetim qalǵan munyn aitty An orphan from an early age talked about his grief (BS. 26, 22); Zheti zhasan sharqaya atangan son,...When I exceeded my seven-year old age. (BS. 26, 29). The linguistic units, separated by black here, describe an event that happened some time ago, thereby show the gap between the time meaning and the time between narrated events.

When analyzing linguistic data in the poem, it was found that lexemes in the «time» field are divided into several microfields. For example, microfield lexeme «sun»: in one day, at my young age, three days etc.; microfield lexeme «year»: ten years, how many years, for ten years etc.

According to the linguistic data taken from the poem «Qozy Korpesh - the «time» field in the poem is closely related in content, consists of many homogeneous (twenty-four hours hypon – night, day, lunch, evening т.б.; month hypon – May, June; seasons – winter, spring, summer, autumn and etc.) and diverse (word, word collocation, etc.) linguistic units of mutual relations that determine the meaning of each other.

The concept of space in the genres of folklore is a common concept - «earth-water».The semantic range is as follows: the concept of unifying the universe (higher - God, down - Umai, middle - Human); an opposition of high and low worlds, god, worshiped by creatures, but not a god, a world in which humanity lives, a part of space; notion of Homeland, where a person is born, ancient names for the concept of Fatherland; nature itself, i.e. geographical objects; signs reflecting time and space correlations which are saved by the humanity from the ancient times. evidences of historical notions, recognized by folklore plots thanks to toponyms; a complex set of views and ideas on world and space presented in marks and symbols. This core of the concept sphere (axis, center) can be seen in one example:

Ákeń seniń – qara jer, Shesheń seniń – qara jer, Barar jeriń – qara jer, Turar jeriń – qara jerliterally

Your father is the black earth, Your mother is the black earth, your last home will be black earth, the place where you live is the black earth (BS. 17, 105)

Conclusion. One of the main categories of existence is the sequence and location of space objects in the global continuum and their relation to each other. The space is closely connected with time. Both are related to the matter. Nevertheless, they differ by their own qualities. Time lasts long, it does not repeat, and is irreversible. The space is stretching, with breaks and continuous. The spatial structure is determined by its objects location, be it high or low, if the objects in it coincide at a certain distance. What is proved with the relevant examples which are taken mostly from the ten volumes of the 100-volume series «Babalar sozi» and the poem «Qozy Korpesh - Bayan Sulu».

Event in Kazakh fairy tales has its beginning and end, which is stated in a confined space and time, forms the semantic structure of the whole text. In fictional fairy tales among linguistic units denoting time and space, words and phrases that have turned into folk tradition are also detected.

Taking into account what have mentioned above the national codes of the Kazakh folklore will be disclosed on the language representation of time and space. There is some evidence to support that this is a phenomenon of folklore.

Ж.А.Жақыпов¹, Л.К. Мейрамбекова², Б.А. Абдыханова³, С.Т.Бейсембаева⁴

¹Филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³PhD, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Семей, Қазақстан

⁴Филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: ¹zhan.zhak58@gmail.com, ²lmeyrambekova@mail.ru
³abdychanovab@mail.ru, ⁴b.saule2003@list.ru

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ МЕН ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІКТІ ТІЛДІК БЕЙНЕЛЕУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Фольклордың тілін зерттеу – актуалды міндет. Өйткені бұл тілдің семантикасын анықтау арқылы ұлттық танымның феномендік сипаттары ашылады. Ал лингвистикалық зерттеуде фольклордың жанрлық ерекшеліктерін есепке алу пәнаралық зерттеулерге тән нәтижелер береді. Фольклор жанрларын әдебиеттанулық-фольклортанулық тұрғыдан зерттеу отандық филологияда да, шетелдік филологияда молынан зерттелген. Бұл мақалада қазақ ертегілері мен эпостық өлеңдеріндегі уақыт пен кеңістіктің тілдік бейнесі қарастырылады. Қазақ ертегілері мен эпостық жырларында уақыт пен кеңістікті тілдік бейнелеудің сипаттамалық ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, дәлел ретінде тиісті мысалдар келтірілген. Зерттеудің өзектілігі лингвистикалық ғылымның халық мәтіндерінің ұлттық-мәдени ерекшелігі мәселелеріне үлкен қызығушылығымен байланыстырылады, яғни бұл тарихи даму ерекшеліктерінен, сенімдерінен, халқының дәстүрлері мен әдет - ғұрыптарынан туындайды.

Түйін сөздер: уақыт, кеңістік, тілдік бейнелеу, ертегі, эпос.

Ж.А. Жакупов¹, Л.К. Мейрамбекова², Б.А. Абдыханова³, С.Т.Бейсембаева⁴

¹Доктор филологических наук
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Казахстан

²PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Казахстан

³PhD, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Казахстан, г. Семей.

⁴Кандидат филологических наук
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
Нур-Султан, Казахстан

E-mail: ¹zhan.zhak58@gmail.com, ²lmeyrambekova@mail.ru
³abdychanovab@mail.ru, ⁴b.saule2003@list.ru

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ И ЭПИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

Аннотация. Неудивительно, что изучение фольклорного языка считается актуальной проблемой, так как феномен национального познания раскрывается путем выявления семантики языка. А в лингвистическом исследовании изучение жанровых особенностей фольклора имеет результаты, аналогичные междисциплинарным исследованиям. Фольклорные жанры достаточно изучены в литературоведении и фольклористике, как в отечественной, так и в зарубежной филологии. В данной статье рассматривается языковая репрезентация времени и пространства в казахских сказках и эпических поэмах. Анализируются характерные особенности языковой репрезентации времени и пространства в казахских сказках и эпических поэмах. Более того, в качестве доказательства предлагаются соответствующие примеры. Актуальность исследования определяется большим интересом лингвистической науки к вопросам национально-культурной специфики народных текстов, что обусловлено особенностями исторического развития, верованиями, традициями и обычаями коренных народов.

Ключевые слова: время, пространство, лингвистическая репрезентация, сказка, эпос.

Информация об авторах:

¹Жакупов Жантас Алтаевич – Доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан, Казахстан. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8141-5501.

²Мейрамбекова Лязат Касымовна – PhD, и.о.доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан, Казахстан. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-2159-4007.

³Абдыханова Бактыгул Айдапкелевна – PhD, и.о.доцента, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан. E-mail: abdychanovab@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8076-2336.

⁴Бейсембаева Сауле Толеутаевна – Кандидат филологических наук, и.о.доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан, Казахстан. E-mail: b.saule2003@list.ru. ORCID: 0000-0001-8902-7688.

REFERENCES

- [1] Zhakupov Zh., Meirambekova L.K., Aimukhambet Zh., Akhmetova M., Yespekova L., Syzdykova G. Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opcion.Año – Venezuela. – 2020. – №36, Num. 91. – P.523-535.
- [2] Lotman Yu.M. Analysis of the poetic text. – St. Petersburg: Art-St. Petersburg, 1996. – 846 p.
- [3] Bakhtin M.M. Forms of time and chronotope in the novel. Essays on Historical Poetics // Issues of Literature and Aesthetics. Moscow: Artist literature, 1975 P. 234–407.
- [4] Bakhtin M.M. Time and space in the works of Goethe // Bakhtin M.M. Aesthetics of verbal creativity. – Moscow, 1979.
- [5] Arutyunova N.D. Human language and world. – Moscow, 1999. – 896 p.
- [6] Toporov V.N. Space // Myths of the peoples of the world. Encyclopedia in 2 volumes. V.2. – Moscow: Soviet encyclopedia. 1988. – P. 340-3426.
- [7] Propp V.Ya. Russian heroic epic. (Collected works of V. Ya. Propp.) Commenting article by N. A. Krinichnaya. Compilation, scientific edition, index S.P. Bushkevich. – Publishing house «Labyrinth». – Moscow, 1999.
- [8] Likhachev, D.S. Poetics of Old Russian Literature.– 3rd ed. – Moscow: «Science», 1979.

[9] Ruth Ronen. Space in fiction. Poetics and comparative literature. Volume 7:3. Published By: Duke University Press. 1986. 421-438 p.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Арутюнова Н.Д. Адамзат тілі және әлемі. – Мәскеу, 1999. – 896 б.
- [2] Бахтин М.М. Гете шығармаларындағы уақыт пен кеңістік // М.М. Бахтин Сөздік шығармашылық эстетикасы. – Мәскеу. 1979.
- [3] Бахтин М.М. Романдағы уақыт пен хронотоптың формалары. Тарихи поэтика очерктері // Әдебиет және эстетика мәселелері. Мәскеу: Көркем әдебиет. 1975 P. 234–407.
- [4] Жақыпов Ж.А., Мейрамбекова Л., Аймұхамбет Ж.Ә., Ахметова М.К., Еспекова Л.Ә., Сыздықова Г.О. Қазақ фольклоры жанрларындағы уақыт пен кеңістіктің тілдік репрезентациясы. Orscion. Año – Venezuela. –2020. – №36, №91. – Б. 523-535.
- [5] Лихачев Д. С. Ежелгі орыс әдебиетінің поэтикасы. – 3-ші басылым. – Мәскеу: Ғылым. 1979.
- [6] Лотман Ю.М. Поэтикалық мәтінді талдауы. – Санкт-Петербург: Өнер-Санкт-Петербург, 1996. – 846 б.
- [7] Пропп В.Я. Орыстың қаһармандық эпопеясы. (В.Я. Пропп шығармаларының жинағы) Н.А.Криничнаяның түсіндірме мақаласы. Құрастыру, ғылыми басылым, индекс С. П. Бушкевич. – Мәскеу: Лабиринт, 1999.
- [9] Рут Ронен. Көркем әдебиеттегі кеңістік. Поэтика және салыстырмалы әдебиет. Duke University Press, 1986. – Т.7:3. – 421-438 бб.
- [9] Топоров В.Н. Ғарыш // Дүние жүзі халықтарының мифтері. 2 томдық энциклопедия.– Мәскеу: Кеңес энциклопедиясы. 1988. – Т.2. – Б. 340-342 бб.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Арутюнова Н.Д. Человеческий язык и мир. – Москва, 1999. – 896 с.
- [2] Бахтин М.М. Время и пространство в творчестве Гете // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва, 1979.
- [3] Бахтин М.М. Формы времени и хронотоп в романе. Очерки исторической поэтики // Вопросы литературы и эстетики. –Москва: Художественная литература, 1975. Б.234-407.
- [4] Жакыпов Ж.А., Мейрамбекова Л., Аймухамбет Ж.А., Ахметова М.К., Еспекова Л.А., Сыздықова Г.О. Лингвистическая репрезентация времени и пространства в жанрах казахского фольклора. – Orscion. Año – Venezuela, 2020. – №36. – №91. – С.523-535.
- [5] Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург: Искусство-Санкт-Петербург, 1996. – 846 б.
- [6] Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – 3-е изд. – Москва: Наука, 1979.
- [7] Пропп В.Я. Русский героический эпос. (Собрание трудов В. Я. Проппа.) Комментирующая статья Н.А. Криничной. Составление, научная редакция, именной указатель С.П. Бушкевич. – Москва: Лабиринт, 1999.
- [8] Рут Ронен. Космос в художественной литературе. Поэтика и сравнительная литература. Duke University Press, 1986. – Т.7:3. С.421-438.
- [9] Топоров В.Н. Космос // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах.– Москва: Советская энциклопедия. 1988. Т.2. – С. 340-342.

FTAMP 17.07.41, 17.07.65

А.Қ. Қалиева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
директордың ғылым жөніндегі орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан
E-mail: almira_kalieva.8@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2645-0918

ӘДЕБИ САНАДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР: КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақала шығармашылықтағы әдеби сана трансформациялары зерттеуге арналған. Қазіргі қазақ әдебиеті шығармаларының мысалында сана әлеміндегі жаңа ойлау формаларының көркем дискурсқа кірігу жағдайы қарастырылды. Шығармашылық үдеріс барысында іске асырылатын ой операциялары когнитивтік талдау аясында зедденді.

Философия ғылымында адам болмысының мәнін жете түсінуге деген пәлсапалық зерттеулердің маңызды бір арнасын сана теориясына қатысты ізденістер құрайды. ХХІ ғасырдағы адамзат сана-сезімі түрлі қоғамдық, мәдени, тарихи факторлардың әсерінен жаңа дәуірге бейімделу үдерісін бастан кешіруде. Әсіресе ақпараттық, технологиялардың адам болмысына, дүниетанымына, әлемсізінуге қасиеттеріне ықпалы ерекше. Жылдам дамиды технологиялардың адам өміріне етене енуі оның рухани әлеміне де айтарлықтай өзгерістер алып келді. Мінез-құлық, ойлау, сөйлеу, іс-қимыл жасау сынды адами әрекеттердің сандық технологиямен астасып кетуі адамзаттың жаңа формация қалыбына түсе бастағандығын айғақтайды. Ал осындай рухани құбылыстардың әдеби шығармашылық әлемінен бедер таппауы мүмкін емес. Осыған орай мақалада когнитивтік ғылымдар саласындағы сана теориясы мәселесінің әдебиеттану үшін де өзектілік деңгейін негіздеуге талпыныс жасалды. Бүгінгі көркем ой мен баяндау жүйелерінің өзіндік табиғаты қаламгерлік зерденің техногенді сипат алуымен ерекшеленеді. Мақала АР09259694 «Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: әдебиет, сана, шығармашылық, әдеби ойлау, трансформация, дискурс, когнитивтік әдебиеттану.

Кіріспе. Постмодернистік философия әдебиеттің ішкі болмысы мен сыртқы түр-сипаты жайлы көзқарасқа елеулі өзгеріс алып келді. Құдды бір математикалық теңдеулер тәрізді әдеби ойда да бүгінге дейін айтылмаған сыр қалмады деп есептейтін постмодерн ойшылдары ендігі уақытта әдеби туындыны жанрлық, формалық жаңғырту арқылы ғана жаңалық әкелуге болатынын айтысады. Жалпы осы бағыттағы сыни-теориялық бағдар көркем ойдың тереңдігіне мән беру қажеттігін негіздеп, зияткерлік әдебиеттің өрісін ашқаны анық.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда әдеби мәтінге деген қызығушылықтың артуын тұтас туындыны ой мен ойлау формасы ретінде зерделеу ұмтылыстарымен түсіндіруге болады. Мысалы, көркем шығарма философ үшін сана теориясы аспектісінде қызғылықты болса, тілтанушы сөз кестесінің әлем бейнесін танытарлық әлеуетін, тілдік тұлға мәселелерін зерделейді; мәдениеттанушы туындыдан заман, тарих бедерін іздейді. Осы ретте қазіргі

әдебиеттану ғылымы да бүгінгі таңда әдеби мәтінді зерттеу стратегияларын қайта қарастыру арқылы өзінің іргелі мәселелерінің мейлінше терең әрі нақты байыпталуына мән береді. Әдебиеттің мәні, әдеби ой мен сана, рефлексивті эстетика мәселелерін когнитивтік ыңғайда зерделеудің өзіндік ұтымды жақтары бар. Зерттеу нысанын пәнаралық, транспәнаралық әдіс-амалдар негізінде жан-жақты талдай отырып, әдебиеттің даму заңдылықтары мен бет-бағдары жайлы мейлінше тың мәліметтерге қол жеткізуге болады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми материалдарда әдеби сана ұғымы терминологиялық жағынан түрлі вариациялармен беріледі. Осы ретте кейде мәндес ұғымдар ретінде қолданылатын әдеби сана, шығармашылық сана, көркем сана тіркестері негізінен әр алуан мағыналық жүкті арқау етеді. Шығармашылық сана жалпы өнер атаулыға тән түсінік болса, соның ішіндегі сөз өнеріне қатыстысы – әдеби сана. Ал көркем сана контекстілік қолданысына қарай авторға да, кейіпкерге де тән болуы мүмкін. Қазіргі зерттеулерде әдеби сана ұғымының көп жағдайда этностық әдебиетті тұтастандыра әдеби кеңістік мәнінде қолдану тәжірибесін байқауға болады. Сол сияқты шығармашылық сана ұғымы да өзінің тікелей семантикалық ұғымынан гөрі жеке қаламгерлік поэтика мәнінде жиі тілге тиек болады. Осындай терминологиялық шашыраңқылық та зерттеу нысанындағы ұғымдардың ішкі шығармашылық табиғатының жете зерттелмегендігін айғақтаса керек.

Әдеби сана мәселесінің кейбір қырлары бұған дейін әдебиеттануда түрлі ыңғай қарастырылып келді. Шығармашылық санаға қатысты мәселелерархаикалық және мифтік таным, фольклорлық (қауымдық) сана мен авторлық сана-сезім, автор – мәтін – оқырман сабақтастығы, автор бейнесі, көркем баяндау жүйесі контекстерінде сан алуан бағытта талданғанмен, әдеби сананың толысу жолындағы бүгінгі өзгерістері арнайы зерттеуді қажет етеді.

XX ғасырдың екінші жартысында әдеби сана мәселелері шығармашылық психологиясы аясында пәнаралық ыңғайда М.Арнаутов (Арнаутов, 1970), И.Н.Семенов, С.Ю. Степанов (Семенов, Степанов, 1990), К.Г.Юнг (Юнг, 1991), И.В.Карташова, Т.П.Емельянов, Л.Е.Семенов (Карташова, Емельянов, Семенов, 1995), Ю.Лотман (Лотман, 1996), В.Тюпа (Тюпа, 2001), т.б. еңбектерінде қарастырылды. Жоғарыда аталған авторлар осы орайда көркем мәтіндегі баяндау жүйесі негізінде авторлық наррацияның нақты мәтінішілік мәселелеріне назар аударады. Сонымен қоса отандық әдебиеттанудағы М.Оразбек (Оразбек, 2003), А.Қалиева (Қалиева, 2008), Л.Сафронова (Сафронова, 2019) зерттеулерінде шығармашылық үдерістегі сана ағымы, авторлық баяндау, когниция мәселелері талданады. Ал мәтінді когнитивтік ыңғайда зерттеу, когнитивтік поэтика, когнитивизм мәселелері Н.Jacobs (Jacobs, 1986), М. Эпштейн (Эпштейн, 1988), Л.Егорова (Егорова, 2000), P.Stockwell (Stockwell, 2002), А. Richardson (Richardson, 2002), М. Turner (Turner, 2002), G.Lakoff, M.Johnson (Лакофф, Джонсон, 2004), Л.Лозинская (Лозинская, 2012), т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылып, әдебиеттанудағы жаңа ғылыми парадигма деңгейінде тұжырым тапты. Осы аталған зерттеулер гуманитарлық ғылымдардың жаңа сатыға көтерілгенін, соның ішінде сөз өнері туралы ғылым көкжиегінің кеңейе түскендігін айғақтайды.

Әдебиеттану аясында көркем мәтінге когнитивтік талдау жүргізудің әдіснамалық негізін бірқатар пәндер тоғысындағы зерттеу ыңғайлары құрайды. Нақтырақ айтсақ, әдеби сана контекстінде мәтінді ойлау акті ретінде зерделеу барысында филологиялық (әдебиеттанушылық әрі тілтанымдық), герменевтикалық, феноменологиялық (философиялық), психологиялық, мәдениеттанушылық, элеуметтанушылық талдау әдіс-амалдары қолданылады. Осылайша, өнер атаулыны ой-таным формасы түрінде қарастырудағы когнитивтік парадигманы мәтінтану үдерісін пәнаралық ыңғайда түрлендіретін, жаңаша пайымдауға талпынатын ғылыми бағдар деп түсіну қажет.

Нәтижелер. Мақалада Д.Амантай, Ә.Рахат, М.Қосын шығармалары мысалында әдеби сана, шығармашылық ой-өріс мәселелері қарастырылды. Технологиялардың, виртуалды шындықтың адам санасына әсер-ықпалы нақты мысалдар негізінде талданды. Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым» әңгімесіндегі кинематографиялық көзқарас, М.Қосын әңгімелеріндегі жасанды әлемге деген наразылық, Ә.Рахаттың «Махаббатым – constant» романындағы киберәлемнің кейіпкер санасына әсері айқындалды. Компьютерлік, ғаламтор дискурстарының әдеби мәтінге кірігу жолдары зерделенді. Жүргізілген талдау нәтижелері бүгінгі әдебиеттегі технопоэтика жайында сөз қозғауға негіз бола алады. Әрине, осы орайда аталған құбылысты жалпы әдебиетке тән ауқымды поэтикалық үрдіс ретінде қарастыру талабы жоқ.

Талқылау. Адамның сыртқы әлемді тану арқылы қабылдаған ақпараттық қорын іштей қорыта отырып, өзіндік көзқарас таныту қабілеті когнитивизмнің негізгі түйіні болып табылады. Әлемді тану, ол туралы өз ойын көркем тұжырымдау, нәтижесін мәтін түрінде материалдандыру сатыларындағы автордың шығармашылық еңбегін тұтастай ой актісі ретінде зерделеу әдеби сананың тылсым табиғатын ашуға мүмкіндік береді.

XXI ғасырдағы адамзат сана-сезімі түрлі қоғамдық, мәдени, тарихи факторлардың әсерінен жаңа дәуірге бейімделу үдерісін бастан кешіруде. Әсіресе ақпараттық, технологиялардың адам болмысына, дүниетанымына, әлемсезіну қасиеттеріне ықпалы ерекше. Жылдам дамитын технологиялардың адам өміріне етене енуі оның рухани әлеміне де айтарлықтай өзгерістер алып келді. Мінез-құлық, ойлау, сөйлеу, іс-қимыл жасау сынды адами әрекеттердің сандық технологиямен астасып кетуі адамзаттың жаңа формация қалыбына түсе бастағандығын айғақтайды. Ал осындай рухани құбылыстардың әдеби шығармашылық әлемінен бедер таппауы мүмкін емес. Осы жайында: «IT технологиялар мен интернет-әдебиеттің көркем мәтін поэтикасына әсері бүгінгі таңда аз зерттелген мәселелердің бірі болып табылады» (Катаев, 2012: 12), – дейді Ф. Катаев.

Фольклорлық, мифопоэтикалық, индивидуалды-авторлық шығармашылық сатыларынан өткен әдеби сана сферасында сыртқы ортаның ықпалы салдарынан жаңаша көркемдік трансформациялар жүзеге асып жатқандығын аңғаруға болады. Әрине, мұндай өзгерістер жалпыға бірдей болмағанымен, ұлттық және әлемдік сөз өнеріндегі ұқсас үрдістер әдеби ойдың беталысын бағдарлауға мүмкіндік береді. Шығармашылық тұлғаның ой-сезім элементанымдық әрекет ретінде пайымдаудың негізгі нысанасы санадағы ой актілерінің әдеби мәтінге айналу үдерісі болып табылады. Бүгінгі прозаның кей үлгілерін көркем дискурс, көзқарас позициясы тұрғысынан талдау арқылы әдеби-көркем ойдың репрезенттелу сипатын ашуға болады.

Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым» әңгімесіндегі кішкентай кейіпкерге тәндүниеқабылдау ерекшелігі қоршаған әлемді дыбыстық ассоциациялар мен объектив арқылы зерделеу негізінде суреттеледі. Жазушының «қаз-қаз басқан» сәбижүрісін негізге ала отырып, «топ» сөзінен өрістейтін ұғымдар дәуір картинасын өрнектеуге ұмтылғанын аңғарамыз. Топ-топ аяқ дыбысынан басталып, топан суға ұласатын үндес ұғымдар легі әңгімеде фондық астарлы мәтін ролін атқарады:

«...Топ. Жөпелдемеде топатайды қағып, сүрініп кетті, алдына тізерлей құлады. Әдемі топы ақырын сырғып, басынан сыпырылып түсті.

Жерден созалаңдап тұрып, еңселі дуалға түсінбей көз салды. Қарсы алды тегіс бояма, әсем сырланған биік тақтайлар. Белдік темір бекітіп тастаған – зілдей, тастай берік дарбаза. Тыстан әредік жайдарман топырлап өтіп бара жатқан топ-топ балалардың ертеңгі ауа райын топшылаған майда, жарқын дауыстары естіледі. Көне топографияны, қадім заманды әңгіме қылады. Ертедегі уақыт, өткен дәуірде – жаһанда тынымсыз күн күркіреп, найзағай жарқылдайды. Дауылдап, борап жауған бұршақ толастамайды, ғаламды жаңғырыққан күшті

дабыс көміп кетеді, тұс-тұстан әлемдік тасқын құйылып, топан су кең байтақ жазық өңір қыр далаға андыздап қаптап, жаһанды сел басқан деседі...» (Амантай, 2016).

Жоғарыда келтірілген мәтін үзіндісіндегі топ-негізді сөздер тізбегінен автордың көркемдік тұрғыда лирикалық проза стиліне ұмтылысы көрініс береді. Оқырман қабылдауында дыбыстық ассоциациялардың үдей түсіп, тіршілік жаратылысы жайлы мифтік танымның жаңғыруы – көзделген көркемдік-эстетикалық нысана. Мәтін телімі уақыт пен кеңістік тұрғысында да ауқымды. Тілге тиек болған мекеншақ координаталары бүгінгі заман мен ілкі дәуір, дарбаза алды мен жер-жаһан арасын тұтастырып жіберген. Қалай болғанда да, авторлық дискурстағы мұндай стильдік қолданыс негізгі танымдық позицияны ірі планда көрсету мақсатымен сабақтасады.

Шығармада қоршаған орта камера арқылы зерделенеді. Әлемге бейнекамера әйнегінен көз салудың өзі, шын мәнінде, өмірдің көркем көшірмесін тамашалау сынды шығармашылық-эстетикалық интенциядан туындайды. «Detail, Close-Up, Medium Close-Up, Close Medium, Medium Long Shot, Full-Lenth Shot, Long Shot» режимдерінде айналадағы құбылыстарға зер сала отырып, өмірдің мәні, Құдай жайлы толғанатын автор/кейіпкер үшін сол түйінді сауалдардың шешімін шынайы (реалды) әлемнен емес, камера әйнегінде бедер табатын көркем көшірмеден тапқысы келеді. Өмірді өнер арқылы түйсіну ұмтылысы, осылайша, әңгімедегі шығармашылық тұлғаға тән құндылықтар бағдарын танытады. Д.Амантай әңгімесінде камераға ілігіп, таспаға бедерленген көріністер өмір жайлы көркем тұжырымдама сапасында пайымдалса, М.Қосын кейіпкерері өздерін сол объектив нысанасы ретінде тұтқын санайды.

Сонымен, камера «көзінде» өтіп жатқан өмір М. Қосынның «Олардың тарихы» беллетристикасындағы «Бар болу (Being)» әңгімесінде де баяндалады. Дүниенің жалғандығынан баз кешкен кейіпкердің әлемсезіну қабілеті ерекше: «Экватор сызығы жақындап келеді. Жүректер шамадан тыс соға бастады. Жалаңаш тәндер дөңгелек әйнектің ішіне кіріп кетті де, олардың жандары ауада күйбендеп қалды. Және тоңады. Экватор сызығы қозғалған сайын түстер құлпыра түсуде. Қызыл, жасыл енді қызыл жасыл қосындысы, қара мен ақ енді олардың қосындысы, қосындылардан қосындыларға қосылып жер беті таңғажайып әдемі әлемге айналды. Сол таңғажайып әдемі түстермен жасалған үй ішінің иісі басқаша еді» (Қосын, 2015).

Сыртқы органы қабылдау мен сезіну сипаты кейіпкердің психикалық ахуалымен қоса, танымдық, моральдық бағдарынан да хабар береді. Камераның «дөңгелек әйнегіне» – объективке енген көріністердің жансыздығы арқылы автор олардың жасандылығын паш етеді. Адамның рухани әлемінің объективке ілікпесін автор шағын штрихпен драматизм деңгейінде өрнектеп өтеді. Шығармада жасанды әлемнің шынайы өмірді жұтып бара жатқандығы туралы үрейлі ой бар: «Ол өзінің және өзі сияқты екі аяқтылардың тек анау дөңгелек әйнектің ішінде өмір сүретінін және дәл қазір автобус бос кетіп бара жатқанын әбден түсінді» (Қосын, 2015). Осы тұстағы, бір қарағанда, мистикалық құбылыс болып көрінетін көрініс авторлық танымға сәйкес тән мен жанның екі бөлек тіршілігінен сыр шертеді. Әңгіме-метаморфоза түрінде жазылған бұл туынды технологиялар жаулаған қоғамдағы сана құбылыстарын арқау еткен.

Жас жазушының бұдан басқа шығармаларында да осы мәселені әр қырынан зерделегенін байқаймыз. Мысалы, «Аккаунттағы тербеліс» пен «Жамандықты қорғауда» технологиялар мен ғаламтор тұтқынына айналған персонаждар суреттеледі. Авторлық баяндаудағы көзқарас бағамы көп жағдайда виртуалды өмір аясын мегзеп тұрады. Зерттеуші З.Серова А.Бородыняның «Спички» атты шығармасын талдай келе: «Взаимопереходы бытия и небытия в виртуальном мире этой прозы свидетельствуют не только о художественном, но и философском, этическом сдвиге, связанном с освобождением от причинно-следственных связей, с исчезновением логической кривой» (Серова, 2010: 230), – дейді. Виртуалды

кеңістіктің реалды әлеммен бәсекеге түсе алатындығын соңғы уақыттағы пандемия кезеңі де дәлелдей түсті. ХХІ ғасыр адамы тіршілігінің көп бөлігін онлайн кеңістікте өткеруде. Осы тұрғыдан келгенде, виртуалды кеңістіктің санаға әсер-ықпалын жоққа шығаруға болмайды. Ал шығармашылық үдерісте мұндай әсерлер әдеби ойлау әрекетіндегі өзгерістерден қылаң береді.

Мысалы, Ә.Рахаттың «Махаббатым – constant» романында киберәлемнің кейіпкер санасына әсері жан-жақты суреттеледі. Бас кейіпкер Ерасылдың географиялық кеңістіктегі беталыс-бағдарын автор тікелей компьютерлік ойынмен ұштастыра сипаттайды: «Өзі күнде ойнайтын «Dota-2» ойынының картасын жатқа білетіндей, шаһардың бұрылыс-бұрыштарымен де жақсы таныс» (Рахат, 2019: 3). Көркем дискурстағы салыстыра сипаттау әрекетінде жұбында нысана – реалды әлем де, дереккөз – виртуалды әлем. Осылайша, шынайы өмірдің көшірмесікүйінде туындаған виртуалды кеңістіктің уақыт өте келе, жастар санасында басыңқы мәнге ие болғандығын аңғарамыз. Роман беттерінен адамға тән ой-сезім, мінез, іс-қимыл ерекшеліктерін ашудағы техногенді поэтиканың көптеген көркем мысалдарын кездестіруге болады.

Төмендегі портреттік суреттеуде көзқарас позициясы мен зерделеу техникасын фотоаппарат мүмкіндіктеріне ұқсату ұмтылысы айқын: «...Бойжеткеннің мұрнына үңіле көз салсаң, жалпақ мұрынды қыз болып шыға келеді де, көз-фотоаппараттың фокусын қап-қара жанарына аударсаң, әдемі Элинаға айналып кетеді» (Рахат, 2019: 7). Жазушы қыз келбетін бажайлай бақылап, әсемдігін мейлінше объективті бағамдауға тырысады. Нысана статикалық қалыпта, тек бақылаушы назары ішкі сезім толқынына сәйкес құбылмалы.

Автордың ғашықтар арасындағы үнсіз диалогтарды метафоралық формада бейнелеу ұмтылысын сәтті лирикалық суреттеу ретінде бағалаймыз. Жанарларымен махаббат тілінде сұхбат құрған қыз бен жігіт арасындағы байланыс, шын мәнінде, көптің ортасында оңашалану, құпия «тілде» сөйлесу сынды сезім эйфориясымен ұштас: «Біреуі көзімен «қоңырау шалса», екіншісі «тұтқаны» көтере қойып, жанармен жауап қайтарады. Басқалардың оларға көз тастап, «қоңырау соққандарын» екеуі де байқамайды, көтермейді де. Тек бір-бірінің құпия кодын білетін екі махаббат қолданушысы...» (Рахат, 2019: 55).

Тұлғаның қоршаған ортамен қарым-қатынасын ғаламтор дискурсы негізінде сипаттауға әуестік келесі мысалдардан да анық көрінеді: «...Жалт қараған жанарында өшпенділіктің таңбасы бар бойжеткенді көргенде, қолынан суық қыздың білегі шәйі орамалдай сусылдап шықты да, кетті. Байланысты үзіп жіберген екен...» (Рахат, 2019: 131). Кейіпкер жанарындағы көңілі қалу, сезімі суу сынды эмоциялар реңкін тағы сол коммуникативтік мәнде саралау талабы орын алған. Автор Кәмиланың райынан қайтпас үзілді-кесілді шешімге келгенін екі адамды нәзік сезім жібінің үзілуі ретінде пайымдайды. Яғни, рухани ажырау, жатсыну түсініктері нақтылана түскен.

Ал келесі үзіндіде Элинаның өз ой-сезімінің ағысын жақсы арнаға бұру әрекеті бейнелі түрде көңілдің кілтін бұрағандай әсер қалдырады: «Үнемі үйден шығарда ұйқылы-ояу кейіпнен айғып, көңілсіз күйін айнаға қалдырып, шығып кететін. Айнаға қарап жымиятын да, көңіл-күйінің параметрлерін өзгерткен қалпы Алматының құшағына енетін» (Рахат, 2019: 73). Алуан түрлі технологиялардың санаға әсері адамға тән физиологиялық, рухани-психологиялық әрекеттерді пайымдау әрекетінен бедер таба бастады. Ғаламтор, компьютер, гаджеттер қоршауында қалған жаңа адам өз тұлғасын сол виртуалды/кибер әлеммен жалғас сезінетіндей. Элинаның жалғыздығы [«...Байланыс аясынан тыс, иен далада қалғандай...»] (Рахат, 2019: 81), Кәмиланың жасанды мінезі [«Жүрген жерінде өзіне «лайк» жинауға талпыныс»] (Рахат, 2019: 127) әлеуметтік желіге байлаулы заманауи қоғамның топтық портретін жасайды. Түптеп келгенде, мұндай көркемдік дискурс қоғамдық санаға тән

психологиялық тәуелділікті кейіптейтіні сөзсіз.

Интроверт тұлға ретінде Ерасылға тән мінез-құлық ерекшеліктері сырттай жансыз бейне күйінде бағаланады. Жүрегіне жара салған сәтсіз махаббаттан кейін рухани есейіп, тұйық мінез қалыбына түскен жігіт «...ештеңені білмейтін, жан-жағына қарамайтын, тік тұрып, тік жүретін роботқа ұқсайды» (Рахат, 2019: 87). Ұзақ уақытқа созылған депрессиялық көңіл-күйден сезімі мүлгіп кеткен Ерасылдың психофизиологиялық өзгерістері тұлғаның ішкі қайшылықтарынан хабар береді. Рухани ой-сезім тепе-теңдігі бұзылған кейіпкер санасындағы ынта мен әрекет операциялары өзара үйлесім таба алмайды: «Эмоцияға жауап беретін санасының бөлшегінде ақау бар ма, жөндеп жымия алмады» (Рахат, 2019: 29).

Романда Ерасылды мінездеу барысында компьютерлік дискурс жиі қолданыс табады. Адам іс-қимылы мен ой әрекеттерін бейнелеудегі поэтикалық өрнектер виртуалды шындықтың шығармашылық санаға әсерін айғақтай түседі. Мысалы: «Ерекең ертеңгі күні екеуінің қарым-қатынасы қалай боларын ойласа, солқылдаған миында #error шығып, жауап бере алмайды» (Рахат, 2019: 28); «...есі ескі компьютерлерше қатып қалды» (Рахат, 2019: 34); «Санасында сақталған естеліктерді, ескі өмірді форматтап тастамақ болып... Бірақ компьютердегі вирус зақымдаған ярлық-папка сияқты қайта-қайта шығып ала берген» (Рахат, 2019: 135) сынды психофизиологиялық сипаттамалар кейіпкердің тығырыққа тірелген дағдарысы мен шарасыздығын, ішкі күйзеліс жағдайын әйгілейді.

Қорытынды. Техника тілінің көркем дискурсқа айналу жағдайы, М.Эпштейн айтқандай, адамның «роботтану» құбылысына меззейді. Ғалымның бейнелі сөзін адамзат санасына төнген қауіп-қатер мағынасында түсінген абзал. Тұрмыстың, еңбек үдерісінің, мәдени-рухани өмірдің ажырамас бөлшегіне айналған технологиялардың шектен тыс әспеттелуі, шындығына келгенде, қоғамдық санада «темірге» табынушылық танымды қалыптастыра бастады. Жасанды интеллект өнімдерінің, ғаламтордың шексіз мүмкіндіктері адами қабілет-дарыңға деген сенімді ортайтқаны анық. Адамның қолымен жасалған технологиялар оның өзімен бәсекеге шықты.

Бүгінгі көркем поэтикадағы техногенді дискурстың себеп-салдарын осы арнада пайымдау қажет. Әдеби санадағы трансформациялық үдерістер – түптеп келгенде, қоғамда белең алған әлеуметтік-философиялық, моральдық-психологиялық құбылыстардың нәтижесі.

Калиева А. К.

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова
заместитель директора по науке, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан
E-mail: almira_kalieva.8@mail.ru

ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛИТЕРАТУРНОГО СОЗНАНИЯ: КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *Статья посвящена исследованию трансформации литературного сознания в творчестве. На примере произведений современной казахской литературы рассмотрена ситуация появления новых форм образного мышления в художественном дискурсе. Мыслительные операции, реализуемые в ходе творческого процесса, изучены в рамках когнитивного анализа.*

В философской науке одним из важнейших исследовательских направлений по осмыслению сущности человеческого бытия является теория сознания. Человеческое сознание в XXI веке переживает процесс адаптации к новой эпохе под влиянием различных общественных,

культурных, исторических факторов. В частности, влияние информационных технологий на человеческую реальность, мировоззрение, мироощущение особо важно. Активное внедрение интенсивно развивающихся технологий в жизнь человека внесло значительные изменения и в его духовный мир. Действия современного человека, такие как поведение, мышление, речь, имеют тесную связь с цифровыми технологиями, и данное явление свидетельствует о том, что человечество вступило в новую формацию. Наблюдение подобных духовных явлений и в литературном творчестве вполне закономерно. В этой связи в статье предпринята попытка обосновать актуальность изучения проблем теории сознания в области литературоведения. Современная художественная мысль и нарративная система литературы отличается техногенным характером авторского сознания. Статья подготовлена в рамках проекта АР09259694 «Современное литературоведение и когнитивная парадигма».

Ключевые слова: литература, сознание, творчество, литературное мышление, трансформация, дискурс, когнитивное литературоведение.

A. K. Kalieva

M. O. Auezov Institute of Literature and Art
deputy director for Science, candidate of philological Sciences
Almaty, Kazakhstan
E-mail: almira_kalieva.8@mail.ru

THE PROCESSES OF TRANSFORMATION OF LITERARY CONSCIOUSNESS: COGNITIVE ANALYSIS

Abstract. The article deals with the study of the transformation of literary consciousness in creativity. The situation of the emergence of new forms of figurative thinking in artistic discourse is considered based on the example of works of modern Kazakh literature. The mental operations carried out in the course of the creative process are studied in the framework of cognitive analysis.

In philosophical science, one of the most important research areas for understanding the essence of human existence is the theory of consciousness. Human consciousness in the XXI century is going through the process of adaptation to a new era under the influence of various social, cultural, historical factors. In particular, the impact of information technology on human reality, worldview, and outlook is especially important. The active introduction of intensively developing technologies into human life has made significant changes in his spiritual world. The actions of a modern person, such as behavior, thinking, speech, are closely connected with digital technologies, and this phenomenon indicates that humanity has entered a new formation. The observation of such spiritual phenomena in literary creativity is quite natural. In this regard, the article includes the attempts to justify the relevance of studying the issues of the theory of consciousness in the field of literary criticism. Contemporary artistic thought and narrative system of literature are distinguished by the technogenic character of the author's consciousness. The article was prepared according to the project АР09259694 «Modern literary studies and cognitive paradigm».

Keywords: literature, consciousness, creativity, literary thinking, transformation, discourse, cognitive literary criticism.

Информация об авторе:

Калиева А. К., Заместитель директор по науке Института Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан. E-mail: almira_

kalieva.8@mail.ru. Scopus ID: 57213160949. SPIN-код: 6498-0405. ORCID: 0000-0003-2645-0918.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Амантай Д. (2016). Көзіңнен айналдым https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amantai_kozinnen_ainaldim_angime_16039 (қаз.)
- [2] Арнауов М. (1970). Әдеби шығармашылық психологиясы. – М.: Прогресс (орыс).
- [3] Витковская Л. В. (2012). Когниция мағынасы. XXI ғасыр әдебиеттануы. – Пятигорск: Пятигорск мемлекеттік лингвистикалық университетінің баспасы (орыс).
- [4] Егорова Л. П. Когнитивтік әдебиеттану дегеніміз не? // Когнитивтік парадигма. – Пятигорск, 2000. – Б. 68-92 (орыс).
- [5] Зинченко В. П. (2010). Сана және шығармашылық акт. – М. (орыс).
- [6] Қалиева А. Шығармашылық тұлғаны зерттеудің кешенді тәсілі туралы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. – 2008. – № 2 (110). -Б.232-235 (қаз).
- [7] Катаев Ф. (2012). Интернет дәуіріндегі орыс прозасы: поэтикадағы құбылыстар (1990-2000 жж.). Фил.ғыл.канд. дис. – Пермь. (орыс).
- [8] Қосын М. (2015). «Олардың тарихы» беллетристикасы [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi/6/2\[id1\]/4/2/2/1:0](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi/6/2[id1]/4/2/2/1:0) (қаз).
- [9] Лакофф Дж., Джонсон М. (2004). Біз өмір сүретін метафоралар. – М. (орыс).
- [10] Лотман Ю.М. (1996). Ой әлемдерінің ішінде. Адам-мәтін-семиосфера-тарих. – М. (орыс).
- [11] Оразбек М. (2003). Автор және шығармашылық процесс. – Алматы (қаз).
- [12] Рахат Ә. (2019). Махаббатым – constant. Роман. – Алматы (қаз).
- [13] Сафронова Л. (2008). Постмодернизм когнитивті әдебиеттанудың назарында // «Әлемдік мәдени және білім беру кеңістігіндегі орыс әдебиеті» конгресінің материалдары. 2 Т.Т. 2, б. 2. – С-ТБ.: МИРС. – Б. 322-330 (орыс).
- [14] Семенов И. Н., Степанов С. Ю. (1990). Шығармашылық ойлау мен рефлексияны ұйымдастыру мәселесі: тәсілдер мен зерттеулер // Шығармашылық психологиясы. Жалпы дифференциалды, қолданбалы. – М.: Наука (орыс).
- [15] Серова З. (2010). А.Бородыняның «Шырпылар» шағын романындағы виртуалды шындық // Татар мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университетінің хабаршысы. – №4. – С. 228-230 (орыс).
- [16] Тюпа В. (2001). Көркемдік талдау. – М. (орыс).
- [17] Эпштейн М. (1988). Жаңалық парадокстары: XIX-XX ғасырлардағы әдеби даму туралы. – М. (орыс).
- [18] Юнг К. Г. (1991). Психология және поэтикалық шығармашылық // XX ғасырдағы еуропалық мәдениеттің өзіндік санасы: Батыстың ойшылдары мен жазушылары қазіргі қоғамдағы мәдениеттің орны туралы. - М.: Политиздат (орыс).
- [19] Jacobs H. (1986). Пәнаралық тұжырымдамалық модель: Теория және практика / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. –No. 4. – P. 159–163 (ағыл).
- [20] Stockwell, P. (2002). Когнитивтік поэтика: нұсқаулық / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 193 p.(ағыл).
- [21] Richardson A. (2002). Әдебиет, мәдениет және танымдық революция. – London: DukeUniversity Press. – 225 p. (ағыл).
- [22] Turner M. The Өнерді, тіл мен әдебиетті когнитивтік зерттеу // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (ағыл)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Амантай Д. (2016). Көзіңнен айналдым https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amantai_kozinnen_ainaldim_angime_16039 (қаз).
- [2] Арнауов М. (1970). Психология литературного творчества. – М.: Прогресс (рус).
- [3] Витковская Л. В. (2012). Когниция смысла. Литературоведение XXI века. – Пятигорск: Изд-во

Пятигорского государственного лингвистического университета (рус).

[4] Егорова Л. П. Что такое когнитивное литературоведение? // Когнитивная парадигма. – Пятигорск, 2000. – С. 68-92 (рус).

[5] Зинченко В.П. (2010). Сознание и творческий акт. – М. (рус).

[6] Калиева А. О комплексном подходе к изучению творческой личности // Вестник КазНУ им Аль-Фараби. – 2008. – № 2 (110). – С.232-235 (каз);

[7] Катаев Ф. (2012). Русская проза в эпоху Интернета: трансформации в поэтике (1990-2000-е годы). Дис.канд.фил.н. – Пермь (рус).

[8] Косын М. (2015). Беллетристика «Их история» [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/2/2/1:0)) (каз).

[9] Лакофф Дж., Джонсон М. (2004). Метафоры, которыми мы живем. – М. (рус).

[10] Лотман Ю.М. (1996). Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Язык русской культуры (рус).

[11] Оразбек М. (2003). Автор и творческий процесс. – Алматы (каз).

[12] Рахат А. (2015). Любовь моя – constant. Роман. – Алматы, 2019 (каз).

[13] Сафронова, Л. (2008). «Постмодернизм в фокусе когнитивного литературоведения» // Материалы конгресса: «Русская литература в мировом культурном и образовательном пространстве». В 2-х т. Т. 2, Ч. 2. – С-Пб.: МИРС. – С. 322-330 (рус).

[14] Семенов И.Н., Степанов С.Ю. (1990). Проблема организации творческого мышления и рефлексии: подходы и исследования // В кн. Психология творчества. Общая дифференциальная, прикладная. – М.: Наука (рус).

[15] Серова З. (2010). Виртуальная реальность в «маленьком романе» А.Бородыни «Спички» // Вестник татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. – №4. – С.228-230 (рус).

[16] Тюпа В. (2001). Аналитика художественного. – М.: Лабиринт РГГУ (рус).

[17] Эпштейн М. Н. Парадоксы новизны: о литературном развитии XIX-XX веков. – М., 1988 (рус).

[18] Юнг К.Г. (1991). Психология и поэтическое творчество // В кн. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат (рус).

[19] Jacobs H. The Interdisciplinary Concept Model: Theory and Practice / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. – 1986. – No. 4. – P. 159–163. (англ)

[20] Stockwell, P. Когнитивная поэтика: инструкция / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 2002. – 193 p.(англ).

[21] Richardson A. Литератур, культура и когнитивная революция. – London: DukeUniversityPress, 2002. – 225p. (англ)

[22] Turner M. Когнитивное изучение искусства, языка и литературы // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (англ).

REFERENCES

[1] Amantai D. (2016). Kozinnen ainaldym https://adebiportal.kz/kz/news/view/didar_amantai_kozinnen_ainaldim_angime_16039 (каз).

[2] Arnaudov M. (1970). Psychology of literary creativity. - M.: Progress (rus).

[3] Vitkovskaya L. V. (2012). Cognition of meaning. Literary criticism of the XXI century. - Pyatigorsk: Publishing House of the Pyatigorsk State Linguistic University (rus).

[4] Egorova L. P. What is cognitive literary criticism? // Cognitive paradigm. - Pyatigorsk, 2000. - pp. 68-92 (rus).

[5] Zinchenko V.P. (2010). Consciousness and creative act. - M. (rus).

[6] Kalieva A. About a comprehensive approach to the study of creative personality // Bulletin of KazNU named after Al-Farabi. – 2008. – № 2 (110). – Pp.232-235 (каз);

[7] Kataev F. (2012). Russian Prose in the Internet Age: Transformations in Poetics (1990-2000-ies). Dis. Candidate of Philology - Perm (rus).

- [8] Kosyn M. (2015). Fiction «Their history» [https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi/6/2\[id1\]/4/2/2/1:0](https://kitap.kz/book/4462/read#epubcfi/6/2[id1]/4/2/2/1:0) (kaz).
- [9] Lakoff J., Johnson M. (2004). Metaphors that we live by.- M. (rus).
- [10] Lotman Yu.M. (1996). Inside the thinking worlds. Man - text - semiosphere - history. - M.: Language of Russian culture (rus).
- [11] Orazbek M. (2003). The author and the creative process – - Almaty (kaz).
- [12] Rahat A. (2015). My love is constant. Novel. - Almaty, 2019 (kaz).
- [13] Safronova, L. (2008). "Postmodernism in the focus of cognitive literary studies" // Materials of the Congress: "Russian literature in the world cultural and educational space". In 2 vols. Vol. 2, Part 2. - From-Pb.: MIRS. - pp. 322-330 (rus).
- [14] Semenov I.N., Stepanov S.Yu. (1990). The problem of organizing creative thinking and reflection: approaches and research // In the book. Psychology of creativity. General differential, applied. - M.: Nauka (rus).
- [15] Serova Z. (2010). Virtual reality in the "little novel" by A.Borodyn "Matches" // Bulletin of the Tatar State Humanitarian Pedagogical University. - No. 4. - pp. 228-230 (rus).
- [16] Tyupa V. (2001). Analytics of art. - M.: Labyrinth of the Russian State University (rus).
- [17] Epstein M. N. Paradoxes of novelty: on the literary development of the XIX-XX centuries. - M., 1988 (rus).
- [18] Jung K.G. (1991). Psychology and poetic creativity // In the book. Self-consciousness of the European culture of the twentieth century: Thinkers and writers of the West about the place of culture in modern society. - M.: Politizdat (rus).
- [19] Jacobs H. The Interdisciplinary Concept Model: Theory and Practice / H.H. Jacobs, J.H. Borland // Gifted Child Quarterly. – 1986. – No. 4. – P. 159–163. (angl)
- [20] Stockwell, P. Cognitive Poetics: An Introduction / P. Stockwell. – London – New York: Routledge. – 2002. – 193 p.(angl)
- [21] Richardson A. Literature, culture, and the cognitive revolution. – London: Duke University Press, 2002. – 225p. (angl)
- [22] Turner M. The Cognitive Study of Art, Language, and Literature // Poetics Today. 2002, № 1. – P. 9-20 (angl)

Rakyszh Zh.S.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan
E-mail: zhumashay19@mail.ru
ORCID: 0000-0002-7574-072X

PLOT AND TYPOLOGICAL FEATURES OF THE EPIC "BOZZHIGIT"

Abstract. *The article examines the plot features of the national versions of the epic "Bozzhigit". The epic "Bozzhigit" is one of the most widespread folklore works of the Turkic-speaking peoples. It is widespread among the Kazakhs, Nogais, Bashkirs, Karakalpaks, Kumyks, Balkars and Tatars. The textual analysis of the Kazakh, Nogai, Bashkir, Karakalpak and Tatar versions of the epic "Bozzhigit" is carried out. Scientific analysis of the recorded, published and researched Kazakh versions of the epic "Bozzhigit", which are preserved in the manuscript fund, showed the consonance of the folklore heritage of the Turkic peoples, which indicates their kinship ties. Subject and motivational similarities of some national versions of the epic are linked by historical-genetic and historical-cultural relations, as well as ethnic origin. Research results have shown that the image of the protagonist does not change, although there are some differences in the national versions of the epic. The general features of the image of Bozzigit in the national versions of the epic and their differences were compared in textological aspect. The textual comparative study of the national versions of the epic "Bozzhigit", the general plots and motives in it testify to the similarity of the poetic tradition. Despite common plot, the national versions of the epic have an original structure of artistic means.*

Keywords: *folklore, romantic epic, dastan, motif, plot, textology, prophetic dream, manuscript.*

Introduction. The epic "Bozzhigit" is widely known and is one of the most popular works of the Turkic people. The content of the epic is a tragic love story of two lovers. Many Turkic peoples have national versions of the epic "Bozzhigit": among the Kumyk people it is called "Kssatu Bozyigit", among the Balkars "Buzzhigit", among the Tatars "Buz eget", among the Bashkirs "Buz eget", among the Nogays "Bozyigit".

It is established that the term folklore genre in the studies of literary critics and folklorists is called differently. For example, in the studies of S.Mukanov, M.Bozheev, the term "kissa" is used, of I.Duisenbayev "lyre-epic", of Sh.Satbaeva, of S.Kaskabasov, of B.Azibaeva, of U.Kumisbayev "dastan", of A.Kyraubaeva "kissa-dastan", and in European studies the term "romantic epic".

V.M. Zhirmunsky and H.T. Zarifov who studied Uzbek dastans, M.G. Tahmasib who studied Azerbaijani dastans, A.A. Dekhtyar who studied Urdu dastans, B. Azibayeva who studied Kazakh dastans, F.A. Kusegenov who studied Nogai dastans, L.H. Mukhametzyanova who studied Tatar book dastans drew attention to the similarity of the states of the heroes of dastan experiencing the consequences of love. Their research papers describe in detail the sufferings of two young people in the epic on the path of love.

Methods. When writing the article, we were guided by the theoretical conclusions of leading domestic and Russian scientists who conducted fundamental research in the field of folklore studies.

Focused on genre classification of B. Azibaeva, who comprehensively studied this genre in Kazakh folklore. Research methods are focused on a comprehensive research methodology: descriptive, textual, comparative typological and comparative analysis.

Results. The events in the Nogai version begin with a prosaic presentation of the heroes' dreams; the young people fall in love while sleeping. The main content is narrated in poetic form. And in the Kazakh version (Radlov's version), all events, starting from the birth of the character and meeting with his beloved during sleep, are described in verses: events - in verse form eleven syllable verses, love confession of the young people, monologue, dialogue of heroes in seven to eight syllable rhymed verses.

There are differences in the names of the characters: in the Kazan editions Hafuza (a girl of unearthly beauty is called Sakypzhamal), the daughter of Takhmas Khan of the ruler of the city of Malatia and Bozzhigit, the son of Gabdolla Khan - the ruler of the city of Baghdad, Kemen, Zeitun. According to Radlov's version - Bozzhigit and Karashash, the names of the parents and place names are not mentioned, friend, Ziton batyr. According to the Nogai version - Bozyigit and Saibyamal, a friend of Kemal, Zayton.

There are traces of a fairy tale plot: the childless Khan gives birth to a long-awaited child, the father keeps the girl of extraordinary beauty in a huge palace without showing to anyone. One day fifteen-year-old Hafuza saw a dream about a radiant young man, a year later the same dream repeats again. In the third year, Bozzhigit, seeing a stranger in a dream, falls in love, next year in a dream the young people confess their love. Bozzhigit tells his friend, the son of the vizier Taimas, with whom they were born on the same day and at the same hour, about his love, and they secretly, without receiving the blessing of their parents, go towards Qibla, according to Radlov's version, to the south - according to Vasilyev's version. The prophetic dream seen by Bozzigit results in the long trip and unknown path, and performs the plot denouement.

The practical value of the article is determined by the fact that the material worked out in the research can be used in lecture courses and seminars on Kazakh folklore studies and textual studies of folklore.

Discussion. The epic "Bozzhigit" was published by V.V. Radlov in the third volume of his multivolume edition "Samples of folk literature of the Turkic tribes living in southern Siberia and the Dzungarian steppe" in 1870 in St. Petersburg in Cyrillic, the volume - 2894 lines of poetry [5, p. 336-443]. The prose preface states that the text of the epic was written in 1842 in the Kazakh language.

Radlov's version of the epic "Bozzhigit" was published three times: 1) in 1976 in the collection "Gashyk-name" in literary redacting [7, p. 21-87]. Compiler, author of the foreword and scientific comments U. Subkhanberdin. 2) in 1994 in the collection "El Kazynasy - eski soz", which includes folklore patterns of the third volume of the works by V.V. Radlov [9, p. 346-412]. Compiled by B. Uakhatov, S. Kaskabassov, K. Matyzhanov. In this edition, the first 90 lines of the praise to Allah, Salavat to the Prophet, were omitted, mistakes made in the previous edition were corrected. 3) in 2005, in the 17th volume of the scientific series of the hundred-volume collection "Babalar sozi" without changes, adequate to the original [3, p. 346-412].

The epic "Kissa-i Bozzhigit" was published in the printing house of the Kazan University in Kazan in 1881, 1889, 1893, 1896, 1903, 1906. The publisher is Fatkhulla Bekbauuly Katiev [CNL: Sh. 690, 1985, 2233]. The influence of the Tatar language is noticeable in them. Kazan editions were reprinted many times: it was published as a separate edition fourteen times, the circulation of the epic "Bozzhigit" in 1906 reached a record circulation of that time, 16,500 copies. [10, p. 106-107].

Another version called "Kissa Bozzhigit" was published by Akylbek Sabaluly in 1911 in Kazan in the Karimovs' printing house. On the title page, he gives information about himself that he hails

from the Karkaralinsky district of the Semipalatinsk region.

The storyline of the Sabaluly variant does not differ from the main one, there are some details, for example, a friend Kaman arrived in the city of Baghdad after 46 days on the road. The residents of the city and the viziers, after consulting, decided that old zhyrshy Kart baba would tell about the sad news to Bozzhigit's parents.

Akylbek Sabaluly (1880-1919), who according to him published 29 books, did not make significant changes to the content of the Kazan edition, but changed some Tatar words to Kazakh. [CNL: RM 508, p. 87].

A.V.Vasiliev published the epic in Russian and Kazakh languages on the pages of "Dala ualayatynyn gazeti" (1900, 1901) and "Turgai newspaper" (1901), then reprinted in separate reprints in 1901 in Orenburg in the typolithograph of the Turgai regional government [CNL: P9k-B191]. The reprint of A.V.Vasiliev differs from the Kazan edition so that the names of the characters are changed phonetically: Tahmas - Taimas, Khafuza - Apuza.

The manuscripts of the epic, written in Arabic script, are kept in the manuscript funds of the Scientific Library "Gylym Ordasy" (CSL) and the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (ILI): 1) "Bozzhigit angimesi", in 1939 Koshanov copied from the Kazan edition (CNL: III.104, p. 44). 2) "Bozzhigit", a version of Imanzhan Zhylykydarov, was written in 1940 in Almaty region (CNL: III.701/8, p. 23-32). Akyn, zhyrshy, collector of folklore works and poems of Abai and Akmulla, Imanzhan Zhylykydarov (1882-1973) from Zhezkazgan region made some changes to the content. The beginning tells about the childless wise ruler Mukhtar Khan. The beauty of the only son, who was begged from God, is described as follows, people passing by look at him, turning in his direction. 3) "Bozzhigit", in the composition of manuscripts, collected by Shaikhy Karibaev, donated to the manuscript fund in 1981 (ILA: Sh.879 / 3, notebook 45, p. 30); The epic ends in the section "Kamanninminajati". At the end of the epic there is information about the title page of the book, published in 1874 in Kazan. 4) "KissaBozzhigit", collected by Shaikhy Karibaev, donated to the manuscript fund in 1981, rewritten from the Kazan edition, but it is not complete (ILA: Sh. 879/3, volume 48, p. 44); 5) "Bozzhigit", collected by Rakhym Musanov in 1966, was donated by Mukash Baybatyrov to the manuscript collection in 1983. Correspondence from the variant of Akylbek Sabaluly. The poetic line is written in one line in two columns. M. Baybatyrov collected many samples of oral folk literature, which he handed over to the manuscript fund of the Institute since 1957. Ritual poetry, aitys, children's folklore, tolgau-terme collected by him are preserved in folders 356 and 1111 (ILA: III.1111, notebook 2, p. 75). 6) "Bozzhigit zhyry" was prepared for publication as part of a collection called "Lyric Poems" (Volume 1) in 1941 in Arabic script, but for some reason the collection was not published (TsNB: III.31 д., P. 110). Edited by Professor Iskak Duisembayev, compiled by I. Duisembayev, S. Seitov, A. Tokmagambetov.

The Nogai national version of the epic was recorded by Baubek Karasov from T.Adzhigeldiev a resident of the village of Kyzyl-Yurt in 1948, and donated to the manuscript fund of the Karachay-Cherkess Research Institute of Economics, History, Language and Literature; the shortened text of this version was published in the collection "Nogai khalk yrlary" in 1969 [14, p. 47-66]. According to F. Kusegenova, in 1994 the full text of the epic was published in the Karachay-Cherkess republican newspaper "Nogai davysy" ("Voice of the Nogays"), and another version was collected by the collector of folklore heritage Takhir Akmanbetov, but was not published, and the manuscript kept in the hands of Akmanbetov in the village of Terekli-Mekteb [11; 16]. The text of the epic "Bozyigit", published in the collection "Nogay khalk yrlary", was published unchanged in the collection "Nogay dastandary" in 2014 in Turkey in the city of Ankara in two languages: in Nogai and Turkish [15, p. 61-78].

Academician Rakhmankul Berdibaev in his article "A close country, a related art" introduced

the Kazakh reader to the anthology of Nogai folk poetry, published for the first time in the Kazakh language (translated by the poets Kadyr Myrzaliev and Duysenbek Kanatbayev), he also pays special attention to the identity of the basis of the folklore heritage of the Nogai and Kazakh peoples [4, p. 247-261].

For three years they were imprisoned by monkeys on a desert island. Having escaped from captivity, they met a caravan from their native land, but they did not listen to their persuasion to return home, and continued their search. The Kazan edition includes more detailed description of the adventures, and this recalls the events associated with Seyfulmalik, the hero of the eponymous epic.

The dream plays an important role in the plot of the epic: in a dream, young people meet and fall in love, the dream contains information, shows them the way. On the outskirts of the city, one old abyz met the jigits, reports that he had a dream three days ago, and learned about their arrival. And according to the Kazan edition, they meet the abyz, after forty days, Bozzhigit, being upset that he has not yet met the girl, fell asleep, and in a dream an old man with a white beard advises to stay a little longer in this city.

Finally, the young people met, forty girls-noker sang jar-jar, but the joy of the two lovers did not last long. One of the slaves informs the Khan about this. The Khan in a rage besieged his daughter's palace with an army. Bozzigit wears a veil and they won't see his beauty. Bozzigit and a friend fought, and after destroying one hundred and twenty people, they managed to break through. Bozzhigit writes a letter to the Khan, informs about himself and his intentions, according to Radlov's version, on the advice of the old abyz. But the Khan did not believe it. Pursuing a friend who brought the letter, the Khan and his army followed their trail. And this time Bozzhigit and his friend destroyed the Khan's army. At a false feast, friend Kemen cuts the stirrups of the horses, and keeps the horse at the ready. This plot is similar to the actions of a friend Angysyn from "Edige Batyr". The Khan's five hundred warriors pursue him, Bozzigit kills three hundred, and he himself is seriously wounded. A wound in seventy places does not give rest, and seeing a swallow, he sings about its fate, and prays to Allah. After observing the wounded mouse, he heals himself with the help of medicinal herbs.

The maid, the former nanny of Sakypzhamal (according to Radlov's version, the old woman - the mistress of the house) gave Bozzigit and his friend a shelter. Soon after learning about this, the son of the neighboring Khan, Zitun, to whom the Khan promised his daughter's hand, acts insidiously, persuades the old woman to poison the guests.

According to the Kazan edition, Sakypzhamal first sends the old woman to prison to clarify the circumstances, and was upset that she did not inform in a timely manner, then forgave the old woman Kurтка, and grants her freedom, because she believes everything happens according to the will of Allah. According to Radlov's version, Bozzhigit's friend, upon learning of the old woman's betrayal, chopped off her head and threw it to be devoured by the dogs, according to epic consciousness, evil should be punished immediately.

The exhausted Bozzigit was brought to the market square. They removed the veil from Bozzhigit's face, those present saw a beautiful face, according to Radlov's version, a golden bun of hair - a sign of the Khan's blood, and were sorry. Zitun demands execution of Bozzigit, but not a single sword can cut off the head, he is invulnerable, this is an echo of the motive of magical invulnerability. Then Bozzhigit himself offers the executioners his damask sword, which is folded six times.

Heartbroken Sakypzhamal decided to build a mausoleum for Bozzhigit, one hundred and forty craftsmen erected it from gold and silver. Some people say that the mausoleum was built in one hundred and forty-eight days, others - in fifteen days. She distributed alms to the poor, went inside, embracing Bozzhigit, thrust a dagger into herself, and following her beloved Sakypzhamal leaves for another world.

Bozzigit's friend returns to his native land. Those close to the old Khan, having learned the

grievous news, called the zhyrshi to inform parents. The epic uses the types of mourning folklore (memorial and funeral songs - lamentations).

In the Nogai version of the epic, Bozyigit is for seven years is full of desire to see his beloved, and Saibyamal guesses that the betrothed is on the way in search of a bride. The girl's habitat is called "the country where she lives", long wanderings are not described: "Bozyigit traveled for forty days (a long way) and arrived in the city Saibyamals". Saibyamal's father and the imaginary groom Zayton are against the joining of two hearts. Despite the warnings of his loyal friend Kemal, during a false feast organized by the girl's father, Saibyamal pours water on the head of the intoxicated Bozzhigit, and he regained consciousness and fled. But the pursuers catch up with him, and inflict a wound on him. The Khan orders to kill Bozzhigit by hanging. Kemal regrets about what happened [14].

The epic "Bozzhigit" was investigated by Y. Duisenbaev [8, p.501-511], M. Bozheev, Z. Akhmetov [6, p. 550-553], U. Subkhanberdina [13, 51-55; 17, p. 173-190], B. Azibaeva [2, p. 191-204]. Until recently, it was believed that the epic "Bozzhigit" was created based on a borrowed oriental plot. In the monograph of B. Azibaeva in 1990, this romantic epic was investigated as an original work of the Kazakh people, based on regional folklore plots [1, p. 28-40; 12, p. 644-653]. She believes that the epic was based on the legends that tell about real events in the Deshti Kypshak steppe [3, p. 309-323].

Conclusion. Thus, the similarity of the main motives of the national versions of the epic "Bozzhigit" testifies to their related roots. The Nogays and Kazakhs were in the same State union, their nomadic way of life was similar, and there is an identity of the clans that make up the nation. The folklore heritage and poetry of the zhyrau of the two peoples are consonant. Subject and motive similarities of the lyric-epic poems "Kozy Korpesh - Bayan Slu", "Kyz Zhibek" and the epics "Bozzhigit", "Takhir - Zukhra", "Laila - Majnun", as well as some heroic epics are connected by ethnic, historical and genetic origins, historical and cultural relations.

It is narrated that the Bashkir version of the epic "Bozzhigit" was sung by the poet Bagavi, based on the Persian-language original "Collection of Stories" ("Mazhmag al-Hikayat"), a poet spiritually educated by Bashkir folklore and traditions of regional and Eastern written literature [18, 227-228].

The Karakalpak version of the epic tells the love story of the son of Abdullah Khalifa Bozzhigit in Baghdad city and the daughter of Taimas Han Sahypjamal in Mallet city. The main characters of the epic are the devoted friend Kaman and the opponent Zaitun. As soon as Sakypzhamal heard about the death of Bozzhigit, she could not accept such a loss and stabbed herself in the heart. The girl did not build a grave for her beloved, as in other versions. The evil deed of the old woman Jacket, who gave poison and put to sleep Bozzhigit, is not punished. There is no message from Kaman about the tragic death of Bozzhigit's relatives, and the crying of a mother inconsolable with grief. The peculiarity of the Karakalpak version is that it alternates prose narratives, narrating events and poetic forms (monologues and dialogues of the characters), a total of 847 lines of poetry. Some details are omitted, for example, the motive about the invulnerability of the hero [19, 343-354].

A prose insert in the poetic narrative in the Kazakh version of the epic was written "The words of a girl", in the Tatar version - "Alkissa". In the Tatar version, the prosaic insertion "Alkissa" occurs in three places, it does not occur in the version of A. Sabaluly. In the Kazakh version of Radlov, 91 prayer lines and 463 lines were added, a total of 554 poetic lines.

This work was carried out within the framework of the scientific project AR08855872 «Kazakh folklore and literature in the collections of Russian orientalists-Turkologists before the beginning of the XX century. Narrative sources» with grant funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Рақыш Ж.С.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: zhumashay19@mail.ru

«БОЗЖІГІТ» ЭПОСЫНЫҢ СЮЖЕТТІК-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада «Бозжігіт» эпосының ұлттық версияларындағы сюжеттік ерекшеліктер қарастырылады. «Бозжігіт» эпосы түркітілдес халықтардың кең тараған фольклорлық шығармаларының бірі болып табылады. Ол қазақ, ноғай, башқұрт, қарақалпақ, құмық, балқар және татарлар арасында аса танымал. «Бозжігіт» эпосының қазақ, ноғай, башқұрт, қарақалпақ және татар версияларына текстологиялық талдау жасалды. Қолжазба қорында сақтаулы «Бозжігіт» эпосының жазып алынған, жарияланған және зерттелген қазақ нұсқаларын ғылыми талдау түркі халықтарының фольклорлық мұрасының ұқсастығын көрсетеді, олардың түбі бір туыстығын танытады. Түркі тілдес халықтардың фольклорлық шығармаларын нұсқалары мен варианттарын салыстыра қарастыру арқылы сюжеттердің ортақ бастауын, шығу тегін анықтауға болады. Эпостың кейбір ұлттық нұсқаларының сюжеттік және мотивтік ұқсастықтары тарихи-генетикалық және тарихи-мәдени қарым-қатынастарға, сондай-ақ этникалық шығу тегіне байланысты. Эпостың ұлттық версияларында Бозжігіт бейнесінің жалпы белгілері және олардың өзгешелігі текстологиялық тұрғыда салыстырылды. «Бозжігіт» дастанының ұлттық нұсқаларын мәтіндік тұрғыда салғастыра зерттеу, ондағы ортақ сюжеттер мен мотивтер ақындық дәстүрдің жақындығын дәлелдей түседі. «Бозжігіт» эпосының ұлттық версияларын текстологиялық салыстыра зерттеу, ондағы ортақ сюжеттер мен мотивтер ақындық дәстүрдің ұқсастығын танытады. Бір сюжетке құрылған эпостың ұлттық нұсқалары таңғажайып оқиғалар, күрделенген сюжет желісі мен ерекше кейіпкерлер жүйесі, көркемдеуіш құралдары ерекше құрылымға ие болады.

Түйін сөздер: фольклор, ғашықтық эпос, дастан, мотив, сюжет, текстология, сәуегей түс, қолжазба.

Рақыш Ж.С.

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: zhumashay19@mail.ru

СЮЖЕТНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПОСА «БОЗЖИГИТ»

Аннотация. В статье рассматриваются сюжетные особенности национальных версий эпоса «Бозжигит». Эпос "Бозжигит" является одним из наиболее распространенных фольклорных произведений тюркоязычных народов. Он широко распространен среди казахов, ногайцев, башкир, каракалпаков, кумыков, балкарцев и татар. Проведен текстологический анализ казахской, ногайской, башкирской, каракалпакской и татарской версий эпоса «Бозжигит». Научный анализ записанных, опубликованных и исследованных казахских версий эпоса "Бозжигит", сохранившихся в рукописном фонде, показало созвучие фольклорного наследия тюркских народов, что свидетельствует об их родственном корнях. Сюжетные и мотивные сходства некоторых национальных версий эпоса связаны историко-генетическими и историко-культурными отношениями, также этническим

происхождением. Результаты исследований доказали, что образ главного героя не меняется, хотя в национальных версиях эпоса имеются некоторые различия. Общие черты образа Бозжигита в национальных версиях эпоса и их различия были текстологически сопоставлены. Текстологическое сопоставительное изучение национальных версий эпоса «Бозжигит», общие сюжеты и мотивы в ней свидетельствуют о схожести поэтической традиции. Несмотря на общность сюжета, национальные версии эпоса имеют оригинальную структуру художественных средств.

Ключевые слова: фольклор, романтический эпос, дастан, мотив, сюжет, текстология, вещее сновидение, рукопись.

Информация об авторе:

Рақыш Ж.С., ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, кандидат филологических наук. E-mail: zhumashay19@mail.ru. Scopus ID: 57210853995. ORCID: 0000-0002-7574-072X.

REFERENCES

- [1] Azibaeva B. (2009). Kazakh epics. Almaty: Publishing House JSC. 288 p.
- [2] Azibaeva B. (1983). Some textological issues of the epic genre // Textological study of Kazakh folklore and literary works. Almaty: Science. p. 191-204.
- [3] Words of the ancestors. (2005). One hundred volumes. Vol.17: Epics of love / Editor-in-chief B.Azibayeva. Compiled by B. Azibaeva. Responsible publisher Zh. Rakisheva. Astana: Foliant. 360 p.
- [4] Berdibayev R. (1989). Kausar spring: Articles and research works. Almaty: Zhazushy. 360 p.
- [5] Sikaliyev (Sheikhaliev) A.I.-M. (1994). Nogai heroic epic. Cherkessk: KCHIGI. 328 p.
- [6] Bozheev M., Akhmetov Z. (1961). Relations of Kazakh literature with oriental literature // History of Kazakh literature. Volume II. Book 1. Almaty. pp. 534-556.
- [7] Gashik-name (1976). / Compiled by U. Subkhanberdina. Almaty: Writer. 472 p.
- [8] Duisenbaev Y. (1960). About lyric-epic // History of Kazakh literature. Volume 1, Book 1. Oral literature of the Kazakh people. General ed. M.O. Auezov. Almaty. p. 501-511.
- [9] The country's treasure - an old word (1994.): samples of Kazakh folklore collected by V.V.Radlov / Compiled by: B.Uakhatov, S.A.Kaskabassov, K.Matyzhanov. Almaty: Science. 616 p.
- [10] Eleukenov Sh., Shalgynbaeva Zh. (1999). History of the Kazakh book: from ancient times to 1917. Almaty: Sanat. 192 p.
- [11] Kusegenova F.A. (2004). Nogai dastans: national specifics, interethnic and folklore-literary interactions: Dis. Cand. philol. Sciences: 10.01.09. Makhachkala. 154 p.
- [12] History of Kazakh literature. (2008). Ten volumes. Volume 1. History of Kazakh folklore. Almaty: KazInform. 812 p.
- [13] Scientific characteristics of Kazakh manuscripts. (1979). Volume 2. Love songs. Almaty: Science. 244 p.
- [14] Nogai folk songs (1969). /Recorded by Kalmykova S.A.-X. and Sikaliyeva A.I.-M. Compiled by Kalmykova S., foreword by Sikaliyeva A. Moscow: Nauka. 216 p.
- [15] Nogay Destanlari (2014). Hazirlayanlar I.Doğan, N.Güllüdağ. Ankara: Türk Dil Kurumu. 262 s.
- [16] Radlov V.V. (1870). Examples of folk literature of the Turkic tribes living in southern Siberia and the Dzungarian steppe. Volume 3. SPb. 776 p.
- [17] Subkhanberdina U. (1983). The first editions of Kazakh epics on the theme of the East // Textological study of Kazakh folklore and literary works. Almaty: Science. pp. 173-190.
- [18] Kunafin G.S. (2011). Writing and literature // History of the Bashkir people. In 7 volumes. Volume IV. Chief ed. M.M. Kulsharipov. SPb.: Nauka. P. 226-231. / 400 p.
- [19] Bozhigit (2011). (Kurbanbai zhyrau Tazhibayev). Volume 39 // Folklore of Karakalpak. Vol. 27-42 / Chief ed. N.K. Aimbetov. Nukis: Ilim. P. 343-354. / 424 p.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әзібаева Б. (2009). Қазақ дастандары. Алматы: «Баспалар үйі» АҚ. 288 б.
- [2] Әзібаева Б. (1983). Дастан жанрының кейбір текстологиялық мәселелері // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы: Ғылым, 1983. Б. 191-204.
- [3] Бабалар сөзі. (2005). Жұзтомдық. Т.17: Ғашықтық дастандар /Жауапты ред.Б.Әзібаева. Құраст.: Б.Әзібаева. Жауапты шығарушы Ж.Рақышева. Астана: Фолиант. 360 б.
- [4] Бердібаев Р. (1989). Кәусар бұлақ: Мақалалар мен зерттеулер. Алматы: Жазушы. 360 б.
- [5] Радлов В.В. (1870) Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Том 3. СПб. 776 с.
- [6] Бөжеев М., Ахметов З. (1961). Қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен байланысы // Қазақ әдебиетінің тарихы. II том.1-кітап. Алматы. 534-556-б.
- [7] Ғашық-наме (1976). / Құрастырған Ү.Сұбханбердина. Алматы: Жазушы. 472 б.
- [8] Дүйсенбаев Ы. (1960). Лиро-эпос жайында // Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том, 1-кітап. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Жалпы ред. басқ. М.О.Әуезов. Алматы. 501-511-б.
- [9] Ел қазынасы – ескі сөз (1994). В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері / Құраст.: Б.Уахатов, С.А.Қасқабасов, К.С.Матыжанов. Алматы: Ғылым. 616 б.
- [10] Елеуқенов Ш., Шалғынбаева Ж. (1999). Қазақ кітабының тарихы: Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін. Алматы: Санат. 192 б.
- [11] Кусегенова Ф.А. (2004). Ногайские дастаны: национальная специфика, межэтнические и фольклорно-литературные взаимосвязи :Дис. канд. филол. наук: 10.01.09. Махачкала. 154 с.
- [12] Қазақ әдебиетінің тарихы (2008). Он томдық. 1-том. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: ҚазАқпарат. 812 б.
- [13] Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы (1979). 2-том. Ғашықтық жырлар. Алматы: Ғылым. 244 б.
- [14] Ногай халк йырлары (1969). Запись Калмыковой С.А.-Х. и Сикалиева А.И.-М. Составление Калмыковой С., предисловие Сикалиева А. Москва: Наука. 216 с.
- [15] Nogay Destanlari (2014). Hazirlayanlar I.Doğan, N.Güllüdağ. Ankara: Türk Dil Kurumu. 262 s.
- [16] Сикалиев (Шейхалиев) А.И.-М. (1994). Ногайский героический эпос. Черкесск: КЧИГИ. 328 с.
- [17] Сұбханбердина Ү. (1983). Шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандарының алғашқы басылымдары // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы: Ғылым. Б. 173-190.
- [18] Кунафин Г.С. (2011). Письменность и литература // История башкирского народа. В 7 томах. Том IV. Гл. ред. М.М. Кульшарипов. Спб.: Наука. С. 226-231. / 400 с.
- [19] Бозжигит (2011). (Курбанбай жырау Тәжибаев). 39-том // Қарақалпақ фольклоры. Т. 27-42 / Бас ред. Н.К. Аимбетов. Нөкіс: Илим. 343-354 б. / 424 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Азибаева Б. (2009). Казахские дастаны. Алматы: АО «Дом издательств». 288 с.
- [2] Азибаева Б. (1983). Некоторые вопросы дастанного жанра // Текстологическое изучение произведений казахского фольклора и литературы. Алматы: Наука, 1983. С. 191-204.
- [3] Слова предков. (2005). Стотомник. Т.17: Романические дастаны /Отв. ред. Б.Азибаева. Сост.: Б. Азибаева. Отв. выпускающий Ж.Рақыш. Астана: Фолиант, 2005. 360 с.
- [4] Бердибаев Р. (1989). Чистый родник: Статьи и исследования. Алматы: Жазушы, 1989. 360 с.
- [5] Радлов В.В. (1870) Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Том 3. СПб. 776 с.
- [6] Бөжеев М., Ахметов З. (1961). Взаимосвязь казахской литературы с восточной литературой // История казахской литературы. Том 2, книга 1. Алматы. С. 534-556.
- [7] Ғашық-наме (1976). / Сост. Ү.Субханбердина. Алматы: Жазушы. 472 с.
- [8] Дүйсенбаев И. (1960). О лиро-эпосе // История казахской литературы. Том 1, книга 1. Устная литература казахского народа. Под общей ред. М.О. Ауэзова. Алматы. С. 501-511.

- [9] Сокровище народа – слова народа (1994). Образцы казахского фольклора, собранные В.В.Радловым / Сост.: Б.Уахатов, С.А.Каскабасов, К.Матыжанов. Алматы: Наука. 616 с.
- [10] Елеукенов Ш., Шалгынбаева Ж. (1999). История казахской книги: С древнейших времен до 1917 года. Алматы: Санат. 192 с.
- [11] Кусегенова Ф.А. (2004). Ногайские дастаны: национальная специфика, межэтнические и фольклорно-литературные взаимосвязи ;Дис. канд. филол. наук: 10.01.09. Махачкала. 154 с.
- [12] История казахской литературы (2008). 10 томник. Том 1. История казахского фольклора. Алматы: КазАқпарат. 812 с.
- [13] Научное описание казахских рукописей (1979). Том 2. Романический эпос. Алматы: Наука. 244 с.
- [14] Ногай халк йырлары (1969). Запись Калмыковой С.А.-Х. и Сикалиева А.И.-М. Составление Калмыковой С., предисловие Сикалиева А. Москва: Наука. 216 с.
- [15] Nogay Destanlari (2014). Hazirlayanlar I.Doğan, N.Güllüdağ. Ankara: Türk Dil Kurumu. 262 s.
- [16] Сикалиев (Шейхалиев) А.И.-М. (1994). Ногайский героический эпос. Черкесск: КЧИГИ. 328 с.
- [17] Субханбердина Ү. (1983). Первые издания казахских дастанов на восточную тему // Текстологическое изучение произведений казахского фольклора и литературы. Алматы: Наука. С. 173-190.
- [18] Кунафин Г.С. (2011). Письменность и литература // История башкирского народа. В 7 томах. Том IV. Гл. ред. М.М. Кульшарипов. Спб.: Наука. С. 226-231. / 400 с.
- [19] Бозжигит (2011). (Курбанбай жырау Тажибаев). Том 39 // Каракалпакский фольклор. Т. 27-42 / Гл. ред. Н.К. Аимбетов. Некис: Илим. С. 343-354. / 424 с.

FTAMP 17.82.32

Р.Б. Сұлтанғалиева¹, Ж.Ж. Харисова²

^{1,2}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

¹қауымдастырылған профессор (доцент), филол.ф.к.

²магистрант

^{1,2}Орал, Қазақстан

E-mail:¹R.Sultangalieva@mail.ru, ²zharkynay.kharisova@bk.ru

¹ORCID: 0000-0003-3125-3759

²ORCID: 0000-0002-6330-287X

ӘДЕБИ ТУЫНДЫДАҒЫ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМДІ ЭСТЕТИКАЛАНДЫРУДА ПОП-АРТТЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. *Өнер түрлерінің адамзат сұранысына сәйкес өзгеріп, дамуы – заңды құбылыс. Соғыстан кейінгі жаңа әлемдегі жаңа адамдар постмодернизм пайда болғалы бері "постадам" атауына ие болды. Постадамның сұранысы, дүниеге көзқарасы өзіне дейінгі қоғамдық кезең адамдарынан мүлдем бөлек болды. Постмодернизм пайда болған дәуірдегі адамдардың соғыс бітіп, тұтынушылық дәуірге көшкеннен соң құндылықтары өзгерді, дүниенің мәнін басқа заттардан іздей бастады. Өнер түрлеріндегі синтез бен қоғамдағы әлеуметтік құндылықтардың өзгерісі негізінде әдебиетте де сан алуан өзгерістер орын алды. Постмодернизмдегі көркемдік бағыт ретінде қалыптасқан поп-арт оған айқын дәлел. Поп-арт мәдениетке өз уақытында, сұраныс жоғары уақытта келді. Сол уақыттарда жазылған шығармалардың көпшілігінде поп-артқа тән көркемдік ерекшеліктер көріне бастады.*

Мақалада поп-арттың ерекшеліктерін және сурет, мүсін, дизайн өнеріндегі көріністерін қарастыра отырып, салыстырмалы түрде әдеби көркем туындыда көрініс табу мүмкіндіктері туралы айтылады. Тұтынушылық қоғамындағы адамдардың өзіне дейінгі адамдардан айырмашылығы, не нәрсені биік қойғандығы шығарма кейіпкерлерінің бейнесі арқылы ашыла түскен. Сол шығарма кейіпкерлеріне заттық әлем объектілерінің әсері, заттық әлемнің адамдардың өмірінде алатын орны туралы шығармалардан дәлелдемелер келтіріледі. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби шығармалар зерттеу объектісі ретінде алынып, ондағы поп-арттың көріністері анықталады. Әлемдік мәдениеттің бір бөлігі ретінде қазақ әдебиетіндегі жаңа адам үшін заттық әлем объектілерінің ашқан жаңа көкжиектері, абстрактілі әлемнің поэтикаланған мәнінің көрініс табуына қатысты теориялық мәліметтер келтіріледі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған поп-арттың қазақ әдеби шығармаларындағы детальді түрде қолданылу ерекшеліктері сараланады. Туындылардағы заттардың эстетикалануы мен ол заттарды көкейге тую контекстінің ұйымдастырылған тұстарынан мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: *өнер, бұқаралық тұтыну, көркемдік бағыт, постмодернизм, поп-арт, абстракционизм.*

Кіріспе. Поп-арт – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған көркемдік қозғалыс. Бұл бейнелеу өнері мен мәдениетті біріктіретін көркемдік арна ретінде постмодернизмде

қалыптасты.

Поп-арт термині «әйгілі» немесе «қоғамдық өнер» деп аударылатын ағылшын тіліндегі «popular art» сөзінің аббревиатурасынан пайда болды. Бірінші рет бұл атауды британдық өнертанушы Лоуренс Аллоуэй 1958 жылы «Өнер және БАҚ» мақаласында қолданады. Екінші дүниежүзілік соғыстан соң Америка есін жиғаннан кейін, елде қарқынды экономикалық қалпына келтіру басталды, ол технологиялар мен бұқаралық ақпарат құралдарының жетістіктерімен ұштасып, «тұтынушылық мәдениеті» деген атауға ие болды. Тұрақты жоғары кірісі бар және бос уақыты көп адамдардың мәдениеті. Соғыс жылдарында кеңейіп, күшейе түскен сала енді жаппай тұтынушы сұранысын шаш бигудилері мен қарапайым кір жуғыш, ыдыс жуғыш мәшинелер, жарнамаларға сәйкес бақыттың символы болған жылтыр жаңа конвертировкаға дейінгі әр түрлі өнімдермен толтыра бастады. Тұтыну мәдениетін елеулі қолдау теледидарларды дамыту және баспа жарнамасындағы жаңа тенденциялар көрініс тауып, мұнда графикалық бейнелер мен танымал логотиптерге назар аударылды, олар визуалды бай әлемде таңдалған объектілер деп танылды.

Америкада осы уақытта поп-өнердің пайда болуы кездейсоқ емес. Уақыт рухына сүйене отырып, жаңа суретшілер универсалды шындық пен терең жеке тәжірибенің көрінісі ретінде абстракцияға сүйенетін қазіргі американдық кескіндеменің барлық стандарттарын қатаң сынады ([// https://artchive.ru/encyclopedia/2635~Pop_art](https://artchive.ru/encyclopedia/2635~Pop_art)).

Поп-арт тұтыну поэтикасынан шыққан жаппай тұтынудың технологиялық индустриалды қоғамының типтендірілген өнімі болды. Поп-арт суретшілері қалалық мәдениетті жаппай өндірудің өзіндік поэтикасын қарапайым және ұсақ-түйек заттардан, оқиғалардан, қимылдардан, тұтынушылар ортасында және коммерцияланған шындықтан таба алды. Голливудтың фильмдеріндегі және газет-журнал фотосуреттеріндегі, жарнамалардағы, плакаттардағы, газеттердегі, тұрмыстық заттардағы, комикстердегі, фантастикалық шығармалардағы, көше тақталарындағы және сол секілді объектілердегі технологиялық прогреске негізделген өмір сүру ортасындағы заттар поп-арт көріністеріне айналды. XX ғасырдың ортасында америкалық адамның күнделікті өмір сүру ортасы мен жалған рухани азығын құрайтын барлық нәрселерде поп-арт көріністері көрінеді деген ойлар қалыптасты. Бұқаралық мәдениеттің элементтері мен бейнелерін күнделікті өмірден алып тастап, оларды өздері қалыптастырған көркемдік кеңістік аясында орналастыра отырып, поп-арт өкілдері өз туындыларын бұқаралық стереотиптердің жаңа семиотикалық ортасында қалыптастырды.

Поп-арт – абстракционизм мен неоабстракционизмнің Батыс өнерінде ұзақ үстемдік етуі туғызған, «заттыққа деген сағынышты» көркемдік қанағаттандыру. Кейбір зерттеулер поп-артты нысансыз (затсыз) өнерге үн қату ретінде қарастырады. «Абстрактілі өнер суреткер мен көрермен үшін өзінің жаңа көкжиектер ашу мүмкіндіктерін сарықты. Сөйтіп, келесі онжылдықта осынау өнер табиғатына тән функцияны поп-арт қабылдап алды» (Lippard, 1966:9). Өнердегі жаңашыл бағыт ретінде пайда болған поп-арт мүмкіншіліктері бұқаралық қарым-қатынастардағы қажеттіліктер мен реттеуші объектілер төңірегінде көрініс таба бастады.

Бүкіл заттық әлемді эстетикаландыру осы өнердің қағидасына айналады: «Көшедегі күресіндерде жатқан кез келген заттан көркемдік құндылық іздеп табуға болады» (XXXII Espasizione Bienale Internationale d arte, Venezia, 1964:9).

Әдістер. Постмодернизмнің көркемдік бағыттарының бірі ретінде қалыптасқан поп-арттың әдебиеттегі көрініс табу ерекшеліктерін анықтау үшін міндетті түрде өнераралық, пәнаралық зерттеу әдістерімен талданады. Әдебиеттегі заттық әлемнің ерекшеліктерін тану үшін алдымен жалпы постмодернизмдегі поп-арттың ерекшеліктері мен пайда болуына себепкер болған жайттарды анықтап, поп-арт зерттеушілерінің пікірлерімен таныс болған

абзал.

Лоуренс Эллоуэйдің «Өнер және БАҚ» мақаласы, Хилтон Крамердің «The New York Times» газетіне жазған пікіріне, Юрий Боровтің "Эстетика" еңбегіне және Вилли Бонд, Ричард Гамильтон, Рой Лихтенштейн, Евгения Сидельникова сынды ғалымдар мен поп-арт өкілдерінің еңбектеріне, берген анықтамаларына тоқталып, осы деректер негізінде қазақ әдеби шығармаларындағы заттық әлемге талдау әдісін жүргізу арқылы, поп-арт детальдері анықталады.

Поп-арт көріністерінің философиялық мәнін түсіну үшін поп-арт бағытындағы суретшілер мен мүсіншілердің өнер туындыларына міндетті түрде шолу жасау қажет. Ричард Гамильтонның «Сонымен, бүгінгі біздің үйлерді ерекше әрі тартымды етіп тұрған не?», Марсель Дюшанның "Фонтан", Рой Лихтенштейннің "Жылаған қыз", Рон Магнестің "Summer of Love", Пол Ван Скоттың "VW Bus pop art" атты еңбектерінің және Джим Дайн, Джаспер Джонс, Ален Джоунс, Роберт Индиананың өнер туындыларының орындалу техникасына емес, автордың айтар ойына тоқталып, негізгі ойлары қарастырылады. Теоретиктер мен авторлар шығармашылығын қарастырып, өнер түрлеріндегі ерекшеліктеріне салыстыру жүргізіледі. Теориялық анықтамаларға тоқталып, практикада жүзеге асырылу ерекшеліктеріне назар аударып, өнераралық салыстыру әдісін қолдана отырып, поп-арттың негізгі көркемдік мәні анықталады.

Нәтижелер. Әдебиеттану саласында әлі күнге дейін поп-арттың әдебиетте кездесу жағдайларына қатысты жазылған нақты теориялық анықтамалар мен ғылыми еңбектер кездесе қоймайды. Десе де, поп-арттың өнертануда алатын орны айтарлықтай маңызды. Поп-арт туралы өз еңбектерінде жазған ғалымдар аз емес.

Поп-арт түсінігі толықтай ашылып жазылған, өнертану саласындағы құнды еңбектердің бірі – Юрий Боровтің "Эстетика" атты еңбегі. Бұл еңбекті автордың ғана емес әртүрлі америкалық, европалық ғалымдар пікірлері де кездеседі.

Ю.Боровтің пікірінше: «Жапырайған автомобильдер, сарғайған фотосуреттер, газеттер мен жәшіктер-ге жапсырылған жарқағаздар (афишалар) қиындылары, шыны қалпақ астындағы тауық тұлыбы, майлы ақ бояумен боялған жыртық бәтеңке, электр моторлары, ескі дөңгелектер немесе газ плиталары – поп-арттың көркемдік жәдігерлері» (Боров, 2020: 301).

Батыс сыншылары мен эстетикашыларының бағамдауына сәйкес, поп-арт – «антиөнер» (Г.Рид), «өнерді бұрмалау» (Плантер), «паноптикум мен күресінің қоспасы» (Карл Боров), «америкалық шындықтың айнасы» (Вилли Бонд), «тұтынушы арманын бейнелеп көрсету» (Ричард Гамильтон), «үйлесімділіктің синонимі болып саналатынның бәрін қорлау (А.Боске), «қарабайыр заттардың дерексіз қасиеттеріне назар аударудың амалы» (Рой Лихтенштейн) деген анықтамалар берген (Боров, 2020: 301).

Жылдардан-жылдарға, замандардан-замандарға өнер иелері өнер түрлерін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, "өзегін" табыстап отырды. Ал өнерге ерекше жаңалық боп енген поп-арт "өнер ошағын қорғаушыларға" ұнай қоймағаны, жоққа шығаруға тырыскандары белгілі. Лоуренс Эллоуэй болса, "Британия попының дамуы" атты еңбегінде: «Бүгінгі таңда живопись өнерінің туындылары мен танымал журналдар, классикалық поэзия, бұқаралық аудиторияға арнап түсірілген фильмдер жаңа мәдени континуум шеңберінде өмір сүреді» - деген пікірін қалдырған болатын (Alloway, 1968: 41).

Осы аталған еңбектерді және ғалымдардың берген анықтамалары мен пікірлерін саралап, мәлімет алу нәтижесінде қаламгерлер Дидар Амантай, Сафина Ақтай, Әлішер Рахат шығармаларындағы поп-арт элементтерінің көркемдік қызметі анықталды.

Шығармаларды талдап, детальдерді анықтау барысында келесідей мәселелерді саралап, нәтижеге қол жеткізілді:

- поп-арттағы бейнелеу өнерінің көркемдік тәсілдерінің әдеби шығармаларда сомдалу ерекшеліктері анықталды;
- автор тарапынан объектілерге акцент қою арқылы, жаңа мағына берудің маңызы сараланды;
- әдеби туындыдағы заттардың поэтикалық мәнге ие болғаннан соң, жаңа қызмет атқару көріністерінен дәлелдер келтірілді;
- әдеби туындыдағы заттық әлем объектілерінің "иеленушісінің" тұлғасын ашудағы ерекше қызметі айқындалды.

Талдаулар. Поп-арт шынайылықтан абстракционистік түрде бас тартып, материяны қарама-қарсы мәнде түсіндіреді. Поп-арт нысанына айналған әрбір зат, мысалы, шығармадағы реквизиттер өзінің бастапқы мәнінен айырылып, поэтикалық шығармаға айналады. Яғни, заттардың поэтикалану құбылысының орын алуы поп-арт принципіне айналады.

Поп-арт пайда болған бастапқы уақыттардағы, заттар практикалық мәнін жойғанда ғана өзге мәнге ие болады деген түсінікті қазіргі теоретиктер құптамайды. Тұрмыстық заттардың қолданыс аясынан шығып, көне жәдігерге айналып, музей стенділеріне шығуын күтудің маңызы жоқ. Иеленушіні нақтылай отырып, поп-арт «бұқаралық тұтынуға» түсуге тиісті затты немесе бұған дейін тұтынуда болған, қызметі өткен, ескірген, бірақ өзінде әлі де адам пайдаланғандығының таңбасын сақтаған (ұсталған газ плиталарының, шиналардың, жиһаздардың) затты немесе кейбір көзқарастарға сәйкес қазіргі қолданыстағы заттарды поэтикаландырады. Бұл Майкл Райанның «*«Жаңа тарихшылық»* сарындағы ғалымдар тарихи зерттеудің ежелгі үлгісіне қайта ат ізін салған жоқ. Олар француз постструктуралистік теориясын, сонымен қатар мәдениеттің антропологиялық теориясын қолайлы көрді. Мұндай ғалымдар, мәселен, Стивен Гринблатт, әдебиетті сол кезде үстем болған ұжымдық нанымдармен, әлеуметтік тәжірибелермен және мәдени дискурстармен ортақ желіде түсіну керек деп ұйғарды. Гринблатт тарихи мәтіндерден байқаған риторикалық амалдардың сарынын әдеби шығармалардан да көреді», - деген тұжырымдамасымен сәйкес келеді (Райан, 2019:165). "Тарихты жылдамдау" арқылы заманауи қолданыстағы заттарды поэтикаландырып, эстетикалық нысанға айналдыру әбден мүмкін нәрсеге айналды. Поп-арттың негізгі идеясы – белгілі бір уақыт кезеңінде ғана маңызды лездік мағынадағы өнер түрін құру. Сол себепті де шығармашылық объектісі ретінде арналған объектілер қарапайым күнделікті өмір заттарынан алынған.

Поп-арт әдебиетте қалай көрініс табуы мүмкін? Поп-арт арқылы тұтынудың эстетикаланған фетишизмі, заттарға табыну пайда болады. Поп-артқа тән заттарды эстетикалау мен идеалдандыру өнер салаларында талай рет ұшырасқан. Поп-арт өзіне нысан етіп алатын тұрмыстық заттар, дүкен атауы жазылған тақтайшалар немесе жарнама қағаздары, ескірген киімдер әдеби шығармаларда да кездеседі. Ал оларды поэтикаландыру әдебиетте де орын алуы әбден мүмкін. Мысалы Дидар Амандайдың "Мен сізді сағынып жүрмін атты" повесіндегі мына жолдарға назар сала кетсек:

«Жалын ұлғайып келеді. Пештің аузына дейін серпіліп барып тоқтайды. Ол шегініп, арқасын есікке сүйеп отырды. Көрші бөлмеден қызыл күрең бояуы оңған үлкен ағаш төсектің аяқ шеті қылтып көрінді» (Амантай, 2004: 118). Поп-арт қағидаларымен байланыста қарасақ, өзгемен көңіл қосып, Ғалиябану лайлаған қызыл күрең бояуы оңған үлкен ескі ағаш төсек. Бұл заттың бастапқы мәні жатын орыны, демалыс ұғымымен ұштастырылса, енді бастапқы мәнінен айырылды. Тұтынушысымен қатынастағы ендігі ие болған мәні опасыздыққа ұшыраған, маңызынан айырылған ескі зат қана.

Негізінен, поп-арт қоғамдық проблематикаға жанаспайды. Поп-арттың кейбір заттары – тұрмыс эстетикасына, басқалары – көрме-сөрелерді (витриналарды) безендіру өнеріне

ықпалын тигізді. Мысалы, поп-арттың алғашқы өкілдерінің бірі Энди Уорхол поп-артқа "бұқаралық-элиталық" қарама-қарсылық тұрғысынан қарап, "поп-арт жалпыхалықтық, яғни, қарапайым халыққа да, элита өкілдері үшін де түсінікті өнер" деген анықтама берген болатын. Өз туындыларында жарнамалық стикерлер, "Кэмпбэлл" сорпасы, "Кока-кола" сусынының логотиперімен қатар, бүкіл халық тұтынатын үйдегі жабдықтарды, тіпті көкөністер мен жемістер суреттеріне дейін поп-арт объектісіне айналдырған болатын. Осы анықтама төңірегінде Сафина Ақтайдың Сафина Ақтайдың «Мүлдем жарық жанбайтын терезе» атты әңгімесінің ең соңғы сөйлемдеріне назар аудардым:

«Жаңбыр жауды ма, қар ма?

- Қар аралас жаңбыр сияқты.

- Бәсе. Аяғым малмандай су.

Аздаған қарбаластықтан соң, үйдегі үнсіздікті ескірген тоңазытқыштың дыбысы бұзды» (https://adebiportal.kz/en/news/view/safina_aktai_muldem_zharik_zhanbaitin_tereze_22442).

Бұл жолдарда поп-арт нысанына айналарлық мәнге ие болып тұрған, әрине, тоңазытқыш. Бұқаралық тұтынушылық аспектіден қарағанның өзінде сурет немесе мүсіннен айырмашылығы – шығармада заттардың ие болатын мәнінің шығармадағы иеленуші кейіпкерлермен қатынаста саралану ерекшелігі. Себебі нақты кейіпкерлер көрсетілгендіктен, жекешелену болуы заңдылық. Бұл жерде тоңазытқыштың тоңазыту, салқындату қызметі екінші дәрежеге түсіп, болып жатқан оқиғаларды өзге арнаға бұрушы немесе мүлдем тоқтатушы рөліне ие болып тұр.

Поп-арт "адамдарға ең жақын, қолданысқа ие заттарға әдемілік дарыту, философияға протест" мәнінен туғандығы белгілі. Массалық тұтыну заттарына айналған бірден-бір маңызды әрі күнделікті тұтынудағы нысандар – қоғамдық көліктер. Бірнеше адамға қатысты тұтынушылық тұрғысынан әртүрлі мәнге ие бола алады. Қоғамдық көліктер поп-арт бағытын ұстанып жүрген суретшілердің ішінде Рон Магнестің "Summer of Love", Пол Ван Скоттың "VW Bus pop art" және т.б. поп-арт туындыларына арқау болды. Дидар Амантайдың "Шаһардағы жаз" әңгімесіндегі қоғамдық көліктер туралы диалогқа тоқталсақ:

«Троллейбустар, автомобильдер нөпірі, сапырылысқан халық.

– Бірақ, троллейбусқа мінсем, жастық шағым есіме түседі.

– Трамвайға да.

– Естеліктер күймесі.

– Шын.

– Оның көзін құртты ғой, күнге шомылған биқасап шаһардың сәні еді.

– Неғұрлым ескі болса, соғұрлым құнды көлік-тұғын» (<http://teledidar.kz/posts/533>).

Бұл жердегі заттардың живопись немесе мүсін өнерінен, интерьер дизайннан әдебиеттегі поп-арт қолданысының бір артықшылығы – автор мән-мағына жүктеуді көрермен шешіміне қалдырады немесе өзіндік мағына жүктей алады. Қоғамдық көліктерге автор белгіленген екі аялдама арасындағы тасымалдаушыдан бөлек, уақыт пен кезеңдер арасындағы тасымалдаушы ретінде үстеме мағына берген. Сурет өнеріндегі "назар аудартушылық" жарық пен түс қоюлығын, контрастты арттыра бейнелеу болса, әдебиетте ол нақты бір затты таңдап ала отыра акцент қоюшылық арқылы көрінеді деп ой түйіндей аламыз.

Әлішер Рахаттың "Үздіксіз әуез" атты әңгімесінде мынадай жолдар кездеседі: «Ұзын-ұзын саусақтарының арасында қысылып өлген сигареттің тұқылын күлсалғышқа айналған тәрелкеге фильтрін қайыра мыжып, тастады да, терезесін жауып, төсегіне қарай аяңдады» (<http://www.madeniportal.kz/article/4815>). Бұл жердегі тәрелкенің поэтикаландырылған мәнін, иеленушісінің меншіктік қатынаста қарастыратын мақсатын анықтау үшін осы шығармадағы басқа үзіндіге назар аударып көрсек: «Әйтеуір, о кезде киноға, кафеге, караокеге, ойын-

сауық орталықтарына, кейіннен клубтарға бару үшін, өзін дәл сол сәтте бақытты сезіну үшін, бейкам билеп, әндетіп, көңіл көтеру үшін ештеңенің керегі жоқ-ты, ал қазір сол ритмге түсу үшін алдымен алкогольден ұрттап, темекі, кальяның шегіп барып қана, өзін еркін ұстайды» (<http://www.madeniportal.kz/article/4815>). Тәрелкенің өзі тұтынушысына қатысты алғанда тұтынушысының жаман әдеттерге жақындығын ғана емес, мінез-құлығын көрсетіп тұр. Тұтынушы қыздың өмірінің қиын екендігін, іші толған мұң-қайғы, мазасыздық екендігін автор шылым салғышқа айнала жаздаған тәрелкені суреттеу арқылы, поэтикаландырылған заттың көмегімен жеткізіп тұр.

Әдебиеттегі поп-арт көріністері әр автордың дүниетанымына, болып жатқан құбылыстарға көзқарасына байланысты болып, "тұтынушылық заттары" арқылы шығармада жарыққа шығарылып отырады.

Қорытынды. Бастапқы пайда болған кезеңде абстрактілі экспрессионистер жоққа шығарған заттарды поэтикаландырып, абстрактілі экспрессионизмге "үн қатудан" пайда болған "бұқаралық бағыт" өнердің әр тармағында із қалдыра алды. Әлем мәдениетінің бір бөлшегі ретінде қазақ мәдениетіне, оның ішінде әдебиетке енген поп-арт көріністерін анықтау үшін зерттелу аясын бірнеше пән, бірнеше өнер саласы төңірегінде жүргізе отыра талдау жасалды. Бұл поп-арттың әмбебап өнер екенін айғақтай түседі. Шығармалардағы поп-арт детальдерін анықтау кезінде автордың заттыққа деген көзқарасымен қатар, оқырман ретіндегі қабылдау инстинктімен, екі жақты сараптау жасалды.

Қорыта айтқанда, үйреншікті минимализмге, зеріктіргіш конструктивизмге наразылық түрінде қалыптасқан поп-арт әдеби шығармадағы заттарды эстетикаландыруда белгілі бір дәрежеде өзіндік маңызға ие қызмет атқарады деген тұжырым жасай аламыз.

Р.Б. Султанғалиева¹, Ж.Ж. Харисова²

^{1,2}Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова

^{1,2}Орал, Қазақстан

E-mail: ¹R.Sultangalieva@mail.ru, ²zharkynay.kharisova@bk.ru

1ORCID: 0000-0003-3125-3759

2ORCID: 0000-0002-6330-287X

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ ПОП-АРТА В ЭСТЕТИЗАЦИИ ПРЕДМЕТНОГО МИРА В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Аннотация. *Естественно, что искусство меняется и развивается в соответствии с потребностями человека. Новые люди в новом послевоенном мире получили название "постчеловек" с тех пор, как появился постмодернизм. Спрос постчеловека, взгляд на мир был совершенно отделен от людей общественного периода, предшествовавшего ему. После окончания войны и перехода к эпохе потребления ценности людей эпохи постмодерна изменились, и смысл мира стали искать в других вещах. На основе синтеза искусств и изменений социальных ценностей в обществе произошли различные изменения в литературе. Поп-арт, возникший как художественное направление постмодернизма – яркое тому подтверждение. Поп-арт пришел в культуру в свое время, в то время, когда спрос высок. В большинстве произведений, написанных в те времена, стали проявляться художественные особенности, характерные для поп-арта.*

В статье рассматриваются особенности поп-арта и его возможности влияния на литературу через искусство живописи, скульптуры, дизайна. В отличие от предшественников в потребительском обществе, то, что ставилось выше, раскрывалось

через образы героев произведения. Приводятся доказательства из произведений о влиянии предметов предметного мира на героев этого произведения, о месте предметного мира в жизни людей. В качестве объекта исследования взяты литературные произведения, написанные в период независимости, в которых проявляются элементы поп-арта. В рамках мировой культуры в казахской литературе приводятся теоретические сведения, касающиеся новых для человека горизонтов предметного мира, отражения поэтизированной сущности абстрактного мира. Подробно анализируются особенности использования поп-арта, которые проявили себя в произведениях казахской литературы после Второй мировой войны. Приводятся примеры эстетизации объектов в произведениях и организованных аспектах контекста, в котором они реализованы.

Ключевые слова: искусство, массовое потребление, художественное направление, постмодернизм, поп-арт, абстракционизм.

R.B. Sultangalieva¹, Zh.Zh. Kharisova²

^{1,2}Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University

^{1,2}Oral, Kazakhstan

E-mail: ¹R.Sultangalieva@mail.ru, ²zharkynay.kharisova@bk.ru

¹ORCID: 0000-0003-3125-3759

²ORCID: 0000-0002-6330-287X

ARTISTIC FUNCTION OF POP ART IN AESTHETIZATION OF THE SUBJECT WORLD IN A LITERARY WORK

Abstract. *It is natural that the arts change and develop in accordance with human needs. New people in the new post-war world have been called "posthuman" since postmodernism appeared. The demand of the posthuman, the view of the world was completely separated from the people of the social period preceding it. After the end of the war and the transition to the era of consumption, the values of postmodern people changed, and the meaning of the world began to be sought in other things. On the basis of the synthesis of art forms and changes in social values in society, there have been various changes in the literature. Pop art, which has emerged as an artistic trend in postmodernism, is a clear proof of this. Pop art came into the culture in its time, at a time when demand is high. In most of the works written at that time, the artistic features characteristic of pop art began to manifest themselves.*

The article examines the features of pop art and its potential in literature, taking into account the manifestation of painting, sculpture, and design in art. Unlike its predecessors in consumer society, what was put above was revealed through the images of the heroes of the work. The proofs from the works about the influence of the objects of the objective world on the heroes of this work, about the place of the objective world in people's lives are given. The object of the research is literary works written in the period of independence, in which pop art is revealed. Within the framework of world culture, the Kazakh literature provides theoretical information concerning the horizons of the objective world new to man, the reflection of the poetized essence of the abstract world. The features of the use of pop art that appeared after the Second World War in Kazakh literary works are analyzed in detail. Examples of the aestheticization of objects in works and organized aspects of the context in which they are implemented are given.

Keywords: art, mass consumption, artistic way, postmodernism, pop art, abstract art.

Информация об авторах:

¹Султанғалиева Р.Б. ассоциированный профессор (доцент) Западно-Казахстанского университета имени Утемисова, кандидат филологических наук, г. Уральск, Казахстан. E-mail: R.Sultangalieva@mail.ru. Scopus ID: 57190441547. ORCID: 0000-0003-3125-3759.

²Харисова Ж.Ж. магистрант 1-курса Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова. Уральск, Казахстан. E-mail: zharkynay.kharisova@bk.ru. ORCID: 0000-0002-6330-287X.

ӘДЕБИЕТ

- [1]. XXXII Халықаралық екіжылдық өнер көрмесі, Венеция еврей мұражайы, 1964 (ағылш.)
- [2]. Ақтай С. "Мүлдем жарық жанбайтын терезе". [Электронды ресурс]: https://adebiportal.kz/kz/news/view/safina_aktai_muldem_zharik_zhanbaitin_tereze_22442. (қаз.)
- [3]. Аллоуэй Л. Британдық поптың дамуы. / Липпард. Л.Р. (ред.). Поп-арт Лондон, 1968, Б.36 (ағылш.)
- [4]. Амантай Д. "Шаһардағы жаз". [Электронды ресурс]: <http://teledidar.kz/posts/533>. (қаз.)
- [5]. Амантай Д. Күзгі рандеву. Роман, повестер, әңгімелер. – Астана. Елорда, 2004. – 200 б.(қаз.)
- [6]. Боров Ю.Б. Эстетика. Оқулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 бет. (қаз.)
- [7]. Липпард Л.Р. Поп-арт. Нью -Йорк, Вашингтон, 1966. 216 б. (ағылш.)
- [8]. Райан М. Әдебиет теориясы: Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 292 бет. (қаз.)
- [9]. Рахат Ә. "Үздіксіз әуез". [Электронды ресурс]: <http://www.madeniportal.kz/article/4815>. (қаз.)
- [10]. Сидельникова Е. Поп-арт. Өнердегі фаст-фуд пе?. [Электронды ресурс]: https://artchive.ru/encyclopedia/2635~Pop_art (орыс.)

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. XXXII Международная художественная биеннале, Еврейский музей Венеции, 1964 (англ.)
- [2]. Ақтай С. «Окно, которое совсем не светится». [Электронный ресурс]: https://adebiportal.kz/ru/news/view/safina_aktai_muldem_zharik_zhanbaitin_tereze_22442. (қаз.)
- [3]. Аллоуэй Л. Развитие британского попа / Липпард. Л.Р. (ред.). Поп-арт. Лондон, 1968, стр.36. (англ.)
- [4]. Амантай А. «Лето в городе» [Электронный ресурс]: <http://teledidar.kz/posts/533>. (қаз.)
- [5]. Амантай Д. Осеннее рандеву. Романы, повесты, рассказы. - Астана. Элорд, 2004. - 200 с. (қаз.)
- [6]. Боров Ю.Б.Эстетика. Оқулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 бет. (қаз.)
- [7]. Липпард Л.Р. Поп-арт. Нью -Йорк, Вашингтон, 1966. 216 б. (англ.)
- [8]. Райан М. Теория литературы: Введение. - Алматы: Общественный фонд «Национальное бюро переводов», 2019. - 292 с. (қаз.)
- [9]. Рахат А. «Непрерывная мелодия». [Электронный ресурс]: <http://www.madeniportal.kz/article/4815>. (қаз.)
- [10]. Сидельникова Е. Поп-арт. Фаст-фуд в искусстве? [Электронный ресурс]: https://artchive.ru/encyclopedia/2635~Pop_art (рус.)

REFERENCES

- [1]. Aktay S. "Absolutely no light window". [Electronic resource]: https://adebiportal.kz/en/news/view/safina_aktai_muldem_zharik_zhanbaitin_tereze_22442 (kaz.)
- [2]. Alloway L. The development of British Pop / Lippard. L. R (ed.). Pop Art. London, 1968, P. 36. (eng.)
- [3]. Amantai D. "Summer in the city". [Electronic resource]: <http://teledidar.kz/posts/533> (kaz.)
- [4]. Amantai D. Autumn appointment. Novels, short stories, short stories. - Astana; Elord, 2004. - 200 p. (kaz.)

- [5]. Borev Y.B. Aesthetics. Textbook. – Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2020. - 408 pages. (kaz.)
- [6]. Lippard L.R. Pop Art. New York, Wahington 1966.216 p. (eng.)
- [7]. Rakhat A. "Continuous melody". [Electronic resource]: //http://www.madeniportal.kz/article/4815 (kaz.)
- [8]. Ryan M. Literary theory: Introduction. - Almaty: Public Fund "National Translation Bureau", 2019. - 292 pages. (kaz.)
- [9]. Sidelnikova E. Pop Art. Fast food in art? [Electronic resource]: // https://artchive.ru/encyclopedia/2635~Pop_art (rus.)
- [10]. XXXII Espasizione Biennale Internazionale d'Arte, The Jewish Museum Venezia, 1964 (eng.)

FTAMP 17.01.09

А.Ш.Асқарова
Тұран Астана университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: nuralty2016@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8434-9610

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИСТИКА

Аңдатпа. Мақала мистиканың табиғаты мен мәнін ашып, оның әдеби көркем шығармаларда қолданылу ерекшеліктерін талдауға арналған. Зерттеуде мистиканың өзегі діни-дүниетанымдық бастауларда жататыны ғылыми негізделіп, оның даму эволюциясы, тылсымдық құдыреті, сырлы сипаты көркем шығармаларда кездесетін мистикалық сюжеттер арқылы талданып, көрсетілген.

Зерттеу әдістемесі қатарында салыстырмалық әдіс, анализ және синтез, сюжеттер миграциясы теориясы, аналитикалық психологияның архетип, ұжымдық бейсаналық концепциялары пайдаланылып, исламдағы сопылық, иудаизмдегі каббала мен хасидизм, қытайдағы даосизм, буддизмдегі дзен секілді рухани технологиялар кеңінен қарастырылған. Автор осы әдістемелік-танымдық платформаларға сүйене отырып, мистикалық әдебиеттің адам өміріндегі маңызын, ұлттық дүниетанымды тереңдетудегі, эстетикалық талғамды ұштаудағы оң әсерін нақты мысалдармен дәлелдеген.

Қазақ және шетел авторларының мистикалық бағыттағы әдеби шығармалары зерттеліп, мистицизмнің жалпы ерекшеліктері, бастау көздері мен функциялары анықталған.

Мистиканың әдебиетпен байланысын зерделей отырып, оның көркемдік қызметін қазіргі қазақ прозасы контекстінде қарастыру қазіргі әдебиеттану үшін маңызды. Қоғам мен әдебиет даму үстіндегі болғандықтан, ғылыми ой пікірдің де өзгеретіні заңды. Әдебиеттанудың негізгі бір мақсаты – әдеби процессті қарастыру, салыстыру, ғылыми тұжырым жасау. Әртүрлі ұлттардың таным түсінігіндегі ортақ ойлар ұқсастығы, яғни ортақ сюжеттердің көшіп жүруі жайлы авторық тұжырым ұсынылған.

Мистика тәсілі арқылы ұлттың табиғатын, мінезін, психологиясын, болмысын, адам тағдырын бейнелейтін Т.Әбдіктің «Парасат майданы», «Оң қол», «Аққиқат», Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы және Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Кене», Тұрсынжан Шапайдың «Жазу», «Айна сарай» мен «Көлді» шығармаларына талдау жасалған.

Сондай-ақ, шетел жазушыларының туындыларындағы көркем тәсілдің қазақ туынддарындағы ықпалы және мистиканың – әлемді танудың ерекше тәсілі іспеттес екені нақты мысалдармен көрсетілген.

Түйін сөздер: мистицизм, мистика, мистикалық әдебиет, сюжеттер миграциясы, рухани технология.

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БжҒМ Ғылым комитетінің АР08855780 гранты аясында жазылды

Кіріспе. Мистика - адамзаттың рухани саласындағы ең күрделі құбылыстардың бірі және

адам өміріндегі әр түрлі салаларымен: дінмен, ғылыммен, өнермен байланысты. Себебі, кең, әрі көп қырлы, түбіне жету үшін тереңдікті қажет етеді, сонымен өте қауіпті тақырып, өйткені ол зерттеушіні сан қилы ойға жетелеп, жалған ғылыми ойдан шығарулар жолына да жетелейді. Мистика тақырыбындағы туындыларды діни, мифологиялық, философиялық дәстүрлердің аясында қарастырған жөн. Шығармалардағы мистикалық сарынды зерттеу барысында көркем туындының көрінісі ретінде, сюжетке көңіл бөлген маңызды. Мистицизмді психологиялық, дүниетанымдық және поэтикалық құбылыс ретінде де қарауға болады. Сюжеттік мистицизм – кейіпкер мен сюжет арасындағы қосымша, жұмбақ, фабуладан тыс қарым-қатынас, оның нәтижесінде түс, персонаждың түйсігі немесе сезінуі алдағы оқиғалардың жасырын қозғаушысы болады, бірақ оның реакциясы емес, сырттай бір-бірімен қатыссыз құбылыстарды байланыстыра отырып, құпия мистикалық байланыстарды тудырады.

Мистиканың әдебиетпен байланысын зерделей отырып, оның көркемдік қызметін қазіргі қазақ прозамыздың төңірегінде қарастыру бүгінгі әдебиеттану үшін маңызды. Көркем туындыда қазіргі өмір реализмі – апаттар, қылмыс, жағымсыз жаңалықтар мен нарықтық қатынастардың шындығы бейнеленеді. Алайда, әр автор көркем мәтінде қазіргі заманның белгілерін әртүрлі қолданады. Бір жазушы оқырманның қауіпті және белгісіз нәрсеге деген барлық құштарлығын оятса және өз шығармаларының беттеріне қорқынышты шындықтың атмосферасын жеткізсе, ал енді біреуі біздің заманымыздың пародиялық бейнесін жасайды, осылайша әлемнің аномалдылығын баса көрсетеді. Мистикалық реализм – сиқырлы элементтердің әлемнің шынайы бейнесіне енетін көркемдік әдіс. Әдебиетке қатысты "мистикалық реализм" терминіне алғаш рет 1931 жылы француз сыншысы Эдмон Жалу ұсынған. «Магиялық реализмнің рөлі онда оғаш, лирикалық, тіпті фантастикалық, яғни соның арқасында күнделікті өмір поэтикалық, сюрреалистік және символдық түрленулер мүмкін болатындай элементтерді іздеуден тұрады», – деп жазған. (Шаршун, 1932: 229.). Неміс сыншысы Франц Рох өзгертілген реалды өмірді бейнелеген заманауи сурет өнерінің түрлерін сипаттау үшін магиялық (мистикалық) реализм терминін енгізген. (F. Roh, 1995:12-32.)

Қазақ тарихында орны зор 14 ғасырдың соңы – 15 ғасырдың басында өмір сүрген Асан Қайғыда адамзатты бақытты ететін тылсым жер жәннәтін іздейді. Ондай жер адамзат үшін мистика болып табылады. Оның ғайыптан армандаған Жерұйығы – суы сүт, топырағы май, тасы алтын, ағаш басы толған жеміс-жидек, жұрт қайғы-қасіреттен аулақ құтты қоныс, оған жеткен елді жау алмайды, онда ел аласы, ру таласы жоқ, "қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды", – деп санаған болатын. Тарихи тұлға Асан Қайғы қазақ жерінің құпиясын ашып кеткен. Адам өмірінің мәні, мақсаты, өлімнің растығы, қоршаған дүниені тану мәселелері екенін байқауға болады.

Зерттеу материалы және әдістері. Зерттеудің методологиялық негізін жүйелік-құрылымдық талдау, салыстырмалы-тарихи тәсіл және мистикалық мәтіндерді герменевтикалық талдау әдісі құрайды. Мақаламыздың тақырыбы мен мәнін ашу мақсатында отандық және шетел ғалымдарының теориялық және ғылыми зерттеу еңбектеріне сүйене отырып тұжырымдама жасалды.

Зерттеу барысында қолданған ғылыми еңбектер арқылы мистикалық көркем туындының адам үшін маңыздылығы анықталып, мистиканың орны мен оның функциялары жинақталды. Мистикалық әлемтану жаңа ғылыми зерттелетін мәселені шешу үшін немесе адамзаттың жерде сақталуына, қазіргі цивилизациясын жаңаша дамуына әсері тию мүмкін деген түйінге келдік.

Тарихи-функционалды және салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы біріншіден, мистика мен мистицизм терминінің мазмұндық-функционалды тұрғыдан синоним ретінде қолданылатына көз жеткіздік. Екіншіден, мистика көп деңгейлі мағыналы жүйе, оны

мистикалық тәжірибенің ерекше семантикасы, мистикалық байланыстармен доктриналық дискурстың әртүрлі құрылымы құрайды. Осы тұрғыдан мистика мен мистицизм бір-бірімен ұштасып жатады. Үшіншіден, кең тұрғыдан алғанда мистицизмнің тағы бір ерекше мәнге ие. Ол құрамы бойынша интегралды, мистикалық сипаты басым айрықша сенім ретінде белгілі. Мысалы, дзэн, каббала, суфизм және т.б. Көріп отырғанымыздай мистика және мистицизм ұғымдары барынша көп мәнді түсініктерге жатаны анықталды.

Психологиялық әдіс арқылы мистика, психология және эзотерика ұғымдарының байланысы мен мәні ашылды. Психология – адамның мінез-құлқы туралы ғылыми негіздеме. Эзотерикада адам туралы құпия ілім, оны ғылым арқылы түсіндіру мүмкін емес. Мистика мен эзотерика ұқсас тұтастары құпиялығында. Егер эзотерика практикалық психологияда адам туралы білім, психология ретінде көрініс берсе, ал мистика рухани ілім, Жоғарғы Күш жасаған жаратылыстың құрылымы туралы ілім ретінде белгілі.

Жазушылардың мистикалық көркем туындылардағы авторлар мистика мен эзотерика, психология тәсілдерімен кейіпкерлер арқылы шығарманың басты идеясы көрініс тапқан. Әдеби шығармадағы өмір бейнесі, адам арқылы бейнелеген, адамтану мәселесі психологиялық зерттеудің толық әдісі ретінде қарастырылады.

Герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қазақ және шетел мистика прозасындағы тақырыптық-идеялық, мазмұндық ұқсастықтар, жақын сюжеттер бір арнада қарастыруға мүмкіндік тудырды. Сондай-ақ, осы тәсілдер негізінде мистикалық туындылардың поэтикасы, категориялары, әлемдік әдебиеттегі тәжірибелердің қазақ прозасындағы көрініс табуы, көркемдік ахуалы мен жас авторлардың шығармаларына талдау жасалып, сараланды.

Әдебиеттерге шолу. Мистицизмнің табиғаты мен мәні туралы философия, теологиялық және діни еңбектерде ғылыми тұрғыда зерттеліп, нақты бір жақты мәмілеге келмеген мәселе. Осыған орай мистиканы әдебиеттану тұрғысынан зерделеуді қазіргі таңда өзекті болып тұр.

Мистика мен мистицизмнің (грек. *mystikos*-құпиялы) әдебиет тұрғысынан мән-мағынасын, көркем туындыдағы қызметін айқындау мақсатында отандық, шетелдік ғалымдардың зерттеген еңбектеріндегі ой-пікірлер мен сөздіктерге жүгіндік.

Т.Ф. Ефремова жаңа сөздігі бойынша «мистика – адамның басқа әлеммен тікелей қарым-қатынасы, діни сенім. Түсініксіз тылсым жұмбақ дүние, сөзбен түсіндіруге келмейтін құбылыс» – деп тұжырымдаса. Орыс жазушы В.Даль «мистика – ілім, наным, түсінік немесе құпиялықты ашу мен ритуализмге бейімділік» – деген түсініктеме берген. Еуропалық ғалым Аннемари Шиллер «Мир исламского мистицизма» атты зерттеу еңбегінде «Мистицизм барлық діндер арқылы өтетін «ұлы рухани ағым» деп жазады.

Орыс ғалымдары еңбектерінен көркем шығармалардағы мистицизм ролін теориялық формада зерттеген В.М Жирмунскийдің «Немецкий романтизм и современная мистика» еңбегі негізге алынды. Шетел ғылымында мистиканы психологиядан бастап, дін тарихымен және философиямен байланыстыра зерделеген еңбек баршылық. Мистиканы діни дәстүрге тиісілі деген пікірін ғылыми тұрғыда дәлелдеген, қазіргі дейін өзектілігін жоғалтпаған У.Джеймстің «Многообразие религиозного опыта» және Р.Оттоның діннің адамзат өміріндегі ролі, табиғаттан тыс тылсым күштерге сену сияқты қағидаларымен құнды классикалық еңбектері мистика туралы түсінікті жинақтап, прозадағы мистикалық феномендерді талдауға септіктерін тигізді.

Мистицизмге психоаналитикалық тәсілді қолданған еңбектер – Дж.Лейбаның «Діни мистикадағы психологизм», М.Остоу мен А.Шарфенштайның «Дін және психологизм» атты еңбектері. Осы зерттеулер тұрғысында мистикалық прозадағы рухани әлемді таныту мақсатында психологиялық тәжірибе, адамның түсінігінен тыс, бірақ ерекше жасырын мағынаны білдіретін тылсым күштер мағынасы, діни концепция ұғымы айқындалды.

Мифомистикалық сюжеттердің сипатын бағымдау мақсатында ХХ ғасыр басындағы А.Байтұрсынұлы ғылыми-зерттеу еңбегі мен ХХІ ғасыр басында жарық көрген Ж.Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика» монографиясы негізге алынды.

А.Байтұрсынұлы ХХ ғасыр басында «Әдебиет танытқыш» кітабында «Әуезе жайынан ескерту» бөлімінде: «Жазу-сызу, өнер ғылымы жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалар болады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиет, анайы әдебиет деп аталады» (Байтұрсынұлы, 2013:364.) – деп халықтан қалған көркем сөзге атау берген. Осы асыл сөзге енген көркем туындылар сюжеттерінде көрініс тапқан тылсым құбылыстар мен діни түсініктердің мәнін ашқан.

Нәтижелер мен талқылау. Әдебиеттегі мистиканың ерекшелігі - сезіммен елестету және жан-тәнімізбен қабылдау маңыздылығында болып табылады. Ежелгі дәуір әдебиеті мистиканың бастау бұлағы екені баршамызға мәлім. Мистика қазақ әдебиетінде ауыз әдебиеті мен ежелгі этностық ғұрыптарда және діни шығармаларда көрініс тапқан. Көркем әдістің негізгі тақырып ұстанымы жақсылық пен жамандықтың қақтығысы және адамтану, адамның жеке таным мәселесі болып табылады. Мистикалық әдебиет - мистикалық роман жанры ретінде 18 ғасырдың ортасында Англияда ағарту дәуірінде бастау алды. Мистикалық мағынадағы шығарма кейіпкерлері елес, вампирлер немесе мұңды адамдар, өмірлері жұмбақ монахтар болған. Шетел әдебиеті тарихында мистикалық прозаның негізі қалаушылардың бірі ХІХ ғасыр жазушысы Эдгар Аллан По.

Шетел көркем туындыларынан мысал ретінде Иоган Гёте "Фауст" шығармасында басты кейіпкер ұзақ ғұмыр кешкен доктор Фауст. Ақыл-ойы қаныққан адам әлемді және өмірдің кереметін тану үшін ұзақ уақыт бөлмесінен шықпай бұғауда отырады. Оны бүкіл әлем біздің ішімізде, алақанымызда деген мистикалық ақыл-ой билейді. Бірақ, оның ақыл-ойы мықты болғанымен, жаны әлсіз, бос және дәрменсіз, бүкіл өмірін арнаған ғылым көңілсіздік, өзін-өзі өлтіру әрекеті және мистикалық кейіпкер Мефистофельмен келісімге келуге алып келеді. Сондай-ақ, Ағылшын жазушы Оскар Уайльд. «Портрет Дориана Грея» романы жазушыға айтарлықтай даңқ әкелді. Роман мистикалық тәсіл арқылы оқырманды сыртқы сұлулықтың астарында бұғып жатқан дүниеге үңілуге шақырады. Адамның қалауы және «мен» қабатын ашып көрсеткен. Оскар Уайльдтың "Портрет Дориана Грея" жас талантты, келбетті бас кейіпкер Дориан өмір - бақи жас, ерекше сұлу кейіпінде қалуды армандайды. Алдыңғы шығарма тәрідес жазушы мистика әдісі арқылы идеясын дамытқан. Досы суретші оның портреттің салған сәтте: «Ах, бұл керісінше болса! Егер портрет қартайып кетсе, мен мәңгі жас болып қалсам!» – деген ішкі арманы сыртқа шығады. Әрине, жазушы оның арманың орындайды. Портрет тек "қосымша" жылдарды алып қана қоймайды, сонымен қатар Дорианның барлық күнәлары мен іс-әрекеттерін қабылдайды. Дориан түзелуге тырысады, бірақ Фауст тәрідес жаны әлсіз, өзінің пәк, таза қалпына келуіне, сана басқарып, өз ой жетегінде кетеді. Ол күреседі, өз таңдауын жасай алмайды, тек бос әурешілік болып шығады.

Джон Бойн – қазіргі ирланд жазушысы. «Мұнда елестер мекендейді» романы оқиғалар мен әр алуан сезімдерге толы. Автор оқырманды ширықтыра «ұстап», готикалық әдебиеттің классикалық тәсілін қолданған.

Адамға әртүрлі эмоционалды сезімдер тән: қорқыныш, сақтық, қуаныш, қайғы, үрей сияқты. Әрине, бұл сезімдер көбінесе сыртқы факторлардың әсеріне байланысты көрініс табады және адамзат өмірінің сөзсіз бір бөлігі. Қилы жағдайға байланысты үнемі өзгеріп, өмірімізде бірге жүреді. Кең таралған және үлкен қызығушылық тудыратын бірі-қорқыныш. Адам қорқынышты әртүрлі жолмен жеңуге, азайтуға немесе әртүрлі тәсілдер арқылы тежеуге тырысады. Сондай-ақ, кейбір адамдар өздерінің қорқыныштары туралы ойламауға тырысады,

оларды жағымды эмоциялар көріністерімен алмастырады. Керісінше, қорқыныш туралы көбірек білуге тырысып, қорқыныш туралы жазылған әдебиет оқуға және кино көруге жүгінетін адамдарда аз емес екен. Қорқыныш-психологияда жеткілікті терең деңгейде зерттелген адам сезімдерінің эмоционалды көрінісі. Мистикалық қорқыныш - қорқыныштың кең таралған, бірақ аз зерттелген түрі болып табылады. Мистикалық қорқынышқа қараңғылықтан қорқу, жалғыз қалудан қорқу, жоқ құбыжықтардан, келімсектерден, зұлым көзден қорқу және т.б. жатады. Әрбір тірі жанның бойында қорқыныш сезімі болады. Эдмунд Берктің пайымдауынша, «ешқандай сезім біздің санамызды үрей, қорқыныш секілді ақыл-ойдың пайымдаушылық пен әрекет жасауға деген қабілеттілігінен айыра алмайды» (Edmund Burke. 1815:141.) Қорқыныш сезіміне кеңірек үңілсек - бұл таза теріс эмоция, сонымен қатар оның жағымды жақтары да бар: қорқыныш-тіршіліктің психологиялық негізі, үрей – жансебілдіктің психологиялық негізі, үрей – өмір сүруді ынталандыру және сонымен бір мезетте өлу, үрейден кейде өліп те жатады, кейде соның арқасында өлімнен құты страхлады да, үрей қайткенде де тірі қалу үшін бүкіл тәндік және ақыл-ой күш-қуатын жұмылдырады. Сондықтан "қорқыныштың мәніне үңіліп", оның адамға әсерін түсіну және ескірген стереотиптерден арылу өте маңызды. Бірақ, қазіргі жаһандану заманында адамдардың санасын үрей билеп алған тәрізді. Қазіргі адамдар бойындағы қорқыныштың сипаты - құмарлық, үрей, ызақорлық, сактық қорқыны, мазасыз жан күйі, қиялдағы апаттан сияқты сезімдер.

Шетел прозасында хоррор жанры деген түсінік бар. Хоррор ағылшын тілінен аударғанда қорқыныш, үрей деген мағынаны білдереді. Хоррор жанрындағы шығарманың идеясы – оқырман бойына қорқыныш тудыру. Бұл жанрдағы туындыларда мистиканың элементтері ғана кездеседі. Белгілі бір түрдегі кейіпкерлер, хронотоптар (қорқынышты үй, жұмбақ сарай, шағын қалалар), тақырыптар (ақырет, кездесу басқа әлемде), сюжеттік қозғалыстар, қиял элементтері, детективтік оқиға, тіпті мақсатқа жету үшін ертегілер құралы ретінде қызмет етеді.

Әдебиет – әртүрлі күйлерді сипаттайтын адам өмірінің ажырамас бөлігі. Қоғамның даму процесінде әдебиет те өзгеріске ұшырайды және оның өзгеруіне жауап береді және әдебиет біздің заманымыздың өзіне тән ерекшелігін көрсетеді.

Қазіргі таңда адамзаттың ойы шексіз екенін ғасырдан-ғасырға дәлелденіп келеді. Оның нәтижесі алып техникалық дүниелердің жасалуы. Бірақ, бағзы заманнан белгілі тылсым, ғажайып күш жойылған жоқ, қайта жаңғыруда және адам өмірі мен сеніміне араласуда. XIX ғасырда неміс жазушысы Эрнст Теодор Вильгельм Гофманды бала кезінен әлем құпиясы толғандырған, екі әлем және адамның жан дүниесінің екіге жарылу туралы жазушы идеясын барлық шығармаларынан көруге болады.

Вильгельм Гофманның «Циннобер лақап есімді кішкентай Цахес» атты әңгімесіндегі мистикалық-мифологиялық оқиғаның негізінде жатқан ақиқатқа көз жеткізе аламыз. Бұл әңгімеде ауыз әдебиетінің ертегі сюжеттері кездеседі. Кішкентай қалашықта өмір сүретін бейшара әйелдің ергежейлі баласы Цахестің бақытсыз және аянышты келбеті, мифтік кейіпкер фея Розабелвердің аяушылық сезімін тудырады. Сиқыршы шынайы табиғи келбетін жасыратын қабілет дарытады. Осы сәттен бастап бала бойын тылсым күш билеп, оны күдіретті етеді. Өзгелердің жетістігі оған жарқын болашақ әкеледі. Зұлым-айлакер Цахес басқалардың еңбегі үшін сыйақы алады. Басқа адамдарға лайықты барлық әдемі әрекеттері мен таланттарын Цахес өзіне иеленетін болады. Білімсіз, дарынсыз Цахес сұмдық іс-әрекеттері арқылы мемлекеттік бірінші адамына айналып, сеніміне енеді. Жазушы әлемді жайлаған екіжүзді адамдар образын бейнелеген. Балтазар жан-дүниесі бай кейіпкер арқылы әдемілік, жан сұлулығы, сүйіспеншілік, тазалық сезімдерін көрсетеді. Бұл екі жүзді әлемді жеңетін рухани құндылық және тек шығармашылық рух әлемнің жетілмегендігімен күресуге

қабілетті екені шығарманың идеясы болып табылады.

«Мен кім болып көрінсем, солмын, ал мен шын мәнінде кім екенімдей көрінбеймін. Өзімнің екі жарылған «менім» арқылы өзіме өзім жұмбақпын» – терең ойының тұңғиығы «Шайтанның эликсирі», «Егіздер» көркем шығармаларында көрініс тапқан. Жазушының «Шайтанның эликсирі» романы сырттай готикалық роман дәстүріне жанасады, онда оқиғалар авантюралық сюжеттен демондық бояуға дейін ұласып жатыр. Романда әрекет қос әлемде – шындық және мистика әлемінде басталып, бір мезетте оқырманды кейіпкердің қак жарылған жанына бойлатады, сондай-ақ зұлымдық пен өзін өзі құрбан ету арасындағы екіге жарылған қос әлемге енгізеді.

Жазушы, адам – оған табиғат дарытқан зұлымдық пен ізгіліктің қосындысы ғана емес, тағдырдың қолындағы ойыншығы, өз психикасының құрбандығы деген ойды тұтастай өзек еткен.

«Барша құбыжық пен сұмдықтар... тек сенің жан-дүниенде өтіп жатыр, ал нағыз сыртқы әлемнің бұған қатысы шамалы. Зұлым жаулық көздеуші бастау .. тамұқ күштері секілді жаман әсер етуі мүмкін. Сен оған сенген кезде ғана ол өмір сүреді: оның қуаты сенің сеніміңде» - міне, романның бойына жасырған құпиясының квинтэссенциясы осында.

Осыларға сүйене орырып, Гофман зұлымдықтың түп-тамырын ұсынған. Өзі үнемі мастық пен айығудың, оң мен түстің, қиял мен шындықтың шегінде жүріп, жазушы осы хәлді романына да көшірген. Жазушы туындысы М. Лермонтов, Н. Гоголь, Ф. Достоевский, А.К. Толстой, М. Булгаков шығармашылығына да әсер еткен. Жазушы В.П. Боткин бірде Гофманның қайтыс болмағанын, Ресейге қоныс аударғанын айтып қалды. Орыс әдебиетінде мистикалық мотивтерді Н. В. Гогольдің "Пропавшая грамота», «Ночь перед Рождеством», «Заколдованное место», "Портрет" әңгімелерінде, М. А. Булгаковтың «Мастер и Маргарита» романын адамның тұрақсыздығы және шынайы табиғи келбеті ашылған. Бұл туындылардың кейіпкерлері осы өмірде кездеспейтін бейнелер. Олар басқа, ирреальды әлемнің тұрғындары және сол әлемнің заңымен өмір сүреді. Оның кейіпкерлерінің "жүйкелері тозған", сондай-ақ қат-қабат сезімдердің тоғысын туындатып, әрдайым жаныңда Өлім елесінің төніп тұрғанын еске салып тұрады. Мистикалық әдебиеттің ерекшелігінің өзі осында жатыр.

Қазіргі қазақ прозасында адамның жан дүниесінің екіге жарылу идеясы бойынша, әлем әдебиетіне ұқсас, ортақ мотивтер желісінде жазылған шығармалар баршылық. Оқырманды қалың ой жетегіне жетейлейтін, қазақ прозасына жаңа бағытты қалыптастырған жазушы Т.Әбдіктің «Парасат майданы», «Оң қол», «Аққиқат» туындыларын келтіруге болады. Жазушы шығармаларында психологиялық формалар мен философиялық түйін, мистикалық сюжет тәсілдерін шебер қолданған. Басты идеясы жарқын болашақ, бақыт, ізгілік үшін күрес деп негіздеуге болады. Кейіпкердің ішкі психологиялық әлемі арқылы, қазіргі адамзатты толғандыратын қилы жағдайына жауап беруге тырысқан. Әлемдегі зұлымдықтар мен жауыздықтың жұмбағын ашу үшін ғажайып, тылсым көркем әдістеріне жүгінген. Адам санасының астындағыны көрсету мақсатында, кейіпкер психологиясы реалды кеңістіктен, ирреальды әлемде өмір сүруі, яғни адамның бойында екінші тұлғаның пайда болуы. « -Ізгілік ешқашан да жеңе алмайды! – Роберт тағы да айғайлап тұра келді. -Кісіге қиянат қылудың мың түрі бар,- Роберт саусақтарын бүгіп, қиянаттың қаншалықты екенін санай бастады. – Алдау, арбау, зорлау, сату, ату, тонау, тағы сондай-сондайлар... Ал қиянат қылмаудың бірақ түрі бар. -Роберт бір-ақ саусағын бүкті. - Ол – тек қиянат қылмау. Ендеше ізгілік жолы жіңішке, ізгілік әлсіз...» - келтірген сюжетте «Аққиқат» туындысында автор бірінші жақтан баяндаған образды кейіпкер Роберттің сана ағымы. Т.Әбдік шығармаларындағы кейіпкерлер тағдыры ұқсас. Кейіпкерлері науқас, тәні емес, жандарының ауруға шалдығуы.

Әдебиеттанушы С.Ержанова «Төлен Әбдікұлы шығармаларындағы психологизм» атты

мақаласында «.....автордың үш шығармадағы алған кейіпкерлері типтік бір ғана образды беріп тұр. «Оң қол» - Алма қыздың санасының ауруға шалдығуы. Автор Алманың бұл өмірде не үшін өзіне қол жұмсағысы келетінін жұмбақ қалдырады. Тіпті, еркінен тыс оң қолдың кеңірдегіне бара беретіні – кейіпкер іс-әрекетінен тыс қимыл сияқты сипаттайды. Бірақ соны орындаған, өзіне қол жұмсаған – Алма. Осы сәтте тұлғаның екіге жарылуының алғашқы деңгейі басталады. Ол – Алманың «майдан» мен «ақиқаттағы» кейіпкерлердің – жастық шағы болуы. Екінші, «Ақиқаттағы» Роберт – «Парасат майданындағы» хат жазғыш белгісіз құрбы. Ізгілікке қарсы барлық ойдың тұманымен тұмшаланып алған ба дерсіз? Осылайша, автор «Оң қолмен» сол образдың жастық шағын, «Ақиқатпен» тұлғаның зұлымдық жағын, «Парасат майданымен» ізгілік жағын беруге тырысқандай деген ой туады» - деген екен. Жазушы Т.Әбдік қоғамдағы рухани азғындықпен майданды көркем шығармаларымен бастаған тәрізді және жаһандану заманында адасып жүрген қилы тағдыр бейнесі суреттелген.

Әлемдік әдебиеттің ықпалын, адамның ішкі дүниесіндегі арпалысты осылай екіге жарылу арқылы суреттеген, тәсілдер ұқсастығы тұғысынан назар аударатын туындылар – Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы және Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Кене» атты әңгімесі. Адамның күнделікті өмірінен тыс параллельді адамның өмірден өткеннен кейінгі жан-дүниесі мен осы дүниедегі ойы мен көзқарасы шынайы көркемделген. Мистикалық сюжеттер негізінен әр халықтың ақиқаттын танимыз. Адамзат өміріндегі қайшылықтар мен тартыстардың мәні ашылады.

Қазақ прозасында тұтастай мистикалық сарында жазылған шығарма жоқ деп айтсақ болады, мистикалық кейбір элементтері кездеседі, немесе көркем туындыдағы мистикалық сюжет деп атауға болады. Жоғарыда көрсетілген мәселелер ішінен көбіне жазылатын тақырыптар діни сипаттағы шығармалар.

Мұсылман халқы дүниені жаратып, бар етуші – «Жаратушы ием» деп санайды. Яғни, мұсылмандық сенімде әлем – Алла тағаланың бізге берген сыйы. Қоғамда әртүрлі ой-тұжырымы бар адамдар өмір сүреді.

Мистика – күрделі жанр, мысалы, мистикалық шығарманың кейіпкері дегеніміз біз білетін, танитын кәдімгі кейіпкер, қаһармандарға ұқсай бермейді, кейіпкер су перісі әлде елес болуы, оқиға орны аспан не жердің жетінші қабаты болуы мүмкін, демек кейіпкер дерексіз, әлем тылсым деген сөз, содан шығар, бірыңғай мистикалық жанрда жазатын, ерекше мифтік кейіпкер тудырған жазушы бізде аз. Жалпы мистика жазатын жазушының өзі бізде саусақпен санарлық, тіпті жазды дегеннің өзінде оны бастан-аяқ мистикалық шығарма деп тану қиын, сондықтан мистикалық элементтері бар десек әділірек болар еді.

Тұрсынжан Шапайдың «Жазу» деген шағын әңгімесін мистикалық әңгімеге жатқызатын әдебиетшілер бар. Дегенмен, мұны пәлсапалық толғамға жатқызар едік. Рас, онда автор өзінің соңынан сыбдырлай еріп, қуалай ұшып ілесетін бір жапырақ қағаздың әрекетін, «мені оқышы» деп жалынғандай болғанын, өзінің сол бір жапырақ қағаздағы жазуды оқуын оқығанымен сол бойда ұмытып үлгергенін тамаша жеткізеді, иландырады, мұның мистикалық оқиғаға тым ұқсас екені рас, мұны адам тағдырының жазуы ретінде қабылдауға болатынын да жоққа шығармаймыз. Солай бұла тұра Тұрсынжан Шапайдың «Жазуын» терең ойға құрылған пәлсапа дер едік те, ал «Айна сарай» мен «Көлді» нағыз мистикалық әңгімеге жатқызар едік.

«Айна сарай» – шын мәнінде ғажайып шығарма. Осыны қайыра оқып тұрсаң, кәдімгідей жаның саябыр тауып, өз ішінде бір сабырға келесің. Бұл өзінше бір медитация секілді. Әрине, дәл қазір біз бұл әңгімені мистикалық сипаты жағынан ашып көрсетуге тырысамыз. Басты кейіпкерді қайдан келгені, кім екені белгісіз бір шал келіп ертіп кетеді, екеуі бел асып, құм кешіп, мандайынан күн өтіп, жүре береді, жүре береді. Сөйтсек кейіпкердің іздеп жүргені қол басындай сынық айна екен. Бұл жай айна емес екен, қараған адам сүңгіп кетердей, беті

құрдым құдыққа айналып, өзіне тарта беретін сиқырлы айна. Айна түбінен елес көрініп, ол кейіпкерді еріксіз арбап, ішіп-жеп жұта бергенде кейіпкер шошынып, айна қолынан түсіп кетеді. Оянғанда түсім екен деп ұғады. Қараса қасында манағы шал. Бір жағына қараса үсті тағамға толы аппақ дастархан тұр. Екінші жағында жалт-жұлт еткен айна сарай. Бір кезде амфитетарды көреді. Қызық осы жерден басталады. Кірсе мұның іші тола айна екен. «Бұл дүниеде сені білетін, танитындардың бәрі осында, – енді өзіңді ізде! деп бұйырады шал. Кейіпкер айнаны жағалай келе жатып, есінде қалғаны бар, ұмытқаны бар барлық достаныстарын көреді. «Қатарларды жағалап кетіп барам. Мен өзімді не түрлі ұскинда ғана көрмедім екен?! Мен – тоқмейіл, мен – тоңмойын, мен – тоғышар, мен – сараң...» Осылайша кейіпкер бір айнадан мұның жер басып жүргенін көре алмайтын ағайындары барын біледі, бір айнадан кезінде қиянат жасаған адамдарын көрді, ал бір айна мұның бір кезде жасаған ұятты істерін көрсетуге жүзі шыдамай өзі ұялыс тапты. Енді мұны сүйкімді бейнеде көргісі келетін айнарлар қатарына жетеді. Ол жерде өзін жақсы адамның бейнесі ретінде көреді, бірақ шал, «ол сенің өзің емессің, өзің туралы түсінігің ғана» деп тоқтатады.

«– Бәрі жалған – деді Шал екі мың жылдық алыстан, көр түбінен жеткендей көмескі, сыз дауыспен. – Басқа тұрмақ, өзің туралы сенің өз түсінігің де - жалған. Сен - жоқсың мұнда!»

Кенет... дәл сол сәт арт жағымда Шал емес, суық жалтырап аяусыз Айна тұрғанын сездім. Жансыз сәулесі менің іші-сыртымды түк қалдырмай сүзіп, жарияға сұраусыз алып шыққысы келетін қатыбас, безбүйрек айна! Дүниедегі ең қорқынышты Өлі айна!» осылай суреттеген кейіпкер оның қасында жауларының қандай мейірімді екенін айтады. Шал оған артыңа қарасаң ақиқатты танысың дейді, бұл бұрылмайды, тастай қатып тұрып алады, айтқанына көндіре алмаған Шал жылап жібереді. «неге ешкім ақиқатты танығысы келмейді?» деп зар еңіреді. Екі дүниенің арасында сабылып жүрген еңбегі зая кеткен шал қанша жалынса да кейіпкер жібімейді. Ақыр соңында кейіпкер арт жағына қараған кезде Айна-шал тас еденге күл-парша болып күйреп түседі. (Өңгіменің оқиғасы мистика десек те, соңғы сөйлемдерден әлдебір астарды, қоғамға қатысты қыжылды байқар едік. «Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты жиналыс... Орындарынан тік тұрып, дүрілдете қол соққан жұрт ақырындап орындарына отырып жатыр. Үлкен кісі алдындағы судан бір ұрттап қойып, тамағын кенеп, сөзін жалғастыруға дайындалды. Шешеннің арт жағынан, тура қыр желкесінен жалт еткен суық айнаның сәулесін көзім шалып қалған сияқты...» деп аяқталады әңгіме). Өңгіменің мағынасы, әрине, қамшының сабындай делінетін қысқа ғұмырды ойын-күлкімен, уақытша қызықпен өткізбеу үшін нәпсіні ауыздықтап, дүниеден алшақтау керек дегенге саяды. Мистиканың көп құпиясының өзі айналып келгенде дүниенің құпиясына зер салу, мән беру, жаратылыстың жұмбақ күштерін мойындауға тіреледі.

Мистикалық сюжет – роман сюжеті ішінде пайда болатын дербес ядро, оның элементтері өзара иррационалды түрде тоғысып, әдетте байланысу, шарықтау шегіне жету және шешім табу сатылары бойымен түзіліп, ғажайып әлемді құрайды.

Ойлап қарасақ, адамды басқарушы – сана, адам ойы. Мистика адам санасындағы қорқыныш, үрей және қуаныш сезімінен қалыптасады. Мистиканы сананың өзгеріске ұшыраған көрінісі, бір формасы ретінде қарастыруға болады. Жазушылар адам бойындағы осындай сезімдерді түбегейлі әрқилы тәсілдер тұрғысынан шығармашылығында пайдалануда.

Қорытынды, тұжырымдар. Қорыта келгенде, мистика жанры келешекте кенже жанрлардың бірі болып қалмайды. Т.Әсемқұлов «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі заман тағдырын суреттеудегі тылсым мистикалық күш, Асқар Алтайдың «Түсік» әңгімесі мифомистикалық сарындағы, «Қабірші», «Казино», Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей» Айгүл Кемелбаеваның «Қоңыр қазы», Дәурен Қуаттың «Кірекей-Күнекей», Қойшыбек Мұбарактың «От ару», Мақсат Мәліктің «Үшінші әлемнің тұрғыны», Мадина Омарованың

«Күзгі бір кеште», «Жұмбақ» атты көркем туындылары арқылы қазіргі қазақ прозасы тенденциясында мистикалық әдістің психологиялық, діни-философиялық, мәдени тарихи тәсілдері мен адамзаттың әлемге деген қарым-қатынасының концептуальдық жүйесін көруге болады. Сонымен қатар қазақ жазушыларының шығармаларынан Еуропалық әдеби үлгіні, кейбір сюжет ұқсастықтарын байқауға болады. Әдебиеттанушы А.Байтұрсынұлы «Жер жүзіндегі жұрттардың тіліндегі шығармалар бір-біріне ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі, олар шыққан заманда халықтың бәрінен, бір ананың қолында өскен балалар сияқты, көргені, өнегесі, үлгісі бір болған» – деген екен.

Жалпы, мақала барысындағы тұжырым-талдаулар, қазақ прозасында мистикалық сипат өз арнасын кеңейтіп, қайта жаңғырып, жаңаша түрге ене бастағанын аңғартады. Келешекте мистиканы қажетсінетін оқырман, осы тақырыпқа қалам тартатын жазушылар көбейеді. Бұл бір жағынан, тылсымдығымен баураса, екінші жағынан, бізде мистикалық шығармаға өзек, тақырып боларлық қажетті дүниелер, мысалы, миф те, көне орындар да, аңыздар да жетерлік екендігімен байланысты.

A.Sh.Askarova

Turan University Astana

Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: nuraltyn2016@gmail.com

MYSTICISM IN KAZAKH AND FOREIGN PROSE

Abstract. *The article is devoted to the disclosure of the nature and essence of mysticism and the analysis of the features of its application in literary works of art. The study scientifically substantiates that the core of mysticism lies in the religious and worldview origins, analyzes and demonstrates mystical plots revealed in works of art.*

The work used the theory of relativity methods, analysis and synthesis, the theory of plot migration, the archetype of analytical psychology, the concept of the collective unconscious, such spiritual technologies as Sufism in Islam, Kabbalah and Hasidism in Judaism, Taoism in China, Zen in Buddhism were widely considered. The author, relying on these methodological and cognitive platforms, proved with specific examples the importance of mystical literature in human life, a positive influence in deepening the national worldview, and the combination of aesthetic taste.

The literary works of the mystical direction of Kazakh and foreign authors have been studied, the general features, origins and functions of mysticism have been determined.

The study of the connection between mysticism and literature, consideration of its artistic activity in the context of modern Kazakh prose is important for modern literary criticism. As society and literature develop, scientific thought also changes. The main goal of literary criticism is to examine the literary process, compare and draw scientific conclusions. The author's conclusions about the similarity of common thoughts in the concept of cognition of different nationalities are presented, that is, about the relocation of common plots,

Analyzed the following works embodying nature, character, psychology, the existence of the nation, the fate of man through mysticism: T. Abdik "Battlefield of Honor", "Right Hand", "Truth", M. Magauin's novel "Zharmak" and T. Nurmagambetov, "Klesh" by T. Shapai. "Letter", "Mirror Palace" and "Lake".

Also, specific examples illustrated the influence of the artistic approach to the works of foreign writers in the works of Kazakh and mysticism as a special way of understanding the world.

Keywords: *mistisi, mystic, mystical literature, plots, spiritual technology*

А.Ш.Аскарова
Университет Туран Астана
Нур-Султан, Қазақстан
E-mail: nuraltyn2016@gmail.com

МИСТИКА В КАЗАХСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. Раскрывая природу и сущность мистики, статья посвящена анализу особенностей его применения в литературных художественных произведениях. В исследовании научно обосновано, что ядро мистики лежит в религиозно-мировоззренческих истоках, проанализированы и продемонстрированы мистические сюжеты, раскрывающиеся в художественных произведениях.

Были использованы такие методы исследования, как метод теории относительности, анализа и синтеза, теории миграции сюжетов, архетип аналитической психологии, концепции коллективного бессознательного, широко рассмотрены такие духовные технологии, как суфизм в исламе, каббала и хасидизм в иудаизме, даосизм в Китае, дзен в буддизме. Опираясь на эти методико-познавательные платформы, автор на конкретных примерах доказал значение мистической литературы в жизни человека, положительное влияние в углублении национального мировоззрения, сочетании эстетического вкуса.

Исследовав литературные произведения мистического направления казахских и зарубежных авторов, определили общие черты, истоки и функции мистицизма.

Изучение связи мистики с литературой, рассмотрение его художественной деятельности в контексте современной казахской прозы имеет важное значение для современного литературоведения. Поскольку общество и литература развиваются, изменение научной мысли также закономерно. Основная цель литературоведения - рассмотреть литературный процесс, сравнить, сделать научные выводы. Представлен авторский вывод о сходстве общих мыслей в понятии познания разных национальностей, т. е., о перекочевке общих сюжетов.

Были проанализированы произведения Т. Абдика «Поле битвы чести», «Правая рука», «Истина», роман М. Магауина «Жармак» и Т. Нурмагамбетова, «Клеш» Т. Шапая. «Письмо», «Зеркальный дворец» и «Озерной» посредством приема мистики описывающие природу, характер, психологию, бытие нации, судьбу человека.

Также на конкретных примерах показаны влияние художественного приема произведений зарубежных писателей на казахские произведения и мистицизм как особый способ познания мира.

Ключевые слова: мистицизм, мистика, мистическая литература, сюжеты, духовные технологии

Информация об авторе:

Аскарова А. Ш., кандидат филологических наук, доцент университета Туран Астана, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: nuraltyn2016@gmail.com. ORCID: 0000-0001-8434-9610.

ӘДЕБИЕТ

[1] Шаршун С. Магический реализм. – Числа. 1932, № 6. С. 229.

[2] Roh F. Magic Realism: Post-Expressionism (1925) // L. P. Zamora, W. B. Faris (eds.), Magic Realism: Theory, History, Community, 1995, pp. 12-32.

[3] Аннемари Ш. Мир исламского мистицизма. – Алматы:Наука,1999. – 13 б.

- [4] Жирмунский В.М. Немецкий романтизм и современная мистика. СПб. 1914.
- [5] Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – Москва,1994.
- [6] Otto R. Das Heilige. Gotha 1926; West-Ostliche Mystik. – Gotha,1927.
- [7] Leuba J.H. The psychology of religious mysticism. – London, New York,1925.
- [8] Ostow M., Scharfenstein B. The need to believe. The psychology of religion. – New York,1954.
- [9] Аймұхамбет Ж. Миф. Мифология. Мифопоэтика. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.
- [10] Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Абзал-Ай, 2003. – 640 б.
- [11] Johann Goethe. Faust. Diogenes, 2018. pp. 378
- [12] Оскар Уайльд. Полное собрание сочинений: Т. 1-8 / - Москва : В.М. Саблин, 1905-1909. - 8 т.
- [13] Edmund Burke, The Works of The Right Honorable Edmund Burke. Volume VII (FC and J. Rivington), p. 141.
- 14 Hoffmann E.T.A. Klein Zaches genannt Zinnober. – Germania: Reclampp. 1985. pp. 150.
- 15 Мағауин М. Жармақ. – Прага, 2007. – 147 б.
- 16 Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. – 616 б.
- 17 Шапай Т. Жазу, Айна сарай, Көлдi әңгімелері. - Алматы: Жалын, 1998.- 480 б.
- 18 Фрейд З. Недовольство культурой. Избранное. В 2-х томах. Т. 2. М. 1990.
- 19 Henle P. Mysticism and semantics. // Philosophy of religion. New York. 1970.
- 20 Danto A.C. Mysticism and morality: oriental thought and moral philosophy. New York, London. 1972.
- 21 Gal e R. Mysticism and philosophy. // Philosophy of religion. New York. 1970.
- 22 Әсемқұлов Т. Бекторының қазынасы. <http://otuken.kz/>
- 23 Қуантайұлы Н. Қараөзек. – Алматы: Қаламгер баспа үйі, 2013. – 372 б.
- 24 Алтай А. Түсік, Қабірші, Казино әңгімелері// <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/1/2017/11/12/902994829c3a77595dc216b80bb102f5.pdf&ln=kz>

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Шаршун С. Магический реализм. – Числа. 1932, № 6. С. 229.
- [2] Roh F. Magic Realism: Post-Expressionism (1925) // L. P. Zamora, W. B. Faris (eds.), Magical Realism: Theory, History, Community, 1995, pp. 12-32.
- [3] Аннемари Ш. Мир исламского мистицизма. – Алматы:Наука,1999. – 13 б.
- [4] Жирмунский В.М. Немецкий романтизм и современная мистика. СПб. 1914.
- [5] Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – Москва,1994.
- [6] Otto R. Das Heilige. Gotha 1926; West-Ostliche Mystik. – Gotha,1927.
- [7] Leuba J.H. The psychology of religious mysticism. – London, New York,1925.
- [8] Ostow M., Scharfenstein B. The need to believe. The psychology of religion. – New York,1954.
- [9] Аймұхамбет Ж. Миф. Мифология. Мифопоэтика. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.
- [10] Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Абзал-Ай, 2003. – 640 б.
- [11] Johann Goethe. Faust. Diogenes, 2018. pp. 378
- [12] Оскар Уайльд. Полное собрание сочинений: Т. 1-8 / - Москва : В.М. Саблин, 1905-1909. - 8 т.
- [13] Edmund Burke, The Works of The Right Honorable Edmund Burke. Volume VII (FC and J. Rivington, 1815), p. 141.
- [14] Hoffmann E.T.A. Klein Zaches genannt Zinnober. – Germania: Reclampp. 1985. pp. 150.
- [15] Мағауин М. Жармақ. – Прага, 2007. – 147 б.
- [16] Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. – 616 б.
- [17] Шапай Т. Жазу, Айна сарай, Көлдi әңгімелері. - Алматы: Жалын, 1998.- 480 б.
- [18] Фрейд З. Недовольство культурой. Избранное. В 2-х томах. Т. 2. М. 1990.
- [19] Henle P. Mysticism and semantics. // Philosophy of religion. New York. 1970.
- [20] Danto A.C. Mysticism and morality: oriental thought and moral philosophy. New York, London. 1972.
- [21] Gal e R. Mysticism and philosophy. // Philosophy of religion. New York. 1970.
- [22] Әсемқұлов Т. Бекторының қазынасы. <http://otuken.kz/>
- [23] Қуантайұлы Н. Қараөзек. – Алматы: Қаламгер баспа үйі, 2013. - 372 б.

[24] Алтай А. Түсік, Қабірші, Казино әңгімелері// <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/1/2017/11/12/902994829c3a77595dc216b80bb102f5.pdf&ln=kz>

REFERENCES

- [1] Sharhsun C. (1932) Magizeskii realism [Magical Realism] Zisla (in Russian)
- [2] Roh F. (1995) Magic Realism: L. P. Zamora, W. B. Faris (eds.), Magical Realism: Theory, History, Community, Post-Expressionism
- [3] Annemari Sh. (1999) Mir Islamicogo Mysticism] [The World of Islamic Mysticism]Nauka (in Russian)
- [4] Zhirmynski B.M. (1914) Nemezki romanzizm I sovremennai mistika [German Romanticism and modern Mysticism]. SPb (in Russian)
- [5] Dzheims U. (1994) Mnogoobrazie riligioznogo opyta. [Diversity of religious experience] (in Russian)
- [6] Otto R.(1927) Das Heilige. West-Ostliche Mystik. Gotha.
- [7] Leuba J.H. (1925)The psychology of religious mysticism.
- [8] Ostow M., Scharfenstein B.(1954) The need to believe. The psychology of religion.
- [9] Aimuhambet Zh.(2016) Mif. Mifhology. Mifohopoetics [Myth. Mythology. Mythopoetics] Foliant (in Kazakh)
- [10] Baityrsynyly A. (2003) Adebiet tanytkysh [Literature guide] Abzal-ai (in Kazakh)
- [11] Johann Goethe. (2018) Faust. Diogenes.
- [12] Ockar Uaid. (1909) Pole cobranie cozinenie [The Complete Works] B.Cablin (in Russian)
- [13] Edmund Burke. (1815) The Works of The Right Honorable Edmund Burke. FC and J. Rivington.
- [14] Hoffmann E.T.A.(1985) Klein Zaches genannt Zinnober. Reclampp.
- [15] Magauin M. Zharmak.– Prague, 2007. - 147 p.
- [16] Abdikyly T. (2012) Parasat maidani [The field of reason] Raritet (in Kazakh)
- [17] Shapai T. (1998) Zhazy, Aina sarai, Koldi [Writing, Mirror Palace, Lake] Zhalyn (in Kazakh)
- [18] Freud S. Dissatisfaction with culture. Favorites. In 2 volumes. T. 2. M. 1990.
- [19] Henle P. (1970) Mysticism and semantics. // Philosophy of religion.
- [20] Danto A.C. (1972) Mysticism and morality: oriental thought and moral philosophy.
- [21] Gal e R. (1970) Mysticism and philosophy. Philosophy of religion.
- [22] Asemkylov T. Bektorinun kazynasu [Vector's treasure] <http://otuken.kz/>(in Kazakh)
- [23] Kyantaiyly H. (2013) Karaozek [Karaozek] Kalamger (in Kazakh)
- [24] Altai A. Tysik, Kabirshi, Kasino angimeleri [Abortion, Graveyard, Casino] // <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/1/2017/11/12/902994829c3a77595dc216b80bb102f5.pdf&ln=kz> (in Kazakh)

FTAMP 18.07.41

Тұрмағамбетова Б.Ж.
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау, Қазақстан
E-mail: bakyt_tur.zhol@mail.ru
ORCID: 0000-0002-2391-6922

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҒҰРЫП ӘНДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫС АЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Қазақ музыка мәдениетінің бастау алар қайнары оның көне ғұрыптық фольклоры. Ғасырлардан келе жатқан музыка үлгілері (бақсы сарындары, магиялық сарындар, топтық орындалған бәдік, күләпсан және басқалары), одан кейінгі замандағы тұрмыстық жанрдағы халықтық қара өлеңдер мен қарапайым лирикалық әндер қатар, бір-біріне ықпал ете отырып дамыды. Әрине, қара өлең мен классикалық үлгідегі лирикалық әндердің өзара әсерін олардың белгілі бір дәуірде қайсысының басым дамығандығын хронологиялық жағынан аражігін ажыратып алу арнайы қарастырылатын бөлек мәселе. Осы тұрмыстық лирикалық әндердің негізінде XIX ғасырда ауызекі орындаушылық өнер, яғни авторлық шығармашылық шырқау шыңына жеткені белгілі. Музыкатану саласында бәрінің қайнары саналатын, көне ғұрыптық үлгілерді зерттеу, оларға жан-жақты үңілу төл руханиятымыздың көне қабаттарында жатқан әуеннің қыр-сырларын түсінуге, олардың бүгінгі трансформациясын түсінуге көмектеседі.

Мақалада музыкалық фольклордың өткені мен қазіргі өмір сүру заңдылықтарын игеру мақсатымен жасалған экспедицияда Орынбор жеріндегі қазақтардың үлкен буынында сақталған бірқатар мәліметтер жиналып ұсынылады. Онымен бірге жер-су аттарының топономиясы туралы тарихи, мәдени маңызы жоғары деректердің бір парасы беріледі.

Зерттемеде авторлар өңірде 90-шы жылдарға дейін қарапайым халық арасындағы өлең жазу дәстүрі аясында туған – қара өлеңдер, бір-бірімен амандасу, өзін таныстыру, сәлем айту, хат-өлеңдер түрлерінің арасынан сыңсу үлгілеріне тоқталады. Қазақтың көне дәстүрін ұстанған үлкен буын өкілдерімен кездесу барысында жазылған қыз ұзату тойындағы бірқатар салт-дәстүрлер баяндалады. Жиналған үлгілер арасындағы «Ұзатылған қыздың өлеңі», «Көрісу», «Ұзатылар қыздың танысып жүріп айтқаны» және т.б. әндерді талдай келе, шекаралас жатқан батыс аймағының сыңсуларының «жыр» өлшеміндегі музыкалық-поэтикалық формасымен және қыздың ұзату тойына дейінгі танысу әндерінің негізінен 11-буындық «қара өлең» формасымен ұқсастықтар айқындалды. Салыстырмалы түрде талдау барысында еліміздің Орынбормен шекаралас батыс өңірінің сыңсуларында, жалпы ғұрыптық әндерінде (түрлі ладтық құрылымдарда) кездесетін III-IV-V; II-III-IV немесе I-II-III басқыштар мотивтері Ресей үлгілерінде сирек қолданылатындығы дәйектеледі.

Сол секілді ғұрыптық үлгілердің тағы бір түрі – бәдік өлең турал қысқаша ақпарат беріледі. Салт бойынша бәдікшілер тобымен бірге өлеңдетіп ауруды емдеген, мал ауруын жандыға, жансыз нәрсеген көшіретініне сенген. Ресей жерінде бәдік үлгілері сирек табылғандықтан, бізге жеткен бәдік шумақтары ғана дерек ретінде ұсынылды.

Түйін сөздер: шетел қазақтары, сыңсу, жоқтау, дәстүр, ұзату тойы, ғұрып, қыз тақиясы,

тұрмыстық ән, бәдік, желгілікті ерекшелік.

Кіріспе. Соңғы жылдардың көрсеткіші бойынша Ресей Федерациясының Орынбор облысында қазақтар саны жағынан Астрахань облысынан кейінгі орында тұр. Мұндағы қандастардың аға буыны мен орта буыны өзінің төл руханиятын, ана тілі мен салт-дәстүрін әлі күнге дейін сақтауда. Тәуелсіздік кезеңінде еліміздің алғашқы астанасы Орынборға басқа ғылым салаларының мамандары бірнеше рет экспедиция жасады. Осыдан он жылдай бұрын М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми музыкалық-фольклорлық экспедициясында ондағы қандастардың музыка мәдениеті туралы ақпарат пен фольклоры кешенді түрде жиналды. Қазақтар шоғырлана мекендеген Ново-Орск, Адамовский, Домбаровский, Светлинский, Соль-Илецк, Ясенский аудандарының орталықтары мен Елизаветинский, Жарлинский, Комсомольский, Жасай, Крыловка, Чапаевка, Естеміс, Озерное, Краснощеково, Тамар-Уткульский, Боевогорск, Трудовое және т.б. селоларынан ауызекі сақталған фольклор мен құнды музыкалық үлгілер ұнтаспаға түсті. Өңірдегі көптеген көне үлгілер, қазіргі заман авторлық әндер жеке, фольклорлық орындауда және вокалдық ансамбльдің репертуарларынан жазылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. 2012 жылы жасалған Ресейдің Самара, Саратов, Астрахань облыстарымен салыстырмалы қарағанда ерекшелігі, мұнда домбырамен сүйемелдеп орындаушылық жақсы сақталыпты (қазіргі заман әндері, халық термелері, беташарлар, т.б.). Әсіресе үйлену тойындағы беташарларда, үлкен буынмен жастар арасында аспапта орындаушылық сабақтастығы кең таралмағанмен, айтарлықтай дәрежеде жалғастығын табуда. Орынборлықтардың ақпаратына қарағанда үзілмеген дәстүрдің бірі осы беташар салты болып табылады. Отандық музыкатануда ғұрыптық фольклордың аймақтық ерекшеліктеріне арналған, зерттеушілердің әртүрлі аспектілерде қарастырған еңбектері бар. Атап айтар болсақ, Б.Ерзакович, Т.Бекхожина, Қ.Жүзбасов, А.Темірбекова, А.Байгаскина, Б.Кокумбаева, Г.Бәйтенова және т.б. ғалымдардың іргелі-ғылыми кітаптары. Осы жұмыстарға сүйене отырып, ғұрыптық фольклордың өткені мен бүгінге жеткен, қазіргі кезде қолданыс аясы салыстырмалы, музыкалық-поэтикалық, ғылыми-теориялық тұрғыдан талданды.

Зерттеу нәтижелері. Жергілікті қазақтардың жадында жыр-термелерден үзінділер, Ұлы Отан соғысы кезінде шыққан сағыныш әндер, бесік жырлары мен сыңсулардың құнды түрлері, жоқтау үлгілері әлі бар. Сонымен бірге қара өлеңдер, 90-шы жылдарға дейін қарапайым халық арасындағы өлең жазу дәстүрі аясында туған - бір-бірімен, амандасу, өзін таныстыру, сәлем айту, хат-өлеңдер түрлері де таспаға түсірілді. Аймақ қазақтарының тұрмыс-тіршілігі, бүгінгі тынысы туралы экспедиция құрамында болған фольклоршы Д.Жақан былай дейді: «Өзге тілдің үстемдігінде өмір сүріп жатқан өңір қазақтарындағы дәстүрлі руханияттың тұтастығы бала тәрбиелеу, қыз ұзату, келін түсіру, аруақты құрметтеу сынды өте көне ырым-салттар мен кейінгі әдет-нормалардың сабақтастығынан көрінеді. Орынборлық қазақтарда ата-баба аруағын қастерлеу, әріден келе жатқан ізгі салт-дәстүрлердің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына мүмкіндігінше мән беріп, қадағалау анық байқалады. Туған топырағының әрбір тауы мен тасын, жері мен суын қадірлеп отырған жұрттың арасында сақталған «Қыз әулие», «Бөкебай жары», «Киелі тас», «Жылан тау», «Түйе тау», «Намазтау», тағы басқа жерлердің атауына қатысты топономикалық аңыздар бір шоғыр. Кей жер-су аттарының пайда болуын тарихи тұлғалармен, мәселен, «Орыс кескен», «Бауыздау» деген жер аттары Кенесарының жорығына қатысты әңгімеленіп, оның жауларын бауыздап, сүндетке отырғызу оқиғаларымен байланыстырылады. Біз пікірлескен үлкен-кішінің әрқайсысы өздері айтқан әңгімелерді, сақтаған мұраларды, ұстанған салт-дәстүрлерін ерекше бағалайды, оның ұлттық құндылығына сенеді» (Жақан, 255).

Отандық музыкатану саласында ғұрыптық үлгілердің жергілікті ерекшеліктеріне арналған еңбектердің бірі Т.Бекхожинаның «Старинный свадебный цикл казахского народа» мақаласында құда түсу кәделері, той салтанаты мен онда айтылатын әндер, ұлттық ойындар мен жаңа заман үйлену тойының жағдайы Шығыс Қазақстан, Семей, Жамбыл, Орал облыстарынан жинақталған материалдар негізінде қарастырылады. Автор үйлену тойы әндері туралы Қарақалпақ АССР, Ресейдің Орынбор облысы мен Қазақстанның Орал бөлігінде жар-жар әнінің кездеспеуі туралы, қалыңдықтың арыз өлеңі мен қоштасу әніне тоқталып, ер адамдардың мұндай ән айтпайтындығы туралы мәлімет береді (Бекхожина, 35).

Әндерге талдау жасағанда ғұрыптық фольклордың ішіндегі үйлену тойы әндері аға буынның, орта буынның жадында ең жақсы сақталған суырыпсалма өлең түрінің бірі екендігі анықталып отыр. Орынбор қазақтарын он тоғызыншы ғасыр басында зерттеген А.И.Левшиннің жазып қалдырған деректеріне қарағанда кіші жүз қазақтарында танысуға баратын қалыңдықты кілемге отырғызып, көтеріп алып жүріп аралату дәстүрі болған. Бұл деректі Орынбор аймағына этнографиялық экспедиция жасаған зерттеушілер: «Мұны жергілікті кәрі құлақ қарттар да қуаттайды. Аулымен қоштасу кезінде қыз алдын ала дайындап жаттап алған өлеңдерін мұңды әнге салып сыңсу айтады» – деп бекітеді (Ескекбаев, Төлеубаев, 79).

Сыңсу (көрісу) әндері әдет-ғұрып үлгілерінің арасындағы әлеуметтік сипаты мол, айтар ойы анық, айыптар объектісі айқын өлеңдердің бірі болып табылады. Аймақтағы аға буын және орта буын өкілдерінен сыңсулардың көне, құндылығы жоғары үлгілері таспаға түсті. Қазақтардың жадында жақсы сақталған сыңсуларды (жергілікті қазақтар «көрісу» дейді) информаторлар ұзатылған кезде өз жандарынан шығарған. «Сыңсудың басты қызметі қыздың елімен, жерімен қоштасуы болғанмен. Қыз осы тұста өзінің балалық бал дәуренімен де қоштасады. Бұл – қыздың тақиясымен қоштасуы (тақияның орнына сәукеле, кимешек киіп немесе жаулық жабылады), төрімен, ақ босағасымен, маңдайшасымен қоштасудан көрінеді. Тақия – қыз дәуреннің символы болса, төр мен босаға – туған үйдің символы» (Бабалар сөзі, 24).

Мәселен, Елизаветинский селосының тұрғыны Алтынбике Кушаева ұзату салты туралы жас уақытында көрген естеліктерімен былай бөлісті. «Бұрын үш жылсыз төркінімізге бармадық. Мен сүйгеніме қосылдым. Жалпы қыздар ата салты бойынша атастырылып ұзатылатын. Үйінен шығарда босағаны ұстап айрылмай жылайтын, өлеңдетіп босағамен қоштасатын. Қызды таныстыруға шақыратын, аға-жеңгелеріміз апаратын, қоштасатын, сол кезде де айттық, қазір бәрі ұмытылды. Туғандары шығарып салып тұрғанда бәрін құшақтап, жүріп айтылатын. Бетіміз ашылмаған соң басымызға орамал салып, арбаға отырғызып жіберетін. Жігіт үйіне түскенде жеңгелер шымылдықты алып шығып, келіншекті үйге кіргізіп, бетін ашқанша шымылдықтың артында отырады». Информатор «Апекем келді қасыма, Бөкебай салды басыма» деп басталатын үлгіні орындады. Ал Б.Несіпбаеваның сыңсуында «Жеңешем келді қасыма, Шәлі-ау салды басыма» деген жолдар бар.

Адамовский ауданы тұрғыны Б.Несіпбаева он жетіге толғанда ескінің жолымен, көңілі қаламаған жігітке тұрмыс құрғанын айтып, өзі ұзатылғанда айтқан «Көрісуді» орындады. «Көрісуге» көңілі сүймегеніне кетіп бара жатып екі шумағына ертеде қайтыс болған анасының жоқтығын да қосқан, үзінді:

Көрісу

(a¹-f¹)

Ұстазды, мұңды $\text{♩} = 120$ арыл. Б.Несіпбаева
 нот. түс. Б.Тұрмағамбетова

1. Те-бе-тей ки-шім тең-ге-леп,
Жү-рү-шім(ке-шім) ер-ке-леп.
Ер-ке-лі-гім ба-сы-лар
Үй-кәм бір шай-дай а-шы-лар.

Қазақ салты бойынша қызды ұзатар алдында ол туысқандарын жағалап, «танысады». «Өр үйге барған сайын қыз сыңсып жылап, мұңын шағады, өз кезегінде оған жұбату айтылады. ... Міне, осы кезеңде қыз үй сыртынан дауыс салып, өз мұңын шағып, өлеңдете жылап келеді» [5, 92-б.]. Бұл мағынадағы сыңсуды Новоорск поселкесінің тұрғыны Айжамал Садықова халықтық «Ақ Жайық» әнінің әуенімен орындады. А.Садықова «Ұзатылатын қыз танысып жүргенде айтатын ән» деп орындаған әні:

Не мұңдық дүниеде қыз-ау мұңдық,
Арқанға байлап қойған бұзау мұңдық.
Не дейін мұңдық демей, қызды-ай мұңдық,
Кеш жатып, ерте тұрып ашар түндік.

Орск қаласының тұрғыны Күләш Балжанова әжесі Ұ.Бижанованың орындаған бірнеше өлеңдерін 1985 жылы дәптерге түсірген. Онда «Ұзатылған қыздың өлеңі» деген мына өлең бар:

Шүп-шұбар шымылдығым, көрпем барша,
Желіге байлағаным сексен нарша.
Әжекем мені тастап кете қойса,
Жылаймын от басында балаларша.
Қош аман бол, ауылым өскен жерім,
Нар жетелеп жайлауға көшкен жерім.
Мендей қылып жасаған жаратпасын,
Бақытты бол кейінгі өскендерің.
Көксауыр кидім кебіс, өкшем қарыс,
Аяғым бозжорға аттай бастым шалыс.
Құдай-ай ұл болмадым, қыз болдым деп,
Аллаға осыншама еттім налыс.

Сыңсу миұнды әндер болғандықтан ата салтына көнген, тағдырға мойынсұнған қыз ет жақын туыстарымен жеке-жеке көріседі. Соңында, айырылысу сәті жеткенде ол көңіліндегі шын сырды жасыра алмай өлең жолдарымен ағытады. Адамовский поселкесінің тұрғыны Бақыт Несіпбаева он жетіге толғанда ескінің жолымен, көңілі қаламаған жігітке ұзатқанын айтып, өзі ұзатылғанда айтқан «Көрісуді» орындады. «Көрісте» сүймегеніне кетіп бара жатып екі шумағына ертеде қайтыс болған анасының жоқтығын да қосқан, үзінді:

Жүк жинадым теңкелеп
Жүруші едім еркелеп
Еркелігім басылар,
Ұйқым бір шайдай ашылар.
Ұзын-ау, ұзын қызыл жол

Ұзын жол барар Орынбор.
 Осы көптің ішінде
 Болмады менің шешем сор.
 Жеңешем келді қасыма
 Шәлі-ау салды басыма.
 Он жеті жасқа келгенде
 Көрсеткен қызығың осы ма.

Сондай-ақ, Домбаровский ауданы Жарлы ауылының тұрғыны Мәрия Рахметова (1940) орындап берген «Көрісу» мазмұны кең ауқымды, сирек ұшырасатын үлгі. М.Рахметова әңгімесінде: «Он алты жасымда тұрмысқа шықтым. Кезінде өз ауылымнан шығып, келесі ауылға жеткенше көрісу айтқанда бәрі таң қалды. Босағаны ұстап тұрып айта бергесін, ағам көтеріп арбаға салды, сосын арбадан түсе алмайсың ғой. Арбаға мінген соң қыз артына қарамайтын ырым бар» – деп, 14 шумақтан тұратын сыңсуын орындап берді. Мәтінде «Әжесіне», «Анасына», «Нағашы атасына», «Ағасына», «Жездесіне», «Жеңешесіне», «Ауылға», «Бауырына», «Нағашысына», «Кұрбысына» қаратып шығарған шумақтар бар. Мұндағы алғашқы төрт шумақтың әрдайым жаңа мелотармақтармен толығып отыруы оның суырып салма сипатынан да, орындаушының ерекше қабілетінен де. Мәселен, алғашқы шумақ төрт түрлі музыкалық фразадан (авсд) құралса, келесі шумағы вариациялана жаңа жолға ие болады – a1v1e2, үшіншісінде мүлдем жаңа мелотармақтар пайда болса (жзик), төртінші шумақта алдыңғы кездескен жолдардың жаңаша комбинациясы пайда болады.

Ясный қаласы тұрғыны А.Жиентаева суырып салма ақын, әнші. Оның орындаған үлгісінде өзінің тұрмыс құрған жасы да айтылады:

Өзі жарық көк шықты
 Қызғалдақ деген шөп шықты.
 Он сегіз жасқа келгенде,
 Күйеуге берем деген сөз шықты.
 Ақ түйеге жүк арттым
 Ақ бөкебай шұбалттым
 Айналайын анажан
 Ақ сүтінді ағарттым

А.Садықова жазғызған «Көрісу» үлгісінің әуені алдыңғы үлгілерге ұқсас. Фригийлік ладында, диапазоны шағын. Көрісуді орындаған информатордың төрт шумағы бір-бірін дәл қайталамайды. Алғашқысы екі түрлі мелотармақ болса (ав), екіншісі жаңа әуендік фразамен толыққан – a1сдв, үшінші шумақ біріншіні өзгеріспен қайталайды – a1v2, соңғы шумақта жаңа әуендік мелотармақ пайда болады – a1ea2в3.

Өлкедегі сыңсулардың музыкалық құрылымы 7-8-буынды, лады эолийлік және фригийлік. Каденциясы II басқыш арқылы тірек тонмен аяқталады. Олардың арасында қара өлең мен жыр құрылымдарының бірге келетін түрлері бар. Мәселен, Чапаевка селосының тұрғыны 97 жасар Несібелді Сәбденова орындаған «Көрісуде»:

Оң жағында әкемнің бөркім қалды
 Жүрегін бұрынғыдай еркім қалды.
 Басыма ақ орамал түскеннен соң,
 Мұңайып, төмен қарап бақытым тайды
 Сұрасаң оң жағымда бөркім қалды
 Үйімде жайнаңдаған еркім қалды.
 Бітірдің шай, секерді дейтін әжем
 Шай, секер енді өзіңе еркін қалды.

Шығармаларды талдау барысында диапазондарының шағын квинта-секста интервалы аралығында екендігі айқындалды. Сыңсулар минорлық дыбыс жүйесіндегі эолийлік, фригийлік ладтарында. Қысқа әуендік фразалардан құрылған композициясында белгілі бір түр басым емес, өзара тең дәрежеде кездеседі: екі түрлі мелотармақтан тұратын форма (ав), бұдан кейін – үш түрлі жолдан құралатын (авсв, авас) және суырыпсалма дәстүріне сай қостармақтың келесі шумақтарда вариацияланып келуімен бірге шумақтардың жаңа мелотармақтармен толығып отыруы.

Елімізде сирек ұшырайтын төрт-бес түрлі әуендік тармақты үлгілер орынборлық шығармалардың арасында кездесті. Сыңсулардың бойында, көбінесе тармақ соңында II б. тірек тондар рөлін атқарады. Шағын дыбыс көлеміндегі шығармалар негізінен V б. Бірнеше рет қайталана басталып, әуендік қозғалысы толқынды болып келеді.

Өлке сыңсуларының (көрісулердің) музыкалық-поэтикалық формасы 7-8-буындық жыр өлшемінде болса, қыздың ұзату тойына дейінгі танысу әндері негізінен 11-буындық қара өлең формасында. Еліміздің батыс өлкесінің үлгілерін талдау барысында Орал жері мен Орынбор облыстарының көрісулері негізінен 11-буынды болып келетіндігімен ерекшеленетіндігі ескерілді. Мысалы, осы өңірден алғаш нотаға түскен әндердің бірі, Бөкей губерниясынан жазылған сыңсудың әуендік даму барысына қарап оның он бір буынды тармақтан тұратыны және оның AA1 құрылымы байқалды. Бұл тұжырымымыз дәлелді болуы үшін ноталық мәтінге 11-буындық өлең сөзі сәйкестендірілді. Бұл «Қоштасу әні (I)» А.Затаевичтің «1000 ән» жинағынан алынды.

Медленно и жалобно $\text{♩} = 84$ 1000, №390. Бөкей губерни.

Ақ қой- ласқ ан - лшк-ан-шяк ай, кір бо-ла - ды, Ақ кө - кем мен кеткен оңқ ай, не бо - ла-ды - ай. —

Мұндағы терция көлеміндегі екінші бунақ әуенінің қайталануы (ре-фа-ми-ре) мен тармақ соңындағы ферматалы II төмендетілген басқыш аймақ музыкалық фольклорына тән құбылыс. Эолийлік ладындағы үлгі III-IV-V б. мотивімен басталуы аймақтың қоштасу әндерінде өте жиі кездеседі. Көрісулерде қашықтықтағы үштондық тармақ басында немесе соңында (ми – си-бемоль) төменге бағытталған қозғалыста кездеседі.

Аталған облыстарда қалыңдық әндерінің осындай иірімді әуезбен келуі жергілікті өзгешеліктердің бірі болып саналады. Сондай-ақ өлкеде локальді ерекшелік болып сипатталатын речитативтілік мәнер мен бунақтың, әсіресе, I басқыштың бір дыбыста бірнеше рет қайталануы өте көп болса, Орынбор облысы, Ақтөбе және Бөкей губерниясынан жиналған қыздың қоштасуларында ол сипаттар жоқ. Бұл тәсілдерді 2008 жылы А.В.Затаевичтің «500 ән» жинағының өлең мәтінімен жарық көрген нұсқасындағы № 78, 444 үлгілерінен де көруге болады.

Салыстырмалы түрде талдау барысында еліміздің Орынбормен шекаралас батыс өңірінің сыңсуларында, жалпы ғұрыптық әндерінде (түрлі ладтық құрылымдарда) кездесетін III-IV-V; II-III-IV немесе I-II-III басқыштар мотивтері Ресей үлгілерінде сирек қолданылады. Тағы бір ерекшелігі, ресейлік үлгілерде көмекші етістіктердің немесе ай, ау, ей секілді кіріспе буындардың бунақтар арасында пайда болып, қалыпты 7-8-буындықты кеңейтетін тәсілдері өте сирек. Негізінен бунақ соңында жүретін кіріспе буындар тармақтың соңғы буынымен, ондағы дауысты дыбыспен бірігіп эллизияға ұшырап, жұтылып, буын санын өзгеріске ұшыратпайды.

Бәдік. Музыкатану саласының ғұрыптық музыкалық фольклорындағы ең көне сарындарға бақсы сарындары, бәдік, күләпсан жатады. Ғұрыптық музыкалық фольклор жанрларына

тоқтағанда алдымен ХХ ғасырда жеке адамдардың дәптерінде сақталып, бізге жеткен бәдік шумақтарына назар аударалық. Салт бойынша бәдік айтушылар өлеңмен ауруды емдеген, мал ауруын жандыға, жансыз нәрсеген көшіретініне сенген. «Қазақтың бәдік өткеру салты кезіндегі шулау, сабалау, мата жабу, өлеңді орындау жолдарының барлығын да жеке орындаушылар емес, топ, ұжым жүргізген. Бұл – бәдік өткізу ғұрпының көне замандардан, яки профессионал тұлғалар әлі бөлініп шықпай тұрған кезеңдерден қалған құбылыс екенінің жарқын белгісі. Көшіру ғұрпының әлемдік фольклорда кездесуі: басқа адамға көшіру, жан-жануарға көшіру, жансыз заттарға көшіру түрінде жолықса, бәдікте соның үшеуі де көрініс тапқан» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 194). Отандық музыкатану саласында бәдік әуенінің оншақты нұсқасы ғана жетіп отыр. Бұл көнерген, қолданыстан шығып қалған өлеңдер жалпы ғылымда ғұрыптық әндердің арасындағы ең сирек жиналған түрлер болып табылады. Орынбор экспедициясынан бәдік өлеңінің бір үлгісі ғана жетті. Ол он бір шумақ «Бәдікті» немересіне жазғызған Ұмсын Бижанова (1900-1985). Мұндағы бастапқы үш шумақ ескі дүниетаным бойынша малдың ауруын басқа нәрсеге көшіруге жиылған көпшіліктің бәдікке кіріспесі іспеттес айтылады. Бәдікшілер алдымен түйедегі аурудың орнын анықтап алмақ болғандай өлеңдетеді, мысалы:

Бәдігі бұл түйенің басында еді
Айтқаным менің өлең жасымда еді.
Бәдікті үш күн айтсам көшірермін
Ауылы алыс емес, қасында еді.

Төртінші шумақтан бастап «Әй, бәдік» деп ауру иесіне қаратылып басталатын шумақтар жүреді, мысалы:

Ай, бәдік, көшер болсаң туған айға
Жылжыған жылқы ішінде жорға тайға.
Таппасаң онан жайлау мен айтайын
Жылжыған су бетінде қоғажайға.

Әуенсіз жетіп отырған бұл үлгіден жалпы орынборлық қазақтардың өмірінде ХХ ғасырда бәдік айтылғандығы аңғарылады. Мазмұнына қарап топшылағанда өлең айтушылар үш күн бойы көпшілік болып ауруды көшіруге әрекет жасаған.

Қорытынды. Қорыта келе, бұрыннан жинақтарда ноталары жарияланған Орынбор және онымен көршілес жатқан батыс аймағының сыңсулары мен соңғы жылдары жүргізілген экспедицияда жазылған, нотаға түсіріліп, ғылыми айналымға енген қалыңдық әндері жүйеленіп, музыкалық-поэтикалық тұрғыдан талданды. Мақалада ресейлік қазақтардың аға буынында сақталып келген сыңсулар мен тың ақпараттар аалғаш рет ұсынылды.

Отандық музыка контекстінде және батыс аймақтық үлгілермен салыстырылды. Жалпыәтностың бөлігі орынборлық қандастардың ғұрыптық сыңсулары өлкемен шекаралас жатқан батыс аймағының сыңуларымен ортақ нышандарға ие бола тұра музыкалық-теориялық талдау көрсеткендей олар бірқатар өзіндік сипатқа ие. Ал бәдік үлгілері әуенімен жазылмағандықтан оның мәтіні ғана мазмұндық тұрғыдан талданды.

Зерттеудің құндылығы. Бұл ғылыми зерттеме Қазақстанның батыс аймағымен шекаралас жатқан шетелдің қазақтардың, шығу тегі жағынан кіші жүздің Байұлы қазақтарының ғұрыптық музыкалық фольклорын тереңірек тануға мүмкіндік берді. Зерттеме нәтижесінде нотаға түскен сыңсулар Түркия қазақтарының осындай үлгілерімен салыстырыла талданып, жаһандану кезеңіндегі ұлттық мұраның сақталуы мен трансформациялануын түсінуге көмектесті. Отандық музыкатану мен фольклортану саласына үлес қосты.

Турмагамбетова Б.Ж.

доцент Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Атырау, Казахстан

E-mail: bakyt_tur.zhol@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ОБРЯДОВЫХ ПЕСЕН ЗАРУБЕЖНЫХ КАЗАХОВ

Аннотация. Главным источником казахской музыкальной культуры является ее древний обрядовый фольклор. Известно, что в XIX веке устная исполнительская культура достигла своего пика на основе образцов музыки из веков, народных кара өлең, простых лирических песен позднего времени. Изучение обрядовых образцов и всестороннее исследование позволяет понять тонкости мелодии, лежащей в древних слоях нашей духовной культуры.

В статье собран ряд сведений, собранных в экспедиции, хранящихся в старшем поколении казахов оренбургской земли. Вместе с ним даются данные о топономии, имеющие высокую историческую, культурную значимость. В исследовании приводятся данные, сохранившиеся в регионе до 90-х годов среди населения (в рамках традиции написания стихов) – кара өлең, амандасу, сәлем айту - приветствия друг другу, письма-стихи, среди которых можно выделить образцы сынсу.

В ходе встречи с представителями старшего поколения, которые следовали древним казахским традициям, было изложено ряд традиций и обычаев праздника қыз ұзату. Анализируя среди собранных образцов песни «Ұзатқан қыздың өлеңі», «Көрісу», «Ұзатылар қыздың танысып жүріп айтқаны» и др., были выявлены сходства с музыкально-поэтической формой «жыр» сопредельных западных регионов и в основном с 11-слоговой формой «кара өлең». В ходе сравнительного анализа было выявлено, что в оренбургских редко используются мотивы (в различных ладовых структурах) III-IV-V; II-III-IV или I-II-III ступеней, встречающиеся в песнях невесты, обрядовых песнях Западного региона Казахстана, граничащих с Оренбургом.

Также была предоставлена краткая информация о другом типе ритуальных образцов – бадик. По обычаю вместе с группой сельчане лечили болезнь домашнего животного, верили, что с песней перенесет болезнь на живой предмет или неодушевленный предмет. Так как образцы бадик из российских казахов были обнаружены редко, был анализирован поэтический текст.

Ключевые слова: казахи зарубежья, прощальные песни невесты, песни-плачи, традиция, песни проводы невесты, обычай, бытовое пение, бадик, локальные особенности.

Turmagambetova B.Zh.

Candidate of art History, Atyrau University named after K.Dosmukhamedov

Atyrau, Kazakhstan

E-mail: bakyt_tur.zhol@mail.ru

MODERN APPLICATION OF FOLK SONGS OF FOREIGN KAZAKHS

Abstract. The main source of Kazakh musical culture is its ancient ritual folklore. It is known that in the XIX century, the oral performing culture reached its peak on the basis of samples of music from the centuries, folk kara olen, simple lyrical songs of the late time. The study of ritual patterns and comprehensive research allows us to understand the subtleties of the melody that lies in the ancient layers of our spiritual culture.

The article contains a number of information collected during the expedition, stored in the older generation of Kazakhs of the Orenburg land. Together with it, data on toponomy with high historical and cultural significance is given. The study provides data preserved in the region until the 90s among the population (within the tradition of writing poetry) - kara olen, amandasu, salem aitu-greetings to each other, letters-poems, among which we can distinguish samples of seungsu.

During the meeting with representatives of the older generation, who followed the ancient Kazakh traditions, a number of traditions and customs of the kyz uzatu holiday were outlined. Analyzing the collected samples of the songs "Uzatkan kyzdyn oleni", "Korisu", "Uzatylyar kyzdyn tanysyp zhurip aitkany", etc., similarities were revealed with the musical and poetic form "zhyr" of the neighboring western regions and mainly with the 11-syllable form "kara olen".

In the course of comparative analysis, it was revealed that the Orenburg motifs are rarely used (in various fret structures) of the III-IV-V, II-III-IV or I-II-III stages, which are found in the songs of the bride, ritual songs of the Western region of Kazakhstan, bordering on Orenburg.

Brief information about another type of ritual samples – badik also provided. According to custom, together with a group of villagers treated the disease of a pet, they believed that with a song they would transfer the disease to a living object or inanimate object. Since samples of badik from the Russian Kazakhs were rarely found, the poetic text was analyzed.

Keywords: Kazakhs abroad, farewell songs of the bride, songs-cries, tradition, songs of the bride's departure, custom, household singing, local features.

Информация об авторе:

Турмагамбетова Б.Ж. – кандидат искусствоведения, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, доцент университета. Атырау, Казахстан. E-mail: bakyt_tur.zhol@mail.ru. Scopus ID: 57212550200. ORCID: 0000-0002-2391-6922.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бабалар сөзі. Жүзтомдық Т.90 (2012) Астана, Қазақстан. ISBN: 9965-619-60-3.
- [2] Бекхожина Т. (1968) Старинный свадебный цикл казахского народа [Музыказнание] 4: 31-41 (Русс).
- [3] Ескекбаев Д.Б., Төлеубаев Ә.Т. (2004) Орынбор қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). Алматы, Қазақстан. ISBN: 9965-21-648-7.
- [4] Жақан Д. (2014) Шетелдегі қазақ фольклоры. Шетелдегі қазақ фольклоры Алматы, Қазақстан. ISBN 978-601-230-052-9.
- [5] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық Т.1 (2008) Алматы, Қазақстан. ISBN: 978-601-03-0005-7

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бабалар сози. Сто томов. Т.90. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 с. ISBN: 9965-619-60-3. (на казахском языке).
- [2] Бекхожина Т. Старинный свадебный цикл казахского народа. // журнал «Музыказнание». – 1968. – №4. – С.1-41 (на русском языке).
- [3] Ескекбаев Д. Оренбургские казахи (историко-этнографические исследования). – Алматы, 2001. – 176 б. ISBN: 9965-12-284-9. (на русском языке)
- [4] Казахский фольклор за рубежом. Монография. – Алматы: Evo Press, 2014. – 452 с. ISBN 978-601-230-052-9. (на казахском языке).
- [5] История казахской литературы. Десять томов. Т.1. – Алматы: КАЗАКПАРАТ, 2008. – 812 с. ISBN: 978-601-03-0005-7 (на казахском языке).

REFERENCES

- [1] Babalar sozi. Zhuztomdyq T.90 (2012) Astana, Kazakhstan. ISBN: 9965-619-60-3.
- [2] Bekhojina T. (1968) Svadebnyi tsikl kazakhskogo naroda [Muzicaznanie] 4:31-41 (in Russ.).
- [3] Eskekbaev D.B., Toleubaev A.T. (2004) Orynbor qazaqtary (tarihi-etnografyalyq zertteu). Almaty, Kazakhstan. ISBN: 9965-21-648-7.
- [4] Zhakan D. (2014) Sheteldegi Kazakh folklorы Almaty, Kazakhstan. ISBN 978-601-230-052-9.
- [5] Qazaq adebietitinin tarihy. On tomdyq T.1 (2008) Almaty, Kazakhstan. ISBN: 978-601-03-0005-7.

МИСТИКАЛЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ВАМПИРИЗМ: М.МАҒАУИННІҢ «ҚУЫРШАҚ» ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Вампиризм тақырыбы әлемдік әдебиетте ежелден бар. Әлем халықтарының фольклорында орын алған шығармалар мен олардың ерекше кейіпкерлері де бұл тақырыптың көнелігінің айғағы. Ал жазба әдебиетте вампиризм тақырыбын XVIII ғасырдағы әдеби шығармалардан кездестіреміз. Қазақ әдебиетіндегі бұл тақырыптың пайда болуына келсек, әлемдік фольклордың құрамдас бөлшегі ретінде қазақ фольклорында вампиризм жалмауыз, мыстан образдары арқылы қалыптасты. Тақырыптың көнелігіне қарамастан, қазақ прозасындағы жалғасын табуына біршама уақыт кеткенін аңғаруға болады. Прозада бұл тақырыпқа алғашқылардың бірі болып қалам тартқан жазушы М.Мағауин. Қаламгердің «Қуыршақ» атты мистикалық әңгімесіндегі вампиризм тақырыбы фольклорлық шығармалармен сабақтастықта жазылған, сонымен қатар вампирлік әдебиетте ешкімге ұқсамайтын қолтаңбасымен де ерекшеленеді. Әдебиеттегі вампиризм тақырыбы, сонымен қатар біздің зерттеу нысанымыз болып отырған «Қуыршақ» әңгімесі де осы тақырып аясында зерттелмеген. Сондықтан бұл зерттеуде прозадағы вампирлік әдебиеттің сипаты мен М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесіндегі әдеби сабақтастық, жанрлық ерекшелік пен мистикалық элементтердің қолдану ерекшеліктерін зерттеуді мақсат еттік.

Ұсынып отырған зерттеуде вампирлік әдебиет парадигмаларының өзгеру тенденциялары мен олардың сипатын зерделей отырып, М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі негізінде қазақ прозасындағы қалыптасу үдерісіне, поэтикасына әдебиеттанулық талдау жасау көзделеді. Шығармадағы вампиризмнің мазмұндық, құрылымдық өзгерістері әлемдік әдеби тәжірибелермен салғастырыла зерттеледі.

Вампирлік әдебиеттің табиғатын толықтай ашу мақсатында типологиялық, салғастырмалы зерттеулерге орын беріледі.

Зерттеу нәтижесінде вампирлік әдебиетінің көркем эволюциясына талдау жасай отырып қазақ әдебиетінің өкілі ретінде М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесінің вампиризм тақырыбына қосқан өзіндік үлесі бағамдалды. Шығармадағы фольклоризмдердің көркемдік қызметі анықталды. Оккультизмнің мистикалық әдебиетпен байланысы діни мотивтер, символдар мен культ тұрғысынан талданды. Вампиризм туралы шығармалардағы интертекстуалдық байланыстарға талдау жасау арқылы оның поэтикалық табиғаты анықталып, сараланды. Вампирлік әдебиет мекеншақ категориясы тұрғысынан талданды. Фольклордың және әдебиеттегі мистика бағыты өкілдерінің шығармаларындағы жаңалықтар мен жүргізген әдеби эксперименттерінің қаламгер шығармасына жасаған ықпалы салғастыра талдау арқылы жүзеге асты.

Зерттеу нәтижелері прозадағы вампиризм мәселесі жөніндегі зерттеулерге дереккөз

бола алады.

Түйін сөздер: проза, мистика, вампиризм, готика, фольклоризм, интертекст, символ, культ.

Кіріспе. Әлемдік әдебиетте мистика жанры XVIII ғасырдан бастау алса, қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың пайда болуы XX ғасырдың аяғы XXI ғасырдың басына тура келеді. Түп-тамыры фольклордан бастау алатын жанрдың даму сатысындағы бұл тежелістердің тарихи һәм саяси астары болды. XX ғасыр басында аздаған мистиканың элементтері кездесетін шығармалар кездескенімен, кеңестік жүйенің талабымен бұл жанрдың дамуына шектеу қойылды. Мистика жанры Батыс әдебиетінде кезең-кезеңмен дамып отырса, кеңестік әдебиетте жанр атауы фантастика деп аталып, ғылыми фантастика жанрындағы шығармалар жазыла бастады. Тылсымның сырын ғылыммен байланыстырды, рационалды адам ақылы арқылы ғылымның жетістігімен болатын кереметтен өзге құбылыстардың әдебиетте көрініс беруіне тыйым салынды. Бұл кезеңде ішінара мистицизм элементтері араласқаны болмаса, мистика барша типологиялық белгілерімен көрініс бере қоймады. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі әдебиеттегі тақырып еркіндігі мен сан шектеулерден кейінгі халықтың рухани бастауларына қайта үңілуі, дінге қайта оралуы мистика жанрының жандануына түрткі болды. Діндегі сананың саралауына сыймайтын құбылыстар мен діни сауаттың аздығынан орын алған түсініксіз жағдайлардың бәрі әдебиеттегі мистиканың қайта оралуына себепші болды. Кеңестік пен уақытқа байланысты межелер мистика эволюциясына айтарлықтай әсер етті. Мистиканың бір қыры наным-сенімдерге байланысты болғандықтан қазақ мистикасының түркі халықтарына ортақ сопылық, мистицизм, окултытік наным сипатындағы төл ерекшеліктері кездеседі.

Ұлттың діліне, танымына, дінді қабылдауына байланысты туындаған өзіндік ерекшеліктеріне қоса, шығармашылық шекараның ашылуы да мистиканың мазмұндық жағынан байып отыруына әсер етті. Мистикалық проза әуел баста миф пен ертегі элементтерімен астасып, фэнтезилік сипаты басым болса, даму барысында батыстық шығармалардың ықпалымен готика мен фантастика элементтерімен жымдасып жанраралық байланысқа түскен тұстарын да байқауға болады. Мистика жанрының тылсым құбылыстарға негізделетіні оның басты ерекшелігі болса, оның типологиясын құрайтын көптеген элементтері болады. Мистика жанрына тән кейіпкерлер де қарапайым шығармалардың кейіпкерлеріне ұқсамайды. Олар тылсым күшке ие перілер, жындар, әруақтар, елестер, періштелер, қансорғыштар, вампирлер т.б. сынды ерекше жаратылыс иелері. Осылардың ішінде біздің зерттеу нысаны етіп отырғанымыз – мистикалық прозадағы вампиризм. Жоғарыда атап кеткеніміздей қазақ прозадағы мистика кенже дамыған жанр болса, оның ішіндегі вампиризммен ұштасатын шығармалар өте аз кездеседі деуге болады. Бұл тақырыпта алғаш қалам тартқан жазушылардың бірі – М.Мағауин. Бұл жұмыстың мақсаты – мистикалық прозадағы вампиризм тақырыбын автордың адам физиологиясындағы жұмбақ құбылысты өзек етіп, сондай-ақ ерекше образды кейіпкер еткен «Қуыршақ» әңгімесі негізінде зерделеу.

Зерттеу мақсатына жету үшін мындай міндеттерді алға қойып отырымыз:

- Вампирлік образдардың типологиялық ерекшеліктерін анықтау;
- Вампирлік парадигманың даму сатыларын айқындап көрсету;
- М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесінің генезисін зерделеу;
- М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесінің өзіне дейінгі вампирлік әдебиеттен өзіндік ерекшелігін анықтау;
- М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі мен вампирлік әдебиеттің типологиясындағы ұқсастықтарды саралау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының пәні ретінде мистикалық әдебиеттегі вампиризм парадигмасы, басты нысаны ретінде М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі алынды. Біз зерттеу пәні етіп отырған вампиризм тақырыбы қазақ әдебиетінен гөрі фольклорда көбірек зерттелген. Фольклордағы дәулер мен жезтырнақтардың, жалмауыз бен мыстан кемпір образдарының өзге де қасиеттеріне қоса адамжегіштік, қансорғыштық қасиеттері туралы Ш.Уәлихановтың фольклор туралы зерттеулерінде (Уәлиханов, 2013:82), М.Әуезовтің «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» (Әуезов, 1985:173), С.Қасқабасовтың «Казахская волшебная сказка» (Қасқабасов, 2014:49-50), Р.Алмұханованың «Жалмауыз-кемпир и античные образы» (Алмұханова, 2009:108), П.Ауесбаеваның «Значение основного мотива сюжета сказки» (Ауесбаева, 2018) еңбектерінен кездестіруге болады. Бұл еңбектерде жалпы осы образдардың фольклорлық шығармада пайда болу себептері мен функциясы айтылады. Зерттеулердің мазмұны вампиризм тақырыбының әдебиетте бірден пайда болмағанын дәлелдей түседі. тереңдетіп Жоғарыда көрсетілген зерттеулер фольклордан бастау алатын мистика жанрындағы вампирлік парадигманың даму эволюциясын саралауда көмегін тигізді.

Біз нысан еткен «Қыршақ» әңгімесі туралы Тұрсын Жұртбай «Қос қайырым» атты мақаласында бұл әңгіменің көркемдік қуатын сезіну үшін талдамай жай ғана оқу керек деген тұжырым айтады. Зерттеуші Акеділ Тойшанұлының М.Мағауин шығармаларының ерекшелігі туралы «Мағауиннің жаңа прозасының алтын өзегі» мақаласында халық мұрасы мен әдеби шығарманың сабақтастығы туралы қисынды пікірін ортаға салады. Жалпы фольклордың және әдебиеттің даму заңдылықтары, ондағы сюжеттер мен бейнелердің қолданысы, өзіндік ерекшеліктері туралы жазылған пікірлері формула іспеттес. Мақаланың басында осы формуланың ретімен түсіндіреді де, ары қарай М.Мағауиннің шығармаларын, соның ішінде «Қуыршақ» әңгімесін зерттеуде қолданады. Біз өз зерттеу жұмысымызда ғалымның «Қуыршақ» әңгімесі туралы зерттеулерін негізге ала отырып, тереңірек талдаулар жасауға талпындық.

Зерттеуде алдымен вампирлік парадигманың даму эволюциясына шолу жасалып, нысан етіп алынған «Қуыршақ» әңгімесінің аталмыш тақырыпқа қатыстылығы анықталады. Содан кейін әңгіме салыстырмалы-типологиялық әдіс шеңберінде қарастырылып, жанрлық ерекшелігі анықталды. Ондағы мистика жанрына тән ерекшеліктердің басымдығы айқындалғаннан кейін, салғастырмалы, интертекстуалдық әдістер аясында шығарманың басты ерекшелігі мен әлемдік әдебиеттегі осы тақырыптағы шығармалармен ұқсастығы талданады. Зерттеуде мистикалық прозаның оккультизм сынды ғылым салаларымен байланысына назар аударылып, ішінара пәнаралық байланыс негізінде зерттеу жүргізіледі. Қазақ мистикалық прозасының түркі тілдес және Батыс Еуропа әдебиетіндегі мистика жанрымен байланысының ерекшелігін анықтауға көңіл бөлінеді. Мистикалық прозадағы вампиризм тақырыбының пайда болуы алғышарттарын анықтау мақсатында генеалогиялық зерттеулер жүргізіледі. Жалпы алғанда фольклорлық образдардың әдебиетке көшу заңдылықтары «Қуыршақ» әңгімесі мысалында талданады.

Талдау. Прозадағы вампиризм тақырыбы XVIII ғасырдан бастау алып, бүгінгі күнге даму сатысында түрлі өзгерістерге ұшырап жетті. Алғашқы әдеби шығармалар жанрлық тұрғыдан жұмбақ мистикалық сарындағы фэнтезилік сипаты басым, типологиялық тұрғыдан вампирлер тылсым қабілеттерге ие болса, XX ғасырда вампиризм табиғатына ғылыми түсініктеме беруге тырысқан ғылыми-фантастикалық шығармалар легі пайда болды. Жалпы әдебиетке вампиризм тақырыбын алғашқылардың бірі болып «Коринф қалыңдығы» (1797) балладасы арқылы И.В. Гете әкелген. Одан кейінгі шығармалар тізбегін Дж.Полидоридің Дж.Байрон әңгімелерінің желісімен жазылған «Вампир» повесі (1819), А.К. Толстойдың «Упырь», «Семья Вурдалаков» әңгімелері, Брэм Стокердің «Дракула» (1897) романы жалғастырады.

Вампиризм туралы шығармалардың ішіндегі ең әйгілісі – Брэм Стокердің «Дракула» романы. Романтикалық желімен жазылған көлемді романында Б.Стокер жалпы вампир образының басты ерекшеліктерін орнықтырды. Дж.Полидорий «Вампир» повесінде адам қанымен қоректенуінен өзге эззілдік сипаты басым, өз табиғатын ешбір қиындықсыз жасыра алатын, қоғаммен үйлесім тапқан вампир образын жасап шықса, Б.Стокер вампир образына өлілердің жанын басқара алу, ауа райын басқара алу (тұман мен жай түсіру), жан-жануарларға айнала алу, тұманға айналып ену қасиеттерін орнықтырды. Оның осындай дүлей табиғатына қоса, сарымсактан, ағын судан қорқу, айнадағы бейнесінің болмауы, рұқсатсыз кіруге шектеу, айқышқа шегеленуден немесе қатысудан бас тарту сынды әлсіз жақтарын да сипаттап берді (Полидори, 2007:3). Тағы бір ерекшелігі вампирге тынығу уақытында өз туған жерінің топырағы қажет деген ерекшелікті де осы шығармада орнықтырды. Вампир образы өліп қайта тірілу үдерісін бастан кешірсе, кейде қасқыр т.б. сынды жануарлардың талауынан кейін қансорғышқа айналған. Вампиризм тақырыбы аясындағы жоғарыда аталған әйгілі шығармалар вампир образының типологиясын қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Осы авторлар қалыптастырған образды негізге алып көптеген шығармалар жазылды. Дегенмен әрбір уақыт тудырған тенденцияларға сәйкес вампир образы да өзгерістерге ұшырап отырды ХХ ғасырдың екінші жартысында Батыс Еуропа және АҚШ-та қалыптасқан әлеуметтік ғылымдар саласындағы анархиялық сипат, толеранттылық мәселелері де әдебиеттегі вампиризм тақырыбын айналып өтпеді. Уақыт пен кеңістіктің өзгеруі вампирлік парадигманың дамуында ерекше із қалдырды.

Вампир образының әдебиетте әлеуметтік сипат алуына Энн Райстың (1976) «Вампир хроникалары», «Вампирмен сұқбат» шығармаларында вампирлер құбыжықтық сипатынан арылып, көпшілікке ұқсай бермейтін, сонысынан да жапа шегетін адам бейнесінде сипатталды.

Көркем шығармалардан кейін вампиризм тақырыбы кино саласында сәнге айналды. Шығарманың өзегі бір болғанымен бірін-бірі қайталаудан қашқақтаған шығармалардағы вампир образы бастапқы қалыбынан түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бастапқыдағы мифологиялық тамырларынан ажыратылып, таза ғылыми дәйектерге сүйенетін шығармалар да пайда болды. Тіпті вампирлерге деген жағымсыз көзқарасты ерекше табиғи құбылысқа ие жандар ретінде аяушылыққа ұластыруға тырысқан шығармалар да кездеседі.

Осы әлеуметтенуге қарсы тағы бір вампирлік парадигма пайда болды. Мұнда адамдармен қатар өмір сүретін вампирлер қауымын және олардың бір-бірімен жауығуын көрсететін шығармалар, фильмдер легі пайда болды. Бір-бірінің орнын алмастырып отырған парадигмалар ішінде әуел бастан еркек текті вампирлердің орнын әйел текті вампирлер баса бастады. Түркілік мифологиядағы жалмауыз кемпір, сонымен қатар Шығыс және батыс еуропалық шығармаларда ішінара кездесетін әйел вампирлер образынан кейінгі мәдени образ ретінде орныққан әйел текті вампирлер ашық сексуалдылық сипатымен ерекшеленді. Гетенің «Коринф қалыңдығы», Теофил Готьенің «Өлі сұлудың махаббаты» (1836), Эдгар Алан Поның «Вереника» (1835), «Морелла» (1835), «Лигейя» (1838), «Элеонора» (1841), Джозеф Шеридан Ле Фанюдің «Кармила» (1871-1872) шығармаларында кейде тұмшаланып, кейде ашық берілетін эротикалық бастаулар вампиризм парадигмасының тағы бір қырынан саналады.

Қазақ прозасында вампиризм тақырыбына қалам тартқан жазушы М.Мағауиннің «Қуыршақ» деген көлемді әңгімесіне де әйел вампирдің жан қуатын сексуалдық жақындықтан толықтырып отыратыны желі етіп алынған. Ғалым З.Н.Сазонованың жіктемесінде фэнтези ішінде пайда болған кіші жанр вампирлік фэнтези болса, ол да өз кезегінде қалалық және ертегілік вампирлік фэнтези болып бөлінетіндігін айтады (Сазонова, 2013:269). Шығарма осы жоғарыда көрсетілген қалалық вампирлік фэнтези сипатына жақын жазылған. М.Мағауин шығармасындағы вампир образы да адамдар арасында өмір сүретін ерекше жаратылыс иесі

ретінде көрініс тапқан. Жазушы қалыптасқан вампир образының типологиялық белгілерінің барлығын қолданбайды, ол әдепкі таптаурындардан бас тартып вампиризмнің жаңа сипатын ашуға тырысады. Шығарма кейіпкері әдеттегідей қанмен емес, адам қуатымен қоректенеді. Мұндағы жансорғыш кейіпкер физиологиялық ауытқушылығы бар кәдімгі қатардағы адам. Ауық-ауық адам қуатына мұқтаж болатын кейіпкердің қараңғылықты ұнататын тұсы өзінен бұрынғы вампирлік прозадан ауысқан элемент. Автор вампиризмге ғылыми сипат бергісі келген, дегенмен мистикалық сарыннан бас тартпаған. Әңгіме ғылыми фантастика мен мистика жанрларының тоғысында пайда болған. Автор ғылыми фантастика жанрының табиғатына сәйкес шығармадағы Қуыршақ қыздың бойындағы тылсым құбылысқа кейіпкері арқылы ғылыми тұрғыдан түсінік бергенді жөн көреді. Дегенмен әңгімедегі мистикалық сарын басым түсіп ежелгі фольклорға, оккульттік нанымдарға бастайды.

Мысалы, «Қуыршақ қыз үйінің телефонын айтты. – Ал махаббат... өртеніп кеткен. Менің аяқ-қолымды байлап, аямай отқа салдың емес пе?.. Жарар енді», – деп болмашы күрсінді де жүре берді (Мағауин, 2004:154). Мұнда Қуыршақ қыз өзі сыйлаған қуыршақпен болған оқиғаны дәл сол күйінде сипаттап отыр. Мұны образды сөйлеу ретінде қабылдауға да болады, бірақ сол тұста жазылып алынған телефон номерінің жоғалып кетуі жұмбақ күйінде қалады. Шығармадағы осындай тылсым оқиғалар тізбегіне оралар болсақ:

1. Біріншіден Қуыршақ-жансорғыштың құрбандығын өзі таңдап алуы;
2. Екіншіден кейіпкердің оған Қуыршақ деп ат қоюы және оқиғаның шын мәнінде қуыршақпен байланысты болуы, ал оның болашақ құрбандығын Құрбан деп атауы;
3. Кенеттен жарықтың сөнуі, түнек қараңғылықта айналаны бағдарлай алуы; да ежелгі вампирлердің түнгі сейіліне ұқсайды;
4. Қараңғылықты сүюі мен қараңғыда құштарлығының артуы, жарықта байсал тартуы;
5. Қуыршақ қыздың араға ай салып, құштарлығы артуы және сүйістерден кейін жұбының қуатының сарқылып әлсіреуі;
6. Кейіпкерді үнемі белгісіз үрей билеп жүруі;
7. Қыз сыйға тартқан зәңгі қуыршаққа жан бітуі, жағылған оттан жоғалуы мен қайта табылуы;
8. Араға жылдар салып кездескенде жазып алған телефон номерінің жоғалып кетуі;
9. Қуыршақ қыздың түсіне кейіпкер кіріп биге шақыруы және сүйісуі келесі күні түстің жалғасуы. Түсіндегі сүйістерден кейін кейіпкерді үрей билеуі.

Мұның бәрі кездейсоқтық, ал жансорғыштық, яғни вампиризм адам физиологиясындағы табиғи ауытқушылық деп бағалаған күннің өзінде Құрманға сыйға тартқан зәңгі қуыршаққа байланысты оқиғалардың бас ашық қалады. Қуыршақ қызбен астасқан зәңгі қуыршаққа жан бітуі сынды желілер қара магия, ежелгі культтен тамыр тартқан.

Осы шығарманы зерттеген ғалым Ақеділ Тойшанұлы «Мағауиннің жаңа прозасының алтын өзегі» атты мақаласында: «М.Мағауин «Қуыршақ» деген әңгімесіне қазіргі ел ішінде айтылатын жансорғыш (вампир) әйел туралы хикаяны (демонологияны) арқау етеді. <...> Міне, бұл әңгімеде жазушы қазіргі қалалықтар айтатын демонологиялық сарынды (постфольклор) кәдеге жаратады. Бұл әңгімеде фольклордағы хикая жанрының шарттары (деректілік-нанымдылық, оқиғаның қараңғы түнде орын алуы, елес, түс т.б.) түгел сақталған. Жазушы қалалық өмірді, мәселен фабрикада өндірілген қуыршақтың тірілуін, жансорғыш әйелдің әрекетін, одан физиктің қорқуын суреттеуі - былайғы көзге қазақы негізден алшақ секілді көрінеді. Бірақ қазақ ертегілерінде еркектерді дуалап итке, торғайға, есекке айналдырып әуре ететін сиқыршы әйелдердің небір бейнесі мол кездеседі. Жазушы Қуыршақ қыз деп шартты атаған сұлудың фамилиясы – Орманбетова. Ал, қазақта «Орманбет би» деген ертеқ бар, онда бидің сұлу тоқалы адамдарды хайуанатқа айналдырып, сиқыршылықпен

айналысады (Орманбет би // ӘӨИ Қолжазба қоры. 123-бума, 5 дәптер)» (Тойшанұлы, 2012), – деп әңгіменің мистикалық өзегі ертегі-хикаяттарда жатыр деп есептейді. Зерттеуші автордың сана түкпіріндегі ертегіні аллюзиялық сипатта қолданып отыр деген болжам айтады. Әңгімеде Қуыршақ қыздың тегіне қатысты екпін түсіріле айтылатын эпизодтың бар екенін ескерсек, бұл болжамға келісуге де болады. Сонымен қатар мұнда құбылушылық сынды ежелгі фольклорлық мотивтің әдебиетте қайта жандануын байқауға болады. «Орманбет би» ертегісінде Әлемдік фольклорлық мотивтердің каталогына ендірілген магиялық құбылушылық мотивінің адамдарды үй жануарына, құсқа және жабайы аңдарға айналдыру (D.Magic-D0-D699 Transformation – D100-D199 Transformation: man to animal – D130 Transformation: man to domestic beast – D150 Transformation: man to bird – D110 Transformation: man to wild beast) тізбелері жүзеге асса, «Қуыршақ әңгімесінде» магиялық құбылушылық мотивінің адамның қолдан жасалған затқа айналу (D.Magic – D0-D699 Transformation – D200-D299 Transformation: man to object – D250 Transformation: man to manufactured object) (Thompson, 1955-58) тізбегі кірістірілген. Қуыршақ қыз бен зәңгі қуыршақ арасындағы магиялық байланыстан көне фольклорлық мотивтің көркем шығармада қайта жаңғырғанын көреміз.

Ғалымның фольклордағы хикая жанрының шарттары деп атап көрсеткен елес, түс, оқиғаның қараңғы түнде орын алуы сынды ерекшеліктер проза жанрында жалғасын тауып, жанрлардың трансформациялануы әсерінен мистикалық әдебиеттің типтік ерекшеліктеріне ұласқан. Ертегілік сюжетке жасалған аллюзия, сонымен қатар ондағы демонологиялық элементтердің кірістірілуі арқылы да әңгіменің мистикалық қыры қоюлана түскен.

Вампирлік әдебиет ежелгі фольклорлық туындыларда да кездесіп отырады. Шығыс Еуропада латындық атаумен берілген вампир, славяндық упырь, вурдолактар қазақ фольклорында жалмауыз, мыстан кемпір образдары арқылы көрініс тапқан. Бұған қоса шығармаға қалыңдықтың қанын сору, сәбидің қанын сору, әйелдің ерінің қанын сору секілді әлемдік әдебиеттегі кең таралған вампиризм мотивіне қатысты бірнеше түрінің ішіндегі қазақ мифологиясына жақыны аллюзия ретінде алынған, яғни әңгімедегі жансорғыш кейіпкер әйел текті. Шығармада фольклорлық мотивтер тізбегінің E250. E250. Қансорғыш елестер – E251.3.4. E251.3.4. Адамның жанын сорған елес (E250. E250. Bloodthirsty revenants. – E251.3.4. E251.3.4. Ghost sucks people's breath. Chinese: Eberhard FFC CXX 173.) (Thompson, 1955-58) түрлеріне тұспалдар бар. Тұспал дейтін себебіміз мұнда Қуыршақ қыздың рухы қуыршаққа айналып жансоруға талпынуы түрінде берілген. Мұнда фольклорлық мотивтер сол күйінде қолданылмай көркем шығарманың эстетикалық талаптарына негізделе отырып түрлендіріліп кірістіріледі. Автордың жеке қолтаңбасы ретінде вампирлік шығармалардағы образдардың жан-жануарларға құбылғыштық қасиетін өзгертіп, афроамерикалық Вуду нанымындағы адам рухын көшіру элементін тартымды пайдалана білген. Мұндай құбылысты автор мистикалық «Қыпшақ аруы» повесінде де қолданғанын байқаймыз.

Жазушы кейіпкері батыстың арзанқол фильмдерінде ұшырасатын вампирлер туралы айта келе, мұның жолықтырғаны кәдімгі психикалық ауру энергетикалық вампир екендігін айтады. Десе де автор африкалықтардың нанымындағы Вуду немесе вольт қуыршақтарымен жасалатын қара магия элементтерін сюжеттің мистикалық сипатын қоюландыру үшін қолданады. Вольт қуыршақтары адамның рухын қуыршақтарға көшіру арқылы жадылап өзіне қарату, денсаулығына зиян тигізу, т.б. мақсатымен де жасалатын болған. Вуду дінінде жасалатын сикырга кинемотографияның қосқан үлесі вуду қуыршақтарын ойлап табуы еді. Алғашында қиялдан шыққан дүние болғанымен қазіргі қара магия оны кеңінен қолданып, символдық мәнге ие болған. Автор шығармада Вуду қуыршақтарының қалыптасқан символикалық мәнін шығармасына арқау еткен. Олай дейтін себебіміз Қуыршақ қыз

сыйлаған қуыршақтың зәңгі тектес болуы африкалықтардың осынау нанымына тұспал жасап тұрғандай.

Шығармадағы баяндау деңгейлері және жазушының қолданған тәсілі туралы ғалым Т.Жұртбай: «Баяндау мәнері де, құрылымы да, сюжеттің дамуы да кәдімгі классикалық үлгіде құрылған. Алайда, мұндағы кейіпкердің «мені» жазушының (баяндаушының емес) «менімен» астасып кетеді. Автор кей кезде кейіпкердің орнын алмастырып кетеді. Баяндауы бір желінің бойына тартылған, ширақ. Оқығаннан өзіне тарта жөнеледі, кей тұста автордың толғауымен алмаса ұласады. Мұның барлығы болған оқиғаға, әсіресе, соңғы шешімге оқырманды сендіру үшін жасалған әдеби тәсіл», – деп баға береді (Жұртбай, 2017). Біз зерттеуші орынды саралап көрсеткен қаламгердің ізденісіндегі нарратологиялық құрылымға қоса, басқа ерекшеліктеріне тоқталмақпыз. Бұл әңгіме тылсым мен дәйек аралас адамның психосоматикасын зерделеуге арналған шығарма. Шығарма екі кейіпкердің әңгімесіне құрылғанымен, бір адамның санасындағы сұрақтар мен оның қисынға негізделген жауаптарынан тұратын секілді. Дегенмен автор сананың екіге жарылуы әдісінен саналы түрде бас тартып, екі кейіпкерді таңдаған. Шығарма екі желіден тұрады. Әңгімедегі орталық тұлға – Құрман кейіпкердің әңгімесі таза мистикалық сипаттағы тылсымға толы оқиғаларды баяндаудан тұрады да, екінші кейіпкер бұл оқиғалар қорқыныш пен үрейдің әсерінен болуы мүмкіндігін алға тартып, қисынды шешімін іздейді. Бірақ баяндаушы кейіпкер оқиғадағы құбылыстардың түйінін тарқатып, тіпті ғылыми негіздеуге тырысса да, бәрібір орын алған тылсымның түбегейлі шешімі табылмайды.

Құрманның басынан өткен оқиға жеке-дара тұрып та бір шығарманың жүгін көтеріп тұр. Тылсым оқиғаға толы шығарманы оқығанда, оқырман көкейінде туындайтын сұрақтардың, күмән-күдіктердің болуы заңдылық. Осыны ескере отырып, жазушы екінші кейіпкердің де болғанын қалағандай. «Түсініксіз құбылыстың бәрі қорқынышты болуы – табиғи жағдай» (Мағауин, 2004:151), – дейді ол. Баяндаушы ретінде ендірілген кейіпкердің күмән-күдіктеріне оқиғаны басынан өткерген кейіпкердің өз сөзімен жауап қатады. Мистикалық сипаттағы оқиғаны бірінші жақтан әңгімелеуші бастан-аяқ баяндаушы кейіпкер.

Қорытынды. Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе төмендегі тұжырымдарға келдік:

1. Вампирлік әдебиеттің пайда болуы мен даму сатыларындағы өзгерістер мен вампир образының типологиясын зерделей отырып, М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі қазақ прозасындағы алғашқы вампирлік шығарманың бір үлгісі екендігі дәлелденді.
2. Бұл шығарманың генезисі көптеген мистикалық туындылар секілді фольклорлық туындыларда жатқандығы, оның ертегі және мифтерде ұшырасатын мотивтермен тығыз байланысты екендігі анықталды.
3. Жалпы вампирлік әдебиеттің типтік белгілерін қолданумен қатар, автордың осы парадигманың дамуында өзінше өрнектерімен де ерекшеленетіндігі айқындалды.

Шағын зерттеу жұмысымыздың нәтижелері қазақ әдебиеті аясында бұрын зерттеу нысаны болмаған вампиризм тақырыбына қосқан үлес деп білеміз. Бұл зерттеу әдебиеттанушы ғалымдардың назарын аудартуға және алдағы уақытта осы тақырып аясындағы тың зерттеулерге дереккөз болады деп санаймыз.

Г.Р. Саулембек

Институт Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Қазақстан

E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

ВАМПИРИЗМ В МИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ: ПО МОТИВАМ РАССКАЗА М. МАГАУИНА «КУКЛА»

Аннотация. Тема вампиризма существует в мировой литературе с незапамятных времен. Произведения, имевшие место в фольклоре народов мира, и их уникальные герои также являются свидетельством древности этой темы. А в письменной литературе мы встречаем тему вампиризма в литературных произведениях XVIII века. Что касается появления этой темы в казахской литературе, то в казахском фольклоре, как составной части мирового фольклора, вампиризм сформировался через образы жалмауыз, мыстан кемпир. Несмотря на древность темы, можно заметить, что на продолжение этой темы в казахской прозе ушло немало времени. Одним из первых на эту тему в прозе выступил писатель М. Магауин. Тема вампиризма в мистическом рассказе писателя «Кукла» написана в преемственности с фольклорными произведениями, а также имеет уникальный характер в вампирской литературе. Тема вампиризма в литературе, а также рассказ «Кукла», который является объектом нашего исследования, также не исследована в рамках этой темы. Поэтому в данном исследовании поставлена цель изучить характер вампирской литературы в прозе и особенности использования литературной преемственности, жанровой специфики и мистических элементов в рассказе М.Магауина «Кукла».

В предлагаемом исследовании предполагается провести литературоведческий анализ процесса становления, поэтики вампиризма в казахской прозе на основе рассказа М.Магауина «Кукла», изучив тенденции изменения парадигм вампирской литературы и их характер. Содержательные, структурные изменения вампиризма в произведении исследуются в сопоставлении с мировыми литературными практиками.

В целях полного раскрытия природы вампирской литературы отводится место типологическим, сопоставительным исследованиям.

В результате исследования был проведен анализ художественной эволюции вампирской литературы, был оценен вклад в тему вампиризма рассказа М.Магауина «Кукла» как представителя казахской литературы. Определена художественная функция фольклоризмов в произведении. Связь оккультизма с мистической литературой анализировалась с точки зрения религиозных мотивов, символов и культа. Путем анализа интертекстуальных связей в произведениях о вампиризме выявлена и дифференцирована его поэтическая природа. Вампирская литература анализировалась с точки зрения категории хронотопа. Влияние фольклора и новшеств и литературных экспериментов в произведениях представителей направления мистики в литературе на творчество писателя осуществлялось путем сопоставительного анализа.

Результаты исследования могут служить источником для исследований по проблеме вампиризма в прозе.

Ключевые слова: проза, мистика, вампиризм, готика, фольклоризм, интертекст, символ, культ.

G.R. Saulembek
M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Kazakhstan, Almaty
E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

VAMPIRISM IN MYSTICAL PROSE: BASED ON THE STORY OF M.MAGAUIIN «DOLL»

Abstract. *The theme of vampirism has existed in world literature since time immemorial. The works that took place in the folklore of the peoples of the world, and their unique characters are also evidence of the antiquity of this theme. And in written literature we find the theme of vampirism in the literary works of the XVIII century. As for the appearance of this topic in Kazakh literature, in Kazakh folklore, as an integral part of world folklore, vampirism was formed through the images of zhalmauыз, mystan kempir. Despite the antiquity of the topic, it can be noted that it took a lot of time to continue this topic in Kazakh prose. The writer M. Magauin was one of the first to speak on this topic in prose. The theme of vampirism in the writer's mystical story "The Doll" is written in continuity with folklore works, and also has a unique character in vampire literature. The topic of vampirism in literature, as well as the story "Doll", which is the object of our research, has also not been investigated within the framework of this topic. Therefore, this study aims to study the nature of vampire literature in prose and the features of the use of literary continuity, genre specificity and mystical elements in the story of M. Magauin "Doll".*

In the proposed study, it is proposed to conduct a literary analysis of the process of formation, the poetics of vampirism in Kazakh prose based on the story of M. Magauin "Doll", having studied the trends of changing paradigms of vampire literature and their nature. The substantial, structural changes of vampirism in the work are investigated in comparison with world literary practices.

In order to fully reveal the nature of vampire literature, a place is given to typological, comparative studies.

As a result of the study, an analysis of the artistic evolution of vampire literature was carried out, the contribution of M. Magauin's story "Doll" as a representative of Kazakh literature to the theme of vampirism was evaluated. The artistic function of folklorisms in the work is determined. The connection of occultism with mystical literature was analyzed from the point of view of religious motives, symbols and cult. By analyzing intertextual connections in the works about vampirism, its poetic nature is revealed and differentiated. Vampire literature was analyzed from the point of view of the chronotope category. The influence of folklore and innovations and literary experiments in the works of representatives of the direction of mysticism in literature on the writer's work was carried out by comparative analysis.

The results of the study can serve as a source for research on the problem of vampirism in prose.

Keywords: *prose, mysticism, vampirism, Gothic, folklore, intertext, symbol, cult.*

Информация об авторе:

Саулембек Г.Р. – PhD, Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахский национальный университет имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан. E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3667-267X.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Альмуханова Р. «Казак фольклорындагы антикалык сарындар». – Алматы: Арыс, 2009.-320 б. – ISBN 9965-17-641-8
- [2] Ауесбаева П.Т. Значение основного мотива сюжета сказки http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Philologia/3_97857.doc.htm
- [3] Жұртбай Т. Қос қайырым <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19376> 28.09.2017
- [4] Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014. – 424 с. – 978-601-7568-91-7
- [5] Мағауин М. Құмырсқа – қырғын Әңгімелер кітабы. – Астана: Аударма, 2004 – 352 б. – ISBN 9965-18-122-5
- [6] Полидори Д. Гость Дракулы и другие истории о вампирах - Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. – 368 с. – 978-5-352-02214-6

- [7] Сазонова З.Н. Тема вампиризма в современном русском фэнтези: происхождение и своеобразие // Вестник Нижегородского университета Н.И.Лобачевского, 2013, №1(2), с. 269-272. 269-стр].
- [8] Thompson S., Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fables, Jest-Books, and Local Legends, rev. and enl. edn, 6 vols (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1955–58). <https://sites.ualberta.ca/~urban/Projects/English/Content/d.htm>
- [9] Тойшанұлы А. Мағауиннің жаңа прозасының алтын өзегі <https://abai.kz/post/12393> 30 Қаңтар, 2012 сағат 07:06
- [10] Уалиханов Ш. Тәңірі: Таңдамалы – Алматы: Полиграфкомбинат, 1985. – 455 б. – ISBN 978-601-7294

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Альмуханова Р. «Античные мотивы в казахском фольклоре». – Алматы: Арыс, 2009.-320 с. – ISBN 9965-17-641-8 (на каз.)
- [2] Аuesбаева П.Т. Значение основного мотива сюжета сказки http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Philologia/3_97857.doc.htm 12 декабрь 2018 (на русс.)
- [3] Жұртбай Т. Қос қайырым <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19376> 28.09.2017 (на каз.)
- [4] Каскабасов С. Избранное. – Астана: Фолиант, 2014. – 424 с. – 978-601-7568-91-7 (на каз.)
- [5] Мағауин М. Құмырсақ–қырғын Книга-рассказов. – Астана: Аударма, 2004 – 352 б. – ISBN 9965-18-122-5 (на каз.)
- [6] Полидори Д. Гость Дракулы и другие истории о вампирах - Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. – 368 с. – 978-5-352-02214-6 (на русс.)
- [7] Сазонова З.Н. Тема вампиризма в современном русском фэнтези: происхождение и своеобразие // Вестник Нижегородского университета Н.И.Лобачевского, 2013, №1(2), с. 269-272. 269-стр]. (на русс.)
- [8] Thompson S., Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fables, Jest-Books, and Local Legends, rev. and enl. edn, 6 vols (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1955–58). <https://sites.ualberta.ca/~urban/Projects/English/Content/d.htm> (на англ.)
- [9] Тойшанұлы А. Золотая жилка новой прозы Мағауина <https://abai.kz/post/12393> 30 Январь, 2012. 07:06 часов. (на каз.)
- [10] Уалиханов Ш. Тенгри:Избранное – Алматы: Полиграфкомбинат, 1985. – 455 б. – ISBN 978-601-7294 (на каз.)

REFERENCES

- [1] Al'muhanova R. «Antichnye motivy v kazahskom fol'klore» [Ancient motifs in Kazakh folklore] – Almaty: Arys, 2009.-320 s. – ISBN 9965-17-641-8 (in kaz.)
- [2] Auesbaeva P.T. Znachenie osnovnogo motiva syuzheta skazki [The meaning of the main motive of the fairy tale plot] http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Philologia/3_97857.doc.htm (in russ.)
- [3] Zhurtbai T. Kos kaiyrym <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19376> 28.09.2017 (in kaz.)
- [4] Kaskabasov S. Izbrannoe. [Favorites] – Astana: Foliant, 2014. – 424 s. – 978-601-7568-91-7 (in kaz.)
- [5] Magauin M. Kumyrskaya-kyrgyn. Kniga-rasskazov. [Kumyrskaya-kyrgyn. Book of Short stories.] – Astana: Audarma, 2004 – 352 b. – ISBN 9965-18-122-5 (in kaz.)
- [6] Polidori D. Gost' Drakuly i drugie istorii o vampirah [Dracula's Guest and other stories about vampires]- Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, 2007. – 368 s. – 978-5-352-02214-6 (in russ.)
- [7] Sazonova Z.N. Tema vampirizma v sovremennom russkom fentezi: proiskhozhdenie i svoeobrazie [The theme of vampirism in modern Russian fantasy: the origin and identity] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta N.I.Lobachevskogo, 2013, №1(2), s. 269-272. 269-str]. (in russ.)
- [8] Thompson S., Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales,

Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends, rev. and enl. edn, 6 vols (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1955–58). <https://sites.ualberta.ca/~urban/Projects/English/Content/d.htm> (in english)

[9] Tojshanuly A. Zolotaya zhilka novoi prozy Magauina [The golden vein of Magauin's new prose] <https://abai.kz/post/12393> 30 Yanvar', 2012. 07:06 chasov. (in kaz.)

[10] Ualihanov SH. Tengri:Izbarannoe [Tengri:Favorites] – Almaty: Poligrafkombinat, 1985. – 455 b. – ISBN 978-601-7294 (in kaz.)

«Keruen» scientific journal
M.O.Auezov Institute of Literature and Art
ISSN 2078-8134, Volume 73, Number 4 (2021)
<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-17>

IRSTI 17.09.91

Zh. Sarsenbaeva¹, A.Yakici²

¹doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University and
M.O.Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan

²Doktor of Science, Professor of the Gazi University
Ankara, Turkey

E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com; ²yakiciali@gmail.com

¹ORCID: 0000-0002-9554-163X

²ORCID: 0000-0001-9461-7324

THE IMAGE OF WOMEN IN MODERN KAZAKH PROSE AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN CREATING THEM

Abstract. *The article analyzes the social issues and universal human values of modern Kazakh prose, in particular, reflected in the micro-thematic works of such outstanding writers as Roza Mukanova, Madina Omarova, Lira Konys through the ways of expressing the inner feelings of the characters in fictional prose, i.e. through the problem of psychologism.*

Social contradictions, the human essence, or rather the works of small genres in which the inner spiritual world and the transformation of the female subject are depicted, the language of speech of their characters, storylines, contradictions of the plan and actions of the characters, speeches, peculiar style features of gloves in the image of their psychological phenomena are revealed.

In this topic the works of small genres by these authors on social contradictions and human reality are taken into account, the stylistic features of the writers in describing inner world and transformation of women, spoken language of characters, plot lines, contradictions of thoughts and actions, self-contradictions and psychological phenomena are revealed.

Keywords: *author, text, psychologism, dialogue, monologue, narrator.*

Introduction. Modern Kazakh literature is a complete and innovative literature both in content and form, also in terms of ideological and artistic point of view. Since the independence years Kazakh literature has changed for the better and there were opened ways for new phenomenas. And nowadays, Kazakh writers got rid of totalitarianism and gained freedom. Along with independence our writers gained full freedom of speech (Orda, Kudaibergenov, Sarsenbayeva, Amanzhol, Mursalimova, 2019: 3).

The study of literature of this period is a complex and multifaceted phenomenon. It should be noted that after gaining independence several sectors or genres came into the literature, each of which had own search and novelty. The development of literature was also influenced by the prohibition of censorship and the opportunity to get acquainted with the primary research works in foreign literature. Well-known writers Roza Mukanova, Madina Omarova, Lira Konys enriched Kazakh fiction prose through their small-scale works of epic genre in terms of content changes and form changes that can be used to depict these very contents. In their stories they try to solve philosophical knots that describe various aspects of female psychologism and human life

A common feature of works by all three writers that they could reveal the inner world and soul

of their characters and could describe in a creative way to reach the heart of each reader. They used creative way and various artistic details to give the image of characters in whole. At the same time psychologism is of great importance in order to excite the reader as deeply as possible, to have a stronger influence on their soul and heart.

Writer Mukhtar Auezov noted that “putting psychologism completely to the side means less, nothing but hollow words, as wild passages of primitive people”... so, psychologism has a special importance in the artistic depiction of the inner world and spiritual life of the hero, and the causes and consequences of each of actions (Pirali, 2007).

The problem of psychologism appears in the literature of Western Europe in the second half of the XVIII century, in the era of sentimentalism, in which epistolary and diary forms became especially popular. Eventually, at the end of the XIX century, a special psychological school was formed in Western European and Russian literary criticism. Its prominent representatives in Germany: W.Wundt, W. Wez, I.Folkelt, in France S.M. Girarden, E. Enneken. And for the development of psychological school in Russia A.A.Patepnya, D.N. Ovsyaniko-Kulikovsky, A.G. Gornfeld, V.I. Xarziev, V.A. Lezin the works of scientists such as were influential.

In the early twentieth century. Z.Freud and K. Under the influence of Jung's works, the deep psychology of personality began to take shape in the works of art (Freud, 1989), (Jung, 2007).

Also, the problem of psychology in Russian literary criticism of the twentieth century. V.Bursov (Bursov, 1979), L. Vygotsky (Vygotsky, 1968), L. Ginzburg (Ginzburg, 1977), D. Lixaghev (Lixaghev, 1968), I. Starachov (Starachov, 1973), A. Skaftymov (Skaftymov, 1972) was studied in the works of scientists, and the psychology of the character in the works of Russian classics was widely studied.

Methods. In determining the image of women and psychological aspects of representing them in modern Kazakh prose the skill aspects and stylistic features of writers, in particular, methods of object-analytical analysis, comparative analysis, systematization, generalization, comparative and complex analysis were used.

During the topic study courses the collective monographs developed by the scientist G. Prali and scientists of the Institute of literature and art named after M. O. Auezov, as well as works on issues of psychologism in artistic work, were taken as a basis.

Results. In modern Kazakh prose, a writer R. Mukanova distinguishes with her talent and focuses on topics based on national spirit, the modern image of the Kazakh woman, environmental issues, the creative laboratory, and the artistic world of the writer.

Results. Writer R. Mukanova, who in modern Kazakh prose was distinguished by bright pepper, composed topical topics about the national spirit, the modern image of the Kazakh woman, environmental issues, a creative laboratory, and the artistic world of the writer. “P. Mukanova’s specific personality is to portray a development of internal psychological struggle via unconscious actions of the characters and describe their mental world, along with deep examining of fantasy realm. Almost all compositions of writer's story are about loneliness of personages’ life who are in trouble” (The literature of XXI century, 2012: 169).

The role of psychopoetics in fiction is special. “The artistic and aesthetic function of psychopoetics determines the main features of fiction. Since fiction genre also depicts the realities of human life and human society, every writer is free to use a psychopathic visual tool” (Dudebayev zh., Bissenbayev P., Karibozov E., 2016: 36). Considering psychopoetics in the stories by the writer Rosa Mukanova it can be noted that the connection between the soul and body of a person, describing internal state, suffer, sadness and joy are determined by artistic and aesthetic functions.

Writer Madina Omarova's creation is expectedly in the list of works describing the women image in modern Kazakh literature. Hershort works are also full of philosophical depth and poetic

artistry. Madina Omarova's prose is full of mysteries, many of which contain elements of the Gothic style. These works not limited just effecting upon the reader's thought, but also give them aesthetic pleasure and lend wings to their imagination.

With her works, Lyra Konyss has created the edge of art with excellent genre, style, nature through philosophical reflections that briefly and accurately convey the fate of young people. Her artistic world is distinguished by her works which are built on dialogues, monologues filled with psychological contradictions, unique relationships between a ghost and an ordinary living character, also associated with fairy tales.

Discussion. One of the works by writer Rosa Mukanova is the story "Tul – A widow" which narrates about the features of a modern Kazakh woman. The woman image in Kazakh literature of the beginning of the XX century is depicted as constrained, having no freedom of choice, defenseless and always having hard fate one, on the other hand a work by Rosa Mukanova that describes a dragon lady who dominates all around, so no one can take advantage of her, also she was acting as rough man.

The main meaning of the story's nominative name: "Tul (adj.) - A widow is a woman whose husband has died or divorced, childless" (Malbakov M., Yessenova K., Khinayat B., 2011). The main hero in this story doesn't deserve the real widow name, as she was alone because her husband left her for another woman, also she had a child. Nevertheless, the main character following the current course of the century forgot about her weak nature, her existence and feels lonely.

In this story the writer narrates psychological-emotional condition and mental state of a bad tempered, savagery and profit-driven woman who was thinking only of wellbeing and forgot about bluebird of happiness in her hand. As she was thinking only providing for a family and forgot that she is a woman with exquisite beauty and because of hard work she became a masculine woman. This woman's tragedy is nowadays common human problem.

Gulsia Pirali is a scientist who studied the problem of psychologism in literary criticism noted the followings: "Describing the inner feeling through the systems of speech and thought is a direct approach (the inner universe) and the second is an indirect approach (the outer universe) - meaning that the processes in the psyche and consciousness of the hero are not directly reflected, but only through external actions, facial or other mimic movements of the body, or external expressions that defined by appearances." (Praliev, 2003: 85). According to this statement of the scientist, here we can note that the writer Roza Mukanova's story shows that she was able to describe both the direct approach (the inner universe) and the indirect approach (the outer universe) in relation to each other.

In the narrative system of the story an event description is exchanged between the author-narrator and the character's monologue which clearly expressed character's internal psychological state.

The hero once said: "Here should be another reason... Why did my husband, with whom we have been married for thirty years decided to leave me? Why he was so eager to stay away from home, to seek refuge and to be alone ...? Tired... How come? Is it my fault? Because of my evil character? No, he wanted to start a different life. He wanted to be happy... If he thinks it was unfortunate that he was my partner and we were unhappy couple? Impossible..." - she was talking to herself trying to understand how all these happened to her. And the author-narrator uses the following narrative form to captivate this state of the character to give the plot further emotional and expressive tone: "- She went ballistic. Crawled and laid down on the soft fur carpet, curled up. She was nursing her knees and tried to cry, but there were no tears in her eyes. Now she wanted to raise a bowl, maybe just wanted to mourn. No way! Mourning a living person, a happy person is something that is not in superstition. It was her soul crying out ... She was groaning and rolling over as confessing her guilty and the situation that she became a widow was hard. She felt as if someone had come and poisoned her and continued roll over as if she was going to die. Being unable to find answers to many questions in her

mind, she uttered with different sounds. Nothing changed” (Mukanova R., 2008: 50). In a later plot the problem becomes more acute: “Suddenly she got buzzed her hair in a rush. And came close to the mirror saying that “This is a real widow. The inside and outside should match. Inside fear should be on the outside as well. In order to live being invisible in the public it is necessary to have such a look for yourself. And only then people will understand the meaning of widow’s suffer, widow’s life. Now I’m a real widow” saying this she was crying looking at herself in the mirror (Mukanova R., 2008: 52). On these lines the author inspires the reader by one character’s life story. The family has its own duties which means a father and a mother have their own responsibilities in the family to perform. There is no doubt that if duties are changed between them then a complete change would take place among whole human. Aiming to earn more money and being busy at markets many women forget to care themselves and this is the real tragedy of nowadays.

Researcher A. Kalieva notes that "Almost all works by the writer in genre of short stories, describe the terrible fate of people who are depressed by the loneliness of life" (The literature of the XXI century, 2012: 169). In fact, in the story we have reviewed the writer R. Mukanova psychologically describes the fate of an depressed woman, skillfully demonstrates the fate of women in modern Kazakh society, their changes in the soul and body, and the complication of the human essence.

Almost all works by the writer Rosa Mukanova show the realities of our time. In her works she was able to deliver the tragic difficulties of the whole time through the image of a modern Kazakh woman. The story "Eternal child face" written by the writer also falls into this category of work. The main feat of the work is that its theme and idea were the result of the fact that the atomic bomb, committed from the hands of mankind in history, was tested on Kazakh soil. The main features of the work are theme and idea that masterfully reflect the consequences of the atomic bomb test on the Kazakh land, and devastating disaster created by human hands in history.

The story is based on the fate of a girl, Laila, who became disabled due to an atomic bomb test and cannot grow having a small childish face forever. There is every reason to believe that the real prototype of the hero is many Kazakhs who suffered from the atomic test site at the Semey city. Even knowing the Laila image who has been surrounded only with deprivation and ridicule we wonder if her image can be whole Kazakh nations’ image who has been dependent on other’s rule for years, seeing oppression, and even has lost own mentality, forgot native language, and religion

The story not only raises such a pressing problem, but also expressively and artistically depicts poetic power. The ancient cosmogonic myths of the Kazakh can be seen within lines that the hero Laila always accompanies the Bright Moon. If we pay attention to the myths related to the moon in Kazakh folklore, the moon appears once as a bride, once as a girl, and sometimes is depicted as a human companion.

Layla, with her heavy heart and fate felt that only the Moon can understand and sympathize to her: "Oh, the Bright Moon, no need for a speck of sympathy. I'm a sinless girl. I have feelings and sound in mind. But my heart is full of revenge and horror in this life and the world in whole. I am a human being, but all others see me only as a disabled person like reminding them to call to repent” saying these she feels lonely among people and can only bare her soul when she talks to the Moon. Through the dialogue of the hero with the Moon the author delivers the followings: “Every time when Karauyl people see me they say, “Allah created her to remind people that they have to do true repentance and be thankful for their health, for well-being of their sound body.” Is it so, the Bright moon? I trust you and only believe in you. At least I hope you can live up to my hopes. Then what are these people will saying? And who am I? Is it forever? Is it really a child face forever?” saying these she expresses confidence in the Moon (Mukanova R., 2008: 3).

From this story one can understand the psychological imaging means that we take as a basis of this topic. In the above-mentioned work by the scientist Gulziya Prali the psychological imaging

means are classified as follows:

"The first is the "direct" ("direct") type of psychological representation which is the perception of the character's soul from the artistic cognition point of view, that is, the psychological analysis through the inner word, the form of utterances (replicas), self-control, mental imagination, internal monologue, memory and imagination, etc.

The second is the emphasis on external psychological gestures-manifestations in the transmission of the psyche – nonverbal gestures, the use of other forms of them.

The third is an author's psychological narrative method that summarizes these two approaches (Piraliev, 2003). The first of the listed means includes the fact that Laila shared her secrets with the Moon, also the author skillfully used the second and third means in the following linesways: "A Layla girl cannot gain patience for the body of a disabled person.

"Layla girl was not able to keep calmness in her disabled body and feverish anger covered her, so she trembled in every limb. If she feels someone looking to her hands and legs, she cannot find a place to hide herself. She was begging no one to notice her excessively enlarged old hands and imperfect legs. And Katira deliberately gave a freezing glance, stared in disgust at her as if she wanted to strike her painful chord. Such cases drove Laila-girl up the wall" (Mukanova R., 2008).

The author skillfully combined the exposition and the prologue of the story. At the beginning of the story, Laila who was a close friend of the Moon, and only the Moon, which was kind to her, is described as left this world together with her at the moment of her death. The writer concludes this moment as following: "The Moon has long been circling the image of the yielded up life girl, and suddenly moved away. As said goodbye forever" (Mukanova R., 2008).

This story by Rosa Mukanova is based on a tragic event in Kazakh history, and her next story is based on the image of historical figures.

Despite the fact that in Kazakh literature we often meet voluminous epic works depicting Genghis Khan, the image of Genghis in the genre of a small story is very rare. We show here the heroes of the story "Kudiet-Kie" by Roza Mukanova: Genghis Khan, his mother is Oleng-sheshe (mother) and his brother Khasar. All these characters are historical figures. All these characters are historical figures. There is also evidence that they were in real history, that they has such names.

In the course of the story, Genghis Khan and his brother Khasar have quarreled, thus their mother regretted that relationship between her two children damaged and did her best to unite their relationship. In the course of the story the inner psychological state of the mother who is upset for her children is described very effectively.

From the point of view of the artistic reality and the reality of life in the work there is evidence that in real life there was a quarrel between Genghis Khan and his brother Khasar. Nevertheless, one thing that will surprise any reader of the story is that the poem narrates that Olen-sheshe does 5 times pray, and portrays Genghis Khan as an infidel. Although there is no reliable evidence of Genghis Khan's involvement in the Islamic religion, but much is known about his divine (theological) position. From this point of view, this decision of the author can be interpreted as an allusion.

One of the psychological aspects encountered in the story is Genghis Khan's dream.

"The plot of the dream is figuratively and symbolically forms the psychological motive, instinctual desires, demands, emotions, feelings of the dreamer, and a variety of psychological complexes in the subconscious" - concluded the author through Genghis Khan's dream. This shows that the intention to hurt his mother and quarrel with his brother was not in the subconscious (Piralieva, 2003: 91). "Genghis Khan was suffocating and woke up scared. "Oh, no" he said to himself. "I had a terrible dream – and looked around in horror. – As the Almighty is sacred. The Almighty is sacred... And my lord gave birth to me. I think this lord is my mother Olen-sheshe." Genghis Khan opened his eyes widely as a deer in the headlights and called to mind his dream again" these lines vividly describes

the helplessness of the powerful khan who ruled over the half of the world in front of another Almighty (Mukanova R., 2008).

In this story the author described in detail the internal psychological state in the narrative system and revealed the character of Olen-sheshe. While reading the work we can assume that the author skillfully used in describing Olen-sheshe's internal state a method of describing in connection with the nature part as in the above-mentioned story "Eternalchild face."

This time, the author connects the hero with the wind, that is, the hero talk to a piece of nature - to the wind: That night the wind blew for a long time. Olen-sheshe opened the chariot's door and listened to the bleak wind. And it seems the wind whispered to her" (Mukanova R., 2008: 55). In this very plot of talk between the hero and a wind that the poem clearly shows the inner turmoil, anxiety and sorrows of Olen-sheshe.

The main topic of conversation is here – a MOTHER. Motherhood. A maternal feeling. The hero of the story tells about Olen-sheshe's maternal feeling for her children, and the fact that everyone is born from a mother, so even a powerful Genghis Khan who is ruling the world bowed his head in front of his mother. The story tells that the ruler who conquered the whole world cannot be only a ruler for own mother, but also he remains as a child for his mother, and shows the God-given power to a mother.

One of the works by R. Mukanova is the story "Kuna - Sin", a story about hard female fate, psychological feelings. The plot lines take place at night, and there are three main characters - Gulbaram who gave a birth to a child, a tokal-second wife who killed the child, and Ak Bayan – a witness who saw all happened. Here it should be noted that the author described the nature in a special way. The image of nature is accurately depicted in continuity with the inner world of the characters. "The sunrise was in fear and trembling. What a pale morning it was that day. It looked through the three helpless who were standing there covered in sins around their neck, and they would be punished hearing own crying voice" (Mukanova R., 2008: 55). Ak Bayan is Abylkasim's bride who is known for his wealth. Her sister-in-law Gulbaram becomes pregnant being not married and agrees to kill her child at night, and a tokal (second wife) who is afraid of people's gossip as "dishonor and brings shame on family" and Abylkasym to become angry, kills the new-born baby by pouring copperas into his mouth.

Sin wears the consciousness of the old woman and does not dry the tears of both eyes. All life goes in tears.. And the paintings of Gulbaram and Ak Bayan will be widely described.

For the next fifty years, the sin of that night deeply touched Ak Bayan's soul, as taking the life of an innocent child is the the worst of sins. This sin destroyed the old woman's consciousness and she couldn't help to stop tears from her two eyes. She spent her whole life in tears. In the story, the author does not delve into bloodstained tokal's inner world, just drawing her actions, revealing their severity. But Gulbaram's and Ak Bayan's heartache and hurt of inner world are described in detail. Gulbaram was alone for the rest of her life, she had a childless, unhappy life. Ak Bayan also was begging forgiveness from the God for her sin and spent the rest fifty years crying every time. There is no meaning in the life of two who were punished in the name of the innocent child. Fifty years have passed since the sins of youth, passion, and childhood took place, and the country has been renewed for many times, but every bright morning reminds that night and make them ashamed.

In the story, the "battle of ding-dong fight" between a Day and a Night is as never-ending battle between good and evil. In fact, the mellow night also has its own beauty. But the night in the story is associated with the death of an innocent child, the sin of women, and is given as a witness and a sign of serious sinfulness. Gulbaram and Ak Bayan's life turned into a dark night same as that very night. In our minds the night is a place of darkness, pitch dark, black matter. A dark night when there happened a grave sin, a cut of human life, a murder which is the worst of sins a sin of sin. They

wanted to get rid of suffering a little bit and leave the sin in that pitch dark. As they know in the morning the painful day begins again. The night makes the old woman feel worse by aggravating factors of her sin. A night measures with a suffer, a sin, while a morning is pure and innocent.

In our opinion, the author consciously did not reveal the inner world of Tokal who directly killed the baby. She is easily poured a copperas into the baby's mouth. It was nothing for her to commit a crime without thought, and she even was not in sorrow. It is unlikely that such a person will suffer or feel any sorrow in the soul. Tokal's cruelty is reflected in her words. Tokal disguised the death of a child with a false conscience, so the notions of holy and sin are alien. Then it is impossible to expect anything else from Tokal. Although Gulbaram was ruled by her passions and agreed for a death of the baby, Ak Bayan was horrified at this decision, shaken both hands and was thick of speech as if she lost her mind. Tokal immediately managed to hide evidences of the crime without thinking and without regaining consciousness to anyone. Everything happened in a short time. Ak Bayan who was begging forgiveness all her life was hope for amnesty only from Allah. They say that to meet own sins saves a person from suffering and purifies a soul. So, once at dark night a feeling and living in bitterness woman came to her mother in search of graces. The nightmare was over, and she was in a state of shock. That night she was worry too much and trembling said followings "Oh, mother, there is a severe penalty on me. Oh, poor me, the God won't be merciful to me."

- Oh, no! What's the matter, what is happened else? Oh my God – shouting these a mother was going around a chimney and felt as losing her mind. She wanted to clear up her mystery full of sins and try to make up a good excuse.

- Oh, my God, you are a bad lot. What are you talking about? What are you talking, you are pathetic woman? Who did kill a baby? If you killed a baby, you will never be sated in life. Killing a human being is an egregious sin. Killing a human being is the worse sin... Mukanova R., 2008: 52). Both Ak Bayan and Akmaral being childless means - they were damned by an innocent child! In this story several things found their description as followings: a morning is a bringer of a future, a second wife characterizes cruelty and severity, and a night is a sign of sin and crime. If the sinners would recompense for their sins? Of course. Ak Bayan has an indirect bearing upon happened case that night, but she was the witness of the case. Since then, even though almost fifty years passed, she was never laughing, even smiling. Gulbaram also was sobbing violently: "She was married to her lovey, unfortunately was childless. "Oh, if only I could have a child. My dear sister-in-law, I'm such a sinner and never would given such a chance".

In the course of the story, the author was able to convey in detail the painful fate of women and the social inequality, as well as the importance of the continuation of generations, and the fact that the sin committed on earth will taste hard punishment.

When talking about the Gothic style in Kazakh literature, one of the most famous writers should be mentioned is M. Omarova, and it is not difficult to recognize the biographical author's image within her narrative form of the story, a mini-novel. Another feature of her works is that the character appears in the image of a narrator and is based on the narrative from the first person.

It is not difficult to see such elements in the short novel "Ana ghumyr". This work describes the whole life of a woman from her childhood and marriage years. Despite the small volume of the work, the author skillfully covered series of events of different time and places.

This mini-novel by the author consists of small chapters. The women in these chapters were suffering from loneliness, nobody caress in the childhood and in the family, but they were kind and honest. In the section "Kazakh kyz" the author tells about her childhood and narrates about a widowed mother who raised five children by herself, so this situation influenced and her mother became a woman of courage with enduring disposition. In this way, the writer tells about the different situations of mothers and about the features of Kazakh women, namely being patient, dignity, and

kindness.

The author narrates a story about Galiya and skillfully describes the situation of girls who are alone in the society for the same reasons as for Galiya, namely they remain "alone" because of love, to abide by own promise, so they stayed single.

It also raises the question of the relationship between the mother and the child, the matter of a mother for her child's sake is on the main plane. It should also be noted that we can observe the change in the image of a woman, including a Kazakh woman, through the plots associated with alcohol in this work. And this work has the mystical lines inherent only in the author. We can see it in the following lines: "You. Yes, I'm talking to you. You came to us as a bride, but you are After you joined our family, we have only troubles, grief and sorrow you brought to this house. Now my son is died. You want to forget all these as nothing happened. No, you cannot, you can't escape. I will not get you leave in piece. And I won't let you go. You will live here with us since today. You will serve us, your father-in-law and me. You will be waiting for Zhangir in this house. Do you hear me? If you don't follow these sayings, I'll blast and curse you. If you don't do what I say, I'll cast a spell. I'll place a curse on you, you will be sealed to eternal damnation. So far, I was controlling myself as was afraid that my saying can touch the innocent baby Alken. But all people are equal, so he probably same deserves as my son. I don't feel sorry anymore. You will stay here today "(Omarova M., 2009). It is not difficult to recognize the psychology of the old-fashioned Kazakh woman through these lines. Reading the dialogue, the reader can only imagine a fierce, woody, old woman.

And this inner monologue of the protagonist not only testifies to the fact that the mother's heart is a sacrifice in the way of a child, but also brings to mind the most important world in life: It is said that a bald man gets his anger from a crane. Doesn't God see it? All I could hear was Alken talking. You will be able to protect my baby from copper. And in addition to the fact that the mother can sacrifice herself for her child's sake, this inner monologue of the main character brings to mind and limits the most important thing in life: "...How can she place a curse on me? What is my guilt here?" They say, "the stronger always blames the weaker". The God should see all these. I was just nervous with her speech about Alken. But I can protect my child from you, you devil woman. While I look at my son, I see my grandmother wearing snow white headwear and my mom living her thorny road of life. The continuation of life is the contribution of generation to generation. Now and on he should pass a spark from my heart into the bosom of one little angel. This is the law of life"(Omarova M., 2009).

Another story by Madina Omarova with a female character is "Gulshat". In a short work the fate of many Kazakh women and girls is depicted in the artistic, clear and unambiguous way. The psychology of the main character may seem strange at first glance. But as to read to the end, one can realize that she is thirsty for true feelings and cannot find love that would fill her entire body. Almost four months passed since she has married and joined a new family, but they cannot receive her into their family and she cannot feel confidence, too. Unfortunately, this situation is well known in many families in the Kazakh society. The author beautifully describes this issue in parallel with the childish love of a little girl.

The inner monologue of the hero through the flow of consciousness delivers the her inner pain: "I thought about Gulshat. A love. What is the love? Is it something that exists or not? A lifelong love. It is impossible to love during whole life. Maybe, this is a possible thing, but not everyone can do it. In principle, there is probably no such concept. It depends on the stability of the character of a woman or man. ... And for many, love is a beating of the heart a little more than usual, a feeling of passion, a desire for physical beauty or the beauty of being, a desire to own", these lines also determine the thought of the whole story (Omarova M., 2009). The bride can admit it and inspire it to herself. Only the author uses not only a monologue to reveal the inner psychological state of the character,

but also turns a dialogue and a description of her actions. Therefore, there is more dynamics in the conversation than the verbiage.

Madina Omarova's works are focused on the modern world, the life and fate of today's contemporaries. The main principle of her works is the loneliness of characters in spite they live in the society, the discomfort in their lives, the lack of warmth to each other - in short, the image and life of the modern society. She describes all these both as in the everyday life and as in dramatic situations when events don't match to the usual order of life.

When creating an artistic image of a person in the literature, the writer describes the hero's image and actions in such a way that along with the typical features of the environment and the epoch, the internal features inherent only to hero's personality is clearly visible. The work reveals a person's personal attitude to life, worldview, and character in all aspects. Thus, the creative step in creating an image is based primarily on revealing the character of a person, his/her being. One of the next young writers who has created such simple but real life characters is Lyra Konys.

It is clear that Lira Konys is a talented lyricist. Her short stories included in the prose collection "Mangilik saghynysh" are full of longing. She skillfully outlines the past days, people who were nearby and now went into eternity by recalling their actions and masterfully narrates stories. Most of Lira Konys's stories are told from the first person

The successful story of the young writer "Ghayip ul" has a weak plot, there is no clash of opinions nor conflict, no disposition, but just a narrative form with an attractive idea.

The theme of love, the concept of love takes a great place among romantics as the concept of the world, art and man. Creativity is a life condition for romantics. The world of feelings allows you to learn the space. In the work by Lyra, this motive also takes an important place in connection with space, their integration, mutual understanding. A number of Lyra's works included in the unique collection of prose are devoted to the love story. A sensitive girl could not stand to evade this topic. However, she raises public issues within the framework of the love topic.

Her characters are distinguished by their courtesy, true love, vivid imagination, and extreme sensitivity. And her views on the world are original and here are some samples of her wise ideas: she says that talks about the honor are "comforting lies on a paper", "there are many who seek for the happiness, but happiness is limited", and "should to think on not when a man was created, but when is the end of the creation" (Konys L., 2013).

"She always sighed looking at her small hands. As she wants to embrace everyone" (Konys L., 2013). This is a beautiful image that easily describes the character. So, look at the following lines: "One of the people with whom she was so in love hit her by a car when she crossed the street in a hurry to her classes. There was a death in the car..." (Settlement L., 2013).

If you notice, in some of these paragraphs the author does not know when she has proceeded from backstage lyricism to sad sentimentalism. This is a real tenderness of a writer. Moreover, the plot is fictitious, and storytelling prevails over the narrative description. Therefore, despite interesting ideas the artistic quality of the work is not good as we expected.

The "Ertegi" story is told on behalf of one youth. There are two main heroes, and the the author managed to highlight the character of both of them. And this is expressed not in a long description, but in the words of the characters themselves, in actions. For example, the narrating girl has such assessments as "The old woman won't stand upon a coddle", "The old woman does not care" and these shows her attitude to her grandmother and therefore describes her spoiled rotten character.

The author describes the girl's state, who grew up pampered by her grandmother as followings: "She could not regain her temper, lay down till the evening and looked again in the mirror. There was a spark of courage in her eyes which flashes every time and when her pure world was collapsed the flash is gone, and now what she has is the injured and meaningless look. She believed in a fairy tale,

often shared her secrets with Andersen, rode a fabulous eagle in her dream flying in the sky, braided hairs for Kunekei's. Since her grandmother has died, she stopped to believe in fairy tales." With these lines the author shows that yesterday's carefree girl said goodbye to her childhood (Konys L., 2013).

There are various women images are created in other works by Lira Konys. The woman in this author's works is sometimes both brave and courageous, and sometimes sentimental. Sometimes it is a woman of solid frame with harsh character. And next time is known for her great knowledge and versatility. All this is the image of a modern Kazakh woman.

Conclusion. It should be noted that in small-scale works born in the independence years, the image of modern society, the problems of the people, and the scenes of the spiritually depraved times are reflected in the artistic and ideological, innovative research works. The features of creating a new image of the Kazakh woman in artistic prose in the literature of this period, the transformation of her her inner world, nature, and appearance change were also analyzed.

The work by R. Mukanova, M. Omarova, L. Konys was able to convey to the reader the image of a modern Kazakh woman, absorbing the national color of Kazakh literature, forming a new color in connection with the trends of world literature. Throughout their works that truly embodied characters, masterly and sincerely depicts their actions and inner world, and the essence of their stories, the complexity of the universe, the valuable thoughts about the human being have raised Kazakh literature and spirituality to a high level.

Ж.Сәрсенбаева¹, А.Якыджы²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының PhD докторанты
Алматы, Қазақстан

²Гази университетінің профессоры, ф.ғ.д.
Анкара, Түркия

E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com; ²yakiciali@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ОБРАЗЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ СОМДАУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы, атап айтқанда, Роза Мұқанова, Мадина Омарова, Лира Қоныс секілді айтулы жазушылардың микросюжетті шығармаларында көрініс тапқан әлеуметтік мәселелер, жалпыадамзаттық құндылықтар көркем прозадағы кейіпкердің ішкі жан сезімін беру тәсілдері, яғни психологизм мәселесі арқылы талданады.

Аталған авторлардың әлеуметтік қайшылықтар, адам болмысы, нақтырақ әйел затының ішкі жан әлемі мен трансформациясы суреттелген шағын жанрдағы шығармалары объектіге алынып, кейіпкерлерінің сөйлеу тілі, сюжеттік желілер, кейіпкерлердің ойы мен іс-әрекетінің, сөзінің қайшылықтары, олардың психологиялық құбылыстарын суреттеудегі қаламгерлердің өзіндік стильдік ерекшеліктері анықталады.

Түйін сөздер: автор, мәтін, психологизм, диалог, монолог, нарратор.

Ж.Сарсенбаева¹, Али Якыджы²

¹PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби и
Института Литературы и искусства имени М.О.Ауэзова
Алматы, Казахстан

²д.ф.н., профессор университета Гази

Анкара, Түрция

E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com; ²yakiciali@gmail.com

ОБРАЗ ЖЕНЩИН В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИХ ХАРАКТЕРА

Аннотация. В статье анализируются социальные проблемы, отраженные в микросюжетных произведениях современной казахской прозы, общечеловеческие ценности через способы передачи внутренних переживаний персонажа в художественной

Исследованы произведения авторов малого жанра, изображающие социальные противоречия, человеческую природу, внутренний мир и преобразование женщин. Особое внимание уделено стилю, языку персонажей, раскрытию сюжетных линий рассказов Р.Мукановой, М.Омаровой и Л.Конус.

Ключевые слова: автор, текст, психологизм, диалог, монолог, нарратор.

Информация об авторах:

¹Сарсенбаева Ж.Б. PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби и Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова. Алматы, Казахстан. E-mail: baden.zhansulu@gmail.com. Scopus ID: 57210989139. ORCID: 0000-0002-9554-163X.

²Якыджы А., д.ф.н., профессор университета Гази, Анкара, Турция. E-mail: yakiciali@gmail.com. Scopus ID: 38162506200. ORCID: 0000-0001-9461-7324.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бурсов Б. Личность Достоевского. – Ленинград, 1979, – 680 с.
- [2] Выготский Л. Психология искусства. – Москва, 1968. – 345 с.
- [3] Гинзбург Л. О психологической прозе. – Москва, 1977. – 350 с.
- [4] Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е. Шыңғыс Айтматовтың психопэтикасы. – // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология Сериясы, 2016. – Том 159. – № 1. – 35-38 бб.
- [5] Қоныс Л. Шахарбанудың сыңсуы. – Алматы, 2013. – 192 б.
- [6] Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения. – Вопросы литературы, 1968. – №8. – С. 74-87.
- [7] Малбақов М., Есенова Қ., Хинаят Б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. – Алматы, 2011. – 800 б.
- [8] Мұқанова Р. Шатыр астындағы Мен. Әңгімелер мен драма. – Алматы, 2008. – 285 б.
- [9] Омарова М. Ана ғұмыр. Проза. – Алматы, 2009. – 126 б.
- [10] Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. – Opción, 2019. – Año 35, No.89. URL: <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2s2.085072153777&partnerID=MN8TOARP>. 179-194.
- [11] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). – Алматы, 2003. – 258 б.
- [12] Скафтымов А. О психологизме в творчестве Стендаля и Толстого. – Москва, 1972. – 288 с.
- [13] Страхов И. Психологический анализ в литературном творчестве: В 2 ч. – Саратов, (1973). – Ч.1. – 183 с.
- [14] Фрейд З. Введение в психоанализ. – Москва, 1989. – 456 с.
- [15] Юнг К. Сознание и бессознательное. – Москва, 2007. – 188 с.
- [16] XXI ғасыр әдебиеті. – Алматы: Арыс, 2012. – 640 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бурсов Б. Личность Достоевского. – Ленинград, 1979, – 680 с.
[2] Выготский Л. Психология искусства. – Москва, 1968. – 345 с.
[3] Гинзбург Л. О психологической прозе. – Москва, 1977. – 350 с.
[4] Дадебаев Ж., Бисенбаев П., Карибозов Э. Психопэтика Чингиза Айтматова. – // Вестник КазНУ, Серия «Филология», 2016. – Том 159. – № 1. – С. 35-38.
[5] Коныс Л. Песни Шахарбануа. – Алматы, 2013. – 192 б.
[6] Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения. – Вопросы литературы, 1968. – №8. – С. 74-87.
[7] Мальбаков М., Есенова К., Хинаят Б. Словарь казахского литературного языка. Пятнадцать томов. – Алматы, 2011. –Т. 14 – 800 с.
[8] Муканова Р. Я под крышей. Рассказы и драмы. – Алматы, 2008. – 285 с.
[9] Омарова М. Материнская жизнь. Проза. – Алматы, 2009. – 126 с.
[10] Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. – Opción, 2019. – Año 35, – No.89. URL:<http://www.scopus.com/inward/record.url>. 179-194.
[11] Пиралиева Г. Некоторые проблемы психологии в художественной литературе (цветовое зрение, невербальные жесты, материальный мир). – Алматы, 2003. – 258 с.
[12] Скафтымов А. О психологизме в творчестве Стендаля и Толстого. – Москва, 1972. – 288 с.
[13] Страхов И. Психологический анализ в литературном творчестве: В 2 ч. – Саратов, (1973). – Ч.1. – 183 с.
[14] Фрейд З. Введение в психоанализ. – Москва, 1989. – 456 с.
[15] Юнг К. Сознание и бессознательное. – Москва, 2007. – 188 с.
[16] Литература XXI века. - Алматы: Арыс, 2012. - 640 с.

REFERENCES

- [1] Bursov B. Personality of Dostoevsky. - Leningrad, 1979. - 680 p.
[2] Vygotsky L. Psychology of Art. - Moscow, 1968. - 345 p.
[3] Ginzburg L. On psychological prose. - Moscow, 1977. - 350 p.
[4] Dadebaev Zh., Bisenbaev P., Karibozov E. Psychopoetics of Chingiz Aitmatova. - // Bulletin of KazNU, Series "Philology", 2016. - Volume 159. - No. 1. - P. 35-38.
[5] Konys L. Songs of Shaharbanua. - Almaty, 2013. - 192 p.
[6] Likhachev D. The inner world of a work of art. - Questions of literature, 1968. - №8. - S. 74-87.
[7] Malbakov M., Esenova K., Khinayat B. Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. - Almaty, 2011. -T. 14. - 800 p.
[8] Mukanova R. I'm under the roof. Stories and dramas. - Almaty, 2008. - 285 p.
[9] Omarova M. Maternal life. Prose. - Almaty, 2009. - 126 p.
[10] Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. – Opción, 2019. – Año 35, – No.89. URL:<http://www.scopus.com/inward/record.url>. 179-194.
[11] Piralieva G. Some problems of psychology in fiction (color vision, non-verbal gestures, the material world). - Almaty, 2003. - 258 p.
[12] Skafymov A. On psychologism in the works of Stendhal and Tolstoy. - Moscow, 1972. - 288 p.
[13] Strakhov I. Psychological analysis in literary creativity: In 2 hours - Saratov, 1973. - Part 1. - 183 p.
[14] Freud Z. Introduction to psychoanalysis. - Moscow, 1989. - 456 p.
[15] Jung K. Consciousness and the unconscious. - Moscow, 2007. - 188 p.
[16] Literature of the XXI century. - Almaty: Arys, 2012. - 640 p.

FTAMP 17.71.01

Д.С. Жақан

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: zhaxan24@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4200-8794

РӘСІМДІК ОЙЫНДАРДЫҢ ДАМУ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада ойын фольклорындағы рәсімдік ойындар алғаш рет арнайы қарастырылып, оның өзге ойын түрлерінен ерекшелігі талданды. Ойындық фольклорға қатысты айтылған Отандық және шетелдік ғалымдардың ой-пікірлерін негіз ете отырып, рәсімдік ойындар жөнінде тың тұжырымдар түйінделді. Бүгінгі түсініктегі «Ойын» ұғымы өзінің даму жолында көне ритуалдар мен діни рәсімдермен сабақтастықта дами келе түрлі өзгерістерге ұшырады, әрі салаланып жеке бір арна болып қалыптасты.

Рәсім (ритуал) – ұғымының ғылыми термин ретіндегі мәні тұтастай алғандағы адамзат таным-түсінігінің тарихы мен өзгеріс жолын қамтитын күрделі құрылым. Ойын фольклорында, атап айтқанда рәсімдік ойындарда халықтың сан ғасыр бойғы өмір тәжірибесі мен тәрбиесі шоғырланған. Сондықтан да рәсімдік ойындардағы көне салттық заңдылықтардың көріну сипаты да әр алуан болып келеді.

Адамның қалыпты өмір тіршілігінен бөлек кезеңдерінде, мәселен баланың дүниеге келуі, қыз ұзату мен келін түсіру, азалау рәсінде және адамның науқасқа шалдыққан тұстарында атқарылуы рәсімдік ойындардың бір ерекшелігі болып табылады.

Мақалада талданатын бақсы ойыны рәсімдік (ритуалдық) ойындар тобына жатқызылғанымен, оның ойын барысындағы әрбір қимылы мен сөзі, дауысы тұтас тылсым дүниесін бағындыруға бағытталып, бүкіл бақсылық ойынның негізі рух-иелік көне таным-түсініктермен тамырласып жатады.

Ал, қыз ұзату, келін түсіру салттарындағы рәсімдік ойындар отбасылық салттар аясындағы заңдылықтар аясында ойналып, ғасырлар бойы қалыптасқан жөн-жобаға байланысты адам өмірінің қуанышты сәттерін бейнелейді. Сондықтан да отбасылық салттарға қатысты рәсімдік ойындарға тән ойын-сауықтың өзіндік ерекшелігі айқындалып, ойындағы рәсімдік күлкінің мәні ашылды.

Мақалада ойынның шығу тегіндегі рәсімнің мәнін жан-жақты таныту рәсімдік белгілердің уақыт өте келе мүлде өзгеріске түсуі (Соқыр теке), кейінгі заманғы балалар ойынындағы мифологиялық образдардың рөлі (Шымбике), көне танымдық түсініктердің түбегейлі өзгерісі (Алтыбақан), бала жастан салтты тануға үйрететін «Монданақ» ойындарының мәнін талдау мысалдары арқылы дәлелденді.

Сонымен қатар мақалада маусымдық-салттық ойындардың бастапқы мәнінен көп өзгеріске түсіп, бүгінгі күні формасы мен мәні өзгергендігі анықталып, рәсім мен ойынның уақыт пен кеңістікке қатыстылығы, қатысушылар типінің ерекшелігі жөнінде де ой тұжырымдар жасалды.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР8856460 «Ұлы дала ойындары (Ойындық фольклор): Ұлттық ойындардың ерекше мәдени құбылыс ретіндегі қоғамдық сананы

жаңғыртудағы қызметі» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: бақсы ойыны, жын шақыру, ғұрып, реконструкция, салт, рәсімдік күлкі, маусымдық салт, алтыбақан.

Кіріспе. Адам баласының күнделікті және әлеуметтік өміріндегі ойынның маңызы өте зор әрі оның даму тарихы тым көне дәуірден бастау алады. Ойын – әлеуметтік құбылыстардың бірі ретінде салт-дәстүр, рәсім, ырым-кәде сияқты мәдени элементтермен тығыз байланысты. Ғылымда ойынның шығу тарихы мен рәсіммен байланысы жайында тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар, этнографтар мен әдебиеттанушылар тарапынан әркілі сипатта айтылған пікірлер бір шоғыр. (Мәселен, У.И. Хейзинг, В. Н. Всеволодский, Гернгросс, М. Бахтин, А. Байбурин, В. Торопов т.б.). Алайда ойынның көне тамырына дендеп барып, түрлі ой-тұжырымдар ұсынған зерттеушілердің ой-пікірлері бірде өзара үйлесіп жатса, енді бірде бір-біріне қайшы келіп отырады. Ал қазақ фольклортану ғылымында ойын фольклорының драма табиғатындағы мәнін С. Қасқабасов (Қасқабасов, 2008: 352-435) алғаш айтса, жалпы ойындық фольклордың, соның ішінде рәсімдік ойындардың сипатын ажыратып көрсету К.Матыжановтың «Рухани уыз» (Матыжанов, 1995: 97) ғылыми монографиясында көрініс тапса, зерттеуші «Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы» атты мақаласында (Матыжанов, 2021: 18) рәсім мен ойынға қатысты теориялық тұжырыма жасады. Ғалым ритуал мен ойынның арақатынасын әр тараптан қарастыратын зерттеушілердің, мысалы ойынды күрделі, рәсімді қарапайым деп тұжырымдайтын Берннің (Берн, 1998: 19-20) ойын мен рәсімді «шартты мінез-құлықтың екі негізгі түрі» – деп санайтын А. Байбурин пікірлерін қолдай отырып, ойын мен рәсім арақатынасына қатысты төмендегідей тұжырымдар жасайды (Байбурин, 1993 : 243).

«Ғұрыптық-рәсімдік ойындар, бұлар көне-наным сенімдер мен діни ғұрыптар негізінде пайда болған; рөлді-драмалық ойындар, бұлар өзбойына адамзаттың магиялық, ойын-сауықтық, тәжірибелік, көркемдік ақыл-ойының барлық сипатын жинақтаған, синкретті сипаттағы ойындар; тартысты ойындар, бұған көбінесеарғы тегін рәсім мен ғұрыптан алатын, бүгінгі күні өзінше салаға айналған, қазіргі тілмен айтқанда, әскери, спорттық ойындар жатады» (Матыжанов, 2021:21).

Тек ойынға қатысты ғана емес, қазақ фольклортану ғылымындағы рәсім ұғымының өзінің мәні ғылыми сала мамандарынан басқаларға айқын емес деуге болады. Жалпы жұртшылықтың рәсім жайындағы ұғымы бірде кең ауқымды қамтыса, енді бірде ырым ретінде, жөн-жоба ретінде ғана түсінілетін жағдайлары бар. Бұл тұрғыда рәсімді ритуал ұғымының баламасы ретіндегі термин ретінде алғаш наным – сенімдер ғұрпына қатысты Б.Абылқасымов (Абылқасымов, 1993: 29-35) қолданса, ал отбасылық ғұрып фольклорына қатысты К.Матыжановтың (Матыжанов, 2007: 118) еңбегінде қолданылып, аталмыш мақаласында ойынның ритуалдық бастаулары, ритуал мен ойынның уақытқа, кеңістікке қатыстылығы жайлы қазақ ойындарының мысалдарында ғылыми ой-тұжырымдар жасалды. Яғни, біздің бұл мақаладағы рәсім ұғымы жайындағы талдауларымыз ырым-салты, таным-түсінігі, музыкасы, әрекеті, заттық атрибуттары т.б. қоса алғандағы күрделі жүйе ретінде қарастырылады. Себебі, рәсімнің өзінің қалыптасу жолы ұзақ уақыт мерзімін қамтиды. Онда халықтың сан ғасыр бойғы таным-түсінігі мен өмір тәжірибесі шоғырланған. Белгілі бір ойындық рәсімнің әу бастағы мәнінде ойыннан гөрі танымдық мән басым десек қателеспейміз. Өмірдің барлық мәнін ойынмен байланыстыратын Хейзинг пікірінің құндылығын мойындай отырып, табиғат пен адам жігі толық ажырамаған сана дамуының алғашқы сатысындағы рәсімдердің қастерлілігі ойыннан басым екендігін де болжауға болады. Себебі, рәсім (ритуалдың басталуы мен аяқталуы, атқарылу барысындағы қатан

сақталу заңдылықтарының міндеттілігі (себебі толық заңдылықпен жасалғанда ғана рәсім көздеген нәтижеге толық қол жеткізе алады, ритуал тұтастай киелілікке ие) рәсімді ойыннан ажырататын басты белгілерінің бірі болып табылады. Ал уақыт өте келе адам санасының табиғат үстемдігінен ажырап, ондағы киелі күштердің күдіреті жайлы түсінік, жұмсара бастағанда оны алдауға, арбауға, өзіне қызмет етуге мәжбүрлеуге, илкітіруге болады дейтін кезеңдерден бастап, ойындық сипаттың мәні арта бастаған сыңайлы. Себебі, алғашқы қауым адамының киелі күштерді мейірлендіріп, қалайда адам баласы үшін игілік алуға ұмтылысында ойыннан гөрі сескену, қорқыныш басым болғаны белгілі. Уақыт өте келе адам танымындағы табиғатқа үстемдік, адаммен табиғат аражігін айыра алатын тұстағы рәсімдерде ойындық сипат басымдық ала бастайды. Табынудан, тағзым етуден біртіндеп ойындық фольклордың сипаты үстемдік ала бастаған сыңайлы. Мәселен, бақсы ойынындағы бақсы мейірімді, мейірімсіз рух-иелердің шынайы өмір сүретіндігіне, олардың адам баласына екі түрлі әсері болатындығына, ауру-сырқаудың жандардың кесірінен пайда болатынына ең алдымен, өзі толық сенетін мәдени тұлға. Бақсы ойынының басқа ойындардан ерекшелігі де осында. Қайырымды жандарының көмегімен адамзатқа жақсылық силауға болатындығына өзі ғана сеніп қоймай, өзгені де иландыра алады.

Талдау. Рәсімдік ойындардың ерекшелігі – адам өмірінің қалыпты өмір тіршілігінен бөлек жағдайларда атқарылады. (мәселен баланың дүниеге келуі , қыз ұзату мен келін түсіру, өлік жөнелту салтының атқарылуы тұсында, адамның науқасқа шалдыққан тұстарында). Рәсімдік ойындарға тән басым қасиет – ғасырлар бойы қалыптасып, бекіген салт-дәстүр, жөн-жоба аясында жүзеге асырылып, шектеулілік, тұйықтық тән. Мәселен, жайшылықта ойналатын ойынды ойнаудың еркіндігі басым болса, ал қыз ұзату үстіндегі құдалықтан бастап соңғы ұзатуға дейінгі аралықтағы ойындарда сол уақыт бөлшегі мен айқындалған кеңістік аясында, белгілі бір рәсім аясында ғана атқарылады. Той мен басқа да қуанышты жағдайларға қатысты рәсімдік ойындардағы еркіндік сипаты бақсы ойыны мен азалау салтына қатысты біршама айқын көрінеді.

Ойынға да рәсімге де шарттылық тән. Ол шарттылық белгілі бір уақыт бөлшегіндегі заңдылыққа айналады. Мысалы, рәсім соңына дейін атқарылуы керек. Ойын да басынан аяғына дейін ойналғанда мақсат жүзеге асады. Ойын мен ритуалдың қатысушылары жағынан да айырмасы анық көрінеді. Мәселен кез -келген бала я болмаса адам ойынға қатыса алу мүмкіндігіне ие. Ал рәсімдік ойындарда мүлде басқаша. Мысалы, бақсы ойынын бақсыдан басқа ешкім де атқара алмайды, сол секілді үйлену салтындағы, мысалы, «қыз қашар» ойынындағы қалыңдық пен күйеудің рөлін басқа біреу ойнай алмайды т.б. Олар – рәсімдік ойынның жеке дара қатысушылары.

«Ойын» ұғымы жайында ойынды жалпы мәдениеттің негізгі қайнар көзі ретінде қарайтын У.И. Хейзинг пікірлерімен қоса алғанда, әлемдік ауқымдағы фольклорлық-этнографиялық еңбектерде анық айқындалған анықтамасы жоқ деуге болады. «Ойын үлкендер үшін ғана ойын, ал бала үшін ол нағыз өмір дейтін» – педагог, психолог П.П.Блонский пікірін Д.Б.Элькон, Л.С. Выготскийлер қолдаса, Л.В.Ивлева, В.Н.Топоров ойынның «екі жақты» табиғатын сөз етті. А.К. Байбурын ойынның айрықша қасиетін айта отырып, оның ритуалдан айырмашылығы ретінде қатал заңдылыққа бағынбайтын еркіндігінде екендігін (яғни, ойнау , ойнамауды қалаудың, импровизацияның болуын) атап өтіп, ойынның өзінің ішкі прагматикалық бағыты болатындығын және жаттау жолымен емес, шартты орындау жолымен іске асатындығын тұжырымдады. Ал рәсімде негізінен ғасырлар бойына қалыптасқан стереотип маңызды рөл атқарады (ескертпей-ақ тойға құтты болсын айтады, өлімді естіртеді, көңіл айтады, мәселен, бақсы ойынының шарты алдын-ала түсіндірілмейді, ол жөніндегі барлық қалыптасқан заңдылықтар сақталуы шарт) .

«Бақсы ойыны» деп аталып, бүгінгі түсінік үшін ойындық сипаты басым көрінгенімен, оның өзге ойын түрлерінен табиғаты да тарихы да мүлде бөлек. Бақсылық – көне замандағы рух-иелік таным-түсініктерден тамыр тартатын кешенді құрылымдық жүйе.

Бақсы ойынының ойналу реті мен мәтіні бізге түгел жетпеген. Өткен ғасырдың басынан бастап, бірлі-жарым қағазға түскен бақсылық сарын үзіктері мен бақсының өзі жайлы, оның ойынды өткеруі үстіндегі кейбір іс-қимылдарын сипаттаулармен қатар Ә.Марғұлан (Марғұлан, 1985: 112), Е.Тұрсынов (Тұрсынов, 1994: 21-32), Ә.Төлеубаев (Төлеубаев, 1991) зерттеулерінде бақсылыққа қатысты бірқатар этнографиялық-фольклорлық тұжырымдар айтылды. Алайда фольклортану ғылымында бақсы ойынының (бақсылық жайлы таным-түсінікпен қоса алғанда) рәсімдік жүйесін мәтінімен қоса алып қарастырып, тұтас реконструкциясын жасап, бақсы ойынының тұтас бір қойылым іспетті сөздік әрі рәсімдік құрылымнан, түрлі заттық атрибут т.б. тұратын кешенді жүйе екендігін ғылыми зерделеген ғалым – Б.Әбілқасымов. Әрине, зерттеуші негізінен бақсы ойынының танымдық - рәсімдік мәніне ерекше көңіл бөліп, таза наным-сенім ғұрпының концепциясында ой қорытындылады. Біз ойын фольклорына қатысты осы еңбектерді негіз ете отырып, қолда бар материалдарды салыстыру барысында бақсы ойынын тұтас реконструкциялау арқылы ғана бақсы ойынының табиғатындағы ойындық сипаттар жайлы ой тұжырымдай аламыз. Себебі, бақсы ойынының болмысы бөлек, ол – бақсы арқылы өлілер мен тірілер, реалды тіршілік пен тылсым арасында ғана жүреді. Бақсының өзі де трансқа түскенде басқа әлемнің адамына айналады. Сондықтан халық ол жайында «өлі десе өлі емес, тірі десе тірі емес» – деп тұжырымдайды. Бақсының ойыны ең алдымен өзінің көмекші жандарымен арасында жүреді: олардан көмек сұрайды, жалынады, өтінеді. Екіншіден ауру иелері кесірлі жандарымен арада өтеді: оларды алдайды, арбайды, қорқытады, үркітеді, байлайды, аластайды, көшіреді т.б. Бақсы ойыншы секілді шынайы өмірдің адамы болғанымен, шартты өмірдегі міндетін атқару үстіндегі ойынымен ерекшеленеді. Оның ритуалдық ойынының мақсаты – реалды өмір мен тылсым арасын бітістіру. Басқа әлемнің өкілдеріне әсер ету арқылы шынайы өмір өкілдерінің өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету. Сондықтан бақсы ойынының басталуы, ойналу барысы, аяқталуында қалыптасқан қатал заңдылық болады. Онда халықтың көне дүниетанымы, сенімі мен ырымдары, сөз, саз өнерінің және халықтық медицинаның элементтері өзара қабысып жатады. тылсым мен тіршілік арасын байланыстырушы ретіндегі бақсы сан түрлі өнерді меңгерген, оның дауыс күші, айғай, сыбыр, қырыл, қол-аяқ қимылы, бет мимикасы, от жалау, бірнеше шырақты аузына салып қайта алу, ішіне пышақ сұғу, денесін қанжармен сұққылау, жалаң аяғымен қылыштың жүзінде тұру арқылы көз байлап, көңіл аулайтын сиқырлы т.б. фокустары (қазіргі сиқыр өнерінің бастаулары), бұқа болып өкіру, айғыр болып кісінеу, ит болып үру, т.б. жын бейнесіне енгендегі бақсының әртүрлі оқыс қимылдары, өрескел қылықтары (театрлық элементтер) және қобызының бірде ұлып, бірде ышқынған әуені, қоңыраудың сылдыр қаққан дыбысы (музыка өнерінің негізі) т.б. әрекеттерінің өзара үйлесімділігі көне түсініктермен тығыз сабақтас рәсімдік мәнге ие. Бақсылар белгілі бір дүниетанымға негізделген діни культті атқарушы тұлға ретінде өзгеден оқшау өмір сүріп қана қоймайды, бақсы ойынының өткізілетін орны (жабық орында өткізу) мен уақытының (іңірге қарата өткеріледі) сақталу міндеттілігі де бақсы ойынының рәсімдік ерекшелігін айқындайды. Бақсы өзі де өзгені де трансқа түсіретін ерекше қабілет иесі болғандықтан, науқасты өзінің ойыны арқылы сендіріп ауруынан айықтырса, отырған қауымның алдында да тылсымдық күштермен байланысқандай басты ойыншы рөлінде танылады. Демек, бақсы сарынының өзінің ойындық сипаты басым әрі мәні әрқилы.

Ал дәстүрлі дүниетанымда адамның өмірге келуі мен дүниеден өтуінің арасындағы барлық рәсім-салттың ойын-сауықтық сипаты бар деуге болады. Әсіресе, сәбидің дүниеге

келуі, қыз ұзату мен келін түсіру салттарының барлығы ойын-күлкімен әдіптеліп, қуаныш, шаттықпен әрленіп отырған. Олардың әу бастағы рәсімдік мәні заман өте келе өзгеріске түскен. Мәселен, үйлену рәсімінің құрылымындағы: құдалық, қыз көру, құдаласу, қыз қашар, құда сынау, күйеу сынау т.б. рәсімдер тұсындағы ойын-күлкінің екі жақты сипаты бар. Себебі, отбасылық рәсімдік ойындардың мәні – үйлену салты мен өлім салтының сабақтастығы туралы мифологиялық түсініктермен тамырласып, мұндай ойындардағы күлкі сақтау, сақтандыру функциясын да жұмсалған. Күлкі арқылы қиналғанға демей болу, екі әлемнің арасын бітістіру, тазарту т.б. функциялар атқарған. Бұл толғатып қиналған анаға, дүниеге келген сәбиге, кейбір жағдайда марқұмға ізгілік тілеу рәсімдерінде көрініс тапқан. Мысалы, өлім мен тойдың арасындағы ежелгі түсініктің бір сілемі «Кемпір өлді» деп аталатын рәсімдік ойында сақталған. Оның қазіргі кезде құдаларды сынау, күлкі тудыру мақсатындағы мәні басым.

Құдаласу тұсындағы тұспалды тіл, жарасымды әзіл-қалжың арқылы екі жақты жақындастыру – салттың маңызды міндеті болған. Той үстіндегі рәсімдік ойындардың қызметі екі түрлі мағынада, алғашқысы: шын мәніндегі қуаныш үсті болса, екіншісінде ертедегі күлкінің жасамаздық күшіне деген сенім. Халықтық дәстүрдегі баланың алғашқы шілдехана күнінің өзі түрлі ойын-сауықпен, әртүрлі көңілді ойындармен өтеді. Қыз-келіншектер мен бозбалалар айтысып, жеңгендері тоғызын алып, әртүрлі ойындар өткізіп, түнді қуаныш қызықпен аң атырады. Бесік салу рәсіміндегі бесікті аластау, тыштырма жасау, т.б. шаралар да көңілді ойын-сауықпен атқарылады.

Қыз ұзату, үйлену салттарында әсіресе ырыммен ойын арасы жақындай түседі. Отбасылық рәсімдердегі ойындар арнайы талданып, жете зерттелмегендіктен, ондағы ойналатын ойындар мәтінінің бізге жетуі мардымсыз.

Отбасылық салттарға қатысты рәсімдік ойындардың көпшілігі өзінің көне заманғы семантикасынан көп ажырап, бүгінде мәні өзгерген. Мысалы, «Қыз қашар» рәсімдік ойынының Б.Уақатов келтіретін мына мысалдардан ежелгі рәсімдік мәні айқын танылады.

«Қыз қашар», немесе «болыс үй»(бөкейліктер) деп талатын қыз қашар ойыны ұзату тойының алғашқы күнігі «отау жабар» рәсімінен кейін кешке өткізіледі. Бұл ойынның тәртібі бойынша қыз өз ауылының із көрші ауылдың біріне тығылады да, күйеу жігіт сол үй иесіне ат мінгізіп, шапан жабады. Бұдан соң ойын-сауық басталады. Ойын аяқтала бергенде күйеу жігіттің жақтастары жиналып келіп, құрбы-құрдастарының ортасында отырған қызды тартып әкетпек болады. Оған қалыңдықты қолдап отырған қыз- келіншектер қарсыласады. Ақыры жігіттер жағы жеңіп, қалыңдықты кілемге отырғызып алып кетеді» (Уақатов, 1975: 122). Мұндай ұзатылатын қыз жағы мен күйеу жігіт жақтастары арасында өтетін айқасты қарсыластықтың сырын алғашқы қауым тіршілігін жете зерттеген ғалым Ю.Н. Семенов «ер мен әйел жынысының арасындағы алғашқы қауымдық құрлыстағы өзара тартысының қалдығы» (Семенов, 1966: 256) –деп қарастырса, енді бір зерттеушілер ер мен әйелдердің жеке дара дала кезіп жүрген кезеңдеріндегі алғашқы некелесунің осылайша қанды төбелес, қырғын айқас арқылы өтуін, әлем халықтарында оргиа мерекесі деп аталғандығын айтады. (Державин, 1907: 185). Ал күйеу жігіт пен оның қасына еріп келген күйеу жолдасты қинап, адам төзгісіз сынақтардан өткізу тек қазақ қана емес, герман, тибет, араб, үнді, черкес, қалмақ халықтарының салттарында да болған.

Қыз ұзату салтындағы мұндай қатқыл сынақтың өткен ғасырдың басына дейін ел арасында болғандығы жайында Ы. Алтынсарин мынадай деректер береді: «Үйде отырған жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі кәдеге жалданылып алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының

мақсаты – қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің бет-ауызы даладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте әрқашан күйеу жағы женеді» (Алтынсарин, 1994: 183). Қос фратрия арасындағы мұндай әу бастағы қатқыл рәсімдер уақыт өте келе жұмсарып, екі жақтың арасындағы ойын-күлкі, өнер сайысына айналған.

Қазақ арасында күні бүгінге дейін сақталған, әр өңірде әр түрлі атқарылатын «құда тартар» рәсімдік ойынының Х.Арғынбаев (Арғынбаев, 1973: 185) келтіретін деректеріндегі құдаларды қинаудың, азаптаудың қиын мысалдары да осы заңдылықтарға сай туып, өзгерген.

Ойын мен рәсімнің аражігі бірде айқын ажыратылса, енді бірде қат-қабат сипатта танылады. Мәселен, үйлену салттарындағы «Бастаңғы», «Күйрық – бауыр асату», «Құда тартар», «Күйеу сынау» рәсімдеріндегі күлкінің магиялық күшіне сенім арқылы ойын мен салт, ырымның арасы жақындай түседі.

Сондай-ақ, бүгінде кішкентай балалар ойынына айналған «Соқыр теке» ойынының әу бастағы көне мәні өлімге қатысты наным - сенімдік ғұрыптан бастау алады. «Соқыр теке» ойынындағы – «соқыр» – өлілер әлемінің өкілі Азия және Еуропа халықтарында да кездескенімен, әр елде әртүрлі мағына үстеледі. Соның бастысы – өлгенді тірілту және көбею мен өсіп-өну рәсімдерінің элементтерінен тұрады. Сондықтан да «Соқыр текені» . ритуалдық күлкі арқылы мазақ ету оны ритуалдық тұрғыдан тірілту болып табылады. «Соқыр теке» ойыны ертеректе негізінен жасөспірім қыз-жігіттер ғана қатысатын ойын ретінде ойналса,, дамып, өзгере келе кішкентай балалардың «Жасырынбақ» ойынымен астасып кеткен. Ал «Шымбике» ойынындағы «Жалмауыз кемпір» – өлілер елінің өкілі. Балалардың жалмауыз кемпірдің талабын орындап, қиын сынақтан өту арқылы сыналуы көне замандардағы көмелеттік сынақтың (инициация) жұрнағы. Ол алдымен ертегіге сосын балалар ойынына енген деуге болады.

Ал кейінгі заманғы халықтық әдеп нормаларына тосындау көрінетін «Түйе шешпек» ойынының мәнін ұғу үшін ойынның шығу төркініне терең үңілуді, көне замандар таным-түсінігімен сабақтас терең тексеруді қажет етеді. Онда қазақ арасында «ұлық мал» саналатын түйенің қасиеті мен оның өмір салтының барлық сипаттарында қастерлілік мән иеленгендігімен қоса, түйенің тылсыммен байланыстылығы жайлы мифтік ұғымдармен тереңдей қарастырғанда мәні ашыла түседі деп ойлаймыз. Әрі өлім салты үстінде ғана орындалатын бұл рәсімдік ойындағы халықтық әдет-салттан оқшау қылық танытып жалаңаштанатын әйел бейнесінде де көне өлім туралы түсініктердің сілемі бар екені даусыз.

Халық арасында кең таралған «Тобық жасыру» ойынының рәсімдік мәніне келсек, ол кейде арнайы мал сойылып немесе белгілі бір шараға қатысты сойылған қойдың тобығын көпшіліктің көзінше екі адамның өзара серттесіп, оны кез-келген уақытта үш рет сұрауға міндеттелуі, шарт бойынша көрсете алмаған адамға жаза бекітілуі арқылы жүзеге асырылады. Егер осы үш ретінде де жасырған тобығын тауып бере алмаса көпшіліктің алдындағы сертін орындауға міндетті. Бұл рәсімдік ойын шартына кім-кім-кімде де асқан жауапкершілікпен қараған, әжелеріміз жасырған тобығын бұрымына қосып өріп жүрсе, енді бірі жан қалтасынан тастамай сақтаған. Бұндай рәсімдік ойындар адамды үлкен жауапкершілікке, сертке беріктікке, ыждахаттылыққа баулыған.

Рәсім мен ойынның тамырластығы жөнінде жалпы халықтық ойынға айналған, түркі халықтарының біразына ортақ «Алтыбақан» ойынына қатысты да айтуға болады. Бүгінде тек ойын-сауықтың атрибутына айналған бұл ойынның көне ритуалдық сипатын аңғару қиын емес. Алтыбақанда үш-үштен сырық бақанның басын байлау мен Жетіншісің олардың бастарын қосуға пайдалануда көне космогониялық таным жатыр. Сондай-ақ, бақан, ағаш, үш әлем кеңістігі туралы көне түсініктермен қатар алтыбақанды күн батпай құрып қою , күн батқан соң айлы түнде ғана тебу, ойнар алдында оны отпен аластау, сүт бұрку т.б.

және сияқты рәсімдік әрекеттердің тамыры терең. Ал тербеуіш атрибутының мәні мен қарама қарсы екі негіздің жұптасуын, жарасуын, үйлесуін қамтуы (дуальность) да тереңірек тексеретін мәселе.

Сондай-ақ, балалардың жастайынан дәстүрлі салтты меңгеруі, өмір шындығын ойын тақырыбына айналдыруына «Монданақ» ойынына сыңсу салтының негіз болуын айтсақ, жас өспірімдердің тұрмыстағы үй жабдықтарын қалай танып-біліп, пайдаланатындықтарын көз алдына елестетіп, соларды өзі жасағандай әсер тудыру арқылы қиялын қозғап, ізденіске, ой-жүйелерін дамытуға бағыттайтын ойын ретінде «Шалма» ойынын атауға болады.

Қорытынды. Жинақтай келгенде айтарымыз ойын мен рәсімнің арақатынысы сан ғасырлардан бері кезек алмасып, бірін-бірі толықтырып, сабақтас дамып келе жатқан салалас құрылым.

Рәсіммен ойынның ерекшелігін айқындаған ғалымдардың пікірлері рәсімнің ойынға айналуы кезінде оның функциональды бағытының өзгеруін, және рәсімде жоқ қатысушылардың пайда болуын, сондай-ақ рәсімнің қатаң өзгермейтіндігіне өзгеріс еніп, импровизация басымдық ала бастайтындығы жайлы пікірлері бір арнаға тоғысады.

Түйіндей келгенде, «Рәсімнің ойынның бірден-бір ғана көзі емес» екендігі жайлы А.К.Байбурин пікірін ескерсек, бұл мәселені бір мақала ауқымында түбегейлі шешіп тастау мүмкін емес. Біз бұл мақаламызда бұл іргелі ғылыми зерттеу тақырыбының кейбір өзекті мәселелерін ғана тілге тиек еттік.

Қазіргі жаһандану үдерісінде дәстүрлі рәсімдерді сақтауға деген құлшыныспен қатар салттық ойындар мәнінің өзгерісі де орын алуда. Дәстүрлі рәсімдік ойындардың ережелерінің бұзылуы мен оның стихиялы түрде ғана орындалуы рәсімдік ойындардың ғасырлар бойғы қалыптасқан мән-маңызын кемітіп, ұлттық сипатын әлсіретеді деуге болады. Қазіргі үйлену тойларының құрылымындағы: құдалық, қыз көру, құдаласу, қыз қашар, құда сынау, күйеу сынау т.б. рәсімдері тұсындағы ойын-күлкіде өзге халықтардың түсініктері де араласып жатады. Күлкінің ритуалдық мәні де солғындап, астарлап сөйлеу мен әдепті әзіл-қалжыңның мәні де өзгерді. Дәстүр бойынша құдалыққа келгендер қазіргі актердің ролін ойнайды. Бір жағы, туыстықтан өзге, туыс болмаса да өзі келген топтың сөзін сөйлейді, сол топ үшін жазаны көтереді. Яғни, барлық отбасылық рәсімдерде ежелгі қостінділік сақталып қалған десе болады.

Рәсімдік ойындардың табиғатында көпшіліктің басын біріктіріп, ортақ бір мақсатқа жұмылдыру дәстүрі сақталып қалған. Рәсімдік ойынға қатысушы да оны жүргізуші де өнер, ептілік жарысында сыналып өз тобының, ұжымының мүддесі үшін әрекет етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, рәсімдік ойындардың ең көне сипаттары бүгінде мүлде көмескіленіп, ойынның басқа түрлеріне (балалар ойындары, спорттық ойындары, т.б.) айналып кеткендігі байқалады.

Д. Жакан

Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РИТУАЛЬНЫХ ИГР

Аннотация. В данной статье, впервые предметом специального изучения явились ритуальные игры игрового фольклора, проанализированы их отличительные черты от других видов игр. Опираясь на высказывания отечественных и зарубежных ученых в

отношении игрового фольклора, были обобщены новые выводы по ритуальным играм.

Понятие «Игра», в ходе своего развития претерпело различные изменения в связи с древними ритуалами и религиозными обрядами, и в результате сформировалось как отдельное русло.

Ритуал представляет собой сложную структуру, сущность понятия которой, как научного термина, включает в себя историю и путь развития человеческого познания в целом. В игровом фольклоре, в частности в ритуальных играх, сосредоточен многовековой жизненный опыт и воспитание народа. В связи с этим, проявление древних ритуальных закономерностей в ритуальных играх многообразно.

Одной из особенностей ритуальных игр является выполнение обрядов на определенных этапах жизни человека, таких, как рождение ребенка, проводы невесты, свадьба, проводы умершего в мир иной и лечение больного.

Врачевательная игра шамана, анализируемая в статье, относится к группе ритуальных игр, но его жесты, слова и голос в ходе игры направлены на покорение таинственного мира, в основе которого лежит древнее познание духа-покровителя.

Ритуальные игры в обрядах кыз узату (проводы невесты) и свадебных действиях разыгрываются в рамках семейных обрядов, которые формировались веками и символизируют радостные моменты человеческой жизни. В связи с этим, определяется самобытность ритуальных игр, характерных для семейных обрядов и раскрывается смысл ритуального смеха в игре.

В статье подробно изложена суть ритуала и происхождение игр на примерах анализа: сущности ритуальных знаков («Соқыр теке»), роли мифологических образов (в современной детской игре «Шымбике»), коренных изменений древних познаний («Алтыбакан»), обучении детей распознавать обряды («Монданақ»).

Кроме того, в статье было выявлено, что календарно-обрядовые ритуальные игры претерпели значительные изменения, на сегодняшний день не сохранились форма и сущность игр. Были сделаны выводы о специфике типов участников и принадлежности ритуала и игр ко времени и пространству.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МОН РК AP8856460 «Игры Великой степи (игровой фольклор): функция национальных игр как уникального культурного явления в возрождении общественного сознания».

Ключевые слова: игры баксы (шаманов), вызов духов, обряд, реконструкция, ритуальный смех, сезонные обряды, алтыбакан.

D. Zhakan

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhaxan24@mail.ru

CHARACTERISTICS OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF RITUAL GAMES

Abstract. In this article, for the first time, game folklore ritual games are the subject of special study, their distinctive features from other types of games have been analyzed. Based on the statements of domestic and foreign scientists in relation to game folklore, new conclusions on ritual games have been summarized.

The concept of "Game", in the course of its development, has undergone various changes in connection with ancient rituals and religious ceremonies, and as a result formed as a separate

channel.

The ritual is a complex structure, the essence of the concept of which, as a scientific term, includes the history and the path of development of human knowledge as a whole. In game folklore, in particular in ritual games, the centuries-old life experience and upbringing of the people are concentrated. In this regard, the manifestation of ancient ritual patterns in ritual games is diverse.

One of the features of ritual games is the performance of rituals at certain stages of a person's life, such as the birth of a child, seeing off the bride, wedding, seeing off the deceased to another world and treating the sick person.

The medical game of the shaman, which is analyzed in the article, belongs to the group of ritual games, but his gestures, words and voice during the game are aimed at conquering the mysterious world, which is based on the ancient knowledge of the patron spirit.

Ritual games in the kyz uzatu rituals (seeing off the bride) and wedding actions are played out as part of family rituals that have been formed over the centuries and symbolize the joyful moments of human life. In this regard, the originality of ritual games which is characteristic feature of family rituals is determined and the meaning of ritual laughter in the game is revealed.

The article describes in detail the essence of the ritual and the origin of games based on the examples of the analysis: the essence of ritual signs ("Sokyr teke"), the role of mythological images (in modern children's game "Shymbike"), fundamental changes in ancient knowledge ("Altybakan"), teaching children to recognize rituals ("Mondanak").

In addition, the article revealed that the calendar-ritual ritual games have undergone significant changes, to date, the form and essence of the games have not been preserved. Conclusions about the specificity of the types of participants and the belonging of the ritual and games to time and space were made.

The article was prepared in the framework of the grant project of the Science Committee, Ministry of Education and Science, Republic of Kazakhstan AR8856460 "Games of the Great Steppe (game folklore): the function of national games as a unique cultural phenomenon in the revival of public consciousness".

Keywords: *games of the baksy (shamans), summoning spirits, rite, reconstruction, ritual laughter, seasonal rites, altybakan.*

Информация об авторе:

Жакан Д.С., Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан.
E-mail: zhaxan24@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4200-8794.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қасқабасов С. Казахское народное драматическое искусство // Елзерде (2008) -Алматы: Жібек жолы. (қаз).
- [2] Матыжанов К.І. Рухани уыз (Қазақ балалар фольклоры) (1995.) – Алматы. (қазақ)
- [3] Матыжанов К. Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы // Керуен. 2021. №3. (қаз)
- [4] Берн Э. Игры, в которые играют люди (1998). – М.: Университетская книга. (орыс)
- [5] Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (1993). – СПб.: Наука. (орыс)
- [6] Абылқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры (1993). – Алматы: Атамұра. (қаз)
- [7] Матыжанов К. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры (2007). – Алматы: Арыс.
- [8] Марғұлан Ә.Ежелгі жыр-аңыздар (1985). –Алматы: Ғылым. (қаз)
- [9] Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетінің жасаушыларының байырғы өкілдері (1976). – Алматы: Ғылым. (қаз)

- [10] Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX вв.) (1991). – Алматы.
- [11] Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы (1983). – Алматы: Ғылым. (қаз)
- [12] Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек) (1996). – Алматы: Қайнар. (қаз)
- [13] Семенов Ю. Как возникло человечество (1966). – М. (орыс)
- [14] Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживание в свадебных обрядах современных народов (Сб. Посвященный акад. В.И. Ламанскому» (1907). – СПб. (орыс)
- [15] Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары (1994). – Алматы: Ғылым. (қаз)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Каскабасов С. Казахское народное драматическое искусство // Эльзерде (2008) -Алматы: Шелковый путь. (каз).
- [2] Матыжанов К.И. Духовный союз (казахский детский фольклор) (1995г.) - Алматы. (каз.)
- [3] Матыжанов К. Игра и ритуал (ритуал) - важнейшие средства социального взаимодействия человеческого общества // Караван. 2021. №3. (каз)
- [4] Берн Э. Игры, в которые играют люди (1998 г.). - М.: Университетская книга. (рус.)
- [5] Байбурун А.К. Ритуал в традиционной культуре (1993). - Санкт-Петербург: Наука. (рус.)
- [6] Абылкасымов Б. Коричневый. Ритуальный фольклор, связанный с древними казахскими верованиями (1993). - Алматы: Атамұра. (каз)
- [7] Матыжанов К. Казахский семейный фольклор (2007). - Алматы: Арысь(каз).
- [8] Маргулан А. Древние стихи и легенды (1985). –Алматы: Наука. (каз)
- [9] Турсынов Э. Древние представители создателей казахской устной литературы (1976). - Алматы: Наука. (каз)
- [10] Толеубаев А. Т. Реликвии доисламских верований в семейном укладе казахов (XIX - начало XX вв.) (1991). – Алматы, (рус.)
- [11] Уақатов Б. Типология казахских народных песен (1983). – Алматы: Наука. (каз)
- [12] Арғынбаев Х. Казахская семья: (исследование прошлого и настоящего казахской семьи) (1996). - Алматы: Источник. (каз)
- [13] Семенов Ю. Как возникло человечество (1966). – М. (рус.)
- [14] Державин Н. Обычай «омовения» невесты в древности и ее опыт в свадебных обрядах современных народов (Сб. Посвящается академику В. И. Ламанскому »(1907). - Санкт-Петербург (рус.)
- [15] Алтынсарин Ю. Избранные произведения (1994). – Алматы: Наука. (каз)

REFERENCES

- [1] Kaskabasov S. Kazakh folk dramatic art // Elzerde (2008). – Almaty: Silk Road. (kaz).
- [2] Matyzhanov K.I. Spiritual Union (Kazakh children's folklore) (1995). – Almaty. (kaz.)
- [3] Matyzhanov K. Game and ritual (ritual) - the most important means of social interaction of human society // Caravan. 2021. No. 3. (kaz)
- [4] Berne E. Games People Play (1998). – М.: University book. (pus.)
- [5] Bayburin A.K. Ritual in Traditional Culture (1993). - St. Petersburg: Science. (pus.)
- [6] Abylkasymov B. Brown. Ritual folklore associated with ancient Kazakh beliefs (1993). – Almaty: Atamura. (kaz)
- [7] Matyzhanov K. Kazakh family folklore (2007). - Almaty: Arys (kaz).
- [8] Margulan A. Ancient poems and legends (1985). –Almaty: Science. (kaz)
- [9] Tursynov E. Ancient representatives of the founders of Kazakh oral literature (1976). – Almaty: Science. (kaz)
- [10] Toleubaev A. T. Relics of pre-Islamic beliefs in the family lifestyle of Kazakhs (XIX - early XX centuries) (1991). – Almaty, (pus.)

- [11] Uakatov B. Typology of Kazakh folk songs (1983). – Almaty: Science. (kaz)
- [12] Argyubaev H. Kazakh family: (study of the past and present of the Kazakh family) (1996). - Almaty: Source. (kaz)
- [13] Semenov Yu. How Humanity Arose (1966). – M. (pus.)
- [14] Derzhavin N. The custom of “washing” the bride in antiquity and her experience in the wedding ceremonies of modern peoples (Sat. Dedicated to Academician V. I. Lamansky "(1907). – St. Petersburg (pus.)
- [15] Altynsarin Yu. Selected Works (1994). – Almaty: Science. (kaz)

FTAMP 17.01.45

Н.С.Балтабаева¹, Б.Т.Панзабек², Б.Ш.Қожекеева³
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹balnargiza@mail.ru; ²bagyla05@gmail.com; ³bekzada61@mail.ru

¹ORCID: 0000-0001-8081-8088

²ORCID: 0000-0003-1607-5288

³ORCID: 0000-0001-7887-9789

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ АҚПАРАТТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы ұлттық бояуы қанық, ұлт тарихының бар асылын бойына сыйдырған, ұлттық салт-дәстүр, ұлттық мінез, ұлттық болмыс көрініс тапқан шығарма екені рас. Абай бейнесі – күрделі тұтастық. Абай айналасындағы образдар, Абайға қатысты оқиғалар қазақ халқының ұлттық болмысынан, құндылықтарынан хабар береді. Автор шығармада барынша әсем суреттерменен, психологиялық кескіндермен, асқан шеберлікпен суреттеп береді. Ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай рухани жаңғыру болмайтындығы белгілі. Халықтың басты ұлттық белгісі, тарихы, дамуы тарихи қалыптасқан тыныс-тіршілігінен тұрады. Абай даналығы – күллі адамзатқа үлгі болар даналық.

Мақалада «Абай жолы» роман-эпопеясын оқыту арқылы тұлға қалыптастыруда этномәдени құзіреттілікті дамыту, оны білім беру жүйесінде негізгі мақсаттардың бірі болу керектігі сөз болады. Сонымен бірге «Абай жолы» роман-эпопеясындағы этномәдени ақпараттың ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастырудағы әлеуеті қарастырылған. Әдеби мұраны толық таныту арқылы оқыту ұлттық мәдениетімізді рухани-танымдық жетілдіру мақсаттары екендігі көрсетілген. Роман-эпопеяда көтерген этномәдени ақпараттың өзектілігі, заманауи сипаты айқындалған, роман-эпопеяны оқыту әдістерімен түсіндіруге, автордың көзқарасын жаңаша пайымдауға тырысады.

Автордың роман-эпопеяда ұлттық құндылықтарды жеткізу, оқырманның танымдық дүниесін кеңейту әдістемелік жағынан талданады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ұлттық-мәдени ерекшеліктері бейнеленген шығарманы жүйелі әдіс-тәсілдермен оқыту арқылы көркемдік-эстетикалық табиғаты сараланады. Роман-эпопеядағы ұлттық болмыс көрсеткіштері дараланып, оларды жаңғыртудағы орны, қызметі зерделенеді. Көркем шығарманы жазылуы, оны оқыту мен талдау шығармашылық қабілетпен, тиімді әдістермен бекітілетіндігі, ұлттық рухани байлығы мол, парасатты, иманды, салт-дәстүрге берік, білімді жеке тұлғаның қалыптасуы этномәдени құзіреттілік нәтижесінде екендігі айтылады.

Түйін сөздер: этномәдени ақпарат, құзіреттілік, ұлттық құндылықтар, ұлттық код, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Кіріспе. Этномәдени құзіреттілік тұлғаны отбасы құндылықтары, әлеуметтік орта, қоғамдық жүйе арқылы қалыптастырғанымен ұлттық мектеп, тіл, салт-дәстүр, әдет-

ғұрыптың алатын орны ерекше. Білім беру жүйесі де осы бағытта дамуға әрекет жасауы аса маңызды. Қазақ танымында сөз мазмұнының толық сипаты қазақ өміріне, қазақ болмысына, тарихи-мәдени мұраларға байланысты. Бұл дүниелердің бәрі де ұлттың мәдени кодында жасырынған. Соған сәйкес әдеби шығармалардың да ұлт санасына, ұлттық мәдениетке, қазақ қоғамына қызмет жасау өзектілігі байқалуда. Көркем мәтіннің этномәдени негізін зерттеу үшін де оның мазмұнын нақты түсіндірген абзал. Сонымен бірге әдеби туындыны мәдениеттің бірлігі ретінде зерттеу, оның ұлттық-мәдени әлеуетін ақпараттық-эстетикалық тұрғысынан аша түседі. Ары қарай да мәтінмен жұмыс жасағанда әдеби мәселелерді ғана емес, сол кезеңнің әлеуметтік даму жүйесін, тілдік ерекшеліктерін, мәдени кеңістігін бірге алып жүру нақты зерттеудің жолын аша түседі. Қазіргі кезеңдегі сандық индустрия, интеграция, автоматтандыру, жасанды интелект, сан салалы ақпараттар процесі ата-бабадан келе жатқан дәстүрлі мәдениетіміздегі ұлттық құндылықтарымызға әсері болмауы мүмкін емес. Айтылған жаңашыл жүйеге жұтылып кетпей сақталынуы бірден-бір ұлттық мұрамыздың әдеби көрінісіне байланысты. Ол мемлекеттік деңгейдегі қолдауға зәру. Бұл қажеттілікте Қазақстан Республикасы болашаққа өзінің таңдауын жасады. ХХІ ғасырдағы ұлттық таным, қазақтық сананың айқын қажеттілігі туындауда. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы негізінде мемлекетіміз алға қойған бағыттарын рухани, ұлттық құндылықтарды дамыту мақсатында айқындады[1]. Зерттеушілер әдебиет саласында да көркем әдебиетті оқытуды қайта қарау маңызды деп санайды. Атап айтқанда, М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы эпизодтар, салт-дәстүр көріністері т.б. этномәдени ақпарат беруде оқырманына жақсы әсерге, үлкен әлеуетке ие. Роман-эпопеяның көркемдік жағы, зерттелуі жоғары бағаланғандығы анық, әйтсе де шығармадағы этномәдени ақпаратты, ұлттық құндылықтарды оқыту және аударма жағдайында аталған құндылықтар басқа тілде өз мәнін бере алмау қиындықтары кезігеді. Кез келген этномәдени атау көркем шығармада затты ғана атап қоймайды, оған тұтастай ұлттың өзіне тән ерекшеліктеріне қарай бейнелейді, түсіндіріледі. Әрине сол сөздердің мазмұнында бүкіл халықтың тарихы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани байлығы, болмысы, мәдени танымды сақталады. Қазақ халқы бұл тұста рухани қазынасын, болмысын, мәдени танымдық ерекшеліктерін ұрпақтан ұрпаққа әдемі жеткізіп келе жатқан халық. Осы үрдістен айнымас үшін көркем шығармадағы ұлттық құндылықтарды кешенді түрде зерттеуді жаңғыртып отыру керек. Мәніне терендеу үшін, табиғатын тану үшін «Рухани жаңғыру» жүйесін ғылыми-әдістемелік негізде дамыту қажет.

Қазақ халқы бағзы заманнан салт-дәстүрге бекем, адами құндылықтарды биік ұстанатын, ұлттық коды ғасырлар бойы қалыптасқан, адалдық, шыншылдығымен ерекшеленетін. Сонымен бірге ұлттық код, ұлттық рух, ұлттық мүдде ұлтымыздың өзіндік қасиеттерін жаңғыртуда маңызды мәселелер болып табылады. Кез келген өзгерістер тоғысында адам жанының рухани-әлеуметтік жаңғыруы ұлттық мәдени кодта жасырылып жатқандығын этномәдени ақпарат арқылы ашылады. Ғылыми зерттеуде этномәдени ақпараттың көркемдік негіздерін «Абай жолы» роман-эпопеясынан талдай отыра анықталады. Әр заман жазушысының шығармасында өз дәуірінің шындығы таразыланады. Осындай әдеби-көркем мұра арқылы ұлтты, оның мәдениетін қайта таныту рухани сананың заманауи даму деңгейіне әсер етеді. Тұлға қалыптастыруда тәрбиелік мәні бар, әлемдік және этникалық мәдениетті үйрену арқылы қалыптасатын әрекет бірлескен дамуға бағытталуы тиіс. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Әр қазақтың төрінде домбыра тұрсын деген ұғым қалыптасқанын бәріміз жақсы білеміз. Сол сияқты әр шаңырақта Абайдың кітабы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы тұруы керек деп санаймын»[2] – деп нақтылауы шығармадағы этномәдени ақпараттың маңыздылығын арттыра түседі, жаңа тыныс әкеледі.

Тәсіл. Тарихи-салыстырмалы, объективті-аналитикалық, мәдени-танымдық, сипаттамалық әдіс-тәсілдер

«Абай жолы» роман-эпопеясы – халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен, рухани-мәдени салт-дәстүрлерінен, діни, этнографиялық, оның ішінде әсіресе құдалыққа бару, келін түсіру, ас беру, той жасау, аңшылық, құсбегілік т.б. қырлары бәрі ерекше көрініс тапқан. Қазірге дейін туындының рухани жаңарып отыруы халқымыздың өткен тарихы мен әдебиетінен, мәдениетінен кеңінен қамтылған қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік шығарма деуге болады.

М.Әуезов роман-эпопеяның этномәдени ақпараты мол екенін жазылу тұсында айтылмаса да, осы ретте жазушының шығармада ұлттық колоритті жеткізу оқырманға, дүниетанымын кеңейту, жекелей де, жинақтай да эмоционалды-экспрессивті мағына беру этномәдени ақпараттың көрсеткіші екендігін мақсат еткені байқалады. Роман-эпопеяда тек этномәдени ақпараттар емес, қоғамдық, мәдениеттану үдерістері де көрініс табады. Сондықтан да қазақ халқының салт-дәстүрі, болмысы, танымы, ұлттық-мәдени ерекшелігі кеңінен өріс алған ақпараттарды оқырманға қорытып, түсіндіріп талдау аса қажет.

Шығармадағы прецедентті есім – басты кейіпкер ақын Абайдың өмір жолы. Яғни, роман-эпопеядағы Абайдың көркем бейнесі жақсы сомдалған. Абай бейнесі тағылымы мол, танымдық сипатқа ие, шығарманың көркемдік деңгейінің көрсеткішін толықтырып тұр. Абайдың даналығы кең даланың даналығы жапсарласа суреттеледі. Абай бейнесі роман-эпопеяда тарихи шындықпен қатар, этномәдени ақпарат беру қызметін де атқарып тұрғандығы, шығармашылық тұрғыдан да роман-эпопея желісін аша түседі. Роман-эпопеядағы Абайдың үлкендермен сәлемдесуі, қалыңдық еліне ұрын баруы, құдалық, Бөжей асына қызмет жасауы, әке тағылымы, аналар тәрбиесі т.б. қазақы дүниетанымының үлгісі көрініс береді. «Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып: - Әй, шырағым балам, әуелі ар жағыңда екең тұр... Сәлем бер! – деді.» [3.Б. 9.] Роман-эпопеяның алғашқы тарауларынан-ақ қазақы ұғым, қазақы таным, қазақы тәрбие еседі. «Осының артынан екі жеңге ақырын күлісіп кеп, Абай мен Ділденің алдына қарсы отырып, екеуінің де оң қолдарын алып, біріне-бірі ұстаттырды. Екі қолдың арасында бір қабат сусылдаған жібек жүр.» [3.Б. 239.]

Нәтиже. Шығармадағы ақпараттарды игеру негізінен оқырманның ақпаратты өзінде өңдеуі мен білімді игеруіне байланысты. Сонымен бірге алдындағы мәтіннің әр түрлілігіне қарай оқырманның эмоционалдық жағдайы мен оның тақырыпқа қызығушылығына да байланысты болмақ. Осы тақырып аясы байланысты кейінгі кезде көңіл аударылып, зерттеу объектісіне айналуда. Ақпарат таңдалғаннан кейін оны оқыту, қалай оқыту, қайда оқыту мәселесі туындайды. Мұны оңтайлы шешу үшін мектеп пен жоғары оқу орнының сапалы, жүйелі сабақтастығы жүзеге асуы керек және білім беру сапасын арттыру мақсатында жеке тұлға құзіреттілігін қалыптастыруға аса мән берген абзал. Құзіреттіліктер білім алушының тұлғасына, дағдысына, білім берудің мазмұны мен құрылымына, әдіс-тәсілдерге байланысты айқындалады. Мәселен, мақсат таңдау, шешім қабылдау, бос уақытты тиімді үйлестіру, коммуникативті икемділік, айналада болып жатқан әрекеттерді талдай білу, рухани даму икемділігін т.б. айтуымыз орынды және білім алушының осы мәселелерді пайдалана отырып шешуіне байланысты ерекшеленеді. Бұл жалпы білім мазмұнындағы барлық пәндер үшін болуы мүмкін. Ал, оқытушының кәсіби құзіреттілігінің қалыптасуы мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттерді жетілдіруге байланысты дамиды. Жалпы айтылған құзіреттіліктердің бәрі де ұлттық құндықтарға, ұлттық-мәдени кодқа негізделсе қай сала болмасын мықты тұлға, мықты маман болып шығары анық. Ол жауапкершілік пен уақытты қажет етеді.

Мектеп оқу бағдарламасында 11-сыныпқа М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының

1, 2-томынан үзінділер оқытылады. Білім алушының жас ерекшелік деңгейіне сәйкестігін берілетін тапсырма саны мен әдістеріне байланысты байқауға болады. Әйтсе де көлемді шығармаларды оқыту барысы, мәтінмен жұмыс істеу маңызды мәселе болып қала бермек. Сынып жұмысында роман-эпопеядағы этномәдени ақпаратты жүйелі оқытылып, талданса білім алушының ұлттық болмысын дамытуға көмегі болары анық.

Талқылау. Оқытудың жаңа жолдары қазіргі кезеңде ұлттың мәдениетін білім алушыларға терең танытуға, қолдануға, этномәдени бағытта оқытуға бейімделіп отыр. Әдеби салада да шығармаларды этномәдени ақпаратты тануға талданғанда алдымен тілдік бірліктер, яғни этномәдени бірліктер қолданысқа түседі. Этномәдени ұғымдарды Ә.Т.Қайдари, Ж.А.Манкеева, А.Сейдімбек, Ж.Бабалықұлы, Т.Өмірзақов т.б. өз еңбектерді зерттеп, жарыққа шығарған болатын. Қазіргі кезде этномәдени ақпараттарды көркем шығармадан, оның ішінде көлемді шығармалардан М.Мағауиннің романдарындағы этномәдени ақпаратты Л.Б.Телғараева[4], қазақ әңгімелеріндегі этномәдени ақпаратты оқыту жүйесін Б.Т.Панзабек [5], «Абай жолы» роман-эпопеядағы этномәдени даралық, аудармаға баланысты Н.Азимбаева [6] өз еңбектерінде қарастыруда. Сонымен бірге оқыту қазақ халқының танымындағы ұлттық құндылықтарды этнографиялық талдау-зерттеу ретінде ғылыми айналымға түсіріп отыр.[7] Этномәдени бірліктер әр халықтың тұрмыс-тіршілігіне бай рухани-мәдени этнодеректер. Қазақтың ата-бабадан келе жатқан қара сөзі ұлт болмысының, ұлт мәдениетін танытудың келер ұрпаққа берер аманаты. Профессор Ж.А.Манкеева: «... Тіл мен мәдениеттің атауына ұйытқы болған этнографизмдер – ана тілі байлығының бір бөлшегі. Бұл атаулар – тілдік қазынаның сүбелі саласының бірі және бүгінде жалпыхалықтық қолданыста жоқ кейбір байырғы сөздер мен сөз тіркестерінің мағына-мәнін танытатын әрі тарихи ақпараттар көзі.» [8. Б.19.] - деген ойлары ұлттық мәдениеттің ортақ тіл, ортақ мүдде, ортақ қағидаға негізделген халықтың материалдық, рухани кеңістігі екендігін дәлелдейді. Роман-эпопеяда этномәдени бірліктерді автор мейлінше ретіне қарай қолданысқа түсірген. Мәселен, салт-дәстүр атаулары, төрт түлік мал атаулары, уақыт, мезгіл атаулары, киім атаулары, құрал-жабдық, бұйым атаулары, астағам атаулары, аңшылық атаулары т.б. арқылы беріп отырған. «Бұл күнде сыртта бірнеше рет қар жауған, түн асса сонар болады. Әлі қалыңдап қар түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, не жұқалаң қырбақ қар, не қылау күн сайын болады. Аңшылар он күннен бері бүркітпен, тазымен көп түлкі алды...» [9. Б.187.]

Қорытынды. Роман-эпопеяда жазушы көркем образ жасауда ұлттық болмысты беруге, көркем бейненің эмоциясын беруге тырысқан. Көшпелі қазақтың өмір салтынан, мәдени дәстүрінен ақпарат береді. Қазақ халқының ұлттық ерекшелігін көрсететін көлемді шығармаларды әдіс-тәсілдер арқылы оқыту бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Жоғары оқу орнында, орта мектепте көркем шығарманың түпнұсқа мағынасын сақтап, этномәдени ақпаратқа назар аударған жөн. Шығарманың этномәдени ақпараты нақты жүйемен зерттелу, оқыту, талдау тағы уақыт еншісінде.

Түйіндегенде, М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – бабалар тілі, рухани әлемі, діні, әдет-ғұрпы, салт-санасы, сондай-ақ қазақтың бүкіл өмір тарихы туралы этномәдени ақпаратқа толы әдеби мұра.

Растау: Бұл жұмысқа ҚР, БЖҒМ Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (грант ЖТН АР09562194)

Н.С.Балтабаева¹, Б.Т.Панзабек², Б.Ш.Қожекеева³

Казахский национальный женский педагогический университет

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹balnargiza@mail.ru; ²bagyla05@gmail.com; ³bekzada61@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ "ПУТЬ АБАЯ"

Аннотация. Роман-эпопея М. Ауэзова «Путь Абая»-произведение, насыщенное национальными красками, вписанное в всю историю нации, отражающее национальные традиции, национальный характер, национальную самобытность. Образ Абая-сложная целостность. Образы вокруг Абая, события, связанные с Абаем, рассказывают о национальных реалиях, ценностях казахского народа. Автор рисует в произведении наиболее красочные картины, психологические образы, виртуозно. Известно, что без сохранения национального духа, национального кода, национальной культуры не будет никакого духовного возрождения. Главный национальный символ народа, его история, развитие состоят из исторически сложившегося жизненного уклада. Мудрость Абая-мудрость, которая послужит примером всему человечеству.

В статье рассматривается развитие этнокультурной компетентности в формировании личности через изучение эпического романа «Путь Абая», что должно стать одной из основных задач в системе образования. Кроме того, рассматривается потенциал этнокультурной информации в эпическом романе «Путь Абая» в формировании системы национальных ценностей. Утверждается, что обучение через полное представление литературного наследия является целью духовного и познавательного развития нашей национальной культуры. Актуальность поднимаемой этнокультурной информации в романе-эпопее, современность которого определяется, пытается объяснить роман-эпопею педагогическими методами, переосмыслить взгляды автора.

Авторский роман-эпопея методологически анализируется с целью передачи национальных ценностей, расширения познавательного мира читателя. Художественный и эстетический характер произведения дифференцируется путем систематического изучения произведения, отражающего быт, обычаи, традиции, национально-культурные особенности казахского народа. Индикаторы национальной идентичности в романе-эпосе индивидуализируются, исследуются их место и функция в модернизации. Говорят, что написание художественного произведения, его преподавание и анализ подтверждается творческими способностями, эффективными методами, формированием национально богатой духовной, умной, верной, сильной, образованной личности в результате этнокультурной компетентности.

Ключевые слова: этнокультурная информация, компетентность, национальные ценности, национальный кодекс, обычаи, традиции.

N.S.Baltabayeva¹, B.T.Panzabek², B.Sh. Kozhekeeva³

Kazakh National women's teacher training university

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹balnargiza@mail.ru; ²bagyla05@gmail.com; ³bekzada61@mail.ru

THE IMPORTANCE OF TEACHING ETHNO-CULTURAL INFORMATION IN THE EPIC NOVEL "ABAI ZHOLY " (THE PATH OF ABAI)

Abstract. M. Auezov's epic novel "The Path of Abai" is a work that has a rich national color, contains all the gems of the history of the nation, reflects national traditions, national character, and national identity. The image of Abay is a complex whole. Images around Abay, events related to Abai convey the national identity and values of the Kazakh people. The author describes the

work with the most colorful images, psychological images, and skill. It is known that there will be no spiritual revival if the national spirit, the national code, and the national culture are not preserved. The main national symbol of the people, the history and development of which consists of historically formed life forms. Abay's wisdom is an example for all mankind.

The article discusses the development of ethnocultural competence in the formation of personality through the study of the epic novel "The Path of Abay", which should be one of the main goals in the education system. In addition, the potential of ethnocultural information in the epic novel "The Path of Abay" in the formation of the system of national values is considered. It is stated that teaching through the full presentation of the literary heritage is the goal of spiritual and cognitive development of our national culture. The relevance of the ethnocultural information raised in the novel-epopee, the modern nature of which is determined, tries to explain the epic novel by teaching methods, to rethink the views of the author.

The author's novel-epopee is methodologically analyzed to convey national values, expand the cognitive world of the reader. The artistic and aesthetic nature of the work is differentiated through the systematic study of the work, which reflects the life, customs, traditions, national and cultural features of the Kazakh people. Indicators of national identity in the novel-epic are individualized, their place and function in the modernization are studied. It is said that the writing of a work of art, its teaching and analysis is confirmed by creative abilities, effective methods, the formation of a nationally rich spiritual, intelligent, faithful, strong, educated individual as a result of ethnocultural competence.

Keywords: ethnocultural information, competence, national values, national code, customs, traditions.

Информация об авторах:

¹Н.С. Балтабаева, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: balnargiza@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8081-8088.

²Б.Т. Панзабек, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: bagyla05@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1607-5288.

³Б.Ш. Кожекеева, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: bekada61@mail.ru; ORCID: 0000-0001-7887-9789.

ӘДЕБИЕТ

[1] Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12.04.2017. [Электронды ресурс]. – <https://egemen.kz/article/>

[2] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. 08.01.2020. [Электронды ресурс]. – <https://www.akorda.kz/kz/events/>

[3] Әуезов М. «Абай жолы» Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы. – 2009. – 376 бет.

[4] Telgaraeva L.B., Naciye Yildiz, Esembekov T.O. Translation interpretation of ethno-cultural information in M. Magauin's novel «Alasapran». Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №2 (174). 2019. ISSN 1563-0323.

[5] Панзабек Б.Т., Балтабаева Н.С. Этнографиялық әңгімелердегі этномәдени ақпаратты оқыту әдістері. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы №2 (72) 2020.

[6] Азимбаева Н. Фразеологизмдердің этномәдени даралығы олардың аудармадағы сәйкестігі. «Әл-Фараби мен Абайдың рухани мұрасы: қазіргі өркениеттегі орны мен маңызы» атты халықаралық онлайн ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 27 қараша. 2020. – Алматы: Қазақ университеті. 2021. – 130 б. ISBN 978-601-04-4974-9.

[7] Aigerim Kussainova, Magripa Yeskeyeva, Sharip Amantay, Urzada Mussabekova, Kuanyshbek Kenzhalin. Golden eagle in the cognition of Kazakh people: Ethnographic and ethnolinguistic analysis.

Scopus. Opción, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 346-358. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.

[8] Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 2008. – 356 б.

[9] Әуезов М. «Абай жолы» Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жеті жарғы. – 1997. – 352 бет.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Назарбаев Н.А. Ориентация в будущее: Рухани жангыру. 12.04.2017. [Электронный ресурс]. <https://egemen.kz/article/>

[2] Статья Президента Касым-Жомарта Токаева «Абай и Казахстан в XXI веке». 08.01.2020. [Электронный ресурс]. - <https://www.akorda.kz/en/events/>

[3] Ауэзов М. "Путь Абая" Эпический роман. Первая книга. - Алматы: Писатель. - 2009. - 376 с.

[4] Телгараева Л.Б., Нацие Йылдыз, Есембеков Т.О. Перевод этнокультурной информации в романе М. Магауина «Аласапан». Евразийский филологический журнал: наука и образование. №2 (174). 2019. ISSN 1563-0323.

[5] Панзабек Б.Т., Балтабаева Н.С. Методика преподавания этнокультурной информации в этнографических беседах. // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Филологические науки» №2 (72) 2020.

[6] Азимбаева Н. Этнокультурная индивидуальность фразеологизмов и их соответствие в переводе. Материалы международной онлайн научно-теоретической конференции «Духовное наследие Аль-Фараби и Абая: место и значение в современной цивилизации». Алматы, 27 ноября. 2020. - Алматы: Казахский университет. 2021. - 130 с. ISBN 978-601-04-4974-9.

[7] Айгерим Кусаинова, Магрипа Ескеева, Шарип Амантай, Урзада Мусабекова, Куанышбек Кенжалин. Беркут в познании казахского народа: этнографический и этнолингвистический анализ. Scopus. Opción, Año 35, Регулярный номер 90-2 (2019): 346-358. ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385.

[8] Манкеева Ж.А. Когнитивные основы этнокультурных имен в казахском языке. - Алматы: Издательство «Шелковый путь», 2008. - 356 с.

[9] Ауэзов М. "Путь Абая" Эпический роман. Вторая книга. - Алматы: семь чартеров. - 1997. - 352 с.

REFERENCES

[1] N.A. Nazarbayev Orientation to the future: Rouhani Zhangyru. 12.04.2017. [Electronic resource]. <https://egemen.kz/article/>

[2] Article by President Kassym-Zhomart Tokayev "Abai and Kazakhstan in the XXI century." 08.01.2020. [Electronic resource]. - <https://www.akorda.kz/en/events/>

[3] Auezov M. "Abai's Way" Epic novel. First book. - Almaty: Writer. - 2009. -- 376 p.

[4] Telgaraeva LB, Natsie Yildiz, Esembekov T.O. Translation of ethnocultural information in M. Magauin's novel "Alasapan". Eurasian Philological Journal: Science and Education. No. 2 (174). 2019. ISSN 1563-0323.

[5] Panzabek BT, Baltabaeva N.S. Methods of teaching ethnocultural information in ethnographic conversations. // Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Series "Philological Sciences" №2 (72) 2020.

[6] Azimbaeva N. Ethnocultural individuality of phraseological units and their correspondence in translation. Materials of the international online scientific-theoretical conference "Spiritual heritage of Al-Farabi and Abay: place and significance in modern civilization." Almaty, November 27. 2020. - Almaty: Kazakh University. 2021. -- 130 p. ISBN 978-601-04-4974-9.

[7] Aigerim Kusainova, Magripa Eskeeva, Sharip Amantai, Urzada Musabekova, Kuanyszbek Kenzhalin. Golden Eagle in the Knowledge of the Kazakh People: Ethnographic and Ethnolinguistic Analysis. Scopus. Opción, Año 35, Reg. 90-2 (2019): 346-358. ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385.

[8] Mankeeva Zh.A. Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language. - Almaty: Silk Way Publishing House, 2008. - 356 p.

[9] Auezov M. "Abai's Way" Epic novel. Second book. - Almaty: seven charters. - 1997. -- 352 p.

FTAMP 17.82.93

Худайбергенов Н.Д.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: nqudaibergen@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2482-0524

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК-АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР (А.ЕСТЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ балалар әдебиетінің беталысы мен оның өзіндік ерекшеліктері сөз болады. Тәуелсіздік тұсындағы әдебиетке тән үрдістердің бірі – ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға деген ұмтылыстың күшеюі. Әсіресе, ұлттың бірегейлігін танытатын, тарихы мен дәстүрінен сыр шертетін, өзіне тән менталды бітімін бүтіндейтін элементтер соңғы ширек ғасырда тек қазақ әдебиетінде ғана емес, отарлық саясаттың қамытынан босап шыққан постсоветтік елдер әдебиетінің бәрінде дерлік айқын көрініс тапты. Тарих сахнасынан ысырылып, біржола ұмыттыруға күш салынған көрнекті есімдер мен оқиғалар тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда өте қарқынды түрде жаңғырды. Ол процесс әлі де саябырси қойған жоқ.

Мақалада қазіргі қазақ балалар поэзиясының көрнекті өкілі А.Естеннің шығармашылық әлеміне шолу жасалып, тарихи-мәдени құндылықтарды жырлаудағы ақынның таланты мен талғамына баға беріледі. Автор балаларға арналған көркем әдеби туындылардың педагогикалық талаптарға қаншалықты сай келетініне назар аудартады. Сондай-ақ поэзияның аксиологиялық һәм поэтикалық қызметіне тоқталып, оның бала өміріндегі маңызын ашуға тырысады.

Бұл ғылыми мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР05131632 «Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері» (1991-2021 жж.) жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: әдебиет, балалар әдебиеті, поэзия, педагогика, құндылықтар.

Кіріспе. Қазақстан халқының 30 пайызынан көп бөлігі жасы 17-ге толмаған балалар болып есептеледі (Оксамитный және Айдапкелов, 2017: 10-11). Салыстырмалы түрде алғанда, еліміз жастары көп мемлекеттердің қатарында тұр. Ал балалар тұтынып отырған интеллектуалдық-мәдени контенттің саны мен сапасына көңіл бөлу, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеу тек белгілі бір ғылым саласы үшін ғана емес, тұтас мемлекеттің болашағы үшін де маңызды болып отыр. Оған қоса, БҰҰ-ның балалар құқығы туралы конвенциясында да баланың мәдени-интеллектуалдық тұрғыдан дамуына жағдай жасау жөнінде айтылады. Осы орайда, балаларға рухани-эстетикалық азық беретін көркем сөз өнерінің бүгінгі беталысына баға беріп, өзіндік ерекшеліктерін сараптап-саралау міндеті тұр. Өйткені, балаларға арналған әдебиет баланың бойындағы моральдық-этикалық құндылықтардың дұрыс болуына ғана емес, олардың психологиялық һәм эмоциялық бітімін бүтіндеуге, әлеуметтену процесінің

жемісті жүруіне сеп болады.

Соңғы ширек ғасырда қазақ балалар әдебиеті трансформациялық сипатта дамыды. Ірі тарихи бетбұрыстар, елеулі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер өз кезегінде руханиятқа да әсер етпей қоймады. Қатаң цензурадан арылған тәуелсіздік тұсындағы әдебиетте жаңа тақырыптар мен жаңа жанрлар көріне бастады. Өзге де постсоветтік елдер әдебиетіндегі секілді, қазақ әдебиетінде де советтік идеологияға негізделген методологиядан саналы түрде бас тарту, тарихи сананы жаңғыртуға ұмтылыс, ұлттық құндылықтарды жандандыру сынды үрдістер басымдыққа ие болды. Ғасырға жуық әдеби-эстетикалық Темірқазық қызметін атқарған бұрынғы негізден ажырау процесі мен қаламгерлердің ұлттың бірегейлігін танытатын төл құндылықтарды жаңғыртуға деген құлшынысы тақырыптық-идеялық тұрғыдан жаңа серпіліс туғызды.

Жоғарыда тілге тиек етілген әдеби үрдістер жалпы әдебиеттің ішінде ең әуелі балаларға арналған әдебиетте көрініс тапты. Біз оны әсіресе балалар әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармашылығынан анық көреміз. Мысалы, поэзия мен проза жанрында қатар қалам тербейтін Арасанбай Естеннің шығармашылық әлеміне үңілгенде біз осыны байқадық. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бүгінгі күнге дейін жемісті еңбек етіп келе жатқан ақынның 10-ға жуық жинағы жарық көрген. Солардың дені балаларға арналған поэзиялық шығармалар болып есептеледі. Оның шығармаларында қазақтың бай тілі, ұлттың менталды болмысы һәм тарихи-мәдени келбеті баланың қиялына қанат бітіретін көркемдік-тәрбиелік мәні бар элементтер арқылы танылады. Әсіресе, соңғы ширек ғасырда жарық көрген туындыларының жөні бөлек. Бұл қазіргі балалар әдебиетінің даму заңдылықтарын дұрыс түсініп, оған шынайы баға беруге сеп болады деп ойлаймыз.

Талдау. Арасанбай Естен есімі аталғанда алдымен оның ақындық тұлғасы ойға оралады. Өйткені, балалар әдебиетінің шеңберінде қарасақ, оның прозасына қарағанда поэзиясы бір сағаты жоғары тұр. Қаламгердің поэзиясы өте бай. Мысалы, автор жанрлық тұрғыдан белгілі бір шекара-шеңбердің аясында қалып қоймайды. Оның поэзиясында поэмадан бастап мазақтамаға дейінгі 10-нан астам жанрлық үлгілерді кездестіреміз. Бұлардың бәрі, біріншіден, қаламгердің шығармашылық әлеуетін айқындай түсетін ерекшеліктер болса, екіншіден, оның шығармашылығының полифониялық сипатқа ие екенін көрсетеді. Сайып келгенде, осының бәрі балалардың бойына жалпы адамзаттық құндылықтарды сіңіруге, тарихтан тағылым түюге, әдептен аспауға, ел мен жерді қастерлеуге баулуға қызмет етеді.

Адам жаратылысының төрт түрлі негізі – оның физиологиялық, интеллектуалдық, рухани һәм эмоциялық қыры бар десек, А.Естеннің шығармашылығы баланың бойындағы аталмыш төрт қасиетті түгел қамтиды. Автор, негізінен, мынадай тақырыптарда қалам тербейді: тарих, өлкетану, табиғаттану, саламатты өмір салты және ой ұшқырлау. Табиғаттың таңғажайып құбылыстарын көркем де кестелі тілмен ұғындырған көркем туындылар баланың бойына экологиялық құндылықты сіңірсе, ой ұшқырлауға арналған ойнақы өлеңдер оның эмоциялық және танымдық қырларын шыңдай түседі. Саламатты өмір салтын ұстануды насихаттайтын өлеңдері бүлдіршіннің физиологиялық тұрғыдан дұрыс дамуына жол ашса, өлкетану мен тарихи тақырыптар балалардың интеллектуалдық қасиетін дамытып, рухани-патриоттық сезімдеріне қозғау салады.

Аталған тақырыптарды әлі оқырман ретінде көп тәжірибе жинай қоймаған, ақпарат қабылдау мәдениеті толық қалыптаспаған, бір нәрсеге ұзақ уақыт бойы зейін қойып отыра алмайтын және әлем туралы түсінігі енді қалыптанып келе жатқан аудитория өкілдеріне – балаларға мазмұн мен форманы үйлестіре отырып ұсыну оңай шаруа емес. Қайта ол қолына қалам ұстаған шығармашылық адамынан үлкен шеберлікті, мол дайындықты, терең де жан-жақты интеллект қуатын талап етеді. Осы орайда, балалар әдебиетін «ересектер

әдебиетінен» бөліп жаруға болмайды деген пікірлердің жөн-жосықсыз екені көрініп қалады. Өйткені, балаларға арналған әдеби шығарманың көркемдік-поэтикалық деңгейі өз алдына, педагогикалық-психологиялық тұрғыдан да белгілі бір талаптарға сай болуы тиіс. Педагогикалық мақсат пен эстетикалық талап тоғысқанда ғана балаларға арналған туындылардың құны артпақшы. Көркемдік-эстетикалық бағасы төмен туынды құрғақ уағыз, жадағай туынды болып қалатыны секілді, баланың даму заңдылықтары ескерілмей жазылған көркем шығарманың да бәсі төмен. Себебі, баланың жасы, психологиясы, ақпаратты қабылдау ерекшелігі – бәрі-бәрі ескерілуге тиіс дүниелер. Бұл туралы халық жазушысы Қ.Мырза Әли былай дейді: «Бөбектер өлеңі – жыр мен сырдың, ой мен ойынның, сөз өнері мен педагогиканың барынша жымдасқан жері. Демек, бүлдіршінге бағышталған балауса жыр жас оқырманды сүйсіндіріп қана қоймауға тиіс. Сол сүйсінудің астарында сәби санасына судай сіңіп, тастай бататын тәрбиелік мән жатуға қажет» (Мырзалиев, 1984).

А.Естеннің поэзиясында Қадыр ақын айтқан талаптарға сай келетін өлеңдер аз емес. Бұл автордың балалар әлеміне мейлінше дендеп енгеніне дәлел болады. Автордың поэзиялық шығармаларында елеулі орын алатын тақырып – тарихи тақырып. Ол өлкетану және тұлғатану салаларының аясында ашылады. Автор қазақтың қазіргі қалаларына қарағанда тарихи шаһарлар туралы көбірек қалам тербейді. Жас оқырманының алдына тарихтың маржандарын төгіп салып, сол арқылы оның жай ғана бала емес, тарихта ірі империялар құрған, Шығыс пен Батыстың арасында алтын көпір болған, өзінің терең тарихы мен мәдениеті, бай дәстүрі мен кемел болмысы бар ұлттың өкілі екенін сезіндіргісі келетіндей. Жалпы, бұл біз зерттеу нысаны етіп отырған жазушының шығармашылығына ғана тән белгі емес. Бұл – қазіргі қазақ әдебиетінің ең негізгі үрдістерінің бірі. Солай болуың заңды. Себебі, академик С.Қасқабасовтың айтуынша, «бодандықта көп болып, тәуелсіздікке жеткен мемлекеттер өз өмірінің алғашқы 20-30 жылында тарихи сананы, тарихи жадты қайтаруға, өзінің ұлттық болмысын нығайтуға күш салады» (Қасқабасов, 2017). Қазіргі қазақ әдебиетінде зұлмат жылдарын – ашаршылық, репрессия, қуғын-сүргін құрбандарының қилы тағдырын арқау еткен туындылар осының айғағы болса керек. Біз сөз етіп отырған А.Естеннің шығармашылығында да аталмыш тақырыптың үлесі көп. Тіпті автордың «Тарихи тұлғалар туралы туындылар» деп аталатын жеке кітабы да бар (Естен, 2021). Одан бөлек, басқа да кітаптарында тарихи сананы жаңғыртуға қызмет ететін, оқырман санасына ұлттық құндылықтарды сіңіретін көркем шығармалары аз емес. Мысалы, «Тарихи тұлғалар туралы туындылар» деп аталатын кітабына қазақ тарихында есімдері өшпестей болып жазылған көрнекті тұлғалардың ерліктері мен айтулы оқиғалары, өмір жолы арқау болған. «Жолбарыс жүрек пайтшайым» деп аталатын әпсананы алайық. Қысқаша фабуласы мынадай: өнерді өмірінің өрнегі еткен Асылжанның жары кер маралдың жүрегіне жерік болады. Жарының жерік асын тауып беру үшін жолға шыққан Асылжан тау-тасты, орман-тоғайды аралап кетеді. Бір кезде бұлақтың басында айы-күні жетіп тұрған маралды көреді. Бірақ маралдың баласын жетім студен қорқады. Сол сәтте шері шыға келіп, маралға ауыз салмақ болады. Асылжан шерді жібесімен атып, кер маралды құтқарып қалады. Жолбарыс осы маңдағы адамдардың да тынышын алып, бәрін қырып-жойып жатқан көрінеді. Жарына жолбарыстың жүрегін апарып береді. Құдайдан ұл сұрайды, бірақ қыз береді. Сол қыз аты әлемге мәшһүр Тұмар папшайым болған екен. Қысқаша сюжеттік желісі осындай. Әйтсе де, автор оқиғаны құр баяндап қоймай, балаларға обал мен сауапты, табиғатты аялауды, адамға ғана емес, жануарларға да жанашырлық таныту керектігін поэтикалық тілмен ойнақы жеткізеді. Автор әпсананы былай аяқтайды:

Тарихқа құмар, досым, ал,
Бүгінше менде осы бар.

Қызықтырса, ар жағын
Ғаламтордан оқып ал (Естен, 2021: 7).

Шығарманың баяндау желісі соңғы жағына келгенде күрт өзгереді. Автор нарратологиялық-дискурстық мәнерді кенеттен құбылтып, енді оқырманның өзімен тікелей байланысқа түседі. Жай ғана байланысқа түсіп қоймай, оқушыға бағыт-бағдар береді. Қазіргі педагогикада мұғалімнің міндеті – оқушыға бағыт беру. Өйткені, XX ғасырдағыдай, алдына келіп тұрған шәкірттерге ақпарат-мәлімет беру жарамайды. Постиндустриалды-білім қоғамында мұғалімнің қызметі – ақпаратты беруден гөрі оны талдауға, шынайы әрі толыққанды дүниелерді табуға көмектесуге, жаңа бір дүниелерді жасауға баулу. Осы өлшем тұрғысынан қарайтын болсақ, А.Естенді біз педагог-қаламгер деп айта аламыз. Расында да, қазір интернет кеңістігінде ақпарат көп. Бірақ оның бәрін оқып жатқан бала аз. Оларға түрткі керек. Түрткі жасау үшін автор баяндау жүйесін ұтымды қолданады. Жас оқырманмен байланыс жасау, өзімен тікелей тілдескендей болу – автордың коммуникативтік-көркемдік тәсілі сияқты. Мысалы, «Бөрібай көтерілісі» деген туындысында:

Келе ғой, әңгімеге қосыл, шырақ,
Тағы бір қойылды ғой тосын сұрақ.
Арада күйбең тірлік қол тигізбей,

Қалдың-ау жауабымды тосыңқырап (Естен, 2021: 15), – деп оқырман назарын тартып әкетеді. Автор, осылайша, баланың зейінін өзіне аударып, тарихи-ғылыми негізі бар аса маңызды мәліметті қабылдауға дайындайды әрі онысын өте қарапайым формада жеткізеді. Бөрібай батырдың бейнесі арқылы қазақ даласындағы қазақ-қалмақ соғысы туралы түсінік қалыптастырады. Қаламгер эпикалық суреттеу амалдарына жүгінбей, мейлінше қысқа да нұсқа үзіктермен тұтас бір картина жасайды. Клиптік сана үстем болып, ойдың твиттеризацияға ұшыраған кезеңінде балаларға осылай қысқа да нұсқа үзіктермен әсер етпесе, оқырман зейінін бір нәрсеге аударып отыру оңайға соқпайды. Сондықтан да, автор кішкентай оқырмандарға 2-3 секунд сайын бейнесі ауысып отыратын кино көріп отырғандай әсер сыйлауға тырысады. Расында да, солай. «Аманат» тарихи-тілашар дастанында қазақ даласында болған соғыстарды, сол соғыстарда ерлік көрсеткен батырлардың болмысын динамикалық сипатта ашып береді. Автор Бөрібай батырдың ерліктерін суреттей келе, шығарма соңында «титтей түйіндеме» деген айдармен қысқаша мәлімет келтіре кетеді. Ол жай мәлімет емес, ғылыми негізі бар мәлімет. «Бөрібай – Матай елінің ұранына айналған батыр (Мұхамеджан Тынышпаев. «Великие бедствия... («Ақтабан шұбырынды» кітабы.), мыңбасы. Қабанбай батырмен отыз жылдай үзеңгілес болған бас сардарларының бірі» (Естен, 2019: 15. Әрине, интернеттен мұндай мәліметті тауып алу қиын емес. Бірақ мынадай таныстырылымнан кейін бұл мәліметті оқыған бала оны ешқашан ұмыта қоймайды. Автор XX ғасырдың бас кезінде орыс отаршылдығына қарсы атқа қонған қапалдық қазақтардың әрекетін жырға қосады. «Қанқұйлы елге қылған қылапатын, Тізбелеп айта берсе шаш жетпейді...» (Естен, 2021: 18), – дей келе, «Бөрібайлап» шапқан жергілікті қазақтардың көшбасшысы Бөрібай екен деп ойлап, ақыр-аяғында оны таба алмай әуре-сарсаңға түскен билік өкілдерін күлкіге айналдырады:

Таяздау, ойы – тұтам, шекті – ақылы
Итаршы қызылдардың көп пақыры
Інетіп, қанша қуғын салғанымен
Таба алмай «Бөрібайды» кетті ақыры!.. (Естен, 2021: 21)

XVIII ғасырда қалмақтармен соғыста көзге түскен атақты батырдың есімімен жауға қарсы атойлап шапқандардың арасынан Бөрібайды іздеуі патшалық отарлаушылардың жергілікті мәдениет пен халықтың менталдық болмысынан бейхабар екендігін көрсетеді.

Тарихи тұлғалар туралы шығармалардың ішінде «Ән-Әміре» дастанының шоқтығы биік. Шығармада 1925 жылы 36 жасында Парижде өткен ЕХРО Халықаралық көрмесіне қатысып, әлемнің өнер алыптарымен сайысқа түсіп күміс медаль алған Әміре Қашаубаевтың ұлттық мұрат жолындағы күрескерлігі суреттеледі. Ол ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының аманатхатын ұлтарағының астына салып апарып, Эйфел мұнарасына шыққанда оңаша Мұстафа Шоқайға тапсырады. Алайда, елге келген соң сегіз жыл бойы азап көріп, аманатқа қиянат жасамай, арына адал күйде шейіт болған өнер адамының бейнесін оқырманның көз алдына әкеледі.

А.Естеннің тарихи тағылым сыйлап, ұлттық мұраны ұлықтайтын шығармалары топтастырылған «Көне кенттер күмбірі» кітабының жас өскіннің бойына патриоттық тәрбиені сіңіріп, тарихи сана қалыптастырудағы орны орасан. Автор әліпби бойынша әр әріпке бір не бірнеше тарихи атауыш сөздерді поэзия тілімен таныстырып, соңынан титтей түйіндеме жасап отырады. Поэзиялық туынды мен қысқаша түсініктеме бірін-бірі толықтырып тұр. Балалар әрі көркем шығарманы, әрі ғылыми түсініктемені оқып, белгілі бір тақырыппен танысады. Кітапты оқыған бала қазақ даласындағы қалаларды (Аспара, Баршынкент, Дешті Қыпшақ даласы, Доржыкент, Жанкент, Жент, Испиджаб, Құлан, Қарнақ, Отырар, Өзкент, Ақмешіт, Сарайшық, Сауран, Сығанақ, Тараз, Іңкәрқала, Орынбор, Қызылорда, Алматы, Астана қалалары), қазақ даласымен есіме етене байланысты ірі тұлғаларды (Гай Ле Стрэнд, Жамал Қарши, Мақдиси, Шыңғыс хан, Уәсифи) танып, толыққанды ақпар алады. Қазақ тарихын зерттеген ғалымдарды, қазақтың көне кент-қалалары мен осы өңірге еңбегі сіңген ерлердің есімін жадына сіңірген балалардың жүрегіне рух, санасына сәуле құйылады. Өзінің тарихын таныған, сол арқылы жай жатқан халық емес, әлемнің өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы халықтың төл перзенті екенін сезінеді. Сезінеді де ұлы мақсаттар жолына ұмтылады. Мысалы:

Тұмар еткен иманды
Ілім-білім жиғанды,
Түркістаным бүгін де

Кешегідей дидарлы (Естен, 2019: 35), – деген өлеңінің поэтикалық салмағы да, тарихи-концептуалдық ұғымдарды берудегі функциясы да үлкен. Өйткені, автор тарихи тақырыпты қызықты формамен, ойнақы сөзбен, соны түрмен жеткізеді. Бұл жағынан шығарма балаларға арналған әдебиеттің талаптарына толық сай деуге негіз бар.

А.Естен табиғаттың құбылыстарын, жан-жануарларды, қоршаған ортаның ерекшеліктерін балаларға таныстырғанда да оқ бойы озық тұр. Әсіресе, оның «Теңіз төріндегі тайталас» деп аталатын табиғи тілашар туындысының жөні бөлек. Теңіз патшасы теңізде өмір сүретін барша аң-мақұлық атаулыны жинап алып, жарыс өткізеді. Бұл, бір жағынан, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілеріне ұқсайды. Кішкентайынан ертегі естіп өскен бала үшін бұл формат таныс. Бұл – баланы бірден баурап алу үшін де қажет әрі қызық тұр. Жануарлардың жыл басы болуға таласқанын естіп өскен бала енді теңіздегі тіршілік иелерінің тайталасына куә болады. Әр жануар, әрбір аң өзінің артықшылықтарын айтып мақтанады. Мысалы, ақ аю былай дейді:

Жүзе де білем қиырға,
Жүздеген милің бұйым ба?
Тұра да білем қасқайып,
Қақаған қарлы құйынға (Естен, 2019: 36).

Жалпы, Қазақстан – әлемдегі мұхитқа ең алыс ел. Қазақ баласы теңіз тіршілігін терең танымайды. Әрине, өзен-көлдер бар. Оның маңайында тұратын балалардың жөні бөлек. Бірақ, жалпы алғанда, қазақ баласына теңіз тіршілігі таңсық. Ал автор осыны шебер пайдаланып, теңізді мекендейтін тіршілік иелерін әдемі әрі әсерлі таныстырады. Онысын өз аузына

салады. Өзінің ең басты сипаттарын өз тілімен баяндап бергенде, қазақтың кәдімгі айтыс жанрына ұқсап кетеді. Осылайша, ақ аю, әтешбалық, баклан, бекіре, гага, дауылпаз, дельфин, жыланбалық, көк кит, құртпа, пингвин, сегізаяқ, теңіз жұлдызы, тасбақа, үкішабақ, шортан, інжу, теңіз астындағы минералдар – бәрі-бәрі елде жоқ сипатын айтысып, бас бәйгені алуға барын салады. Бірақ бас бәйге кімге бұйыратынын оқырманның өзі шешеді екен:

Талдап жарыс талқысын,
Қайсы жалған, қайсы шын.
Елеп, екшеп, саралап,
Таңдар едің қайсысын?!

Келгендердің сан қырдан,
Қайсы сені таң қылған?..
Шеш те даудың түйінін,
Бәйгесін бер, балдырған! (Естен, 2019: 47]

А.Естен, осылайша, геймификациялық тәсілдерге жүгінеді. Бала мен шығарма арасында тікелей интерфейстік байланыс орнатып, оқылым процесін қызықтыра түседі. Ойын элементтері қосылғаннан кейін баланың күрделі танымдық-интеллектуалдық жұмысының өзі оңай әрі сауыққа негізделген процеске айналады. Ал бұл өз кезегінде маңызды тақырыптарды, жалпы адамзаттық құндылықтарды бала бойына сіңірудің таптырмас тәсілі дер едік.

Бала жақсылықтан үйреніп, жамандықтан жиреніп өседі. Осыны ескере отырып балалар әдебиетінің өкілдері кейде насихатты ізгілікке тікелей шақыру арқылы емес, жамандықты келеке ету арқылы жеткізеді. Мысалы, әдептің шекара-шеңберінен асып, моральдық нормаларды бұзатын балаларды мазаққа айналдырады. Осыны оқыған бала да мазаққа қалудан қорқып, бейсаналы түрде оң өзгеріске қадам басады. Асылы, мазақтама жанрының негізгі миссиясы да осы. Ол біреудің кемшілік-қателігін тізбектеп теруді емес, қайта сол арқылы жамандықтан жирендіруге қызмет етуі тиіс. А.Естеннің мазақтамаларының тақырыптық аясы кең. Автор оны балаларды спортқа баулу үшін де, табиғатты аялау үшін де, ата-ананы сыйлап, қатарластарына зиян тигізбеуі үшін де пайдаланады. Мысалы, «Ұрыншақ» деген өлеңін алайық.

Кемшілік көп Сырымда:
Бестігі жоқ ырымға.
Қыздар десе, қырғидай
Өш келеді бұрымға (Естен, 2019: 83).

Мұны оқыған бала да Сырым секілді болудан сақтанып, әдептен аспауға тырысады. Автор кейде баланы тікелей бұйыру арқылы әдепке шақырады. Мысалы, «Әдептілік бастауы» деген өлеңінде:

Тазалықты құнтта,
Қол жууды ұмытпа.
Нанды үзбе бір қолмен,
Асты үрлеп суытпа (Естен, 2019: 87), – дейді. Бұл туындысын «Әдеп деген немене?» деген өлеңі толықтыра түседі:

Әдеп - иба, кішілік,
Әдеп - иман, кісілік.
Әдеп – ұят, арлылық
Сана жайлы түсінік (Естен, 2019: 92).

Балалар әдебиетін зерттеуші А.Әлтай: «Балалар қаламгерінің жас буын алдындағы басты парызы – күнделікті өмірде оқыту мен тәрбиенің өзекті мәселелерін шешуге септесетін,

қоршаған ортаны, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастардың қыр-сырын біртіндеп танып-білуге баулитын, нәтижесінде жеке адам ретіндегі өзіндік дүниетанымын айқындауға үлес қосатын идеялық-көркемдік деңгейі жоғары шығармалар ұсыну», – дейді (Әлтай, 2009: 14). Осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ, А.Естеннің өлеңдері «оқыту мен тәрбиенің өзекті мәселелерін шешуге септеседі», «қоршаған ортаны, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарды танып-білуге баулиды».

Арасанбай Естен – балалар лирикасының шебері. Балаларға арналған өлеңдер бүлдіршіндердің қиялына қанат бітіріп, шығармашылық тұрғыдан ойлауына итермелейді. Осы арқылы баланың эмоциялық интеллекті дамып, ой-зердесі шыңдалады. М.Әлімбаевтың поэзия әлемін зерттеген Ә.Жәкім баланың сезімі мен көркем әдебиеттің арасындағы байланыс туралы былай дейді: «Адам сезімсіз лирика деген ұғымды елестетудің өзі мүмкін емес. Оның болмысы, жаны – адам сезімі, көңіл күйі мен ішкі жан дүниесінің тебіренісі, соған сәйкес алынған көркем сөз кестесі мен оңтайлы пішінінің бірлігі екендігі сөзсіз. Осы аталғандар жиналып келіп, өлеңді оқырмандар мен тыңдармандарды рақатқа бөлейтін нағыз көркем туындыға айналдырады. Балалар поэзиясы болған соң, мұнда бала жаны, бала дүниетанымы, бала болмысы, бала мінезі көрінуі заңды. Шығарманы оқыған бала одан өзін, құрбыларын таңуы қажет» (Жәкім, 2008: 70). Жоғарыда мысалға келтірілген үзінділерден бала өзін көреді, қоршаған ортасын таниды.

Қорытынды. Түйіндеп айтқанда, балалар әдебиетін, оның ішінде балаларға арналған поэзияны зерттеу кезек күттірмейтін, қайта тездетіп ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеуді қажет ететін өте өзекті сала болып саналады. Соңғы ширек ғасырда қазақ балалар поэзиясы трансформациялық сипатта дамыды. Қоғамдық-саяси өзгерістер, үлкен тарихи бетбұрыстар өз кезегінде руханиятқа, оның ішінде әдебиет кеңістігіне де әсер етпей қоймады. Балалар әдебиетінде жаңа тақырыптар мен түрленген жанрлар пайда болды. Әсіресе, тарихи таным аясындағы ұлттық мәселелер көп қаузалды.

Қазіргі авторлар тарих қойнауында жасырынып жатқан көне кенттер мен есімдері ел есінде болуға тиіс ірі тұлғалар туралы сериялық өлеңдер жазады. Әсіресе, советтік қатаң цензура кезінде есімін атауға тыйым салынған ірі қайраткерлерді жаңа қырынан, тәуелсіз ұлт мүддесі аясында ашып береді. Қазіргі балалар әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі Арасанбай Естеннің шығармаларында аталмыш үрдістер айқын аңғарылады. Ақын поэзиясындағы эпикалық поэма жанрынан бастап лирикалық мазақтама жанрына дейінгі аралықта аксиологиялық желі қалыптасқан. Бәрі де баланың бойына ізгілік құйып, жақсылыққа баулуға қызмет етеді. Автордың шығармашылық қызметі педагогика мен поэтика ғылымдарының талап-тілегіне сай жүзеге асады. Шығармаларында автор өз оқырманымен тікелей байланысқа түсіп, оқырманмен диалог құра біледі. Өлең жолдарында геймификациялық элементтерді шебер қолданады. Бұл қазіргі балалар әдебиетінің бір ерекшелігі ретінде қарастыруға негіз бар.

Худайбергенов Н.Д.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННО-АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ИСКАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА А. ЕСТЕНА)

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции современной казахской детской

литературы и ее особенности. Одним из характерных направлений литературы в период независимости является усиление стремления к возрождению национальных ценностей. Особенно элементы, отражающие уникальность нации, раскрывающие ее историю и традиции, отражающие ее ментальное мироощущение, за последние четверть века нашли свое яркое отражение не только в казахской литературе, но и практически во всей литературе постсоветских стран, освободившихся от ига колониальной политики. Выдающиеся имена и события, вытесненные со сцены истории и навсегда забытые, очень интенсивно воспроизводились в годы после обретения независимости. Этот процесс имеет свое продолжение и по сей день.

В статье дается обзор творческого мира выдающегося представителя современной казахской детской поэзии А. Естена, дается оценка таланта и вкуса поэта в воспевании историко-культурных ценностей. Автор обращает внимание на то, насколько художественные произведения для детей отвечают педагогическим требованиям. Он также останавливается на аксиологической и поэтической деятельности поэзии, пытается раскрыть ее значение в жизни ребенка.

Данная научная статья написана в рамках проекта АР05131632 «Тенденции развития современной казахской детской литературы» (1991-2021 гг.) по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований по научным проектам Комитета науки МОН РК на 2020-2022 годы.

Ключевые слова: литература, детская литература, поэзия, педагогика, ценности.

Khudaibergenov N.D.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan;

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ARTISTIC AND AXIOLOGICAL SEARCHES IN MODERN KAZAKH CHILDREN'S POETRY (BASED ON THE WORK OF A. ESTEN)

Abstract. *The article examines the tendencies of modern Kazakh children's literature and its features. One of the characteristic trends in literature during the period of independence is the strengthening of the desire to revive national values. Especially the elements reflecting the uniqueness of the nation, revealing its history and traditions, reflecting its mental attitude, over the past quarter of a century have been vividly reflected not only in Kazakh literature, but also in almost all the literature of post-Soviet countries that have freed themselves from the yoke of colonial politics. Outstanding names and events, ousted from the stage of history and forgotten forever, were very intensively reproduced in the years after independence. This process continues to this day.*

The article provides an overview of the creative world of the outstanding representative of modern Kazakh children's poetry A. Yesten, an assessment of the poet's talent and taste in glorifying historical and cultural values is given. The author draws attention to the extent to which works of art for children meet pedagogical requirements. He also dwells on the axiological and poetic activity of poetry, tries to reveal its significance in the life of a child.

This scientific article was written within the framework of the AR05131632 project «Trends in the development of modern Kazakh children's literature» (1991-2021) for grant financing of fundamental and applied scientific research on scientific projects of the Science Committee of the

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2022.

Keywords: literature, children's literature, poetry, pedagogy, values.

Информация об авторе:

Худайбергенов Н.Д., PhD, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: nqudaibergen@gmail.com. Scopus ID: 57191575739. ORCID: 0000-0003-2482-0524.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Оксамитный Ю.В., Айдапкелов Н.С. (2017). Дети Казахстана : Статистический сборник. Астана 2017. с. 122.
- [2] Мырзалиев К. (1982) Алғы сөз // М.Әлімбаев. Аспандағы әпке: өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар. – Алматы: Жалын, 1982. – 135 б.
- [3] Ұлт руханияты гуманитарлық ғылымнан не күтеді? Академик Сейіт Қасқабасовпен әңгіме // Егемен Қазақстан. – 2017. – №55 (29036).
- [4] Естен А. (2021). Тарихи тұлғалар туралы туындылар. 2021 жыл. (Автордың қолжазба мұрағатынан алынды).
- [5] Естен А. (2019) Көне кенттер күмбірі. балаларға арналған өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар. «Фолиант» баспасы, 2019. – 160 б.
- [6] Алтай А. Д. (2009). Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. (10.01.02) / Алтай, Аманжол Дүйсенбайұлы; Л.Н.Гумилев атынд.Еуразия ұлттық ун-ті. – Астана, 2009. – 285 бет.
- [7] Жәкім Ә. (2008). М.Әлімбаевтың балалар әлемі / Жәкім, Әсел. – Алматы: Арыс, 2008. – 228 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Оксамитный Ю.В., Айдапкелов Н.С. (2017). Дети Казахстана : Статистический сборник. Астана 2017. с. 122
- [2] Мырзалиев К. (1982) Предисловие // М. Алимбаев. Сестре небесной: стихи, сказки, загадки, загадки. - Алматы: Жалын, 1982. – с. 135.
- [3] Чего духовность нации ожидает от гуманитарных наук? Интервью с академиком Сеитом Каскабасовым // Егемен Қазақстан. – 2017. – №55 (29036).
- [4] Естен А. (2021). Произведении об исторических личностях. (Из архива рукописей автора).
- [5] Естен А. (2019) Голос древних городов. Стихи, сказки, загадки и загадки для детей. Издательство «Фолиант», 2019. – с. 160.
- [6] Алтай А. Д. (2009). Детская казахская поэзия: генеалогия, типология, поэтическое развитие: диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. (10.01.02) / Алтай, Аманжол Дүйсенбайұлы; ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. – Астана, 2009. – с. 285.
- [7] Жаким А. (2008). Детский мир М. Алимбаева / Жаким, Асел. – Алматы: Арыс, 2008. – с. 228.

REFERENCES

- [1] Oksamitny Yu.V., Aydapkelov N.S. (2017). Children of Kazakhstan: Statistical collection. Astana 2017. p.122.
- [2] Myrzaliev K. (1982) Foreword // M. Alimbaev. Sister of heaven: poems, fairy tales, riddles, riddles. – Almaty: Zhalyn, 1982 . p. 135.
- [3] What does the spirituality of a nation expect from the humanities? Interview with academician Seit Kaskabasov // Egemen Kazakhstan. – 2017. - No. 55 (29036).
- [4] Esten A. (2021). Works about historical figures. (From the author's manuscript archive).
- [5] Esten A. (2019) The voice of ancient cities: poems, fairy tales, riddles for children. Foliant Publishing

House, 2019. – p. 160.

[6] Altai A.D. (2009). Children's Kazakh poetry: genealogy, typology, poetic development: dissertation for the degree of Doctor of Philology. (10.01.02) / Altai, Amanzhol Duisenbayuly; ENU them. L.N. Gumilyov. - Astana, 2009. – p. 285.

[7] Zhakim Ә. (2008). Children's world M. Alimbaeva / Zhakim, AseI. - Almaty: Arys, 2008 .– p. 228.

A.M. Ахметова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
E-mail: qazakhmetova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0990-1182

БАҚЫТБЕК ҚАДЫРДЫҢ «ЖАСЫЛ ШАТЫРЛАР» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ МИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР

Аңдатпа. Мақалада жазушы Бақырбек Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер қарастырылған. Автордың мистикалық және фантастикалық уақыт пен кеңістікті ұйымдастыруындағы көркемдік әдістеріне талдау жасалды. Сондай-ақ Б. Қадыр аталған шығармасы мен жапон жазушысы К. Абэнің «Құм құрсауындағы әйел» романының баяндау стиліндегі кейбір ұқсастықтар айқындалды. «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық сюжеттер жүйесінің басқа аңыздық, мифтік мәтіндердегі сілтемелеріне құрылымдық, герменевтикалық, феноменологиялық интерпретация берілді. «Көктен немесе аспаннан адам түсу» мотивінің әртүрлі дереккөздердегі түсіндірмесі мен әңгімедегі символдық мәні талданды. Автордың «Жасыл шатырлар» әңгімесін жазуға түрткі болған қоғамдағы басты мәселелер түсіндірілді. Әңгіменің жазылуына адамдардың бір-бірін өзара кемсіту және жатсынуының себебінен болатын теріс әрекеттер мен қылмыс түрлері әсер еткендігі анықталды. Сондай-ақ, қоғамдағы зорлау және қорлау әрекеттерінің көбі адамдар бір-бірін діні, тілі, жынысы, нәсіліне қарай кемсітетіндіктен болатыны әңгімеде аллегория және ишаралау әдістері арқылы көрсетілген.

«Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі «көктен адам түсу / жауу» мотиві түсіндірмесінің басқа мәтіндер («Құран», «Інжіл», аңыз, ақпарат мәтіні) қабатындағы мазмұнына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалды. Нәтижесінде автордың діни және аңыз мәтіндеріне қатысты көзқарастарының жүйелі еместігі әрі діни мәтіндер мен ғылыми болжамдардың аражігінің айқындалмағандығы белгілі болды. Сонымен қатар, әртүрлі ақпараттық электрондық арналар мен порталдардағы адамзаттың болашағына қатысты ресурстар мазмұны әңгіме сюжетімен салыстырмалы аспектіде қарастырылды.

Әңгіменің мистикалық сипаты кейіпкерлердің адам баласына белгісіз тілде – өздері ғана түсінісе алатын тілде сөйлесуі, белгілі бір мекенінің немесе елінің жоқтығы, оттан қорқуы, періште, жын, пері, аруақ, албасты деп бедерлену әдісі негізінде айқындалды. Ал кейіпкерлердің жұлдыздардан немесе өзге ғаламшардан түсуі және бет-әлпетінің бозғылт немесе аққұба болуы (суреті мақалада берілді) әңгіменің фантастикалық, оның ішінде, фэнтэзи және ғылыми фантастикалық сипатын көрсетеді. Б. Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесін мистикалық және ғылыми фантастикалық аспектіде қарастыру барысында автордың оқырманға мәтін астарын өз бетінше интерпретациялауға мүмкіндік бермей, толық баяндауы, сөздердің логикалық тұрғыда дұрыс қиыспауы сынды кейбір кемшіліктері анықталды. Алайда зерттеу нәтижесінде бұл әңгіменің қазақ әдебиетінде

қоғамдағы адамдардың бір-бірін жатысынып, өзара бөліну, кемсіту әрекетінің көптеген қылмыстарға себеп болатынын мистикалық және фантастикалық қырынан көрсеткен бірегей шығарма екендігі белгілі болды.

Түйін сөздер: мистика, ғылыми фантастика, қазақ әңгімесі, жасыл шатырлар

Кіріспе. Кеңес кезеңіндегі және қазіргі уақыттағы қазақ әдебиетінің даму үдерісінен екі тенденцияны айқын байқауға болады. Оның бірі Кеңес кезеңіндегі әдебиетте мистикалық шығарма белсенді жазылмай (кейбір жанрларда элементтері кездеседі), ғылыми фантастикалық әңгіме, повесть, романдар көп жарық көрсе, ал тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінде ғылыми фантастиканың жазылуы әлсіреп, мистикалық бағыттағы проза жиі жазыла бастаған. Қазақ әдебиетінде мұндай үрдістің орнығуына бірнеше тарихи факторлар мен себептер ықпал етті. XX ғасырдағы саяси жүйе көркемсөз иелеріне «жарқын болашақты» жазу міндетін жүктегендіктен, ғылыми фантастикалық туындылар көп жарық көрді. Көрнекті ғалым, жазушы Ақжан Машани, Сағтар Ерубаев, Медеу Сәрсекке, Абдул-Хамит Мархабаев, Жүніс Сахиев сынды авторлар бірнеше роман, повесть, әңгімелер жазды. А. Мархабаев әрі жазушы әрі зерттеуші ретінде есіме көпшілікке танымал. Сонымен қатар, Кеңес кезеңінде сопылық, мистикалық әдебиет «ескіліктің қалдығы» саналып, цензураға ұшырады. В.Н. Басилов, С.М. Демидов сынды ғалымдар Кеңес құрамындағы қазақ, қырғыз, түркімен сынды өлкелік ұлттарға арнайы экспедициялар ұйымдастырып, нәтижесінде діни, мистикалық туындылардың жазылуына, оқылуына, жалпы ұлттың рухани мұраларының насихатталуына тыйым салынып, көп жағдайда, бұрмаланып түсіндірілген болатын. Сопылық әдебиеттің белді өкілі Қожа Ахмет Ясауидің де әдеби мұрасы теріске шығарылып, бұрмаланғаны белгілі. Зерттеу тақырыбымызға сәйкес, бұл тұста қазақ прозасы жанрын алға тартып отырмыз. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің көкжиегі кеңейіп, әлемдік өнер тарихындағы түрлі бағыттар мен интернет, ақпараттық технологиялар ықпал еткендіктен, мистика да еркін жазыла бастады. Т. Шапай, Д. Рамазан, М. Омарова, Қ. Мүбәрак, Қ. Әбілқайыр, Б. Қадыр, Ә. Жақсылық сынды авторлардың мистикалық туындылары жарық көрген. Соның ішінде Б. Қадыр мен Ә. Жақсылықтың әңгімелерінде мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер кездеседі. Осы тұрғыдан келгенде әдеби орта мен оқырманға соңғы жылдары белсенді түрде танылып келе жатқан автордың бірі Бақытбек Қадырдың мистикалық және ғылыми фантастикалық белгілер айқын көрініс тапқан «Жасыл шатырлар» әңгімесін талдаймыз. Тәуелсіздік кезеңіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық әдебиет Г. Балтабаева, С. Әліәкбар, Н. Кенжеғұлованың еңбектерінде қарастырылған.

Материалдар мен әдістері. Зерттеу жұмысының материалы ретінде жазушы Бақытбек Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесі және мистикалық және ғылыми фантастикалық әдебиетті зерттеген ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Герменевтикалық, құрылымдық-семиотикалық, феноменологиялық әдістер арқылы аталған әңгімедегі мистикалық және ғылыми фантастикалық белгілер айқындалды. Автор мистикалық және фантастикалық элементтерді қолдану арқылы қоғамдағы адамдардың өзара бір-бірін кемсіту және жатсыну мәселесінің себебінен көптеген теріс әрекеттердің болатынын көрсеткен. Алайда қоғамдағы мұндай теріс құбылыс ашық қақтығыстардан аңғарылмаса, моральдық зардаптары көп көзге көріне бермейді. Сондай-ақ, қазіргі уақытта ғылыми фантастикалық прозаның жиі жазылмау себебін айқындау үшін 13 жазушының арасында сауалнама ұйымдастырылды. 13 автордың 9 болашақта ғылыми фантастика жазуға қызығатынын айтқан. Қалғандары жазғысы келмейді (1 автор), жазатын жоспары жоқ (1 автор), оқырман оқымайды (1 автор) деп есептейді. Сауалнамада көптеген авторлар ғылыми фантастика жазу үшін көп ізденіс қажет деп жауап берген.

Зерттеу нәтижесі. Автор әңгімесіне көптеген ғылыми фантастикалық, мифтік болжамдарды араластыру арқылы жер бетінде ұзақ уақыттан бері өмір сүріп келе жатқан «жатсыну» проблемасына назар аударқысы келген. Әруақ, пері, албасты немесе өзге ғаламшар тұрғындары деп бедерленген мифтік, мистикалық, фантастикалық кейіпкерлер де қоғамда бір-бірін жат, бөгде сезінетін (әсіресе, басқа ортадан келетін жаңа адамдарға қатысты) ортадағы күрделі мәселе қозғалған. «Ғылыми фантастикада құдіретті құдайлар мен табиғаттан тыс тылсым құбылыстармен айналысатын сиқыршыларды ғарыштан келген немесе уақытта саяхаттап жүрген біздің ұрпақтарымыз деп түсіндіріледі» (Ковтун, 2015:56). Автор өзі де бір сұхбатында: «Әңгімемді оқығандар антиутопия немесе мифтік-мистикалық фантазиялық шығарма дейді. Мүмкін солай да шығар» (Райымбекова, 2020) деп, оқырмандардың пікірін қолдағандай сипат танытады. Америкалық жазушы Э. Хэмингуэйдің көркем шығарманы мұхит бетіндегі айсбергке тенегеніндей, айтар ойды мәтін қабатына жасырып жеткізу әдісі Б.Қадырдың жазушылық тәжірибесінде айқын байқала бермейді. Автор сұхбатында «осы әңгіме арқылы адамдар арасындағы бір-бірін жатырқаушылық сезімін жеткізім келген тәріздімін» дегенімен, «Мен тағы да айтамын, себебі өте қарапайым, жай ғана жатырқаудан туындаған жауыздық» деп туындысында өзі айқын түсіндіріп береді. Оқырманға өздігінен ой жүгіртіп, жан-жақты интерпретациялауға, қабылдаушы тарап ретінде көркем шығарманың дискурсын ұйымдастыруға мүмкіндік бермейді. Автордың басты мақсаты – оқырманды ойландыру. Бұған қоса, адамдардың көкпен түсу мотивін аңыздардың немесе ғылыми болжамдардың тасасына жасырып жеткізудің орнына әр кейіпкердің сөзімен аңыз, миф, діни кітаптардан алынған дәлел немесе ғылыми, мистикалық пайымдаулардан полилог ұйымдастырады. Алайда автордың қоғамдағы жатсыну мәселесін көтеруі – өзекті әрі маңызды тақырып. Мұндай құбылыс жер бетіндегі әрбір қоғамда кездеседі. Жер бетіндегі адамның қатігездігі жайлы әдебиетте көп жазылғанымен, қоғамның бітімге келмейтін қайшылықтары мен адамның бір-біріне көрсететін аяусыз, қайырымсыз әрекеттерін Б.Қадыр өзіне тән жеке көркемдік стильмен кестелейді.

Талқылануы. «Жасыл шатырлар» әңгімесінде кейіпкерлер әрекеті, сюжеттік оқиғалар орбитін уақыт пен кеңістіктің ұйымдастырылуынан фэнтэзи, ғылыми фантастика және мистикалық элементтер айқын байқалады. Автор табиғаттың тұманды мезгіліндегі адамдар тіршілігін баяндау арқылы реалды өмірді аллегориялап көрсетеді. Адам баласының күн сайынғы әртүрлі күй-қалыпта, әсерде, бірде бақытты, бірде бақытсыз өтетін өмірін жауынды, тұманды күннің көрінісіне балайды. «Тұман қанша қорқынышты болса да үйреніскен жұрт іштей аңсап тұратын-ды» деп те астарлайды. Б.Қадырдың әңгімесінде де жапон жазушысы Кобо Абэнің «Құм құрсауындағы әйел» романындағыдай адамдар жоғалып кету мотиві көрініс тапқан. К. Абэ шығармасында адамдардың жоғалып кетуі дағдылы жайтқа айналды деп, сол кезеңдегі жапон қоғамының көріністерін астарлап жеткізсе, Б. Қадырдың әңгімесінде адамдар жаздың тұманды, жаңбырлы күндерінде ғайып болады. Жапон авторы да құм категориясы арқылы өмір философиясын – әйел кейіпкердің тіршілігі арқылы жапон халқының қайсар мінезін, қажымас тіршілігін астарлап жеткізген еді. Кобо Абэнің аталған романы жайлы Б.Қадырдың қысқаша пікір-талдамасы да жарық көрген (Қадыр, 2021). Сондай-ақ, автор аталған әңгімесінің жазылуына ақын Абай Құнанбайұлының «Масфұт» поэмасы ерекше әсер еткенін мен ирланд жазушысы Джеймс Джойстың стилімен өрбітуге тырысқанын айтады (Райымбекова, 2020).

«Жасыл шатырлар» әңгімесі 2020 жылы жарық көргендіктен, көп оқырманға таныс болмауы мүмкін. Сондықтан әңгіменің қысқаша мазмұнын сипаттап өткен жөн. Жаздың жауынды күні Бектегін есімді кейіпкер көше толы кептелісте машинамен келе жатқанда жаңбырмен араласып көліктің алдыңғы терезесіне аспаннан адам түседі/жауады. Көліктен

түсіп, жан-жағына қараған кейіпкер көктен адам жауып жатқанын көреді. Бұл адамдардың қалай пайда болғаны, қайдан келгені жайында әңгіме кейіпкерлері әртүрлі деректерге сүйеніп, өзара болжам жасағанымен, дәлелді пайымдар келтіре алмайды. Қасиетті діни кітап, аңыз, миф, ғылым жаңалықтары және әртүрлі әлемдік сенсациялық ақпараттардың мәліметтеріне сүйеніп, көктен түскен адамдарды періште, жың, албысты, әруаққа немесе басқа ғаламшардың тұрғындары деген ойға келеді. Аспаннан салбырап түскен адамдардың бәрін қала шетіндегі жасыл шатырға бөлек орналастырылады. Машинасының үстіне құлаған аққұбаша (аспаннан түскен қыз-кейіпкердің аты-жөні белгісіз) қызды ұнатқан Бектегің шатырға жиі барып, онымен кездесе бастайды. Қала полицияінің бірі шатырды тексеріп жүргенде бұл қызды жыныстық зорлыққа да ұшыратады. Тіпті, қаланың кейбір тұрғындары шатырдағы бөгде адамдарды өртеп жібереді. Өрттен аман қалған аққұбаша қыз бір күні тұманға сіңіп жоғалады.

Әңгіме дискурсында адамдар себепсіз жоғалып кетіп жатқан жайсыз мезгілде аспаннан адам жауатын мотив кірістірілген. Көктен адамның түсуі, пайда болуы жайлы жер бетіндегі өркениеттер мифологиясында әртүрлі интерпретация кездеседі. Әр халықтың мәдени әрі әдеби-көркемдік рәмізі саналатын аңыз, мифтер бағзы бір замандардағы адамзаттың сәбилік санасын, дүниетанымын білдіретіні белгілі. Ал Жаратушыдан түскен діни кітаптарда адамның балшықтан жаратылғаны туралы айтылады. Қасиетті Құран кітабының «Му'минун» сүресінде: «Расында адамды нағыз балшықтан жараттық (12)» (Құран, 2017) делінген. Әлем ғалымдары да қол жеткізген жаңалықтардың Құран кітабында айтылып қойғанын алға тартып жатады. Дегенмен, қоғам алға жылжыған сайын адамдардың ақыл, сана-сезімі де ғылым мен технология түрлері ұсынған нақты жаңалықтарға иек артуға бейім болып бара жатқандай көрінеді. Яғни, қасиетті Құран, Тәурат кітаптарындағы әлем мен адамның жаратылысы жайындағы Құдай сөзіне иланбайтын материалистер мен жалпы дінге сенбейтіндер де кездеседі. Ал керісінше Құранда айтылған Жаратушы сөзін ақиқат санап, оның белгілерін, әсіресе, әлем мен адамның жаратылуы да пайымдарды ежелгі халықтардың дүниетанымы мен тарихы таңбаланған аңыз, мифтерден іздестіреді. Адамдардың жет бетінде пайда болуы туралы мифтер жазушылар шығармасында да қайта жаңғыртыла қолданыс табады. Мысалы, Б. Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесінің мистикалық, фантастикалық мекеншағын ұйымдастыруға негіз болған көктен адамның жауу мотиві Шумер халықтарының аңыздарында да кездеседі. Шумерліктерден жеткен аңыз бойынша адам баласы Қос өзен (Тигр мен Евфрат өзендері) атырабына Нибиру планетасынан келген адамдар аннуактар деп аталған (Жамалов, 2015: 74); (Тілеуқабыл, 2020). Шығыс аңыздары жайында зерттеу жасаған Қалас Жамалов пен адам жаратылысы туралы мақала жазған тарихшы-маман Нұрсерік Тілеуқабыл біз сілтеме жасаған еңбектерінде өзге ғаламшардан келген адамдардың алғаш орныққан географиялық аймағы, жердегі атқарған әрекеттерін дәлелдейтін ғылыми мәліметтерді алға тартады. Автор осындай аңыз мотивін көркемдік тұрғыда репрезентациялау арқылы бүгінгі белгілі бір қоғамдағы жиі бұзылатын адам құқығын, заң, ережелердің сақталмауы немесе әлсіздігін әрі жер бетін мекен етіп жатқан ақылды тіршілік иелерінің бір-біріне жасайтын зорлықшыл, қайырымсыз, жаулық әрекеттерін көрсетуге тырысқан. Автор бір сұхбатында «Жасыл шатырлар» әңгімесі негізінде адамдар арасындағы бір-бірін жатсыну, өзара бөліну (әлеуметтік статусы, жынысы, діні, ұлты, салт-дәстүрі, т.б.) арқылы жауыздық әрекеттерге баратынын айтқым келді дейді (Қадыр, 2020). Автор кез келген қоғамдағы ең өзекті әрі барлық уақытта бола беретін күрделі тақырыпты көрсеткен. Жатсыну – жер бетіндегі адам баласын бақытсыз ететін әрі сансыз қылмыстардың жасалуына себеп болған ақыл иесінің бойындағы жағымсыз сезімнің бірі. Тіпті, қазіргі виртуалды әлемде адамдар арасындағы аспаннан түскен адамдар туралы авторлық пайымдаулар да айқын емес. Көктен түсіп, түрлі жарақат алған адамдарды құтқарушы бейнесіндегі кейіпкерлер өзара жорамал, болжамдар

ұсынады.

Мысалы, «Бұл тылсымнан түскен пенделер. Құранда: «Біз жын мен адамдарды құлшылық үшін жараттық» деген. Адамнан тысқары да тіршілік иелері бар» (Қадыр, 2020) деген интерпретация Әбдірасыл кейіпкердің сөзімен беріледі. Үзінді – қасиетті Құран кітабының сөзі мен аңыз дискурсы немесе кейіннен пайда болған ғылыми болжамдар араласып кеткен мистикалық, ғылыми фантастикалық белгісі бар репрезентация. Ал Құранда айтылған адамдар жер бетінде өмір сүріп жатыр. Құран кітабы бойынша Құдайға құлшылық ету үшін жаратылған адамдар балшықтан жаратылған. Сәжде сүресінде: «Ол сондай Алла, әр нәрсенің жаратылысын көркемдестірді. Адам баласын жаратуды балшықтан бастайды. Сосын оның нәсілін бір жайсыз судың негізінен жаратты» (7-8 аят) (Құран, 2017).

Христиан халқының қасиетті Інжіл кітабында болатын уақыты белгісіз ақырзаманда Иса пайғамбардың көктен адамдар арасына оралатыны жайында баяндалған (Инжіл, 2021). Әңгіменің тағы бір тұсында Иса пайғамбардың Көкте екені, ақырзаманда жерге түсетіні Әбдірасыл кейіпкердің сөзімен берілген. Осы жолдармен қоса, автор Иса пайғамбардың қасында қауымы бар, аспаннан түскен адамдар Тәңірдің ескертуі деген мазмұнда баяндайтын сөйлемдер келтіреді. Көркем шығарма болғанымен, мұнда автордың діни түсінігі жеткіліксіз әрі айқын емес. Автор Інжіл сөзіне сәйкес ақырзаманда жерге түсетін Иса пайғамбарға сілтеме жасағысы келсе, көктен түскен емес, «көктен түсетін Тәңірдің ескертуі» деп берілуі қажет еді. Сонымен қатар, Иса пайғамбар христиан қауымының діни дүниетанымында Тәңірдің өзі деп емес, Құдайдың ұлы деп есептеледі. Автор «бұл көктен түскен» тіркесінің орнына «көктен түскендер – Тәңірдің ескертуі» деп нақтылауы қажет еді.

Әңгіменің Берік деген кейіпкері аспаннан түскен адамдарды жұлдыздардан келуі ықтимал деген болжам ұсынады. Қазіргі уақытта Ай мен Марс ғаламшарын зерттеуге қатысты көп деректер шығып жатыр. АҚШ пен Қытай сынды алып елдер Марстағы тіршілік бар ма деген жаһанға ортақ мәселе төңірегінде жарыса ақпарат жариялауда. 2021 жылдың өзінде АҚШ-тың Марсқа Преференс, ал Қытай Чжурун Ровер атты ғарыш көліктері жіберілген. Ғалымдар Марс пен Жер ғаламшарының ерекшеліктері мен ұқсастықтарын, онда болашақта адам баласы өмір сүруі мүмкін бе деген сауалдардың шешімін табуға тырысуда. Осы уақытқа дейін Марста судың және су болған жерде балшықтың бар екенін зерттеген (24 Хабар, 2021); (Массагет, 2019).

Владислав кейіпкер Беріктің сөзіне қосылып, аспаннан жауды деген адамдардың басқа жақтан (бәлкім, теңіз, мұхиттан) келуі мүмкін дейді. Осы тұста автор Гондурас елінде аспаннан балық жауғандығы, яғни қатты дауыл болғанда балықтар толқынмен көтеріліп, Гондурастың үстіне түскені туралы танымдық жаңалықтарды келтіреді. Аспаннан түскен адамдар да балықтар секілді бір жақтан (бәлкім, Көктен, теңізден) келуі мүмкін деп мазмұны айқын емес жауап айтады. Интернет порталдарда мұхит, теңіз және көлге – жалпы суға жақын орналасқан мемлекеттерде қатты дауыл, жел тұрып, жаңбыр жауған күндері балықтардың сумен көтеріліп адамдар өмір сүріп жатқан мекендерге ауып келетіні туралы деректер көп кездеседі (Лига, 2012). Бұл, бір жағынан, танымдық ақпарат ретінде де қабылданады. Екінші жағынан, кейбір кедей елдерде азық-түлік тапшы болғандықтан, Құдайға құлшылық еткеннің арқасында аспаннан балық жауады/түседі деген діни-мистикалық түсінік әңгіменің наррациясына енген (Алтын Орда, 2019).

Бастықтың хатшысының әлде Владиславтың сөзімен аспаннан жауған адамдар ғарыш тәрелкелерімен түсті ме екен деген сауал беріледі. Әңгімеде «Ол» деп үшінші жақпен беріледі. Кімнің айтқаны айқын емес. Ғарыш табақшаларына қатысты көптеген ақпараттар айтылады. Оған түрлі нұсқада келесідей түсініктер де беріледі. 1. Жер бетіндегі аппаратураларды қамтамасыз ететін спутниктер ауа райының өзгермелілігіне қарай жоғары орбитадан бірнеше

есе үлкен болып көрінеді екен; 2. Америкалық зерттеушінің пікірінше, осы уақытқа дейінгі ұшатын табақшалар жат планеталық технологияны меңгеріп алған құпия үкіметке тиесілі. Бұл үкіметтің жат планеталықтармен байланысы бар (Таңшолпан, 2017).

«Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі көктен келген адамдардың бейнесі. Мистика ұғымы көп жағдайда, философиялық және діни (ислам мистицизмі; христиан мистицизмі) аспектіде зерттелді. Көркем әдебиеттегі мистикалық белгілер осы екі саладағы ғылыми ой-тұжырымдар негізінде талданып, мистиканың құпиялылық, тылсымдық сипаттары аясында түсіндірілді. «Жасыл шатырлар» әңгімесінде аспаннан түскен адамдарға: «Олардың бір-бірі-мен қарым-қатынас тілі өте шолақ, тек өзара бір-бірін жақсы түсінеді. Біздің тіл табыса алмауымыздың бір сыры біздің қиялымыздағы тіл олардың ұғымында жоқ деп ойлаймын» деген сипаттама беріледі. Зерттеуші Даунстың пікірінше, мистиктер мен мистикалық әлемде қолданылатын ерекше «тілі» болады (Downes, 1920: 620). Мұндай тіл рационалды ойлайтын адам баласына бейтаныс болғанғанымен, мистикалық атмосферада бедерленген кейіпкерлер сол тіл арқылы өзара түсінісіп, бір-бірін ұғына алады. Сонымен қатар, көктен түскен адамдар: «көктен түскен періштелер», «аяғы аспаннан салақтап түскендер», «барар жері жоқ ауадағылар», «отансыздар», «жын-перілер» ретінде бейнеленген. К.Спердженнің сөзінше, мистикалық ойтаным мен мистика белгілі бір жас шамасына немесе мемлекетке/мекенге тәуелсіз болады. Автор адамдар арасындағы жер бетіндегі өзара бөтенсіну, жатсыну сезімінің құрбанына айналған адамдарды «сұрықсыз сықпыт, сұлық сұлдер, бір нүктеге қадалған өлі жанарлар, бейсауат жер шұқыған сау-сақ – бәрі де әлі өз-өзіне келе алмай мәңгірген бейбақтар» деп, шынайы әлем тұрғынына ұқсамайтын, бейтаныс кейіпкерлерді ойдан туғызады. Әңгімеде мистикалық және ғылыми-танымдық ойлау элементтері интеграцияланған. Мұндай кейіпкерлерді кескіндеу үшін өзге ғаламшарға қатысты зерттеу деректері негізге алынған деп пайымдауға болады. Ақпараттық сайттардың бірінде олардың қаны жасыл, дене құрылысы шынайы адамның болмыс-бітімінен өзгеше екенін айтады (Әли, 2021). Зерттеулерге сәйкес, кәдімгі адамның омыртқасының орнында өзге ғаламшарлықтарда үш шеміршек болады, қабырғасы аз және адамның ойын оқып, телепатия арқылы сөйлеседі (24 Хабар, 2017). «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі аспаннан жауған кейіпкерлер оқырманға мынадай бейнені елететугі мүмкін. Сондай-ақ, қазіргі заманғы фэнтези, қорқынышты немесе фантастикалық фильмдердің кейіпкерлері суреттегі бейнелерге ұқсас келеді.

1-сурет

Дереккөз: <https://www.space.com/34713-intelligent-aliens-machines-seti-search.html>

Қорытынды. Зерттеу барысында жазушы Б. Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер айқындалды. Автор мистикалық және фантастикалық уақыт пен кеңістіктегі кейіпкерлер мен оқиғаларды бедерлеу арқылы әрбір қоғамда және тарихи уақытта кездесетін адамдар арасындағы расизм және жыныстық

кемсітушілік арқылы көптеген қылмыстар мен теріс құбылыстардың болатынын ишаралап, аллегориямен жеткізген. Автор мистикалық және фантастикалық нарративтер мен кейіпкерлер жүйесін ұйымдастыру арқылы ғылыми өнертабыстар мен жаңалықтар дәуірінде өмір сүріп жатқан оқырманды болашақ тіршілік жайлы көбірек ойландыруды мақсат тұтқан. Қазіргі электронды-виртуалды әлем мен шынайы әлемде қатар өмір сүріп жатқан адамзат бойындағы эгоизм, бір-бірінен өзара бөлектену, жатсыну сезімін аспаннан адам жаудырып, кейіннен өртеп жіберу оқиғалары арқылы терең көрсеткен. Әңгіменің мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтерін айқын білдіретін кейіпкерлер болмысының бөгде ғаламшар тұрғыны ретінде бедерленуі мен фантастикалық сюжеттердің ұйымдастырылуы ұтымды шыққан. Автор болашақ және басқа ғаламшарлардың тіршілігі жайындағы әртүрлі ақпараттық ресурстарды әңгіме мәтінінің қабаттық деңгейлері ретінде қолданған.

А.М. Ахметова

Институт Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail: qazakhmetova@gmail.com

МИСТИЧЕСКИЕ И НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В РАССКАЗЕ БАХЫТБЕКА КАДЫРА «ЗЕЛЕННЫЕ ПАЛАТКИ»

Аннотация. В статье рассматриваются мистические и научно-фантастические элементы в рассказе писателя Бакырбека Кадыра «Зеленые палатки». Проведен анализ художественных приемов автора в организации мистического и фантастического времени и пространства. Также были выявлены некоторые сходства в повествовательном стиле произведения Б. Кадыра и романа японского писателя К. Абэ «Женщина в песках». Были даны структурные, герменевтические, феноменологические интерпретации на другие мифические тексты системы мистических и научно-фантастических сюжетов в рассказе «Зеленые палатки». Проанализирована трактовка мотива «спуск человека с небес или с неба» в различных источниках и его символическое значение в рассказе. Были разъяснены основные проблемы общества, побудившие автора написать рассказ «Зеленые палатки». Установлено, что на написание рассказа повлияли виды преступлений и проступков, обусловленных взаимной дискриминацией и неприязнью лиц друг к другу. Также в рассказе показано, что большинство насилия и оскорблений в обществе происходит из-за того, что люди дискриминируют друг друга по вероисповеданию, языку, полу или расе.

Проведен сравнительно-сопоставительный анализ содержания трактовки мотива «спуск / выпадение человека с небес» в рассказе «Зеленые палатки» на слое других текстов (тексты из «Корана», «Евангелия», мифов или информации). В результате выяснилось, что отношение автора к религиозным и мифологическим текстам не является систематическим, а разграничение религиозных текстов и научных предположений не определено. Кроме того, содержание ресурсов, относящихся к будущему человечества на различных информационных электронных каналах и порталах, рассматривалось в сопоставительном аспекте с сюжетом рассказа.

Мистический характер повествования определялся на основе того, как персонажи разговаривают на неизвестном для человека языке – языке, который они могут понять только сами, не имея определенного места или страны, боясь огня, называясь ангелом, демоном, феями, духами или албасты. А падение героев со звезд или с другой планеты

и бледность или светлокожие черты лица (фото дано в статье) свидетельствуют о фантастическом характере повествования, в том числе, фэнтези и фантастике. При рассмотрении рассказа Б. Кадыра «Зеленые палатки» в мистическом и научно-фантастическом аспекте были выявлены некоторые недостатки автора, такие как полное изложение и логически некорректное сочетание слов, не позволяющее читателю самостоятельно интерпретировать текст. Однако в результате исследования выяснилось, что этот рассказ является уникальным произведением в казахской литературе, которое показывает мистическую и фантастическую грань того, что деятельность людей в обществе, разделяя и унижая друг друга, порождает множество преступлений.

Ключевые слова: мистика, научная фантастика, казахский рассказ, зеленые палатки

A.M. Akhmetova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: qazakhmetova@gmail.com

MYSTICAL AND SCIENTIFIC-FANTASTIC ELEMENTS IN THE «GREEN TENTS» STORY WRITTEN BY BAKHYTBEK KADYR

Abstract. *The article examines the mystical and scientific-fiction elements in the "Green Tents" story written by Bahytbek Kadyr. The analysis of the author's artistic techniques in the organization of mystical and fantastic time and space is carried out. Also, some similarities were revealed in the narrative style of the artistic work by B. Kadyr and the novel by the Japanese writer K. Abe "Woman in the Sands". Structural, hermeneutical, and phenomenological interpretations of other mythical texts of the system of mystical and science fiction plots in the story "Green Tents" were given. The interpretation of the motive "the descent of a person from heaven" in various sources and its symbolic meaning in the story are analyzed. The main problems of society that prompted the author to write the story "Green Tents" were explained. It was found that the writing of the story was influenced by the types of crimes and misconduct caused by mutual discrimination and hostility of persons to each other. The story also shows that most of the violence and abuse in society occurs due to the fact that people discriminate against each other by religion, language, gender or race.*

A comparative analysis of the content of the interpretation of the motive "descent / fall of a person from heaven" in the story "Green Tents" on a layer of other texts (texts from the "Koran", "Gospel", myths or information). As a result, it turned out that the author's attitude to religious and mythological texts is not systematic, and the distinction between religious texts and scientific assumptions is not defined. In addition, the content of resources related to the future of humanity on various electronic information channels and portals was considered in a comparative aspect with the plot of the story. The mystical nature of the narrative was determined on the basis of how the characters speak in a language unknown to humans - a language that they can only understand themselves, without having a specific place or country, fearing fire, calling themselves an angel, demon, fairies, spirits or albast.

And the fall of heroes from the stars or from another planet and the pallor or light-skinned facial features (photo given in the article) indicate the fantastic nature of the narrative, including fantasy and science fiction. When considering the story "Green Tents" by B. Kadyr in the mystical and sci-fi aspect, some shortcomings of the author were revealed, such as a complete presentation

and a logically incorrect combination of words, which does not allow the reader to independently interpret the text. However, as a result of the study, it turned out that this story is a unique artistic work in Kazakh literature, which shows the mystical and fantastic facet of the fact that the activities of people in society, dividing and humiliating each other, give rise to many crimes.

Keywords: *mysticism, science fiction, Kazakh story, green tents*

Информация об авторе:

А.М. Ахметова, PhD, старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова; преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби. Алматы, Казахстан. E-mail: qazakhmetova@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0990-1182.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Алтын Орда (2019) Мумбайда аспаннан балық жауыпты. Сілтеме: <https://www.altyn-orда.kz/mumbajda-aspannan-balyk-zhauypty/>. Қаралған күні: 14.09.2021
- [2] Әли А. (2021) ТҰН: Жат планеталықтар жерге келе ме? Сілтеме: <https://qarmaqshy-tany.kz/kogam/18910-tn-zhatplanetarytar-zherge-kele-me.html>. Қаралған уақыты: 29.09.2021
- [3] Downes W.P. (1920) The Biblical World. Vol. 54, The University of Chicago Press. 6: 624 p.
- [4] Жамалов Қ. (2015) Әлемдік өркениет іздері: ежелгі Шығыс. – Алматы: Сөздік-Словарь, 360 б. ISBN 978-601-7809-00-3
- [5] Ковтун Е.Н. (2015) Научная фантастика и фэнтези – конкуренция и диалог в новой России // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. №4:56
- [6] Қадыр Б. (2020) Құмнан қашып қайда барасың? Сілтеме: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bakitbek_kadir_kumnan_kaship_kaida_barasin__22663. Қаралған уақыты: 31.05.2021
- [7] Қадыр Б. (2021) Ал ертеңім – уайым. Сілтеме: <http://www.madeniportal.kz/article/5466>. Қаралған уақыты: 01.06.2021
- [8] Қадыр Б. (2020) Жасыл шатырлар: әңгіме. Сілтеме: <https://qazaqadebieti.kz/25292/ba-ytbek-adyr-zhasyl-shatyrlar>. Қаралған уақыты: 02.06.2021
- [9] Құран (2017) Му'минун және Сәжде сүресі. Сілтеме: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/342> Қаралған уақыты: 31.05.2021
- [10] Лига Л. (2012) Балық жауатын күн. Сілтеме: <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylumdar/2868/>. Қаралған уақыты: 14.09.2021
- [11] Massaget (2019) Марста тіршілік ету мүмкін бе? Сілтеме: <https://www.youtube.com/watch?v=sHYdyqlF9Ns>. Қаралған уақыты: 14.09.2021
- [12] Райымбекова М. (2020) Осыдан кейін адамдардың жан әлемінде жаңа аралдар пайда болады. Сілтеме: <https://qazaqadebieti.kz/25301/osydan-kejin-adamdardy-zhan-leminde-zha-a-araldar-rajdabolady>. Қаралған уақыты: 14.09.2021
- [13] Таңшолпан (2017) Беймәлім ұшатын табақшалар. Сілтеме: https://www.youtube.com/watch?v=TTSU6F_3JcG. Қаралған уақыты: 14.09.2021
- [14] Тілеуқабыл Н. (2020) Адам қалай жаратылды? Сілтеме: <https://qazaqadebieti.kz/25528/adam-alaj-zharatyldy>. Қаралған уақыты: 31.05.2021
- [15] Інжіл (2021). Сілтеме: https://kkitar.net/?page_id=603&lang=ru. Қаралған уақыты: 02.06.2021
- [16] 24 Хабар (2017) Өзге ғаламшарлықтар бар ма? Сілтеме: <https://www.youtube.com/watch?v=dd3P3HS5t48>. Қаралған уақыты: 29.09.2021
- [17] 24 Хабар (2021) Марста тіршілік бар ма? Hi-Tech. Сілтеме: <https://www.youtube.com/watch?v=nFyWKnjPnkg>. Қаралған уақыты: 14.09.2021

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алтын Орда (2019) В Мумбаи с неба упала рыба. Ссылка: <https://www.altyn-orда.kz/mumbajda-aspannan-balyk-zhauypty/>. Дата обращения: 14.09.2021

- [2] Али А. (2021) НЛО: Придут ли на Землю инопланетяне? Ссылка: <https://qarmaqshy-tany.kz/kogam/18910-tn-zhatplanetalytar-zherge-kele-me.html>. Дата обращения: 29.09.2021
- [3] Downes W.P. (1920) The Biblical World. Vol. 54, The University of Chicago Press. 6: 624 p.
- [4] Жамалов К. (2015) Следы мировой цивилизации: древний Восток. – Алматы: Сөздік-Словарь, 360 с. ISBN 978-601-7809-00-3
- [5] Ковтун Е.Н. (2015) Научная фантастика и фэнтези – конкуренция и диалог в новой России // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. №4:56
- [6] Кадыр Б. (2020) Куда ты бежишь от песка? Ссылка: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bakitbek_kadir_kumnan_kaship_kaida_barasin__22663 Дата обращения: 31.05.2021
- [7] Кадыр Б. (2021) Я беспокоюсь о завтрашнем дне. Ссылка: <http://www.madeniportal.kz/article/5466> Дата обращения: 01.06.2021
- [8] Кадыр Б. (2020) Зеленые палатки: рассказ. Ссылка: <https://qazaqadebieti.kz/25292/ba-ytbek-adyr-zhasyl-shatyrlar>. Дата обращения: 02.06.2021
- [9] Коран (2017) Суры Муминун и Саджда. Ссылка: <http://kuran.muftiyat.kz/#/home/342> Дата обращения: 31.05.2021
- [10] Лига Л. (2012) День выпадения рыбы. Ссылка: <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ulymdar/2868/>. Дата обращения: 14.09.2021
- [11] Массажет (2019) Можно ли жить на Марсе? Ссылка: <https://www.youtube.com/watch?v=sHYdyqlF9Ns>. Дата обращения: 14.09.2021
- [12] Райымбекова М. (2020) После этого в душах людей появятся новые острова. Ссылка: <https://qazaqadebieti.kz/25301/osydan-kejin-adamdardy-zhan-leminde-zha-a-araldar-pajdabolady>. Дата обращения: 14.09.2021
- [13] Таншолпан (2017) Неизвестные летающие тарелки. Ссылка: https://www.youtube.com/watch?v=TTSU6F_3JcQ. Дата обращения: 14.09.2021
- [14] Тилеукабыл Н. (2020) Как был создан человек? Ссылка: <https://qazaqadebieti.kz/25528/adam-alaj-zharatyldy>. Дата обращения: 31.05.2021
- [15] Евангелие (2021). Ссылка: https://kkitap.net/?page_id=603&lang=ru. Дата обращения: 02.06.2021
- [16] 24Хабар(2017)Естьлидругиепланеты?Ссылка:<https://www.youtube.com/watch?v=dd3P3HS5t48>. Дата обращения: 29.09.2021
- [17] 24 Хабар (2021) Есть ли жизнь на Марсе? Hi-Tech. Ссылка: <https://www.youtube.com/watch?v=nFyWKnjPnkg>. Дата обращения: 14.09.2021

REFERENCES

- [1] Altyn Orda (2019) Mumbayda aspannan balyq zhauypty. Link: <https://www.altyn-orda.kz/mumbajda-aspannan-balyk-zhauypty/>. Accessed: 14.09.2021 (In Kazakh).
- [2] Ali A. (2021) TUN: Zhat planetalyqtar zherge kele me? Link: <https://qarmaqshy-tany.kz/kogam/18910-tn-zhatplanetalytar-zherge-kele-me.html>. Accessed: 29.09.2021 (In Kazakh).
- [3] Downes W.P. (1920) The Biblical World. Vol. 54, The University of Chicago Press. 6: 624 p.
- [4] Zhamalov K. (2015) Alemdik orkeniyet izderi: ezhelgi Shygys. – Almaty: Sozdik-Slovar, 360 p. ISBN 978-601-7809-00-3 (In Kazakh).
- [5] Kovtun E.N. (2015) Nauchnaja fantastika i fjentezi – konkurencija i dialog v novoj Rossii // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 9. Filologija. №4:56 (In Russian).
- [6] Kadyr B. (2020) Kumnan kashyp kaida barasyng? Link: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bakitbek_kadir_kumnan_kaship_kaida_barasin__22663 Accessed: 31.05.2021 (In Kazakh).
- [7] Kadyr B. (2021) Al ertengim – uaiym. Link: <http://www.madeniportal.kz/article/5466> Accessed: 01.06.2021 (In Kazakh).
- [8] Kadyr B. (2020) Zhasyl shatyrlar: story. Link: <https://qazaqadebieti.kz/25292/ba-ytbek-adyr-zhasyl-shatyrlar>. Accessed: 02.06.2021
- [9] Kuran (2017) Surah Muminun and Sajda. Link: <http://kuran.muftiyat.kz/#/home/342> Accessed: 31.05.2021 (In Kazakh).

- [10] Liga L. (2012) Balyq zhauatyn kun. Link: <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-lylymdar/2868/>. Accessed: 14.09.2021 (In Kazakh).
- [11] Massaget (2019) Marsta tirshilik etu mumkin be? Link: <https://www.youtube.com/watch?v=sHYdyqlF9Ns>. Accessed: 14.09.2021 (In Kazakh).
- [12] Raiymbekova M. (2020) Osydan keyin adamdardying zhan aleminde zhana araldar paida bolady. Link: <https://qazaqadebieti.kz/25301/osydan-kejin-adamdardy-zhan-leminde-zha-a-araldar-pajdabolady>. Accessed: 14.09.2021 (In Kazakh).
- [13] Tansholpan (2017) Beimalim ushatyn tabakshalar. Link: https://www.youtube.com/watch?v=TTSU6F_3JCG. Accessed: 14.09.2021 (In Kazakh).
- [14] Tileukabyly N. (2020) Adam kalai zharatyldy? Link: <https://qazaqadebieti.kz/25528/adam-alaj-zharatyldy>. Accessed: 31.05.2021 (In Kazakh).
- [15] Gospel (2021). Link: https://kkitap.net/?page_id=603&lang=ru. Accessed: 02.06.2021 (In Kazakh).
- [16] 24 Khabar (2017) Ozge galamsharlyqtar bar ma? Link: <https://www.youtube.com/watch?v=dd3P3HS5t48>. Accessed: 29.09.2021 (In Kazakh).
- [17] 24 Khabar (2021) Marsta tirshilik bar ma? Hi-Tech. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=nFyWKnjPnkg>. Accessed: 14.09..2021 (In Kazakh).

Е. Хуатбекұлы

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: erema_k91@mail.ru
ORCID: 0000-0002-7426-2973

БАЙБОТА ҚОШЫМ-НОҒАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Оқырман ретінде сұрыптау қабілеті, талғам мен тәжірибесі толықпаған, қамсыз да қаперсіз ойын баласының қызығушылығын ояту, ақпаратты шашыраңқы зейінде қабылдайтын бүлдіршіннің назарын тұрақтылыққа аудару, шығарманы бала санасына бейімдеп жазу оңай дүние емес. Кішкентай оқырмандардың психологиясын танып, ақпаратты қабылдауына зер салып, шығарма жазу балалар әдебиетінің күрделілігін көрсетеді.

Мақалада балалар әдебиетінің қиындығы мен қалтарыстарына қарамай ыждаһаттылық танытып жүрген ақын Б.Қошым-Ноғайдың еңбектеріне әдеби талдау жүргізілген. Балалар әдебиетінің дамуына ұзақ жылдар бойы үлес қосып келе жатқан Б.Серікбайұлының ауыз әдебиеті үлгілері мен жекелеген авторлардың шығармаларын жинақтауы, аудармалары, өлеңдері, заманауи форматта жарық көрген кітапшаларына тоқталып, әдеби аспектіде сараланған.

Әдебиеттің қиында күрделі саласының бірі көркем аударма. Түпнұсқадағы негізгі идеядан көркемдігін жоғалтпай, ойдың өзегін үзбей жеткізу аударманың негізгі шарттарының бірі. Б.Серікбайұлының аудармаларындағы түпнұсқамен сәйкестік, идеялық байланыс, мазмұндық сабақтастық мақалада баяндалған. Сонымен қатар автордың халық ертегілерін қайта жаңғыртып, өлеңмен жырлауы талдау барысында қарастырылған.

Заман көшіне лесу, жаңалықтарды уақытында қабылдап, жаңашылдықтарға бет бұру Б.Серікбайұлы шығармаларында анық көрінеді. Мақалада автордың балаларға арналған заманауи форматтағы оқулықтарына тоқталып, артықшылықтары мен жас оқырмандарды ұлттық танымда тәрбиелеуге тигізер әсері сипатталады.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР08855695 «Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: әдебиет, балалар әдебиеті, поэзия, аударма, мәтін, әдебиеттану, мәдениет.

Кіріспе. Ұлт руханиятымен бірге жасап, біте қайнасып келе жатқан негізгі салалардың бірі – әдебиет. Халықты тәрбиелеудегі идеологияны дәріптеуде әдебиеттің атқаратын қызметі ұшан-теңіз. М.Әуезовтің «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген қанатты сөзінің астарында ұлтты тәрбиелеу бала тәрбиесінен бастау алатындығы жатыр. Сондықтан ұрпақ тәрбиесінің өзекті кілті балалар әдебиетінде екендігіне баса назар аударғанымыз жөн. Ы.Алтынсарин негізін қалағанға дейін «қазақ балалар әдебиеті» туралы ұғым болған емес. Әйтсе де бұл дегеніміз қазақ әдебиетінде бұған дейін балалар әдебиеті болмады деген пікір туғызбайды. К.Матыжановтың «Рухани уыз» (Қазақ балалар фольклоры) еңбегінде балаларға арналған

ауыз әдебиетінің үлгілері жіті талданып баяндалған. «Мәселен, балаға деген тәрбиелік қам қазақ халқында сәби дүниеге келмей-ақ жасала бастайды. Салиқалы ата-ана келіні жүкті болысымен құрсақ тойын жасап, оны қатты қайырым жұмыстан босатып, түрлі ауру-сырқаудан, психикалық залалдардан қорғаштап, сәбидің құрсақта кінәратсыз өсуіне қамқорлық жасайды. Жас ананы ауыр жұмыстан босатып, тіл-көзден ауашалап, дұрыс тамақтануына жағдайлар туғызады. Бұл орайда, түрлі тыйымдар (табу) мен ырымдардың, салт дәстүрлердің де өзіндік орны бар. Мәселен, екі қабат әйелге толғағың ащы болады деп тобық, толарсақ мүжітпейді, баланы он екі ай көтересің деп түйе етін жегізбейді т.б.» (Матыжанов, 2008: 8). Яғни дана халқымыз бала тәрбиесін құрсақта жатқан күннен бастаған. Осы бір салт-дәстүр, жөн-жоралғылар аңыз-әпсана немесе өлең жолдары т.б. арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған.

Қазақ балалар әдебиетіне ғылыми көзқараста қарау ХХ ғасырдың бірінші ширегінен бастау алып, жан-жақты дамып, айтар ой, мақсат, міндеті айқындалып, өзге елдің балалар әдебиетімен теңесе алатын халге жетті. Олар тек балалар оқитын көркем шығармалардың деңгейінде ғана қалмай, ұлттық руханиятты байытатын құндылық деңгейіне көтерілді. Балалар әдебиеті жеке зерттеу нысанына айналуы, оны жеке өнер ретінде бағалауды талап етті. Соның нәтижесінде өзіне тән ерекшеліктері, түрі, пішіні, мазмұны, жанры, стилі т.б. пайда болды.

Бүгінгі күнгі қазақ балалар әдебиеті бірден осындай деңгейге жете салған жоқ. Біртіндеп, сатылай дамудың нәтижесі. Әйтсе де тарихи оқиғаларға байланысты, саяси цензураның салдарынан кейбір ұлтқа қатысты жәдігерлеріміз айтылмай келген, жалпылама сипатта баяндалған кездер де болды. Бұл процесс белгілі бір әдебиеттің аумалы-төкпелі кезеңі ретінде балалар әдебиетінің тарихында сақталары анық.

Балалар әдебиетіне хал-қадірінше талмай еңбек етіп жүрген қаламгерлердің бірі, хәм бірегейі – Байбота Қошым-Ноғай. Әдебиетке адалдық принципі берік ұстанатын Байбота Серікбайұлының ізденімпаздығы, еңбекқорлығы көпке үлгі. Тілдің этимологиялық шығу тарихын зерттеген еңбегі «Тіл ұшындағы тарих» кітабы – осы салада зерттеу жүргізіп жүрген көптеген ғалымдарға жол ашар еңбектердің бірі. Десек те, Байбота Серікбайұлы көпшілікке ғалымдығынан гөрі ақындығымен танымал. Ауыз әдебиетінің көне үлгілерінің бірі – «ақ өленді» қайта жаңғыртушылардың бірі. Қазақ поэзиясын жаңа сатыға көтеру жолында да біраз еңбектенген ақын. Әдебиетке қадам басқан жас қаламгердің Б.Серікбайұлының өлеңдеріне қызығушылық танытып, еліктемейтіндері кемде-кем.

Талдау. Әдебиетті үкінің қауырсынындай таза ұстауды мақсат еткен ақын балалар әдебиетіне де айтарлықтай еңбек етті. Тек өз жадынан шығарған өлеңдерді ғана қанағат тұтпай, әлемнің Асен Босев, Платон Воронько, Клод Руа, Жәвад Тәржеманов сынды көптеген ақындарын қазақ тілінде сөйлетті. Сонымен қатар ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі күнге дейінгі ақын-жазушылардың еңбектерін саралап көптомдықтар құрастырса, жас мөлшеріне қарай іріктеп, баланың танымына, талғамына қарай сараланған кітаптар шығарды. Солардың бірі – «Жасөспірімдерге арналған сөзтаным кітабы» деп аталған екі томдық «Бәсіре» кітабы. «Бәсіренің» бірінші кітабында қазақ қаламгерлерінің оқуға жеңіл, баланың қабылдауына ыңғайлы әңгімелері іріктеліп алынған және әр әңгіменің ішіндегі көнерген сөздердің қатарына ене бастаған сөздерді ерекшелеп көрсетіп отырған.

«Бәсіренің» екінші кітабында балаларға арналған өлеңдер топтасқан. Өлеңді іріктеуде ең алдымен әр өлеңнің мәні мен мағына баса назар аударған. Бала танымына сай, тәрбиесіне сәйкес келетін туындылар таңдалған. Бұл кітапта да бірінші кітаптағыдай балаға бейтаныс болады деген сөздерді белгілеп отырған.

«Қанатты құс МАҢЫП барады,

Көзінен жас тамып барады» (Бұлт) (Қошым-Ноғай, 2015: 3) – деген Қ.Мырза

Әлидің жұмбағын,

«Біздің үйдің бауы бар,
Ауыласы кең жай бар.
БӨТЕГЕСІ бүлкілдеп,

Көгершіндер жайылар» (Қошым-Ноғай, 2015: 169) – деген Ә.Ысқабайдың «Көгершін» өлеңіндегідей өзге де ақындардың шығармаларының арасынан беймәлім сөздерді оқшаулап, бөлек түспен көрсетеді. Әйткенмен кітапты құрастырудағы бір ескермеген жағдай осы белгіленген сөздерге анықтама беру. Әр сөздің тұсына балаға түсінікті қылып мағынасын ашып жазып кетсе кітаптың сапасы арта түсер еді. Десек те кітап құрастырудың машақатын айтпағанда, балаларға қажетті шығармаларды іріктеудің өзі табандылықты қажет етері анық. Ұлтжанды ақын Б.Серікбайұлының кітап құрастырудағы еңбегінің өзі топтық жұмысты талап ететін, көз майын тауысып отырып атқаратын қыруар шаруа. Осының бәрін талмай, таусылмай жалғыз ілік атқаруының өзі, еңбекке адалдығын, ұлтқа жанашырлығын көрсетеді.

Әдебиеттің күрделі салаларының бірі – аударма. Ғылыми мәтін мен прозалық шығармаларды аударудың күрделілігі, негізгі ойдың өзегінен ажырамай, идеяны аударып отырған елдің мәдениеті мен тілдік нақышына келтіріп жеткізу. Ондай үдеге жету үшін қос тілді де терең меңгерумен қатар ой жүйріктігі, шеберлік қажет.

Ал поэзиялық туындыны аудару – ең күрделі салалардың бірі, һәм бірегейі. Өлеңнің буынын, бунағын, шумақ, тармағын, иірімін айнытпай қайталай отырып, сөзбе-сөз аударма жасай отырып, ойды нақты жеткізу қиын, жауапкершілігі мол. Ал мақсатты түрде тек идеяны ғана ұстап еркін аударма жасау біршама жеңіл көрінгенімен оның да өз алдына бейнеті ұшан-теңіз. Бұның барлығы – өлең өлшемі мен өлеңге қойылатын талапта жатыр. Ол талапты сезінген ақын ғана аударманың машақатын сезінеді.

Байбота Қошым-Ноғай балаларға арналған өлеңдерге еркін аударма жасаған. Мысалы, ағылшынның «For want of a nail the shoe was lost» өлеңін тәржіма жасағанда аударманың еркіндігін «Шеге мен таға» деп тақырыптан бастаған. Бұл өлеңді аударуға таңдап алуы да тегіннен-тегін болмау керек. «Достық жоралғы» кітабының алғашқы өлеңін осыдан бастауы да өлеңнің тарихи салмағында болса керек. «Үлкен жетістікке жету үшін әр бөлшекті ескеру керек» (No detail is too small to ignore to achieve a successful outcome) деген XIII – XIV ғасырлардағы ағылшын мақалы уақыт сүрлеуіне түсіп, түрлі нұсқалары пайда болған (Bookbrowse, 2021). XVIII ғасырда мақалдың өлеңдегі мәтінмен мәндес, мағыналас «Кішкентай немқұрайлылықтан үлкен зиян тууы мүмкін» (A little neglect may breed great mischief) деген нұсқасы кең қолданысқа түсе бастаған. Екінші дүниежүзілік соғыста әр нәрсенің орны бар екенін ескерту мақсатында өлеңді рамкаға салып Лондондағы англо-американдық жабдықтау штабының қабырғасына іліп қойған (Robert, 2008: 1-3). Ағылшындардың күнделікті ұранына айналған бұл өлең қаншама жылдар өтсе де өз мәнін жоғалтқан емес. Б.Серікбайұлы өлеңді ұлттық нақышта аударуға тырысқан

«For want of a nail the shoe was lost» деген бірінші тармағын
«Жоқтығынан дүкенде бір шегенің

Керексіз боп қалды таға дегенің» (Қошым-Ноғай, 2018: 3)– ақын қиялына ерік беріп, көркем аударма жасай білген. Егер сөзбе-сөз аударма жасап «Шеге болмауынан таға жоғалды» деген болса ешқандай көркемдік те, поэтикалық мән-мағынаға иелік ете алмас еді.

«For want of a shoe the horse was lost» – деген өлеңнің екінші тармағын ақын
«Ал тағасыз тұяқтыңда жоқ сәні,

Шаба-шаба, арғымақтар ақсады» (Қошым-Ноғай, 2018: 3) – деп аударып, өлеңге ұлттық нақыш бере отырып, сюжет құрастырады.

«For want of a horse the rider was lost» деген, яғни атқа мұқтаж әскердің

дәрменсіздігін баяндаған тармағын ақын:

«Арғымақтар атқа айналып шабан бір,
Жалын құшып,

Өлді өжет командир» (Қошым-Ноғай, 2018: 3) – деп, ақын өлеңнің негізгі өзегін ғана сақтай отырып, жаңа нұсқада жырлайды. Оны сөзбе-сөз аударуға ақынның өресі жетпеді деуден аулақпыз, керсінше, поэтикалық мән үстеп, өлеңге өзгеше өрнек беруде. Командирдің аттың жалын құшып көз жұмудағы «Ат жалын құшу» тіркесі бірде-бір әлем тілдері сөздігінде ұшырамасы анық. Бұл – қазақ тілінің ғана мүмкіндігі жететін ерекшелігіміз.

«For want of a rider the battle was lost.
For want of a battle the kingdom was lost.
And all for the want of a horseshoe nail» – деген тармақтарды ақын
«Қолбасшысыз қалың әскер шегінді,
Қорған қирап,
Қаншама қан төгілді.

Жау қаланы алып жатыр тұтқынға
Бір шегенің жоқтығынан,

Ұқтың ба?!» (Қошым-Ноғай, 2018: 3) – деген аударманы оқу арқылы ақынның өлеңнің идеясын сақтай отырып қайта жырлағанын аңғарамыз. Өлең бастан-аяқ ұлттық таным аясында аударылған. Ағылшын өлеңіндегі таға, жылқы, әскер, патшалық – барлығы аудармада қазақы арғымақтың, қолбасшының, қорғанның бейнесіне ауысқан. Аударманың ерекшелігі де, өміршендігі де осында.

Заман ағынымен ілесіп балалар танымына лайықтап шығарма жазып, кітап шығаруда Б.Серікбайұлының еңбекқорлығына сүйсінесің. Жасанды интеллекттің дәуірлеп тұрған шағында, жаһандану ағымына ілесіп түрлі форматтарда кітаптар шығарып, өзге елдің тотыдай түрленген кітаптарымен бәсекеге түсуде. «Асыл кітап» баспасынан жарық көрген «Әліппе» (Қошым-Ноғай, 2019) кітабы – балаларды қазақ тілінде оқып үйренуге баулитын бірден-бір құрал. Дәстүрлі әдіс-тәсілдерге сүйене отырып, бүгінгі күннің жаңашылдықтарын ұтымды пайдалана білген оқулық. Графикалық элементтерді пайдаланып баланы буынға бөліп оқуға, жазуға бейімдейді. Б.Серікбайұлының қолтаңбасы сіңген «Жыл басына таласқан хайуандар» ертегі кітабы, «Бауырсақ», «Қызыл телпек», «Маша мен аю», «Шалқан» аудармалары т.б. кітапшалар бала танымына бейімделіп жазылған. Қазақ тілді сапалы контенттерді көбейту жолында жасалған еңбектерін ескермеуге болмайды. Бұл кітапшалардың барлығы – мемлекеттік тапсырыстан тыс, жеке баспамен бірлесіп жасалған жүйелі еңбектің жемісі.

Аталмыш баспадан жарық көрген 42 әріпті үйрететін «Жан-жануарлар мен құстар» (Қошым-Ноғай, 2021) кітапшасының салмағы бөлек. Балаға қырық екі әріпті ғана таныстырып қоймай, жан-жануарлар мен құстар жайлы да мәлімет береді. Бір әріпке екі тармақты екі өлеңнен жазылған. Бірінші әріпке байланысты өлеңде жан-жануарлар жырланса, екінші екі тармақта әріпке қатысты құстар бейнеленген. Кітапты оқу барысында бала әріппен қатар хайуанаттар мен құстардың қазақша атауларын да санасына сіңіреді.

Балаларға арналған шығарма жазуда автор қысқа форматтағы өлең формасын таңдап алған. Ұзақ-сонар баяндалған сюжеттер ұшыраспайды. Баланың жаттауына жеңіл, тілі жатық, қысқа ғана оқиғаға құрылған жұмыр туындылар.

«Таңғажайып түс» (Қошым-Ноғай, 2003) кітабында балаларға арналған өлеңдер әртүрлі үлгіде жазылған. Кез келген тақырыпта еркін көсіліп, кеңінен толғануы автордың шығармашылық әлеуетінің жоғарылығын көрсетеді. Кітап «Қош бол, менің қуыршағым!», «Сымбат салған суреттер», «Сүйемін туған өлкені», «Бір үйдің біздер тентегі», «Қымбат

айтқан қызықтар», «Анашым айтқан ертегі» секілді алты бөлімнен тұрады.

«Қош бол, менің қуыршағым!» бөлімі «Қуыршақ сатып алдық біз», «Таңертеңгілік тағам» секілді әртүрлі тақырыпта жазылған өлеңдерден құралғанымен, әр өлең мағыналық тұрғыдан бір-бірімен байланысып жатады. Ақын қуыршақ пен баланың арасындағы байланысты суреттеу арқылы тәлім-тәрбиеге баулып, бойына жалпы адамдық құндылықтарды сіңіруге тырысады.

«Мұның не:
Түсте де,
Кеште де,
Таңда да
Ас келсе алдыңа,
Таппайсың сен мүлде ештеңе,
Әлде олар ұнамай қалды ма?» (Қошым-Ноғай, 2003: 6-7)

Ақынның шумақтың басындағы күннің мезгілдерін әр тармаққа жазуы мағыналық мән үстеуінде, оқырманының назарын үш мезгілге аудару арқылы осы үш мезгілде атқарылуға тиіс әрекеттің бар екендігін меңзейді.

Келмейді сенен түк жасырғым,
Айтайын сөзімнің төтесін:
Ішпесең үш мезгіл асыңды,
Шөмпііп,
Арықтап кетесің (Қошым-Ноғай, 2003: 7)

«Ас адамның арқауы» екендігін өлеңмен өрнектейді. Автор қуыршаққа қарата сөйлеген бала арқылы сюжет құрайды. Мұндағы адресант – бала, адресат – қуыршақ. Қуыршақ образын пайдаланып оқырмандарына танымдық тәрбие үстейді. Қуыршақтың асқа тәбетінің болмауының себебін іздеп, салдарына үңілу арқылы кішкентай оқырмандарымен жанама байланыс орнатады. Сол секілді «Жуынбапсың бұл қалай?» өлеңінде автор баяндаудың жоғарыдағыдай тәсілін пайдаланады. Мұнда да қуыршақтың қимыл-әрекетін сипаттау арқылы балаларды тазалыққа, мұтаздай болып жүруге дәріптейді.

Бұл бөлімде автор қуыршақ образын ұтымды пайдалана білген. Бала психологиясына сай, жеңіл суреттеулер балаға күнделікті өз өмірінде қайталанатын әрекеттері арқылы тәрбиеге шақырады. Күнделікті тұрмыста жасауға тиіс әрекеттерді баяндап, тәртіпті болуға, уақытылы ұйықтауға, үнемі тамақтануға, күнделікті жуынуға, жылы киінуге, үлкендерді құрметтеуге баулиды. Сонымен қатар балалардың оң, солын тануды «Тәй, тәй, тәй, қуыршақ!..» өлеңі арқылы шебер үйлестірсе, «Ррр», – деші сен, қуыршақ!» өлеңінде айтылуы қиын әріптерді қайталау арқылы баланың тілін шығарып, таза сөйлеуге талпындырады.

«Сымбат салған суреттер» бөлімінде түрлі тақырыптарды қаузаиды. «Түрлі түсті бояулар», «Мен түстеп берем жылқыны», «Көктем бояулары» т.б. өлеңдер арқылы түстерді үйретеді. Түстердің қолдану аясын, мағынасын ашуда ақынның жан-жақты ізденістері байқалады.

«Қып-қызыл ғой даладағы қызғалдақ,
Қып-қызыл боп жүрем менде ызғарда.
Биылғы жыл қоңыр күзде қоп-қоңыр
Қозыларға кенет толып кетті өңір». (Қошым-Ноғай, 2003: 17)

Өлеңнің төрт тармағында екі түс бейнеленгенімен, төрт түрлі мағына үстейді. Әуелгі тармақта қызғалдақтың қызыл өңін берсе, екінші тармақтағы қайталауда адамның суық сорған шақтағы өң-келбетін тап басып сипаттайды. Үшінші тармақтағы қоңыр күз жапырақ жауып, қоңыр өңге боялған дала бейнесін көрсетеді. Ұлттық танымдағы қоңыр Кеңес құрсауында болған уақытта өзгеше сипат алып, «сары күз», «сары алтын» деген сияқты баламалармен

ауыса бастағаны мәлім. Ақын қоңыр күз бейнесімен ұлттық кодты көрсетеді. Сол тармақтағы қайталауда «қоп-қоңыр» күшейткіш буынын пайдалану арқылы бірінші ойдың жетегінен шығып қозыларды сипаттауға ауысады. Ақынның әр түске күшейткіш буынды қосуы, біріншіден, балалардың жаттауына ыңғайлы болса, екінші өлеңнің ырғағын сақтап, мәнерлеп оқығанда бунаққа бөлуді жеңілдетеді.

«Мен түстеп берем жылқыны» өлеңінің табиғаты бөлек. Автор бекерден-бекер жылқыны түстеп отырған жоқ. Қаншама ғасырлар бойы көшпелі тұрмыс кешкен халықтың лексиконындағы көп сөздер малмен тікелей байланысты екендігі белгілі, оның ішінде көпшілігі жылқы малына қатысты. Бұның негізгі себебі жылқы малын ерекше қастерлеуінде. Жеті қазынаға да өзге жануарларды емес жылқыны қосуының да мәні осында. Сол секілді жылқыны түске бөлуі де өзге жануарлардан бөлек, «жирен», «шабдар», «кылан» т.б. түс атаулары тек жылқыға қатысты. Өзге жануарларға немесе табиғат суреттеулерінде болсын бұндай түс атаулары айтылмайды. Бұл да біздің лексиконымызға тән ерекшелік. Автор осы ерекшелікті ескере отырып «Мен түстеп берем жылқыны» деп даралап алған.

Айналып БУЫРЫЛ айғырды,

Момақан ҚҰЛА тай жүрді...

...Қасында ЖИРЕН жылқының

Жусап тұр КҮРЕҢ бір құлын (Қошым-Ноғай, 2003: 18)

Баланың бойына ұлттық құндылықтарымызды жастайынан дарытуды мақсат еткендігін Б.Қошым-Ноғай шығармаларының мазмұнынан аңғарамыз. Автордың бала танымын кеңейтуге жазылған өлеңдерінің басым көпшілігінде қазақ тіліне, ұлтқа ғана тән ерекшеліктердің элементтері жиі ұшырасады. Бұдан ақынның ұлтжандылығын байқауымызға болады.

Б.Серікбайұлының шығармашылығында бір назар аударатын дүние – ертегі. Тілі оқуға оңай, қабылдауға жеңіл ертегіні ақын өлең жолдарымен жазған. «Анам айтқан ертегі» (Қошым-Ноғай, 2003: 104) бөлімінде халық ертегілерінің ізімен жырланған ертегілер мен ақын өз жадынан шығарған ертегілер топтасқан. Ертегілердің оқылуы жеңіл, сюжеттері бір-бірімен үйлесімді байланыс тауып, шымыр құрылған. Бір деммен оқып шығатын қызықты мәтіндер баланы да, үлкенді де еліктіріп әкетеді.

Қорытынды. Әдебиетке жанкештілікпен қызмет ету екінің бірінің қолынан келе бермесі анық. Б.Қошым-Ноғай еңбекқорлығымен талай қаламгерге үлгі екендігі анық. Оның ауыз әдебиеті үлгілерін жинау мен өзінен бұрынғы ақын жазушылардың шығармаларын сұрыптаудағы жанкештілігі, жалпы поэзия мен балалар әдебиетін қатар алып жүрудегі шығармашылық шеберлігі әдебиетте әлде қашан мойындалғанымен, биік мінберлерде әлде болса мойындалған жоқ. Ақынның әдебиеттегі еңбегін Есенбай Дүйсенбеу жоғары бағалап эпиграмма жазған:

Көп жасаған данышпандай

Көрінесің кәрі боп тым...

Мыңмен жалғыз алысқанда,

Абайдан да әрі кеттің! (Дүйсенев, 2021)

Әдебиетте қолтаңбасын қалдырған ағасынан осындай баға есту Б.Қошым-Ноғайдың еңбегінің қаншалықты деңгейде екендігін көрсетері анық. Алдыңғы буын ағалары мен қатарлас замандастары бір тоға мінезі мен еңбекқорлығын сөз етсе, кейінгі буын іні-қарындастары еңбексүйгіштігін үлгі тұтады.

Балалар журналында ұзақ жылдардан бері қызмет атқарған Б.Серікбайұлы қазақ әдебиетіне өлшеусіз үлес қосып келеді. Жоғарыда мысал келтірген кітапшаларынан ақынның заманға тез бейімделіп, заманауи форматқа жылдам көше білетін қабілеттілігін аңғартады. Кешегі дүние бүгін ескірген шақта уақыт ағымына ілесіп ұлттық контентті сапалы ету жолында талмай

жұмыс жасап жүрген автордың еңбегін бағалау – әдебиеттанудың міндеті.

Хуатбекулы Е.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: erema_k91@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАЙБОТЫ КОШЫМ-НОГАЯ

Аннотация. Не так просто пробудить интерес у ребенка, который не имеет способности сортировать, вкуса и опыта, привлечь внимание ребенка, который воспринимает информацию в рассеянном внимании, написать произведение, адаптировав его к детскому сознанию.

Написание произведения изучив психологию маленьких читателей и осмыслив восприятие информации показывает сложность детской литературы.

В статье проведен литературный анализ трудов поэта Б. Кошым-Ногая, который, несмотря на трудности детской литературы, проявляет большую сдержанность.

Остановился на образцах устной литературы Б. Серикбаевича, который внес большой вклад в развитие детской литературы и произведениях, переводах, стихах отдельных авторов, брошюрах, изданных в современном формате, провел анализ в литературном аспекте.

Одно из самых сложных и сложных направлений литературы - художественный перевод. Главное условие перевода - передать основную идею оригинала, не теряя художественности и не нарушая сути идеи. В статье описывается соответствие оригиналу в переводах Б. Серикбаевича, идейная связь, смысловая преемственность. В анализ также включены авторские воссоздания народных сказок и песнопений.

Своевременно получать новости и обращаться к нововведениям хорошо просматриваются в творчестве Б. Серикбаевича. В статье рассматриваются авторские учебники для детей в современном формате, описываются преимущества и влияние на воспитание юных читателей национальной идентичности.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Комитета науки МОН РК АР08855695 «Тенденции развития современной казахской детской литературы».

Ключевые слова: литература, детская литература, поэзия, перевод, текст, литературоведение, культура.

Khuatbekuly Y.

M.O. AuevovInstitute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: erema_k91@mail.ru

POETIC CHARACTER OF BAIBOTA KOSHYM-NOGAI'S WORKS

Abstract. It is not so easy to arouse interest in a child who does not have the ability to sort, taste and experience, to attract the attention of a child who perceives information in scattered attention, to write a work, adapting it to the child's consciousness.

Writing a work by studying the psychology of young readers and comprehending the perception of information shows the complexity of children's literature.

The article contains a literary analysis of the works of the poet B. Koshym-Nogai, who, despite the difficulties of children's literature, shows great restraint.

I dwelled on samples of oral literature by B. Serikbaevich, who made a great contribution to the development of children's literature and works, translations, poems by individual authors, brochures published in a modern format, analyzed in the literary aspect.

One of the most difficult and complex areas of literature is literary translation. The main condition for translation is to convey the main idea of the original, without losing the artistry and without violating the essence of the idea. The article describes the correspondence to the original in B. Serikbaevich's translations, ideological connection, semantic continuity. The analysis also includes the author's recreations of folk tales and chants.

Timely receiving news and addressing innovations are clearly visible in the work of B. Serikbaevich. The article examines the author's textbooks for children in a modern format, describes the advantages and impact on the education of young readers of national identity.

The article was prepared within the framework of the scientific project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan AR08855695 "Trends in the development of modern Kazakh children's literature".

Keywords: literature, children's literature, poetry, translation, text, literary criticism, culture.

Информация об авторе:

Хуатбекулы Е., PhD, старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. Алматы, Казахстан. E-mail: erema_k91@mail.ru. Scopus ID: 57210854003. ORCID: 0000-0002-7426-2973.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бәсіре [Мәтін]. 2-кітап: жас жеткіншектерге арналған сөзтаным кітабы /Құраст. – Байбота Қошым-Ноғай. – Алматы: Эксклюзив ҚА, 2015. – 542 б.
- [2] Дүйсенов Е. Эпиграммалар. Қаламгер сайты: 2021. https://qalamger.kz/literature/poeziya/esenbaj-d-jsenbaevty-epigrammalary/746?fbclid=IwAR2LO0q2D_HVPMNBKfzeTShSv4nuvrYKA-7CXy2I6CFO_z3MICcRXtOKYU
- [3] Қошым-Ноғай Б. Балаларға арналған аударма өлеңдер, тақпақтар, санамақтар, жұмбақтар, ертегілер. – Алматы: «Керемет медиа», 2018. – 288 б.
- [4] Қошым-Ноғай Б. Әліппе. Асыл кітап. – 2019. – 112 б.
- [5] Қошым-Ноғай Б. Жан-жануарлар мен құстар. Асыл кітап. – 2021. – 112
- [6] Қошым-Ноғай Б. Таңғажайып түс. Өлеңдер, санамақтар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер. – Алматы: Жазушы. – 2003.– 160 б.
- [7] Матыжанов К. Рухани уыз: қазақ балалар фольклоры. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 228 б.
- [8] Robert M. Williamson Strategic Work Systems, Inc. Columbus, 2008. – 3 б.
- [9] Well-Known Expressions. For want of a nail the kingdom was lost https://www.bookbrowse.com/expressions/detail/index.cfm/expression_number/558/for-want-of-a-nail-the-kingdom-was-lost

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бас [Текст]. Книга 2: Книга слов для младших школьников /Сост. – Байбота Кошым-Ногай. – Алматы: эксклюзив ка, 2015. – 542 с.
- [2] Дүйсенов Е. Эпиграммы. Сайт писателя: 2021. https://qalamger.kz/literature/poeziya/esenbaj-d-jsenbaevty-epigrammalary/746?fbclid=IwAR2LO0q2D_HVPMNBKfzeTShSv4nuvrYKA-7CXy2I6CFO_z3MICcRXtOKYU
- [3] Кошым-Ногай Б. ритуал Дружбы. Перевод для детей стихи, стихи, загадки, сказки. – Алматы:

«Керемет медиа», 2018. – 288 с.

[4] Кошым-Ногай Б. Азбука. . Асыл кітап – 2019. – 112 С.

[5] Кошым-Ногай Б. Животные и птицы. Асыл кітап. – 2021. – 112

[6] Кошым-Ногай Б. удивительный цвет. Стихи, загадки, загадки, скороговорки, сказки. – Алма-Жазушы: Писатель. – 2003. –160 С.

[7] Матыжанов К. Рухани уыз: казахский детский фольклор. – Алматы: родной язык, 2008. – 228 С.

[8] Robert M. Williamson Strategic Work Systems, Inc. Columbus, 2008. – 3 б.

[9] Well-Known Expressions. For want of a nail the kingdom was lost

https://www.bookbrowse.com/expressions/detail/index.cfm/expression_number/558/for-want-of-a-nail-the-kingdom-was-lost

REFERENCES

[1] Basire [Text]. Book 2: a book of words for young people / comp. – Baibota Koshim-Nogai. – Almaty: Exclusive K, 2015. - 542 P.

[2] Duissenov E. Epigrams. Writer's website: 2021. https://qalamger.kz/literature/poeziya/esenbaj-d-jsenbaevty-epigrammalary/746?fbclid=IwAR2LO0q2D_HVPMNBKfzeTShSv4nuvrYKA-7CXy2I6CFO_z3MICcRXtOKYU

[3] Koshim-Nogai B. Ritual of friendship. Translation poems, poems, enumerations, riddles, fairy tales for children. - Almaty: «Keremet Media», 2018. – 288 P.

[4] Koshim-Nogai B. The Alphabet. Asyl kitap. – 2019 – 112 P.

[5] Koshim-Nogai B. Soul-animals and birds. Asyl kitap. – 2021. – 112

[6] Koshim-Nogai B. Amazing color. Poems, enumerations, riddles, misconceptions, fairy tales. – Almaty: Writer. – 2003. – 160 P.

[7] Matyzhanov K. Rukhani uyz: Kazakh children's folklore. - Almaty: Ana tili, 2008. – 228 P.

[8] Robert M. Williamson Strategic Work Systems, Inc. Columbus, 2008. – 3 б.

[9] Well-Known Expressions. For want of a nail the kingdom was lost

https://www.bookbrowse.com/expressions/detail/index.cfm/expression_number/558/for-want-of-a-nail-the-kingdom-was-lost

«Keruen» scientific journal
M.O.Auezov Institute of Literature and Art
ISSN 2078-8134, Volume 73, Number 4 (2021)
<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-21>

IRSTI 17.82.32

Zh.O.Abikenov¹, V.T.Yenseyeva²

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University

¹Kyzylorda, Kazakhstan

²Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

²Taldykorgan, Kazakhstan

E-mail: ¹Abikenovkz@gmail.com; ²Vensulu@mail.ru

¹ORCID:0000-0002-7950-330X

²ORCID:0000-0002-7360-5743

THE CULTURE OF READING IN A PANDEMIC AND THE IMPACT ON THE VALUE OF CITIZENS

Abstract. *This study was conducted to determine the culture of reading and its role during the isolation of COVID-19. The study concludes that enhancing reading culture and stimulating reading during pandemics can prevent many psychological disorders. The pandemic, that is, COVID-19, has brought about many changes. During the pandemic, citizens could not attend cultural events. Now if we consider one side of its influence on the culture of reading and reading habits in Kazakhstan? Also, including how people read literature, how much are they connected with the library during the crisis?*

Have citizens used literature to help regulate emotions in a pandemic? How has changing living conditions changed the practice of reading books? In our reader survey, we wanted to look at people's experiences with literature during the pandemic and identify problems in the study.

The findings of this study address practical issues related to a culture of isolation during a pandemic. Important conclusions from this study are an analysis of the stages of reading during isolation, a discussion of world experience in promoting reading, the development of cultural competence in reading, intellectual development, reading materials, as well as their reasons for reading.

Keywords: *pandemic, experience, culture, books, survey.*

Introduction. COVID-19 could be a widespread infection that to a great extent caught the world ill-equipped. It had a far-reaching effect on different circles of life. Usually extending from instruction, restorative, devout hone, social exercises, financial exercises, and so on. It brought around untold hardship and unsalvageable harm to numerous in creating nations like Kazakhstan, which may take a few a long time to recuperate from. Kazakhstan alike was hit by the results which come about from the spread of the widespread malady. In particular, during the period of geometric development of the government created different measures to assist mollify the exasperating development. One of these measures is "lockdown". This was wiped out arrange to halt the quick spread of the infection among the populace. Lockdown basically includes crushing down all exercises inside a characterized topographical area over a particular period. Subsequently, the tenants were confronted with unavoidable reality, which was driven to worldview shifts as to a parcel of exercises and propensities.

Social separating developed as an proficient way to battle the COVID-19 spread (Maloney:2020).

The lockdown in any case comes with different impacts on all sorts of exercises. Remaining at domestic for a critical period modifies a parcel of hones and exercises for numerous. More critically, perusing was fundamental in keeping side by side of the most recent data or advancement concerning the widespread illness or the lockdown. Merga (2017:156) included that perusing may be a frame of amusement that stimulates creative energy and considerations. Perusing is behavioral and people display diverse behavioral inclinations within the preparation of perusing. It is an important element of learning and it is interrelated to instructive victory which needs great perusing propensities (Palani:2012.94).

For this think about, perusing propensity is the hone and activities exhibited during the perusing handle. It has been contended that a great perusing propensity may be a capable weapon to succeed in life.

The widespread has brought almost a sudden alter in all angles of our existence. Numerous were separated in their homes, incapable to go to social occasions due to disease anticipation. Perusing writing, in any case, remained as one social movement still accessible, indeed as libraries closed. How has this circumstance influenced perusing propensities in Kazakhstan? How do individuals examine writing and relate to it amid a crisis? The impacts, it appears, are distinctive: a few individuals conversation almost their capacity to concentrate, whereas others appreciate the opportunity to submerge themselves in long perusing so that they can spend time in isolate or not. And how did the changes in living conditions influence the recognition of scholarly perusing? By looking over with perusers, we need to see at people's encounters with writing amid the widespread and find topics and issues inside and past the prior overview ponders.

Justification of the choice of article and objectives. The purpose of the current study was to understand the influence of reading available during the COVID-19 period and its impact on the citizens for an enduring period during the COVID-19 lockdown. Since reading has a prominent impact on all, the idea was to learn, how the readers found out about the pandemic outbreak, in the first place.

Achieving this goal involves solving the following tasks:

- the impact of the COVID-19 pandemic on the culture of reading.
 - clarification of the content of the concepts of "reading culture" and identification of their role in research.
 - substantiation of procedural reading culture as a combination of identities of a different order in humanitarian studies.
 - identifying the conditions and possibilities for constructing theoretical models of reading culture
- to characterize the state and development trends of modern cultural knowledge.
- how people read literature during the crisis in Kazakhstan.
 - the study of specific learning habits and experiences of people.
 - people's attitudes to reading.
 - experience with the literature during the pandemic through a survey.

The object of research is the culture of reading during the pandemic. Literature has suggested that by staying mentally stimulated through reading, one can keep away from many psychological disorders, as keeping the brain actively engaged in words makes it more powerful. Hence the present study was conducted to ascertain the role of reading for an enduring period of isolation during COVID-19 lockdown.

Methodology. This investigation work is based on overview strategies. Surveys were dispersed electronically to respondents whose emails were given by reference curators in their particular libraries. The emails were gotten from respondents who had agreed to be reached in case of any such

future overviews. As such, data gotten from respondents on their perusing culture and ways in which libraries can be progressed to meet their needs was considered of foremost significance for this think about. Upon completion of information collection, Microsoft Excel expectations were utilized to compile and analyze quantitative information. Subjective information was analyzed utilizing substance investigation. To ponder of perusing culture issue of undergrad respondents we carried out a conclusion based on the taking after strategies of investigating: hypothetical, experimental, the strategy of master assessments, factual preparing of quantitative inquire about comes about.

The over approaches don't go past the conventional representation of the «book world». Considering the components of reading culture, we are able distinguish several levels. The common level, the most highlighted of which could be a set of information, aptitudes, and capacities in their intrigue nature, the plausibility of utilizing it essentially in different sorts of action. This can be the capacity to utilize a book, library, web; see the esteem of the work. In this way, information, aptitudes, and capacities are widespread, since the scope of their application is very wide. Statistical instruments: The information investigation instruments are unthinkable based on recurrence, rate, and basic averages.

Theory of reading culture. Perusing culture is the accomplishment of the person, the level of perusing advancement, quantitative and subjective pointers of awareness, action, and communication is both an item and a figure of identity improvement. The culture of perusing incorporates 1) the sound organization of the method of perusing depending on the content, the broader setting of perusing, and the properties of the peruser; 2) profound, exact, clear, and total understanding and inventive elucidation of the examined work; 3) look, examination and choice of content for perusing taking after the interface and capabilities of the peruser, conjointly for perusing; 4) an assortment of ways and dialect implies sparing perused work on local and outside dialects; 5) the culture of reading of the peruser is actualized within the activities of the peruser as a sign of his sympathy, co-thinking, co-creation with other individuals in society, subject to the laws of nature and society.

Reading culture isn't shaped by itself it creates within the handle of arrangement of the individual. Fundamental proficiency can lead to fundamental components of data literacy skills (Anunobi:2016.359). Perusing culture may be a catalyst for national improvement because it makes an income-generating person who has the essential abilities in perusing and composing. These fundamental literacies are exceptionally vital as they empower a person to hone his/her intellect and create levelheaded thinking capacities which are foremost in bringing around financial development and improvement which in turn lead to anticipating an individual's sentiments of enormity in life (Igwe:2011.482). State claim that perusing persuades an individual to esteem and more helpfully apply the common wonder of life, contributing to the development of a noteworthy majority rule and coordinates society through the acknowledgment of the amazement of law and the run the show of law.

Reading culture advances deep-rooted learning aptitudes of people when they apply basic considering and problem-solving aptitudes. Agreeing to Bulgurcuoglu, long-lasting learning may be a result of a continuous basic consideration prepared that people create over time in their minds which comes about in behavior (Bulgurcuoglu:2016.712). In the meantime, a few other analysts centered on looking at the guideline's impacts of perusing techniques on perusing comprehension. In thinking about what considered offline and online perusing procedures, Huang found that online perusers outflank offline perusers within the common understanding of perusing (Huang:2014.180). Zentz found that procedure preparing influenced learners' online perusing emphatically, but it did not influence procedure utilization (Zenotz: 2012.100).

Previous inquire about such as to uncovers that in spite of the fact that perusing culture is capable of bringing up mindful citizens, it is regularly hampered by destitute perusing situations. Analysts

such as Igwe, trait these challenges to center on other media such as tv, radio, and motion pictures, the need for perusing interface as well as the nonattendance of perusing assets (Igwe:2011.482). Igwe notices financial hardships, tall costs of perusing assets, need of innate perusing materials, tall costs of distributing books, and need of support among nearby creators to type in books as components that oblige perusing culture (Zenotz: 2012.100).

Holt notes that the circumstance in which an expansive number of individuals once in a while is examined, or since they don't have sufficient abilities, or just because they don't care sufficient around it, to designate time to concentrate the issue will be concentrated in time (Holte: 1998.21).

It includes quality of life, gives get to culture and social legacy engages and liberates citizens as well as brings individuals together. Concurring to Sisulu, perusing is one of the most building squares of training (Sisulu: 2004.17). On the off chance that you ended up a gifted and versatile peruser, it'll increment your chances of victory in school and past its limits. Reading in all its assortment is imperative to being way better educated, having distant better; a much better; a higher; a stronger; an improved an improved understanding of us as well as others. It makes a man be an astute and useful supporter of an equitable and cohesive society. Driving world countries pride themselves on their advancement of perusing. They see a tall level of proficiency as a major source of their competitiveness and social development. The nonappearance of a far-reaching culture of perusing within the case of Kazakhstan acts as a successful boundary to our advancement and worldwide competitiveness.

The culture of perusing can be considered as a certain component of the solidness of conventional culture within the continuity of generations, which may be a fundamental condition for the developmental improvement of society. In expansion, the reasonability of perusing will be decided by the degree of its openness to the socio-cultural substances of cutting-edge society. "An individual who features a culture of perusing ought to get it the meaning of a book within the life of the individuals, its put among other sorts of mass media, be able to handle books, utilize libraries, select books on his claim, each individual ought to be brought up, adore of perusing, the delight of being included within the imaginative author, standards of assessing fiction and logical books. In our conclusion, the concept of «perusing culture» is broader, more assorted, voluminous than the culture of perusing. It characterizes the culture of the peruser, which shows itself in his interface, the level of perusing, concerning the book, its sparing, dispersion. The culture of perusing could be a part of the reading culture, its center because it covers the method of reading itself. There's argumentative solidarity, the shared impact between these concepts. We take under consideration that the boundaries between these concepts are to some degree self-assertive, be that as it may, we single out the concept of «perusing culture» to create it in-depth experimentally.

Perusing is the foundation of learning Gbadamosi depicts perusing as thinking including the significant elucidation of words, expressions, and sentences requiring all sorts of considering such as basic, expository, inventive, creative, evaluative, judgmental, and problem-solving (Gbadamos: 2007:58). Perusing propensity is the utilize of perusing as a standard action. It is the development of a state of mind and ownership of aptitudes that make perusing a pleasurable, customary, and consistent movement. Readin propensity is recognized as the single most imperative determinant of a reader's victory in instruction and our present-day complex society (Nssien: 2007.90). Perusing culture is the method of building up a positive perusing demeanor among understudies and children over a few times. When an individual ordinarily and frequently peruses books and other data materials that are not fundamentally fundamental for him to advance his calling or career, it is believed that he contains a culture of perusing (Gbadamos: 2007:58). Perusing culture in the pith, hence, is the kind of culture that imbibes perusing and examining as the premise of development and advancement.

Libraries play an essential part in guaranteeing that the perusers endeavor to esteem and cherish

perusing as a portion of their lifestyle exercises. In this way, it is undeniable that through the utilize of libraries a the peruser hones perusing and composing abilities (Matthews: 2014:19).

Result. This study employed the quantitative method in which a convenient sampling technique was used to administer questionnaires to a total of 200 respondents. 50% of respondents are men and 50% are women.

In terms of age, 15% in the range of 18-24, -32% in the range of 25-34, 25% in the range of 35-44, 18% in the range of 45-54, 6% in the range of 55-64, respondents over the age of 65 -4 %. 70% of respondents are Kazakh, 24% are Russian and 6% are of other nationalities.

According to the knowledge of the participants, 7% have incomplete secondary education, 46% have secondary education, 14% have incomplete higher education, and 32% have higher education, 1% have an academic degree.

What social group do you belong to?	
I am unemployed, I do not work temporarily	31 %
I have a job	51 %
I am an entrepreneur	8 %
A student	10 %

According to the social groups of the respondents, they are unemployed, temporarily not working, housewives-32%, those with permanent jobs-50%, entrepreneurs-8%, students-10%. (Table-1)

When was the last time you read a book?	
I read every day	18 %
I read last week	14 %
I studied last month	18 %
I do not remember	33 %
I don't read much	18 %

According to the survey, the share of respondents who read books (I read every day -17%, I read last week -14%, I read last month - 18%) is less than those who do not read books (I do not remember - 33%, I do not read much - 18%). Book-loving participants were observed between the ages of 35-44 (35% read daily), and those who did not read much in general were more common between the ages of 25-34 (39%). (Table-2)

If you read a book, how much time a week do you read?	
1 hours	46 %
2 hours	23 %
3 hours	17 %
4 hours	7 %
5 hours	3 %
6 hours	3 %
7 hours	1 %

In about half of the respondents (46%) the frequency of reading does not exceed one hour. The share of those who spend 2 hours on the book is -23%, and those who can spend 3 hours - only -17%. (Table-3)

What language do you read the book in?	
In the Kazakh language	37 %
In Russian	26 %
In English	4 %
In the Kazakh Russian language	32 %
Kazakh and English	1 %

The majority of readers read in Russian (37%) and Kazakh-Russian (32%). In general, 26% support the study in the Kazakh language. In terms of age, half of the readers aged 25-34 (50%) said that they read books in English. At the same time, it was noted that the Kazakh literature is of great importance (42%). (Table-4)

Do you remember the last book you read?	
I do not remember	62 %
I remember	38 %

Every second respondent (60%) could not remember the last book he read. However, those who remembered the book they read mentioned a lot of Russian works (40%). (Table-5)

Which version of the book do you read most often?	
I read an ordinary book	61 %
Electronic version	9 %
I read the printed and electronic versions of the book	19 %
I am listening to an audio book	11 %

61% of respondents commented on the printed version of the book. In terms of age, respondents aged 25-34 (73%) said they listened to audiobooks. And 44% read e-books. Citizens between the ages of 35-44 and 45-54 preferred the printed version of the book (33%). (Figure-5) A significant part of the household time being spent on watching television, listening to news updates, and reading the material that comes so readily to all through newspapers, e-magazines, articles available on websites, and the endless matrix of WhatsApp, Facebook, and other reading-based applications. (Table-6)

What genre do you like to read a book in?	
Motivational and psychological books	5 %
Fantasy	3 %
History	8 %
Technique	2 %
Animals	5 %
Travel	11 %
Poetry	5 %
Detective	18 %
Classics	16 %
Stories	21 %

Fairy tales	6 %
-------------	-----

When it comes to the book genre, the tastes of the respondents are diverse. In terms of age, respondents aged 25-34 pay attention to books about animals (60%), technology (50%), classics (44%), motivational and psychological (40%). Of these, 60% (60%) are addicted to motivational and psychological books. Respondents aged 35-44 prefer to read detective stories (61%) and poetry (40%). Respondents aged 45-54 read history and technology (50%), poetry (40%) and short stories (25%). Participants between the ages of 55 and 64 reported reading fiction (33%) and animals (20%) more often. (Table-7)

Do you have a small library or library shelf at home?	
Yes	71 %
No	29 %

The chart below shows that 71% of readers did not have a small library or bookshelf at home. And 29% said that they are engaged in book collection. (Table-8)

How many books do you have at home?	
3-4 book	64 %
9-10 book	14 %
20-30 book	17 %
30-40 book	4 %
50-60 book	1 %

The share of respondents limited to 3-4 bookshelves was 64%. Those with 9-10 books (14%) and 20-30 books make up 17%. (Table-9)

When was the last time you visited the library?	
Coming soon	82 %
A year ago	9 %
I have not been for a long time	9 %

Those who have not been to the library for a long time - 82%. (Table-10)

The current ponder appeared that the youth peruses a parcel from online sources and so includes a wide extend to comprehend whereas assuming that data is satisfactory. Within the current consider separated from books youth examined a parcel of data on shifted subjects that was provided through the web. Results of this think about appear that the larger part of the respondents utilizes the phone to study amid the COVID-19 lockdown. It further appeared that more than half of the respondents studied fiction, note pads, computers, and portable workstations. This can be comparative to the discoveries of perusers who majorly perused from note pads and computers. It was that as it may appear that less than half of the occupants studied from magazines, diaries, daily papers, and others. It was uncovered that work chores were not a calculation that prevented them from perusing amid the lockdown.

Individuals of diverse age bunches may have different perusing propensities. Understudies may favor generally examining the substance given in eBooks though ordinarily, grown-ups may lean toward perusing an assortment of substances extending from daily papers to, magazines counting books. COVID-19 lockdown at domestic has propelled library clients to contribute their time in

perusing more advanced substance and in specific eBooks, raising a talk about for relooking at library approaches for obtaining more computerized substance and eBooks. Furthermore, amid such sorts of circumstances, library clients are anticipating to get secure, quick, vigorous, and dependably get to computerized assets remotely from any place. To handle the adaptability issue amid widespread kinds of circumstances, libraries got to explore the benefits of relocating to the cloud for facilitating their computerized library framework and administrations.

Thus the requirement of the hour is that organizations have to be centered on securing more eBooks and investigating to set up cloud-based computerized library frameworks so that libraries will be arranged to offer way better administrations to their clients from anyplace to anyplace. The other portion of the study moreover uncovers the requirement of making web transmission capacity accessible to clients at domestic indeed in removed inaccessible areas so that online learning and relaxation can be enjoyed from inside the domestic and offer assistance clients to preserve great mental wellbeing amid separated times. A culture of safety at work can be considered a implies of anticipation. Ingrains this attitude within the staff and administration can offer assistance minimize hazardous hones and potential wellbeing and security dangers (Trajano: 2020).

The culture of perusing can be seen as a certain component of the solidness of conventional culture within the continuity of generations, which could be a vital condition for the developmental advancement of society. In expansion, the reasonability of perusing will be decided by the degree of its openness to the socio-cultural substances of an advanced society. An individual who incorporates a culture of perusing must get it the meaning of a book within the life of the individuals, its put among other sorts of mass media, be able to handle books, use libraries, select books on his claim, each individual must be brought up the adore of perusing, the delight of being included within the inventive author, standards of assessing fiction and logical books. In our conclusion, the concept of «perusing culture» is broader, more different, voluminous than the culture of perusing. It characterizes the culture of the peruser, which shows itself in his interface, the level of learnedness, almost the book, its sparing, dissemination. The culture of perusing could be a part of the reading culture, its center because it covers the method of reading itself. There's argumentative solidarity, the common impact between these concepts. We take into consideration that the boundaries between these concepts are to some degree self-assertive, but we single out the concept of «perusing culture» for its in-depth logical improvement.

An investigation of the overworks permits us to single out the noteworthy components of the perusing culture: the arrangement of a peruser who is friendly to the author; the capacity to choose, perused and get it books; translate the perusing prepare as a organize of one's inventiveness and one's otherworldly advancement; interior madness for substance subtle elements, the subtext of the work; the capacity to see the foremost noteworthy components of the artistic system of the work and get it their ideological and stylish part within the work; the capacity to see the author's position in all components of a work of craftsmanship; the capacity to comprehend the consistent and conceptual side of the substance of a work of craftsmanship; the capacity to donate an autonomous appraisal to all components of a work of craftsmanship in their solidarity.

Discussions. Perusing could be an essential component of instruction, preparing, and the improvement of culture. It is a movement of shaping and creating the character, an apparatus for instruction and the dispersal of culture, prove of the arrangement of communicative and proficient competence of a pro instrument for accomplishing victory in life. Reading people points to educate you on how to assess people's complex characteristics and how to see them by and large design of those characteristics from- the design that truly can uncover and foresee behavior (Dimitrius: 1999). It is set up that the total recognition of an imaginative work does not happen without a culture of perusing. Perusing culture is the accomplishment of the person, the level of perusing improvement,

quantitative and subjective markers of awareness, action, and communication is both an item and a figure of identity advancement.

President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev told on his Instagram page what books he began to read during quarantine, Liter.kz reports. Due to the current situation, the daily life of many Kazakhstanis has changed. It has been recognized around the world that self-isolation is one of the ways to protect against the coronavirus pandemic. Of course, this is a temporary problem. But everyone has an opportunity, with the benefit of quarantine, Tokayev wrote. He said that he supported the «What book are you reading?» Competition, organized by Kazakhstani cultural figures. And he added that reading books is the basis for spiritual growth. «I accept the baton from the chairman of the Union of Writers of Kazakhstan, Ulykbek Esdaulet. I give you a list of books, newspapers and magazines that I started reading these days» wrote the head of state.

Authors	Books
Jusip Balasagun	Qutty bilik.
Abai Kunanbayev	Book of Wisdom.
Winston Churchill	The Second World War. Volume III. The Grand Alliance.
Tursyn Jurtbai	Kunanbai
Erlan Sydykov	Kunanbai
Adam Ace	Crashed: How a Decade of financial crises has changed the world.
Alec Ross	Industries of the future. The Industries of the Future.
Kevin Kelly	Inevitably. 12 technology trends that are shaping our future.
Parag Khanna.	The Future is Asian.

In conclusion, Kasym-Zhomart Tokayev passed the baton to all Kazakhstanis and advised the young citizens of Kazakhstan to read the above books (Sakurova: 2020). It is a well-known fact that reading fosters creative thinking, builds inquisitive minds, and enhances the lifelong learning abilities of a person. Reading should not occur as a result of conscious pressure resulting from academic tasks or as a way to prepare for employment (State: 2010). Or maybe, it must happen all the time to construct up a person's intellect and empower him/her to criticize, analyze, make, envision, decide their well-being and see the world in its totality. In this way, perusing may be a device for feasible improvement because it is able of showing changes in people's ways of life through the fulfillment of way better instruction and work which together bring in way better livelihoods (Igwe: 2011.482). Reading culture is empowered by the perusing propensities of a person whereby the latter occurs as a day-by-day action. As such, one ought to not halt perusing at any level all through the complete life. Perusing ought to take put at any point in life pleurably and routinely, in such a way that it gets to be a portion of an individual's life movement (Chettri: 2013).

Hence, the culture of perusing is the subject of the information, the most premise of instruction, which makes abilities and capacities to work with scholarly sources of any substance, and indeed more so when it comes to the substance of an instructive and cognitive nature. The improvement of the reader's identity, as can be seen from the investigation of philosophical and educational writing, is outlandish without cognitive movement, which does not make sense without the solidarity of its fundamental forms of self-education and perusing culture. Within the course of the inquire,

we are going propose a framework of concepts that are critical for the hypothesis of the reader's advancement of the social identity, as well as appear the basic and substance components of the hypothesis of the reader's advancement as an entire framework.

Hence, the culture of perusing is the subject of the information, the most premise of instruction, which makes abilities and capacities to work with scholarly sources of any substance, and indeed more so when it comes to the substance of an instructive and cognitive nature. The improvement of the reader's identity, as can be seen from the investigation of philosophical and educational writing, is outlandish without cognitive movement, which does not make sense without the solidarity of its fundamental forms of self-education and perusing culture. Within the course of the inquire, we are going propose a framework of concepts that are critical for the hypothesis of the reader's advancement of the social identity, as well as appear the basic and substance components of the hypothesis of the reader's advancement as an entire framework.

Conclusion. This study established that the COVID-19 lockdown positively influenced the reading habits of Kazakhs, using inhabitants as a case study. It was established in the study that people's readership is usually tailored to their current condition or need. Furthermore, it was established that most inhabitants used their phones to read during the COVID-19 lockdown.

The discoveries of this think about set up that less than half of the occupants did not peruse for amusement amid the COVID-19 lockdown. This think about concluded that most Kazakhs examined to slaughter boredom amid the lockdown and they did not examine for joy. It is built up in this think about that most Kazakhs utilized their phones to examine amid the lockdown.

Besides, government stringency has more impacts on social separating than national culture. Individuals can lose carefulness due to the misfortune of the rules of social remove after a long life within the conditions of a widespread. Typical life, such as eating out, going on occasion, getting back to school, observing a film at the cinema, is alluring to the open. The comes about of the overview uncovered the intrigued of library clients in perusing computerized substance and, in specific, e-books. Since of perusing a huge sum of substance, clients have found their special ways to lock in them totally different reading material, pastimes, and leisure activities in arrange to preserve well-balanced mental well-being whereas in lockdown.

Ж.О. Әбікенов¹, В.Т.Енсева²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

¹Қызылорда, Қазақстан

²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

²Талдықорған, Қазақстан

E-mail: ¹Abikenovkz@gmail.com; ²Vensulu@mail.ru

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОҚУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу COVID-19 оқшаулану кезеңінде кітап оқу мәдениеті және рөлін анықтау үшін жүргізілді. Зерттеуде пандемия жағдайындағы кітап оқу мәдениетін жетілдіру және оқылым арқылы ынталандыру көптеген психологиялық ауытқулардан алдын алуға болады деп тұжырымдайды. COVID-19 пандемиясы көптеген өзгерістерге алып келді. Пандемияның алдын-алуға байланысты азаматтар мәдени шараларға бара алмады. Бұл жағдай Қазақстандағы кітап оқу мәдениетіне, оқу әдеттеріне қалай әсер етті? Дағдарыс кезінде адамдар әдебиетті қалай оқиды және кітапханамен қалай байланысады? Пандемия жағдайында азаматтар эмоцияны реттеуге көмектесу үшін әдебиеттерді

қолданды ма? Тұрмыстық жағдайдың өзгеруі кітап оқу тәжірибесін қалай өзгертті? Оқырмандардан сауалнама жүргізу арқылы біз адамдардың пандемия кезіндегі әдебиетпен байланысты тәжірибелерін қарастырғымыз және зерттеу шеңберінде мәселелерді анықтағымыз келді.

Бұл зерттеуден алынған тұжырымдар пандемия кезіндегі оқшауландудың кітап оқу мәдениетіне қатысты практикалық мәселелерге ықпал етеді. Осы зерттеу жұмысынан туындайтын маңызды тұжырымдар, кітап оқуды насихаттаудың әлемдік тәжірибесін талқылау, кітап оқудағы мәдени құзыреттілікті дамыту, интеллектуалдық әлеуетті арттыру, оқылатын материалдар, кітап оқудың себептері, оқшаулау кезінде оқуға кететін кезеңдерді талдау болып табылады.

Түйін сөздер: пандемия, тәжірибе, мәдениет, кітап, сауалнама.

Ж.О. Абикенов¹, В.Т.Енсеева²

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата

¹Қазақстан, Қызылорда

²Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова

²Талдықорған, Қазақстан

E-mail: ¹Abikenovkz@gmail.com; ²Vensulu@mail.ru

КУЛЬТУРА ЧТЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЦЕННОСТИ ГРАЖДАН

Аннотация. Это исследование было проведено для определения культуры чтения и ее роли во время изоляции COVID-19. В исследовании делается вывод о том, что повышение культуры чтения и стимулирование чтения во время пандемий может предотвратить многие психологические расстройства. Пандемия, то есть COVID-19 привела ко многим изменениям. Во время пандемии граждане не могли посещать культурно-массовые мероприятия. Теперь если рассмотреть, одну сторону ее влияния на культуру чтения и читательские привычки в Казахстане? Также, в том числе как люди читают литературу, на сколько связаны с библиотекой во время кризиса?

Использовали ли граждане литературу, чтобы помочь регулировать эмоции в условиях пандемии? Как изменение бытовых условий изменило практику чтения книг? Проводя опрос читателей, мы хотели рассмотреть опыт людей, связанный с литературой во время пандемии, и выявить проблемы в рамках исследования.

Результаты этого исследования касаются практических вопросов, связанных с культурой изоляции во время пандемии. Важными выводами из этого исследования являются анализ этапов чтения во время изоляции, обсуждение мирового опыта в продвижении чтения, развитие культурной компетентности в чтении, интеллектуальное развитие, материалы для чтения, также их причины чтения.

Ключевые слова: пандемия, практика, культура, книги, исследование.

Информация об авторах:

¹Абикенов Жаркынбек, PhD, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда. E-mail: Abikenovkz@gmail.com. ORCID:0000-0002-7950-330X.

²Енсеева Венера, магистр, преподаватель, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Талдықорған, Қазақстан. E-mail: Vensulu@mail.ru. ORCID:0000-0002-7360-5743.

REFERENCES

- [1] Anunobi, C. V., & Ukwoma, S. Information literacy in Nigerian universities trends, challenges and opportunities. *New Library World*. 2016. 117(5/6), 343–359. DOI: 10.1108 / NLW-10-2015-0078.
- [2] Bulgurcuoglu, A. N. Relationship between Critical Thinking Levels and Attitudes towards Reading Habits among Pre-Service Physical Education Teachers. *Educational Research and Reviews*. 2016. 11(8), 708–712. DOI: 10.5897/ERR2016.2714.
- [3] Chettri, M. K., & Rout, S. K. Reading habits - an overview. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*. 2013. 14(6), 13–17.
- [4] Dimitrius, J. E. *Reading People: How to understand people and predict their behaviour- anytime, anyplace*. New York: The Ballantine Publishing Group. 1999.
- [5] Gbadamosi, Tunde “Library Reading Culture and Students’ Academic Performance in Secondary Schools in Oyo State” *Middle Belt Journal of Library and Information Science*. 2007. 7(2) pp 42-58.
- [6] Huang, H. C. Online versus paper-based instruction: Comparing two strategy training modules for improving reading comprehension. *RELC Journal*. 2014. 45(2), 165-180.
- [7] Holte, M.S. “Creating an Optimum Reading Culture in the Low Countries: The Role of Stichting Lezen” Paper presented at the 64th IFLA General Conference at Amsterdam Netherlands. 1998. August 16 – 21.
- [8] Igwe, Kingsley Nwadiuto, “Reading Culture and Nigeria’s Quest for Sustainable Development” *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 2011. p 482. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/482>.
- [9] Maloney, W. Determinants of social distancing and economic activity during COVID-19: A global view. 2020. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-9242>.
- [10] Merga, M. K. What motivates avid readers to maintain a regular reading habit in adulthood? *Australian Journal of Language and Literacy*, 2017. 39 (2), 146–156.
- [11] Matthews, J. R. Library Assessment in Higher Education. Retrieved from *University Library Journal*. 2014. Vol 13, No 1, pp-4-19. ISSN: 0856-1818.
- [12] Nssien, F.U “Reading Habits and Skills” In F.E. Etim and F.U. Nssien (eds.) *Information Literacy for Library Search*, Uyo:Abaam Publishing. 2007. pp 90 – 105.
- [13] Palani, K. K. Promoting reading habits and creating literate society. *Journal of Arts, Science & Commerce*, 2012. 3 (1), 90–94. E-ISSN 2229-4686.
- [14] Sakurova A. Tokayev told what books he read during the quarantine. *Liter*. <https://liter.kz/tokayev-rasskazal-kakie-knigi-prochel-za-vremya-karantina/>. 2020.
- [15] Sisulu, Elinor. The Culture of Reading and the Book Chain: How do we achieve a quantum leap? Keynote address at the symposium on Cost of a Culture of Reading, National Library of South Africa. 2004. September 16-17.
- [16] Trajano, Julius Cesar. Building a Culture of Prevention for Occupational Safety and Health in the Face of a Pandemic: Lessons from the Nuclear Safety Culture. S. Rajaratnam School of International Studies. 2020.
- [17] Zenotz, V. Awareness development for online reading. *Language Awareness*. 2012. 21 (1–2), 81-100.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ануноби, К. В., и Уквома, С. Нигерия университеттеріндегі ақпараттық сауаттылық үрдістері, қиындықтары және мүмкіндіктері. Жаңа кітапхана әлемі. 2016. 117(5/6), 343–359. DOI: 10.1108 / NLW-10-2015-0078.
- [2] Булгурчуоглу, А. Н. Сыни тұрғыдан ойлау деңгейлері мен дене шынықтыру пәні мұғалімдерінің оқу әдеттеріне қатынасы арасындағы байланыс. Білім беру зерттеулері мен шолулары. 2016. 11(8), 708–712. DOI: 10.5897/ERR2016.2714.
- [3] Четтри, М. К., и Раут, С. К. Оқу әдеттері - шолу. *IOSR гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар журналы*. 2013. 14(6), 13–17.
- [4] Димитрий, Дж.Е. Адамдарды оқу: Адамдарды қалай түсінуге және олардың мінез-құлқын қалай болжауға болады - кез келген уақытта, кез келген жерде. Нью-Йорк: Ballantine Publishing Group.

1999.

- [5] Гбадамоси, Тунде «Кітапханадағы оқу мәдениеті және Ойо штатындағы орта мектептердегі студенттердің академиялық көрсеткіштері» Кітапхана және ақпараттану ғылымының орта белдік журналы. 2007. 7(2) 42-58 беттер.
- [6] Хуанг, Х. С. Қағазға негізделген нұсқаумен онлайн: оқуды түсінуді жақсарту үшін екі стратегиялық оқыту модулін салыстыру. RELC журналы. 2014. 45(2), 165-180.
- [7] Холте, М.С. Нидерландының Амстердам қаласында өткен 64-ші IFLA Бас конференциясында ұсынылған «Төменгі елдерде оңтайлы оқу мәдениетін құру: Стихтинг Лезеннің рөлі» мақаласы. 1998. 16 – 21 тамыз.
- [8] Игве, Кингсли Нвадиутто, «Оқу мәдениеті және Нигерияның тұрақты дамуға ұмтылысы» Философия және практика кітапханасы (электрондық журнал). 2011. 482-бет. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/482>.
- [9] Малони, В. COVID-19 кезіндегі әлеуметтік алшақтық пен экономикалық белсенділікті анықтайтын факторлар: жаһандық көзқарас. 2020. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-9242>.
- [10] Мерга, М. К. Ересек жаста үнемі кітап оқуды әдетке айналдыруға құмар оқырмандарды не итермелейді? Австралиялық тіл және сауаттылық журналы, 2017. 39 (2), 146–156.
- [11] Мэтьюз, Дж. Р. Жоғары оқу орындарындағы кітапханалық бағалау. Университет кітапханасының журналынан алынды. 2014. 13-том, No 1, 4-19-беттер. ISSN: 0856-1818.
- [12] Нсиен, Ф.У. «Оқу әдеттері мен дағдылары» Ф.Э.Этим және Ф.У. Nssien (eds.) Кітапхана іздеу үшін ақпараттық сауаттылық, Абаам Баспа. 2007. 90 – 105 беттер.
- [13] Палани, К. К. Кітап оқу әдеттерін насихаттау және сауатты қоғам құру. Өнер, ғылым және коммерция журналы, 2012. 3 (1), 90–94. E-ISSN 2229-4686.
- [14] Сакурова А.Тоқаев карантин кезінде қандай кітаптар оқығанын айтып берді. Литр. <https://liter.kz/tokaev-rasskazal-kakie-knigi-prochel-za-vremya-karantina/>. 2020.
- [15] Сисулу, Элинор. Оқу мәдениеті және кітап тізбегі: біз кванттық секіріске қалай қол жеткіземіз? Оқыту мәдениетінің құны бойынша симпозиумдағы негізгі баяндама, Оңтүстік Африка Ұлттық кітапханасы. 2004. 16-17 қыркүйек.
- [16] Траяно, Юлий Цезарь. Пандемия жағдайында еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғаудың алдын алу мәдениетін қалыптастыру: Ядролық қауіпсіздік мәдениетінен сабақ. С.Раджаратнам халықаралық зерттеулер мектебі. 2020.
- [17] Зеноц, В. Онлайн оқу үшін хабардарлықты дамыту. Тілдік хабардарлық. 2012. 21 (1–2), 81-100.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ануноби, К. В., и Уквома, С. Информационная грамотность в нигерийских университетах: тенденции, проблемы и возможности. Новый мир библиотеки. 2016. 117 (5/6), 343–359. DOI: 10.1108 / NLW-10-2015-0078.
- [2] Булгурчуоглу, А. Н. Взаимосвязь между уровнями критического мышления и отношением к навыкам чтения среди учителей физического воспитания до начала работы. Образовательные исследования и обзоры. 2016. 11 (8), 708–712. DOI: 10.5897 / ERR2016.2714.
- [3] Четтри, М. К., и Раут, С. К. Привычки к чтению - обзор. Журнал IOSR по гуманитарным и социальным наукам. 2013. 14 (6), 13–17.
- [4] Димитриус, Дж. Э. Чтение людей: как понимать людей и предсказывать их поведение - в любое время и в любом месте. Нью-Йорк: Издательская группа Ballantine. 1999 г.
- [5] Гбадамоси, Тунде «Культура чтения библиотек и успеваемость учащихся в средних школах штата Ойо» Журнал библиотечных и информационных наук среднего пояса. 2007. 7 (2) pp 42-58.
- [6] Хуанг, Х. С. Онлайн и бумажные инструкции: сравнение двух стратегических учебных модулей для улучшения понимания прочитанного. Журнал RELC. 2014. 45 (2), 165–180.
- [7] Холте, М.С. Доклад «Создание оптимальной культуры чтения в Нидерландах: роль Stichting Lezen», представленный на 64-й Генеральной конференции ИФЛА в Амстердаме, Нидерланды. 1998. 16 - 21 августа.
- [8] Игве, Кингсли Нвадиутто, «Культура чтения и стремление Нигерии к устойчивому развитию»

- Философия и практика библиотеки (электронный журнал). 2011. стр. 482. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/482>.
- [9] Мэлони У. Детерминанты социального дистанцирования и экономической активности во время COVID-19: глобальный взгляд. 2020. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-9242>.
- [10] Мерга, М. К. Что побуждает заядлых читателей сохранять привычку регулярно читать в зрелом возрасте? Австралийский журнал языка и грамотности, 2017. 39 (2), 146–156.
- [11] Мэтьюз, Дж. Р. Оценка библиотек в высшем образовании. Получено из журнала университетской библиотеки. 2014. Том 13, №1, с-4-19. ISSN: 0856-1818.
- [12] Nssien, F.U. «Привычки и навыки чтения» в F.E. Etim and F.U. Nssien (ред.) Информационная грамотность для библиотечного поиска, Абаам Издательство. 2007. С. 90 - 105.
- [13] Палани, К. К. Развитие навыков чтения и создание грамотного общества. Journal of Arts, Science & Commerce, 2012. 3 (1), 90–94. E-ISSN 2229-4686.
- [14] Сакурова А. Токаев рассказала, какие книги он читал во время карантина. Литр. <https://liter.kz/tokaev-rasskazal-kakie-knigi-prochel-za-vremya-karantina/>. 2020.
- [15] Сисулу, Элинор. Культура чтения и цепочка книг: как добиться качественного скачка? Основной доклад на симпозиуме «Стоимость культуры чтения», Национальная библиотека Южной Африки. 2004. 16-17 сентября.
- [16] Траяно, Юлий Цезарь. Создание культуры предотвращения безопасности и гигиены труда перед лицом пандемии: уроки культуры ядерной безопасности. Школа международных исследований С. Раджаратнама. 2020.
- [17] Зеноц, В. Развитие осведомленности для онлайн-чтения. Знание языков. 2012. 21 (1-2), 81-100.

FTAMP 17.71.91

Н.Ә. Сәрсек

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: sarsekn@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4586-5318

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨЗГЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛДАРМЕН ҰҚСАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдері кейбір түркі халықтарының мақалдарымен салыстырыла отырып, олардың өзіндік ерекшеліктері сөз болады. Жалпы, фольклортанушы ғалымдар мақал-мәтелдерді көне жанрлар қатарына жатқызатыны белгілі. Қазақ фольклортанушылары бұл жанрдың ерекшелігіне тоқталып, мақалға және мәтелге жеке-жеке анықтама берген. Мақалада қазақ мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдардың еңбектері жайлы қысқаша айтылып, олардың арасынан кейбір фольклортанушы ғалымдардың берген анықтамалары келтіріледі. Сонымен бірге мақал-мәтелдерде қозғалатын тақырыптар сөз болып, олардың жанрлық ерекшеліктері мен атқаратын қызметі туралы, халық даналығы мен өмір тәжірибесінің, танымы мен түсініктерінің мақал-мәтелдерде көрініс табуы жайлы да айтылады. Қазақ мақал-мәтелдерінің шығу төркіні қарастырылып, түркі халықтарының ортақ рухани мұралары туралы сөз қозғалады.

Мақал-мәтелдер халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесіне сүйене отырып, адамдарға ақыл-кеңес те береді. Мақалада олардың осы ерекшелігімен қатар, тәрбие құралының ролін атқаратыны туралы сөз болады, осыған қатысты кейбір ғалымдардың айтқан пікірі келтіріледі. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақтығына және көпшілігінің ұқсас болып келуіне себеп болған факторлар мен жағдайлар айтылады. Бұл жерде тарихи фактордың, яғни түркі халықтарының ортақ тарихының, рухани мұрасының маңызы ерекше екені даусыз. Көшпелі түркі халықтарының тіршілігі мен тұрмысы мал шаруашылығына байланысты болғандықтан, олардың қорында төрт түлікке қатысты мақалдар көп кездеседі. Түркі халықтарының ортақ тарихи жәдігері Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» («Диуани-лұғат-ит-түрк») шығармасында айтылатын мақал-мәтелдердің үлгілерінен бірнеше мысал келтіріліп, қазақ және башқұрт, ноғай тілдеріндегі мақалдармен салыстырылады. Бұл мақалдардың және мәтелдердің бүгінде тілімізде қолданыста жүрген нұсқалары беріледі.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, фольклор, тарихи жәдігер, түркі тілдері, жанр, төрт түлік.

Кіріспе. Мақал-мәтелдер – халық даналығы деген пікірдің текке қалыптаспағаны белгілі. Халықтың ғасырлар бойы жинаған өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы, әлемге, табиғатқа көзқарасы мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді.

Қазақ мақал-мәтелдері – халықтың сан ғасырлық тарихы, сан-салалы салт-дәстүр, әдет-ғұрпы, терең философиялық ой-тұжырымы, сондай-ақ көшпелі өмір заңдылықтарының анықтамасы. Мақал-мәтелдер – реті келсе әр түрлі қырынан қарастырып, зерттеуді қажетсінетін шағын жанрлардың бірі. Бұл жанр халқымыздың рухани мұрасы ретінде бағзы

замандардан бері көненің көзіндей халықпен бірге жасап, қатар дамыды.

М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Б. Шалабаев, Б. Адамбаев сияқты белгілі фольклортанушы ғалымдар мақал-мәтелдердің жанрлық ерекшеліктерін зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасады. Қазақ фольклорының өзге жанрлары секілді мақал-мәтелдердің де шығу төркіні тым жырақта жатқанын түрлі зерттеулерден аңғаруға болады. Қазақ мақал-мәтелдерінің төркіні көне түркі ескерткіштеріндегі әдеби жазбалардан байқалатынын танымал ғалымдар А. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев сынды түркі халықтарының түпкі тарихын, әдебиеті мен мәдениетін терең зерттеген ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Соңғы жылдары жарық көрген «Фольклортану терминдерінің сөздігінде» мақал-мәтелге мынадай анықтама берілген: «Мақал-мәтел – халық тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымының, ақыл-ойының, еңбегі мен өмір тәжірибесінің қорытындысын сан ұрпақтың санасына сіңіріп келген шағын жанрлардың көне түрі. Онда ұлттың танымдық көзқарасы, адамгершілік-этикалық, әлеуметтік-эстетикалық, көркемдік тәрбиелік мақсат-мұраттары көрініс береді» («Фольклортану терминдерінің сөздігі, 2020: 136). Бұл жанрдың ерекшелігін сипаттайтын анықтамалардың барлығында да мақал-мәтелдің халықтың өмір тәжірибесінен туатыны, көркем әрі образды болып келетіні, формасының қалыптасқан, өзгеріске түсе бермейтін тұрақты екені айтылады.

Зерттеу әдістері. Қазақ мақалдарының тамыры тереңде жатқаны белгілі. Түркі халықтарына ортақ мұра Орхон-Енисей жазбалары, «Құтты білік», «Диуани-лұғат-ит-түрк» секілді шығармаларда кездесетін мақал-мәтелдер бүгінде түркі халықтарының тілінде, соның ішінде қазақ тілінде де қолданыста жүр. Ә. Қайдар мақал-мәтелдерге әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы ретінде баға береді. Сондай-ақ ол мақал-мәтелдерді «...өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы» ретінде қарастырады (Қайдар, 2004: 6). Мақалада қазақ, башқұрт, ноғай тілдеріндегі кейбір ортақ мақалдардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау үшін түркі халықтарының көне жәдігері «Диуани-лұғат-ит-түрк» еңбегінен алынған мысалдар қарастырылады.

Нәтиже. Мақал-мәтелдерге түрлі тақырыптардың арқау болғаны белгілі. Әрине, бұл тақырыптар адамзатқа ортақ құндылықтарға қатысты болғандықтан, барлық халықтың мақалдарында кездеседі. Десе де, кейбір халықтардың мақал-мәтелінде белгілі тақырыптардың көбірек сөз болатыны, ал бұл мәселелердің кейбір халықтарда мүлдем дерлік айтылмайтыны белгілі. Мысалы, қазақ, башқұрт, ноғай, қырғыз, татар секілді түркі халықтарының тілінде туған жер, отан тақырыбын сөз ететін мақалдардың саны өте көп. Ал түрік мақалдарында бұл тақырып мүлде қозғалмайды деуге болады. Қазақта «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» мақалы жиі айтылады. Ал түрік тілінде мұндай мағынадағы мақал кездеспейді, керісінше, бұған қарама-қарсы мағынадағы «Адам туған жерінде емес, тойған жерінде» деген мақал бар (Ақсой, 2013: 325).

И.Н. Березиннің ойынша мақал-мәтелдерде ізгі қасиеттердің мадақталып, жаман қасиеттердің сыналатыны өз-өзінен түсінікті; бірақ әр халықтың ізгі қасиеттер жайындағы түсінігі бірдей емес; біреулерде жақсылық, ізгі қасиет болып бағаланатын нәрсе басқа халықта кемшілік болып саналуы мүмкін. Бұл мәселе адамның жақсы қасиеттеріне ғана қатысты емес, көбіне адамның қоғам мүшесі ретіндегі мінез-құлқы мен ерекшеліктеріне байланысты (Березин, 1856: 86).

Мақал-мәтелдерде халықтың айналысқан шаруашылығы, өмір салты көрініс береді.

Мысалы, қазақ, қырғыз, башқұрт, ноғай секілді мұндаға дейін көшпелі тұрмыс кешкен түркі халықтарының фольклорында төрт түлік жайлы мақал-мәтел жиі ұшырасады. Оларда төрт түліктің жас ерекшеліктеріне қатысты берілген атаулар көп кездеседі. Олардың күтімі мен жайылымына қатысты мәселелер де сөз болады. Осыдан-ақ халықтың тұрмыс-тіршілігінде ненің маңызды орын алғанын бағамдауға болады. Әрине, бұл жерде мақал-мәтелдердің астарында терең ой жататынын ескеру керек. Осылайша, адам бойындағы қандай қасиеттердің жоғары бағаланғаны белгілі болады. Бұған қатысты М.Әуезов «Қазақ мақал-мәтелдерінің бір ерекшелігі – оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы» (Әуезов, 1985: 187) деп жазған. XX ғасырдың басына дейін көшпелі тұрмыс кешкен түркі халықтары, солардың ішінде қазақ, башқұрт, ноғай, қырғыз секілді халықтардың мақал-мәтелдерінде мал шаруашылығына қатысты мұндай образдар мен сарындар жиі кездеседі. Тіпті төрт түлік пен мал шаруашылығына қатысты мақал-мәтелдердің көпшілігі бұл халықтарда бірдей болып келеді.

Башқұрт ғалымы Ф. Надршинаның пікірінше, түркі халықтары мақалдарының мұндай ұқсастығының себебі тарихи және генетикалық жақындықта жатыр (Башкирское народное творчество, 2006: 9). Әрине, бір тамырдан тараған халықтардың мақал-мәтелдерінің бірдей болуы заңды да. Бұл туралы қазақ ғалымы Ә. Қайдар «Мақал-мәтелдердің тілаларлық варианттылығы тек тілдік қана құбылыс емес, сол тілде сөйлеуші туыс халықтардың рухани-мәдени ортақтығы мен салт-дәстүр, дүниетаным, ментальдық жақындығының да айқын айғағы болып саналатынын» айтады (Қайдар, 2004: 126). Ғалым бұл ұқсастықты бір жағынан, түркі халықтарының қалыптасуындағы туыстық, генеалогиялық процестермен байланыстырса, екінші жағынан, ұзақ уақыт бойғы тарихи-мәдени алыс-беріске, көрші халықтардың қоян-қолтық араласуымен байланыстырады. Онсыз туыс халықтардың қолданысындағы жүздеген, тіпті мыңдаған мақал-мәтелдердің ұқсастығын, олардың мағына жағынан да, тұлға жағынан да жақындығын және шығу тегі мен болмысын түсіндіру қиын (Қайдар, 2004: 126).

Ортақ тарих, ортақ құндылықтармен қатар, ортақ шығармалардың болуы да бұл халықтардың ортақ рухани жәдігерлерінің бірегейлігінің сақталуына себепкер болып отыр. Уақыт өте келе түркі халықтарының әрқайсысының өмір салты, өздері өмір сүретін ортадағы климаттық ерекшеліктер мен айналысатын шаруаларына қатысты айтылатын өзгешеліктер пайда болғанымен, олардың мақал-мәтелдерінің дені ортақ. Осы ортақ мақал-мәтелдерге келер болсақ, олар тақырыбы мен мазмұны жағынан ғана емес, құрылымы мен құрылысы жағынан да ұқсас болып келеді. Мұның себебі түркі халықтарына ортақ шығармаларда көнеден жеткен мақал-мәтелдердің де орын теуіп, бүгінге дейін жетуінде жатыр.

Тілші ғалым Ә. Құрышжановтың құрастыруымен жарық көрген «Сөз атасы» атты жинаққа VII-XVII ғасырлар аралығындағы түркі халықтарына ортақ жырларда кездесетін мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер енген. Еңбектің «Беташарында» шағын жанрдың шығу төркіні, көркемдік деңгейі, тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктері жөнінде сөз қозғалады. Автор Рулық-Тайпалық, Ислам және Алтын Орда-Қыпшақ дәуірлеріндегі қоғамдағы жаңа өзгерістер өмірге жаңа мақал-мәтелдер әкелгені, олардың қазіргі қазақ тілінен онша алшақ кетпейтіні жайлы пікір білдіреді: «Көне түркі тілдері мен қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдердің құрылу жүйесі, жалпы алып қарағанда бірдей болғандықтан және бұл тілдерде қолданылатын көптеген сөздердің мағыналық (лексикалық-семантикалық, синтаксистік) қатынасы өзара ұқсас (шамалас) келетіндіктен оларды аудару үстінде де түпнұсқаның ішкі сыры мен сыртқы сипатын бұзбауға тырыстық» (Сөз атасы, 1987: 6). Кітапқа енген мәтіндермен таныса отырып, VII-XVII ғасырлардағы әдеби ескерткіштерде ұшырасатын сөз маржандары түркі халықтарының тіліндегі мақал-мәтелдерінің дамуына бастау болды деп

Талқылау. Әр халықтың мақал-мәтелдеріне арқау болған адамзатқа ортақ құндылықтар

мен мәселелер бар. Мысалы, адамгершілік, жақсы мен жаман, махаббат пен сүйіспеншілік, ата-ана, бала тәрбиесі, отбасы және т.б. И.Н.Березиннің пікірінше «Мақал-мәтелдердің тақырыбы аса ауқымды, ол халықтың дүниетанымын тұтастай қамтиды. Дегенмен мақал-мәтелдерде қайта-қайта ерекше сүйіп айтылатын тақырыптар да бар. Бұл тақырыптар: адамның ізгі қасиеттері мен кемшіліктері және жалпы алғанда адамның физикалық ерекшеліктері және адамгершілік қасиеттері, мұның себебі мақал-мәтелдердің мақсаты адамға әлденені үйретуде жатыр» (Березин, 1856: 86).

Мақал-мәтелдер тәрбие құралының ролін де атқарады. Өйткені олар бұрынғылардың өмірлік тәжірибесін кейінгілерге жеткізе отырып, жақсы мен жаман қасиеттер мен әдеттерге, отбасындағы қарым-қатынас пен сыйластыққа, үлкенді сыйлауға, қай жерде әдеп сақтау керектігіне қатысты мәселелерді түйіндеп, бір-екі ауыз сөзбен жеткізеді. Паремиолог У. Мидер мақал-мәтелдердің мазмұнында білім беруге қажетті даналық жатқандықтан, оларды оқыту процесінде дидактикалық құрал ретінде пайдалану керек деген пікір айтады, оның ойынша «...мақал-мәтелдер жергілікті халықтың жалпы білімінің бір бөлігі болғандықтан адамзат табиғаты мен жалпы өмір жайындағы даналық пен білімді жеткізудің тамаша құралы болып саналады» [Мидер, 2004: 146]. Әрине, мақал-мәтелдерді мазмұны жағынан алғанда, жас ұрпақты жақсы мен жаманды ажырата білуге, жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан бойын аулақ салуға, ізгілікті, әдепті бойына сіңіру үшін таптырмас дүние екені белгілі. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің лексикалық құрамы бай болғандықтан, баланың сөздік қорын байытуда, шешен сөйлеуге үйретуде себі тиері анық. Кейбір түркі халықтарының XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында басылған сауат ашуға арналған оқу құралдарында қысқа әңгімелер, өлең-тақпақтармен қатар мақал-мәтелдер де беріліп отырғаны белгілі.

Сонымен қатар, мақал-мәтелдер сөздің сәні мен мәнін келтіріп, ойға салмақ қосу үшін де қолданылады. Бұл туралы Қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің кейбірінің мақал-мәтелдерінде де айтылады. Мысалы: Үз күрке – һақал, һүз күрке – мәқәл (башқұрт); Жүз көркі – сақал, Сөз көркі – мақал; Мақал – сөздің мәйегі (қазақ); Сөз көркү – мақал, ер көркү – сақал (қырғыз); Сүз күрке – мәкәл, Ир күрке – сақал; Мақал сақалдан да үлкен (татар).

Көріп отырғанымыздай мақал-мәтелдердің маңызын бір-ақ ауыз сөзбен түйіндеп берген бұл мақал-мәтелдер қыпшақ тобына жататын тілдердің көпшілігінде бірдей. Ал түрік тілінде «Мақал Құранға кірмейді, бірақ қатар жүреді» деген мақал да кездеседі. Бұл мысалдар мақал-мәтелдердің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» («Диуани лұғат-ит-түрк») кездесетін «Кіші аласы іштің, иылқы аласы таштын» мақалының түркі тілдеріндегі қолданысын қарастырайық (Қашқари, Т. 1: 120). Қазақ тілінде «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» деп қолданылса, башқұрт тілінде «Әзәм алаһы әсендә, хайуан алаһы тышында» (Башкирское народное творчество, 2006: 370), ноғай тілінде «Айван аласы тысында, аьдем аласы ишинде» түрінде қолданылады (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 314).

Бүгінгі қолданысына қарасақ, «жылқы» сөзі орнына қазақшада «мал» сөзі қолданылса, башқұрт пен ноғай тілінде «хайуан» сөзі қолданылады. Бірақ бұл сөз мақалдың мағынасын еш өзгертіп тұрған жоқ. Құрылымы да сол күйі сақталып, қолданылып келеді. Осы айтылған тілдердегі нұсқаларында абсолютті ұқсастық болмаса да, бұл мақалдың мағынасы бірдей.

Түркі мақал-мәтелдері ең алдымен мағына мен мазмұны жағынан ұқсас болып келеді. Бұл туралы Ә. Қайдар былай деп пікір білдіреді: «Бүгінгі түркі тілдерінің сөздік қорындағы мақал-мәтелдерді салыстырып қарастырғанымызда «ұқсас» санатына жататын мақал-мәтелдердің ұқсастығы ең алдымен олардың мағыналарына байланысты» (Қайдар, 2004:126).

М. Қашқаридың шығармасында кездесетін тағы бір мақалдың бүгінгі қолданысына қарайық. Сөздікте берілген «Аңдүз болса, ат өлмәс» (Қашқари, Т. 1: 145) мақалында андыздың

емдік қасиеті сөз болады. Сөздікте андыз шөбі қолда болса, аттың іш ауруынан өлмейтіні айтылады. Осы мақалға берілген түсінікте: «Өйткені, ат ауырған жағдайда бұл өсімдік тамырын ұнтақтап, жаншып емге пайдаланады. (Ауырған аттың танауына иіскетсе, ат тұрып кетеді)» делінген (Қашқари, Т. 1: 146). Бұл мақалдың қазақ тілінде бірнеше нұсқасы бар. Біріншісі дәл осы сөздіктегідей:

Андыз болса, ат өлмес (Бабалар сөзі, Т. 66: 39).

Бірақ башқұрт және қазақ тілдерінде бұл мақалға тағы бір жол қосылып, құрылымы өзгерген нұсқалары да кездеседі. Мысалы, Ә. Қайдардың «Халық даналығы» кітабында бұл мақал «Андыз болса, ат өлмес. Айыр болса, ер өлмес» деп берілген. Ғалым оның мағынасын былай түсіндіреді: «Андыз – мал үшін, айыр адам үшін шипалы шөп тамырлары. Кептірілген тамырды ұнтақтап, ауру аттың тұмсығына сепсе, не суға салып қойып ішкізсе, ол жазылып кетеді» [Қайдар, 2004: 194].

Бұдан бөлек қазақ тілінде адамға пайдасы жағынан айырдан басқа иір шөбі айтылатын нұсқа да кездеседі: «Андызды жерде ат өлмейді, Иірлі жерде ер өлмейді» (Бабалар сөзі, Т. 69: 38). Қытай қазақтарының қолданысында «Андызды жерде ат өлмейді, Үйірлі жерде ер өлмейді» деген нұсқа да кездеседі (Бабалар сөзі, Т. 67: 51).

Ал башқұрт тілінде бұл мақалда рауғаш қоса айтылады. «Ирәуэн барза ир үлмәс, андыз барза ат үлмәс» (Рауғаш барда ер өлмес, андыз барда ер өлмес) (Башкирское народное творчество, 2006: 460). Сонымен қатар башқұрт тілінде «Андызлы ерзә ат үлмәс, Атлы ерзә ир үлмәс» (Андызды жерде ат өлмес, ат бар жерде ер өлмес) деген нұсқасы да бар (Башкирское народное творчество, 2006: 67).

Бұл мақалдың жоғарыда мысалға келтірілген нұсқаларында бір зооним (ат), төрт фитоним (андыз, айыр, иір, рауғаш) қолданылған, ат пен ер арасында параллелизм жүргізілетін нұсқасы да, тек андыздың ат үшін пайдасы хақында да айтылатын нұсқасы да кездеседі. Қалай болғанда да, бұл мақалда халықтың тәжірибесі көрініс беріп отыр.

М. Қашқари сөздігінің үшінші томында кездесетін «Қоркмыш кісіге қой башы қоош көрүнүр» (Қашқари, Т. 3: 181) мәтелі өзгеріске ұшырағанымен, бүгінгі күні жиі қолданылады. Мысалы:

Қазақ. Қорыққанға қос көрінер (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 400).

Башқұрт. Куркқанға куш күренә (Башкирское народное творчество, 2006: 491).

Ноғай. Коркқанға қос коьринер. (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 307).

Сөздіктің үшінші томында кездесетін тағы бір мақал бүгінде түркі тілдерінде қолданыста жүр: «Адам баласы жоғалар, жақсы аты қалар» (Қашқари, Т. 3: 512)

Қазақ. Ер өлсе де – аты өлмейді (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 51).

Башқұрт. Ат үлер – тояғы калыр,

Әзәм (егет) үлер – даны калыр (Башкирское народное творчество, 2006: 304). (Ат өлер – тұяғы қалар, Адам (жігіт) өлер – аты қалар).

Ноғай. Йигит өьлер, даны калар (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 305). (Жігіт өлер, аты қалар).

Бұхара мемлекеттік университетінің оқытушысы Саодат Кадирова «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің көп кездесетінін, сол арқылы бізге жетіп отырғанын айтады. Сонымен бірге сөздікте кездесетін мақалдардың көне түркі тайпалары арасында кең тарағанын айтып, мақалдардың мазмұнына, тіліне, айтылу стиліне қарай отырып, олардың «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігі жазылған кезеңнен де өте ерте кезде пайда болған деп шамалайды, себебі оларда араб сөздері қолданылмайды және ислам дінінің әсері мен ізі байқалмайды [Кадирова, 2021: 95]. Мұның өзі түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің

тамыры тым арыда жатқанын көрсетеді.

Түркі тілдеріндегі ұқсас мақал-мәтелдерде кездесетін, адам мен төрт түлік арасында жүргізілетін параллелизмдер де көп жағдайда бірдей. Бұл параллелизмдер образды болып келеді. Осы образды параллелизмдер арқылы адамның жақсы және жаман қасиеттері бейнелі түрде айтылады. Түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде қолданылған параллелизмдерде төрт түліктен жылқы, ат образы көп қолданылады.

Қазақ

Жақсы аттың тісін ашпа,

Жақсы кісінің жасын сұрама (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы; 416).

Башқұрт

Якшы аттың йөрөшө тигез,

Якшы кешенен холко тигез (Башкирское народное творчество, 2006: 331).

(Жақсы аттың жүрісі тегіс, Жақсы кісінің мінезі біртоға).

Ноғай

Эр ийгиси бурынлы болар, ат ийгиси эринли болар (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 306). (Ердің жақсысы мұрынды келер, аттың жақсысы ерінді келер)

Ат ийгиси арыкта билинер, эр ийгиси ярлылықта билинер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 304). (Аттың жақсысы арығында білінер, ердің жақсысы кедейлікте білінер).

Бірақ бұл тілдердегі мақал-мәтелдерде ат образы амбивалентті болып келеді. Адам мен аттың образын бейнелеп беруде тек жақсы қасиеттер ғана сөз болмайды, сонымен қатар адамның жағымсыз мінез-құлқын айту үшін қолданылған параллелизмдер қолданылады.

Қазақ.

Ат жаманы – соқпақшыл,

Адам жаманы – тоқпақшыл (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 301).

Башқұрт.

Яман атқа менгәнсе, йәйәу йөрө талғансы,

Яман қатын алғансы, буйзак йөрө канғансы (Башкирское народное творчество, 2006: 158). (Жаман атқа мінгенше, шаршағанша жаяу жүр, Жаман қатын алғанша қалағаныңша бойдақ жүр).

Ноғай.

Яман айғыр анасына қас, яман аьдем йолдасына қас (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 342). (Жаман айғыр енесіне қас, жаман адам жолдасына қас).

Қарастырылып отырған түркі тілдеріндегі мақалдардың құрылымына келсек, олардың көпшілігі өлең түрінде айтылады және өлендегідей ұйқас пен ырғақ сақталады. Академик М. Әуезов қазақ мақал-мәтелдерінің бұл ерекшелігі жайында былай деген: «Қазақ мақал-мәтелдерінің дені өлең түрінде келеді. Және сондағы сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп, ассонанс, аллитерациялардың мол болғандығына қайран қаласың» (Әуезов, Т. 17: 187). Өзіміз қарастырып отырған түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мағынасы ғана емес, құрылымы да ұқсас болғандықтан, бұл сөзді башқұрт, ноғай және т.б. тілдердің мақалдарына қатысты да айтуға болады.

Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер жайында И.Н. Березин де өз ойын білдірген: «Түркі халықтарының мақал-мәтелдері формасы жағынан әртүрлі: тілге жеңіл болып, белгілі бір ырғақты сақтау үшін не екі бөліктен, не бір бөліктен тұрады; бірінші жағдайда мақалдарда көбінесе ырғақпен қоса ұйқас та болады, ал екінші жағдайда ұйқас жоқ» (Березин, 1856: 87).

Мұндай өлең түрінде келетін, ұйқас пен ырғағы сақталған мақал-мәтелдерге қатысты

мысалдарды көптеп келтіруге болады. Дегенмен, бұл жерде біз қазақ, башқұрт, ноғай тілдеріндегі мағынасы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да, құрылымы жағынан да бірдей мақалдарды алуды жөн көрдік.

Қазақ

Ат басына күн түссе, Ауыздығымен су ішер.

Ер басына күн түссе, Етігімен су кешер (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 15).

Башқұрт

Ат башына көн килһә, Ауызлығы менән һыу эсер,

Ир башына көн килһә, Итеге менән һыу кисәр (Башкирское народное творчество, 2006: 474).

Ноғай

Ат басына қуын тувса, авызлығы ман сув ишер.

Эр басына қуын тувса, этиги мен сув ишер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 305).

Қазақ

Жақсы кісі қартайса да,

Ақылынан танбас.

Жақсы ат қартайса да,

Жүрісінен танбас (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 261).

Башқұрт

Якшы кеше қартайһа ла, ақылынан язмаҫ,

Якшы ат қартайһа ла, йөрөшөнән язмаҫ (Башкирское народное творчество, 2006: 471).

Түркі халықтарының мақал-мәтелдері көп жағдайда сөздік құрамы жағынан да ұқсас болып келеді. Әсіресе, төрт түлікке қатысты атаулар түркі мақал-мәтелдерінде кеңінен қолданылады. Мысалы, мал сөзі кездесетін мақал-мәтелдер саны бұл тілдерде аз емес. Бұлардың арасында мал мен адам арасында параллелизм жүргізілетін мақалдар да кездеседі.

Қазақ

Жаман малды асырасаң, аузы-мұрныңды май қылар.

Жаман адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан қылар. (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 284).

Башқұрт

Мал арығын һимертһәң,

Аузың-мороноң май булыр (Башкирское народное творчество, 2006: 77). (Мал арығын семіртсең, Аузы-мұрның май болар).

Тувар тойса, бек кетер, Яман тойса, оыпке этер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 341). (Мал тойса, ұзап кетер, Жаман тойса, өкпе айтар).

Өзіміз қарастырып отырған тілдерде төрт түліктің әрқайсының жасына, жынысына қарай берілген атаулар да мақал-мәтелдерде мейлінше мол ұшырасады. Мысалы мақал-мәтелдерде жылқыға қатысты кездесетін атаулар: құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, бие, айғыр.

Бұлардан басқа жылқының тұқымы мен басқа да қасиеттерін сипаттайтын мақал-мәтелдерде арғымақ, тұлпар, жүйрік, жорға, жортақ сөздері де жиі кездесіп, асыл тұқымды аттың, жүйріктің, жорғаның сипаттарын сөз етеді. Бұлардың арасында арғымақ, тұлпарға қатысты мақал-мәтелдерде олар ер-азаматпен, асыл адаммен салыстырыла отырып сипатталады.

Қазақ

Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз,

Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 99).

Башқұрт

Азамат ирзең билдәһе – аз һөйләр зә күп тынлар,

Арғымак аттың билдәһе – аз юшар за күп утлар (Башкирское народное творчество, 2006: 398). (Азамат ердің белгісі – аз сөйлер де көп тындар, Арғымак аттың белгісі – аз жусар да көп оттар).

Башқұрт тілінде «алаша», қазақ пен ноғай тілінде «аласа» деп айтылатын атауға қатысты да мақал-мәтелдер кездеседі. Алашаның арбаға, қамытқа жегіліп, қара жұмысқа мінілетіні осы мақал-мәтелдердің мазмұнынан түсінікті болады. Башқұрт тіліндегі «Алашаны атқа санама» түрінде айтылатын мақалдың қазақ тіліндегі нұсқасы екі тармақтан тұрады, бұл жерде тағы ат пен адам арасында параллелизм жүргізіледі.

Аласаны атқа санама,

Жақсыны жатқа санама. (Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы, 416).

Ал башқұрт және ноғай тілдерінде кездесетін мақалдар аласа мен арғымақты салыстыра отырып, қасиеттерін сипаттайды.

Башқұрт.

Арғымак һыйпау һөймәс,

Алаша мақтау һөймәс (Башкирское народное творчество, 2006: 339). (Арғымаққа сыйпаған жақпас, Аласаға мақтаған жақпас).

Ноғай.

Арғымак мактав суьер, аласа сыйпав суьер (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 339). (Арғымақ мақтау сүйер, аласа сыйпау сүйер).

Сонымен қатар, қазақ және ноғай тілдерінде жаман аттың мінезі мен жаман адамның қасиетін салыстыра отырып, сипаттайтын, мағынасы мен құрылымы бірдей мақалдар да бар. Бір мысал келтіре кетейік.

Қазақ

Жаман атқа жал бітсе,

Жанына торсық байлатпас.

Жаман адамға мал бітсе,

Жанына қоңсы қондырмас. (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2004: 304).

Сөздік құрамы да бірдей дерлік, тек екі сөзде айырмашылық бар. Ноғай тілінде «жаман ат» орнына «аласа» сөзі, ал «торсық» орнына «қоржын» сөзі қолданылған.

Ноғай

Аласаға ял битсе, янына артпак арттырмас,

Яман кисиге мал битсе, янына коньысы кондырмас (Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии, 1990: 340). (Аласаға жал бітсе, жанына қоржын арттырмас, / Жаман кісіге мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас).

Жоғарыда келтірілген мысалдар өзіміз қарастырып отырған түркі тілдерінің мақал-мәтелдерінде айтылатын ат образының амбивалентті болып келетінін көрсетеді. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі ат бейнесі тұлпар, арғымақ немесе башқұрт халқының мифологиясында кездесетін киелі образ – ақбозат ретінде ғана айтылмайды, сонымен бірге, ауыр жұмыста қара күші қолданылатын мініс көлігі ретінде де көрініс табады. Ал кейде мінезсіз, қырсық хайуан ретінде де айтылады. Қалай болғанда да, түркі халықтарының мақал-мәтелдері мағынасы, құрылысы жағынан ұқсас болумен бірге, онда қолданылатын образдар, параллелизмдер де бірдей болып келеді.

Қорытынды. Мақал-мәтел – көне жанрлардың бірі. Ежелден бүгінге дейін халықтың даналығын, өмір тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. Орхон-Енисей жазбаларынан

бастап орта ғасырлардағы түркі халқы даналарының шығармалары мен еңбектеріндегі мақал-мәтелдердің күні бүгінге дейін тілімізде қолданыста жүргені соның айғағы. Бұл мақалдар түркі халықтарының бәріне ортақ. Сонымен бірге түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі құрылымы, мағынасы, сөздік құрамы жағынан ұқсас болып келеді. Оның себебі тарихи жәдігерлердің, рухани-мәдени құндылықтардың ортақтығында, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің ұқсастығында жатыр. Тіл – жанды құбылыс. Сол секілді тілде қолданыста жүрген мақал-мәтелдер де толығып, түрленіп отырады. Түрлі тарихи жағдайлар, әр халықтың қоныстанған жеріндегі географиялық ерекшеліктер жаңа мақал-мәтелдердің тууына, мақал-мәтел қорын көршілес халықтардың паремиологиясымен толықтырып отыруға себеп болады.

Қазақ мақал-мәтелдерін әр қырынан зерттеп, түркі халықтарының мақал-мәтелдерімен салыстыра отырып қарастырса, әлі де көп нәрсенің ортаға шығары даусыз. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында Қазақстанның түкпір-түкпіріне әр жылдары жасалған экспедициялар кезінде жазып алынған мақал-мәтелдер жинақтаулы тұр. Мұнан бөлек жеке азаматтар тапсырған қолжазбалардың арасында да мақал-мәтелдер көп кездеседі. Қазақ мақал-мәтелдерін жинауда, жариялауда, зерттеуде тер төккен ғалымдардың бірі Балтабай Адамбаевтың өмір бойы жинап-терген, бірақ жариялап үлгірмеген мыңдаған мақал-мәтел үлгілері Институттың қолжазба қорында ғалымның фольклорлық фондында жекелеген бумаларда сақтаулы тұр. Бүгінде қордағы қолжазбалар толығымен цифрлық форматқа көшіріліп жатыр. Олардың арасында, әрине, мақал-мәтелдер де бар. Қолжазбаларды цифрландыру жұмысы олардың қолданылу аясын кеңейтіп, көптеген мәліметтің электронды форматта сақталуына мүмкіндік туғызады. Мұның өзі оларды қолдануды әлдеқайда жеңілдеті түседі. Сондықтан алдағы уақытта мақал-мәтелдердің бай қоры жинақталған қолжазбалармен танысқысы келген зерттеушілер осы мүмкіндікті пайдалана алады.

Бұл мақала ҚР БҒМ қаржыландыратын, АР 08855741 нөмірлі «Қазақстанның қолжазба мұрасын ұлттың «Рухани жаңғыру» парадигмасы ретінде таңу: жинау, сақтау, цифрландыру, жүйелеу, электронды каталогтау, жариялау және зерттеу» жобасының аясында жазылды.

Н.А. Сарсек

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: sarsekn@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦ И ИХ СХОДСТВО С ПОСЛОВИЦАМИ ДРУГИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности казахских пословиц, и сравниваются с пословицами некоторых тюркских народов. Фольклористы относят пословиц и поговорок к древнейшим жанрам. Казахские исследователи-фольклористы в своих исследованиях изучили специфику этого жанра, дали отдельное определение пословицам и отдельное поговоркам. В статье приведены названия работ ученых-фольклористов, изучавших казахские пословицы, приведены определения, данные некоторыми из них. Кроме того, в статье рассматриваются темы, жанровые особенности и функции пословиц, а также то, как в пословицах отражаются мудрость, жизненный опыт, знания и миропознание народа. Рассматриваются происхождение казахских пословиц и общее духовное наследие тюркских народов.

Пословицы дают людям советы, основанные на многовековом опыте народа. В статье

также говорится дидактическая роль пословиц, и приводятся мнения некоторых ученых. Описаны факторы и обстоятельства, которые привели к сходству многих пословиц тюркских народов. Здесь подчеркивается важность исторического фактора – общей истории и духовного наследия тюркских народов. В ходе рассмотрения истоков казахских пословиц и поговорок, тема сводится к общему духовному наследию тюркских народов. А также речь идет о факторах, которые повлияли на схожесть пословиц и поговорок тюркских народов. Поскольку жизнь кочевых тюркских народов было связано с животноводством, в их языке встречаются очень много пословиц о скоте. Приводятся примеры из словаря «Дивани лугат-ат-тюрк» Махмуда Кашгари, эти примеры сравниваются с казахскими, башкирскими, ногайскими пословицами. Также приведены варианты этих пословиц, которые сегодня используются носителями этих языков.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, фольклор, исторический памятник, тюркские языки, жанр, скот.

N.A. Sarsek

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: sarsekn@mail.ru

FEATURES OF KAZAKH PROVERBS AND THEIR SIMILARITY WITH OTHER TURKIC LANGUAGES

Abstract. In the article Kazakh proverbs are compared with the proverbs of some Turkic languages and the peculiarities inherent in them are discussed. Folklore scholars attribute proverbs and sayings to ancient genres. Researchers did not pay attention to the peculiarities of this genre and did not give a special definitions proverbs and sayings for each of them. The article briefly mentions the scientific works of scientists who studied Kazakh proverbs and sayings, as well as the definitions of some scholars of folklore scholars. As well as the article discusses the topics of proverbs and sayings, the peculiarities of their genre, as well as examines the influence of proverbs and sayings on folk wisdom, life experience and worldview. The source of Kazakh proverbs is discussed, as well as the common spiritual heritage of the Turkic peoples. In proverbs and sayings, you can see the advice accumulated over the centuries by the people. In addition to discussing this feature, the article mentions the views of some scientists on the educational role of proverbs.

Common proverbs and sayings and their reasons for similarity in the Turkic languages are considered. We also tried to reveal the subject of the common history and spiritual heritage of the Turkic peoples. Since cattle breeding has a special place in the life of nomadic Turks, the topic of livestock had an impact on proverb and sayings also. The article provides several examples of proverbs and sayings from the work of the Turkic dictionary of Mahmud Kashgari and compared them with proverbs in the Kazakh, Bashkir and Nogai languages. Some of these proverbs and sayings which are given in the article are still relevant today.

Keywords: proverbs, folklore, historical artifacts, Turkic languages, genre, livestock.

Информация об авторе:

Сарсек Н.А. – научный сотрудник института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: sarsekn@mail.ru. ORCID: 0000-0003-4586-5318.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. (2013) – İstanbul: İnkılap. (түрік)
- [2] Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 17. (1985) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [3] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 66 (2010) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [4] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 67. (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [5] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 69 (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [6] Башкирское народное творчество. X том. Пословицы и поговорки. (2006)– Уфа: Китап. (орыс)
- [7] Березин И.Н. Народные пословицы турецкого племени. (1856) – Санкт-Петербург. (орыс)
- [8] Kadırova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (ағылшын)
- [9] Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. Құрастырған Ж. Кейкін. – Алматы: Аруна. (қаз)
- [10] Қазақтың мақал-мәтелдері. Құрастырағандар Ө. Тұрманжанов, К. Ахметбекұлы. (2004) – Алматы: Паритет. (қаз)
- [11] Қайдар Ә. Халық даналығы. (2004) – Алматы: Тоғанай-Т. (қаз)
- [12] Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 1. (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [13] Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 3 (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (ағылшын)
- [15] Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. (1990) – Черкесск. (орыс)
- [16] Сөз атасы: Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Баспаға дайындаған Ә. Құрышжанов. (1987) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [17] Фольклортану терминдерінің сөздігі. (2020) – Алматы: Brand Book. (қаз)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. (2013) – İstanbul: İnkılap. (тур)
- [2] Ауэзов М. Собрание сочинений в 20 томах. Т. 17. (1985) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [3] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 66 (2010) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [4] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 67. (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [5] Бабалар созы. Казахские пословицы и поговорки. Т. 69 (2011) – Астана: Фолиант. (қаз)
- [6] Башкирское народное творчество. X том. Пословицы и поговорки. (2006)– Уфа: Китап. (орыс)
- [7] Березин И.Н. Народные пословицы турецкого племени. (1856) – Санкт-Петербург. (рус)
- [8] Kadırova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (англ)
- [9] Қайдар А. Народная мудрость. (2004) – Алматы: Тоғанай-Т. (қаз)
- [10] Золотая книга казахских пословиц и поговорок. Сост. Ж. Кейкин. – Алматы: Аруна. (қаз)
- [11] Казахские пословицы и поговорки. Сост. О. Турманжанов, К. Ахметбекулы. (2004) – Алматы: Паритет. (қаз)
- [12] Кашгари М. Тюркский словарь. Т. 1. (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [13] Кашгари М. Тюркский словарь. Т. 3 (1997) – Алматы: Хант. (қаз)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (англ)
- [15] Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. (1990) – Черкесск. (рус)
- [16] Соз атасы: пословицы и поговорки и крылатые слова. Под. А. Курышжанов. (1987) – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [17] Словарь фольклорных терминов. (2020) – Алматы: Brand Book. (қаз)

REFERENCES

- [1] Aksoy Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. [Dictionary of Proverbs] (2013) – İstanbul: İnkılap. (tur)
- [2] Auezov M. Jıyrma tomdyk shygarmalar jinagy. [A Collection of Works in Twenty Volumes] 17-v. (1985) – Almaty: Jazushy. (kaz) 2013.

- [3] Babalar sozi. Kazaq makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs]. V. 66. (2010) – Astana: Foliant. (kaz)
- [4] Babalar sozi. Kazak makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs] V. 67. (2011) – Astana: Foliant. (kaz)
- [5] Babalar sozi. Kazak makal-matelderi. [Words of Ancestors. Kazakh Proverbs] V. 69. (2011) – Astana: Foliant. (kaz)
- [6] Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo. V. X. Poslovitsy i pogovorki. [Bashkir folk art. Proverbs and sayings] (2006) – Ufa: Kitap. (rus)
- [7] Berezin I.N. Narodnyia poslovitsy turetskago plemeni. [Folk Proverbs of the Turkic Tribe] (1856) – Sankt-Peterburg. (rus)
- [8] Kadirova Saodat. ANCIENT PROVERBS. // European Scholar Journal (ESJ) ISSN: 2660-5562. Available Online at: <https://www.scholarzest.com>. 2021. Vol. 2. No. 4, April. P. 94-95. (engl)
- [9] Kazak makal-matelderinin altyn kitabı. [The Golden Book of Kazakh Proverbs] Kurastyrgan J. Keikin. – Almaty: Aruna. (kaz)
- [10] Kazaktyn makal-matelderi. [Kazakh Proverbs] Kurastyrgandar O. Turmanjanov, K. Ahmetbekuly. (2004) – Almaty: Raritet. (kaz)
- [11] Kaidar A. Halyk danalygy. [Folk Wisdom] (2004) – Almaty: Toganai-T. (kaz)
- [12] Kashgari M. Divan lugat at-tyurk. [The Dictionary of Turkic languages] V. 1. (1997) – Almaty: Hant. (kaz)
- [13] Kashgari M. Divan lugat at-tyurk. [The Dictionary of Turkic Languages] V. 3. (1997) – Almaty: Hant. (kaz)
- [14] Mieder W. Proverbs - A Handbook. (2004) – Westport, CT; Greenwood Press. (engl)
- [15] Poslovitsy i pogovorki narodov Karachaevo-Cherkessii. [Proverbs and Sayings of the Peoples of Karachay-Cherkessia] (1990) – Cherkessk. (rus)
- [16] Soz atasy: Makal-matelder men kanatty sozder. [Wisdom of words: Proverbs and Sayings] Baspaga daiyndagan A. Kuryshjanov. (1987) – Almaty: Jazushy. (kaz)
- [17] Folklorlanu terminderinin sozdigi. [Dictionary of Folklore Terms] (2020) – Almaty: Brand Book. (kaz)

ӘОЖ 792.03
ҒТАМР 18.45.91

¹Усманов Р, ²Еркебай А.С.

Т.Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹rasul.1994@mail.ru; ²aerkeбай@bk.ru

¹ORCID: 0000-0002-3916-9092

²ORCID: 0000-0001-7454-7226

«АНАРХАН» ДРАМАСЫНДАҒЫ ҰЙҒЫР ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫ МЕН БҮГІНГІ САХНАЛЫҚ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Қ.Қожамьяров атындағы Республикалық ұйғыр музыкалық комедия театры ашылған күнінен бастап кәсіби тұрғыда дамып, өз көрерменін ұлттық және әлемдік классиканың үздік үлгілерімен таныстырды. Әсіресе ұлттық драматургияны қалыптастыру жолында үлкен нәтижелерге қол жеткізді. Ұйғыр халқының басынан өткен тағдырын, тарихын баяндайтын Ж.Асимов пен А.Садыровтың «Анархан» музыкалық драмасы 1934 жылы алғаш жарыққа шығып, бүгінгі күнге дейін сахна төрінен түспей қойылып жүрген шығармалардың бірі. Бостандықты, шынайы махаббатты, адалдық пен парасаттылықты жыр ететін «Анархан» қойылымы көптеген ұйғыр халқының актерлері мен режиссерлерінің бағын ашқаны да жасырын емес.

Мақалада ұйғыр театрында режиссер М.Изимов қойған «Анархан» музыкалық драмасы талданған. Ұлттық ұйғыр драматургиясының асыл қазынасына айналған бұл пьесадағы гуманистік идея, көркемдік ерекшелік, ұлттық нақыш бояулар, сом тұлғалар, тамаша тіл шұрайлығы көрермендерге эстетикалық ләззат сипатта, театр репертуарында ұзаққа тұрақтауына негіз болғаны да сөз болады. Спектакльде халық әндері мен билері сахналық бейнелермен қабысып, өзінің жаңа көркемдік сипатын танытқаны баса көрсетілген. Режиссер сахналық тұлға жасаудағы ішкі толғаныс-тебіреніске, адам мінезінің сан-қырлылығына, сонымен қатар актерлер ойынының ансамбльдік тұтастығына ерекше көңіл аударғаны да жан-жақты қарастырылған. Режиссер М.Изимов тарихи-этнографиялық белгілерді, халықтық дәстүрді бұзбай спектакльде ұтымды пайдаланған. И.Рахметжанның бейнелеуіндегі Анархан, Д. Аманбаевтың орындауындағы Хамра, А. Искандаровтың Сұлтанбайы мен т.б. кейіпкерлердің мінезін, актерлердің шеберлігін автор жан-жақты талдаған. Кейіпкерлерге берілген түсіндірмелер режиссерлік ой-тұжырымға бағындырылып, «Анархан» музыкалық драмасының халықтық сипатына сай келгені де баса айтылады.

Ұлттық драматургияның классикасына айналған «Анархан» қойылымы бүгінгі ұрпақты толғандыратыны сөзсіз. Елінің тарихын, сұлу бойжеткеннің ауыр тағдыры сынды оқиганы қазіргі жастарға жеткізу мақсатында режиссер мен театр ұжымының еңбегі зерттеушілердің пайымдауынша репертуарға ұзақ тұрақтады. Бұл шығарманың уақыт талабына сай, қайта қойылып отыруы театрдың тың режиссерлік шешім, соны актерлік табыстарға жетуіне мүмкіндік туғызып отырады.

Түйін сөздер: Ұйғыр театры, ұлттық драматургия, режиссер, актерлік шеберлік, сценография, дәстүр.

Кіріспе. Театр өнерінің пайда болуын сол елдің әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінен, ән-би, жырларынан басталғанын көруге болады. Сол сияқты ұйғыр театрының да негізін ұлттық ойын-сауықтар мен фольклордан табатынымыз заңды құбылыс. Ұйғыр халық ойындарында – «мейлисе», «бабамут», «моку-мокулен», «ала-ала кушладур», сондай-ақ күнтізбелік ойын-сауық – «сейләде» театр элементтері көптеп кездеседі. Бұл мерекелерде арқан тартушылар (даршылар), сикыршылар (сахиргерлер), мал баптаушылар өз өнерлерін көрсетіп, чак-чакшылардың (әзілқойлар) тапқырлығымен жарысты. Өмірді растайтын, кейде дөрекі халықтық юмор өткір, әлеуметтік бағыттағы сатираға айналды. Алаңда, ашық аспан астындағы қойылымдар кейіннен еркіндік сүйгіштер жиналатын шайханаларға ауыстырылды. Мұнда ла көрермендер ғұрыптық биді тамашалап, дервиштердің әнін тыңдауды ұнатты. «Синкретичность народных представлений, выступлений рассказчиков, поэтов и певцов определила тесную связь истоков театрального искусства Средней Азии с другими видами искусства и литературы» (Кайдалова, 1977: 15) – деген ресейлік зерттеуші О.Кайдалованың сөзінен Орта Азия мен Қазақстан елдеріндегі фольклорлық театрлардың ұқсастығы мен қатар бір бағытта да дамығанын байқатады.

Кез-келген театр алғашқы ұйымдастырылған күнінен бастап өзінің халқының ұлттық құндылықтары мен өнерін дәріптеп келетіні белгілі. ХХ ғасырдың басында Алматы, Жаркент, Шелекте «көк көйлектілер», немесе «дехкан көйлектілері» атаумен танымал болған әуесқой көркемөнерпаздар үйірмелері ұйымдаса бастайды. Баспасөз алғашқы қадамдарын жасап, жаңа әдебиет енді ғана қалыптасып келе жатқан кезде олар жаңа қоғамды насихаттауда, қалың бұқараны тәрбиелеуде орасан еңбек етті. Концерттік бағдарламалар шағын, көбінесе қарабайыр қойылымдармен алмасып жатты. Импровизацияланған сахнадан естілетін сөздер, декламациялар мен шағын скетчтер көрерменге ұғынықты болғандықтан, белгілі бір деңгейде әсер етті. Ұйғыр театры алғаш ашылған сәтінде концерттік бағдарламаларға басымдық бергені жасырын емес. Себебі, көрерменнің сұранысы сол сарында болуында. Дегенмен, бір актылы шағын пьесалар мен инсценировкалар да театр репертуарында бірлі-жарым жүріп жатты. Өнер ордасына үлкен драматургиялық шығарманың қажеттілігі жасырын емес еді. Аталмыш мәселені шешу мақсатында ұйғыр театры ақындар, жазушылар мен композиторларды бір жерге топтастыру мен ұлттық драматургияның пайда болуы мен дамуына түрткі болу мақсатына өз ішінен жас драматургтердің ұйымын құрады. Алғашқы драмалық шығармалардың үлгісі деп Абдулла Розыбакиевтің «Мансапараст», Бұрхан Қасымовтың «талайсыз күнләр», Қасым Рәзиевтің «Хошу», Таип Хасанның «Йеза моллилары», Умар Мухаммадидің «Талайсизләр», т.б. шығармаларын жатқызамыз. Идеялық мазмұны мен көркемдік сапасы әр қилы бұл пьесалардың көркемдік деңгейі жоғары болды демесек те, бұл шығармалар ұйғыр жастарының театрға деген қызығушылығын оятып, жаңа драмаларды жазуға көп септігін тигізгені даусыз. Сондықтан да, А.Садыров пен Ж.Асымовтың «Анархан» пьесасын ұйғыр әдебиетіндегі драматургия жанрының бастау алған шын мәнінде алғашқы шығарма деп санауға болады.

1928 жылы қазақ театрының Қызыл-Орда қаласынан Алматыға көшіп келуі болашақ астананың мәдени өміріне ықпалын тигізумен қатар, ұйғыр драма үйірмелерінің жұмысын белсендіре түсті. Олардың қызу шығармашылық жұмысын байқаған үкімет те Қазақ драма театрының жанынан ұйғыр труппасын ашу туралы шешім шығарады.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға арналған материалдар мен дереккөздер, ең алдымен, Қ.Қожамьяров атындағы Республикалық ұйғыр музыкалық комедия театры ұжымының өмірін, атап айтқанда, замандастардың «Анархан» спектаклін жасау және қабылдау процесін куәландыратын театртанушылық және тарихи-мәдени басылымдар мен спектакль фрагменттерінің фотосуреттері, актерлердің естеліктері, замандастардың шолулары мен

естеліктері қарастырылды. Сондай-ақ, қазіргі ұйғыр театрының сахнасында М.Изимов режиссурасымен жүріп жатқан «Анархан» музыкалық драмасы негізге алынды. Мақалада көтерілген мәселені теориялық және тарихи-көркемдік тұрғыдан түсінуге бағытталған заманауи театртану әдістерінің жиынтығына баса назар аударылады.

Талдау. 1934 жылы өз шымылдығын ұлттық драматургияның алғашқы қарлығашы «Анархан» музыкалық спектаклімен ашқан ұйғыр театрының бастаулары елдің дәстүрінде жатыр.

Жалпы түркі тектес немесе Орта Азия елдерінің ұлттық драматургиясы фольклордің негізінде жазылғаны тарихтан белгілі. Ұйғыр халқының да алғашқы пьесасы осы жолдан танбай, халықтың аңыз-әніне арқау болған сұлу Анарханның қор болған жастық өмірі жайлы оқиғаны арқау еткен. Анарханға көзі түсіп, ойы кеткен бай әкесіне жала жауып, өтеміне қызына үйленеді. Сұлу бойжеткеннің басына түскен тағдыр, сол тұстағы нәзік жандылардың көбісіне тән еді. Сүюге, ғашық болуға, бақытты ғұмыр кешуге құқығы жоқ кедейлердің өмірі туралы бұл шығарма көрерменді бей-жай қалдырмасы сөзсіз.

Авторлар шығарма тартысын әлеуметтік теңсіздікке құрған. Бұл шығарма ұйғыр халқының ауыр тағдырын арқау еткенімен үміті мен жарқын болашаққа деген сеніміне құрылған. Сонымен қатар, халық әуендері мен музыкасы шығарманың трагедиялық үнін күшейте түскені сөзсіз.

«Анархан» музыкалық пьесасы алғаш 1934 жылы Али Ардобус Ибрагимов режиссурасымен сахналанған. Бір ғасырға жуық уақыт аралығында пьеса ұлттық ұйғыр классикасына айналып үлгерді. Көптеген ұйғыр халқының актерлері мен режиссерлерінің бағын ашқаны да жасырын емес.

Алғашқы сахналық нұсқасында, спектакль заман талабына толық жауап бере алатындай еді. Автор мен қоюшы режиссер лирикалық әндер, дәстүрлі би үлгілерін пайдалана отырып, нағыз халықтық драманы өмірге алып келген.

Спектакльдің музыкалық партитуралары мен сценографиялық шешімінде қарама-қарсы қою тәсілі пайдаланылған. Оқиғаның драмалық күйін әсірелеу мақсатында суретшінің жұмысында кедей мен байдың үй-жайы, киімдерінде қарама-қарсылық бар.

Гүлзардың қайғылы әнін темпоритмі жоғары «Рамза» дәстүрлі биі алмастырса, Саиттың мұңды әнінен кейін Анархан мен Хамраның көңілді әуені жалғайды. Осындай бір-біріне кереғар дүниелерге құрылған спектакль көрерменнің көңілін баурап, кедейлерге деген аяушылық сезімін арттыра түседі. «Спектакль изобиловал элементами буквального правдоподобия. На сцене «натурально», бамбуковыми палками, избивали батрака Саита. Анархан и Хамру «сжигали» в тандыре (глиняной печи), и когда их бросали в эту печь, то у ее основания поджигали порох, и настоящий дым наполнял зрительный зал, что производило большое эмоциональное воздействие. В то время такая дань пристрастию зрителей к правдоподобию была необходима, чтобы они искренне верили в происходящее на сцене события и переживали их вместе с героями. Например, сцена бракосочетания Анархан и Султанбая разыгрывалась с чтением корана и благословением муллы» (Кадыров, 1984: 27) – деген пікірден қойылымның басты назары тарихты көрсетумен қатар көрерменнің қызығушылығын тудыруда екенін байқауға болады.

Шығарманың мұндай ерекшелігін бүгінгі күні театр сахнасында М.Изимов режиссурасымен жүріп жатқан «Анархан» музыкалық драмасынан бірден байқаймыз. Ж.Асимов пен А.Садировтың тырнақ алды туындысы ұйғыр халқының ұлттық дүниесі ретінде құндылығын қай уақытта да жоғалтпақ емес. Режиссер халқының жауһарын еш бұзбай өзіне ұсынған. Жоғарыда алғашқы қойылым бойынша айтылған қарама-қарсы қоюды осы нұсқадан да көреміз. Режиссер кедей халықтың қор болған қиын өмірін көрсетуге баса

назар аударған. Қойылым суретшісі П.Ибрагимов сценографиялық шешімдерде кедейлікті бедерлеуде күнгірт түстерді пайдаланса, байлықта ашық түстерге басымдық берген. «Творческая атмосфера – это один из могучих факторов в нашем искусстве» – (Кнебель, 2014: 135) деп М.Кнебель айтқандай, Изимов ұлттық әуен мен би арқылы, керемет түзілген актерлік ансамбль көмегімен қойылымды жандандыра түскен. Ал актерлер мен көрермендер арасындағы байланыс спектакль бойы сақталады.

«Анархан» музыка спектаклінде Анархан – И.Рәхмәтжан, Хамра – Д.Аманбаев, Ләйліхан – Н.Тайирова, Саит – Ғ.Тохтибакиев, Гүлзар – Р.Бахтибаева, Мухпул – Ш.Маметов, Ранихан – С.Ивуллаева, Сұлтанбай – А.Искандиров, Лозунбек – Р.Мамутов, Сопахун – П.Довутов, Бактия – Қ.Юсупов, Ловар – Т.Илиев, Алабай – Х.Мұнараров, Петхан – Р.Хамраева, Маймхан – А.Хелилова, Бұқа мәзин – А.Ушамов, Кушнач – Р.Махпирова және тағы да басқа актерлер өз шеберліктері тұрғысынан ойын көрсетті. Режиссер М.Изимовтың актер таңдаудағы, онымен жұмыс жасаудағы ерекшелігі туралы: «В своих трактовках, Изимов, обычно старается подчеркнуть или затушевать, те или иные особенности поведения персонажей. В процессе творческого поиска он не упрощает, а укрупняет образы этих персонажей... Поручая роль актеру, усматривает в нем свойства, благодаря которым исполнитель становится его соавтором» (Саитова, 2014: 175) – деп Г.Саитова өз зерттеу еңбегінде жазған. Яғни, режиссер актер таңдауда оның жеке ерекшелігін ескеріп, актерлік құрамның ансамбліне үлкен мән берген. Осы жолғы қойылымында да М.Изимовтың бұл қолтаңбасы айқын байқалды.

Анархан бейнесін орындауда драмалық элементпен бірге актрисаға вокалдық қырының жоғары болуы талап етіледі. И.Рахметжан образдың лирикалық жағын нанымды сомдай білген. Орындаушы жас, ғашық, сұлу қызға тән адалдық пен аңғалдықты жеткізеді. И.Рахметжанның Анарханы Хамраға деген адал сезімін жасырмайды. Қос ғашықтың екі аптадан кейінгі сағынышын көрсетіп сахнасы өзінің ойнақы, көңілді болуымен нанымды шыққан. Актриса Анархан бойындағы сүйгеніне деген адал сезімін көрсетуде жас қызға тән ұяндық пен сыпайылық қырларын ашуға ден қоя отырып ойын көрсетеді. Дегенмен, актрисаның ойынынан образдың өсу эволюциясын көре алмаймыз. Спектакльдің басында сыпайы бойжеткен Анархан қапасаға түсіп, өлім жазасына кесіліп жатқан тұста сол қалпында қала берді. И.Рахметжан кейіпкерінің бойынан трагедиялық сарынды көре алмадық. Музыкалық партиялар мен арияларға ден қоя отырып рольдің драматизм жағы назардан тыс қалған. Бұл оққылықтар бірінші кезектен, актер мен режиссер арасындағы жұмыстың аздық еткенін байқатады. Жалпы, режиссерлік ой-шешімнің маңыздылығын түсіндіріп берген Б.Құндақбайұлының: «Спектакльдің сапасы режиссерлік ойдың мазмұндылығына, жан-жақтылығына байланысты. Рольді ойнайтын актердің ойы мен қимылына творчестволық қозғау салып, дұрыс бағыт-бағдар сілтейтін де режиссерлік ой-тұжырым. Режиссерлік ойдың айқындығына, дәлдігіне қарай актерлік қиял оянып, бейнелейтін кейіпкерінің мінез-құлқына, әрекетіне, бітім-болмысына қарай орындаушының өз ойы туады, сахналық кескін-келбеті көрінеді», – (Құндақбайұлы, 2001: 314) деген пікірін осы қойылымның режиссурасына да қатысты деп біліп, театр осы мәселелер төңірегіне көбірек көңіл бөлсе екен деп ойлаймыз.

Ал Хамра роліндегі Дилшат Аманбаев кейіпкердің бойындағы адалдық пен махаббат жолындағы жанкешті әрекеттерінің шынайылығына мән берген. Анарханмен сағынысып жолыққандағы қуаныш сәттерінде актер алып-ұшып сүйгеніне жеткен жігіттің шынайы бейнесін көрсете алды. Байдың үйіндегі жалдамалы жұмысшының басындағы қиындықтарынан сызат та жоқ. Хамраны Д.Аманбаев ештеңеден мойымайтын нағыз ер жігіт етіп бедерлейді. Актер Хамраны өлімді қасқайып қарсы алған батыр, өмірлік ұстанымдары мен махаббатына адал кейіпте көрсеткен. Д.Аманбаевқа әлі де рольдің трагедиялық қырын анық аша түсу жағы жетпей жатқаны бар. Ол вокалдық мүмкіндіктерін паш ете отыруымен

бірге Хамраның қайғы-қасіретін көрсете түссе екен деген ой айтқымыз келеді. Осы орайда, «Сахнада сыртқы жағдай өмірге неғұрлым жақын болса, артист ролінің кейіпкержандылығы да соғұрлым табиғи өмірге жақын болмақ» (Байсеркенов, 1993: 202) – деген сөздер еріксіз еске түседі.

Сұлтанбайды Азиз Искандаров ойнады. Айналасына аяушылық сезімнен жүрдай көпес барлығын тек ақшамен өлшейді. Бай, әдемі киінген молшылыққа батып отырған байдың жүріс-тұрысы да маңғаз. Көтеріңкі дауыс пен тәкаппар көзқарас А.Искандаровтың Сұлтанбайының ерекшелігі деп айта аламыз. Орындаушы байдың сыртқы болмысын дұрыс тапқанымен, шынайы, сенімді ойын көрсете алмады. Батрақ Саитқа жала жауып, өрімдей қызға үйленуінің себебін актер ойынынан көре алмадық. Оның Анарханға үйленудегі мақсаты актер ойынында анық емес. Қоюшы режиссердің өмірден өтіп кеткені мен дайындықтың аз болуы себеп болды деу сылтау бола алмайды. А.Искандаров Сұлтанбайдың басқалардан ерекшелігін таба алмаған. Орындаушы сахнадан рольдің өсуін көрсетпейді. Алғаш сахнаға шыққан Сұлтанбай Анархан мен Хамраны жазалау сахнасында да сол кейіпте шығады. Актер кейіпкерінің болып жатқан оқиғаға деген қарым-қатынасын көрсетуді ұмыт қалдырған. Демек, суреткер ретінде сахнадағы бейненің шынайылығы мен өміршендігіне мән бермеген. Осыдан, өнертану кандидаты, профессор А.Н.Қадыров: «Музыкальная драма «Анархан» такое произведение, в котором каждый персонаж, каждая роль главные, каждый образ – это личность, без которой не может состояться спектакль» (Қадыров, 2007: 77) – деген сөздерін актерлер қауымы ұмытпағаны абзал дегіміз келеді.

Батрақ Саид қамқор әке, адал жар. Адал еңбегінің арқасында отбасын асырап, нәпақасын тауып жүрген сіңірі шыққан кедей. Еріккен байдың ермегіне қызын айналдырмау үшін қолынан келгеннен аянып қалмақ емес. Саидтың бойындағы осы ерекшеліктерді түсіне отырып Ғ.Тоқтыбакиев барынша шынайы ойын көрсете алған. Дауысының тембрі мен үндес шешім тапқан роль көрермен жүрегінде орын тапқаны жасырын емес. Бірінші орынға қызының абыройын қойған қамқор әкені сахнадан көре алдық. «Актер өз тұлғасы арқылы, білім-парасат, табиғаты арқылы бүтін бір халықтың бейнесін көрсетеді, тұтас оқиғаны бере алады», – (Өл-Тарази, 2008: 13) деген Т.Жаманқұловтың пікіріне сүйене отырып актерге әлі де мешіттің алдында Ләйліханмен кездесетін сахнаның трагедиялық нотасын анығырақ аша түссе екен дегіміз келеді.

Спектакльдің әлеуметтік тақырыбын аша түсуде Бақтия образының көтерер жүгі ауыр. Өзіндік ойы мен көзқарасы жоқ, айтқанға көніп жүрген адамдар бүгінде біздің де арамызда жүр. Комедиялық шешім тапқан Бақтияр жалпы тобыр күйіне түскен ұйғыр халқының жиынтық образы. Сіңірі шыққан кедей бай дастарханның қалдықтарымен өмір сүруге мәжбүр. Құдірет Юсупов байлардың қолшоқпарына айналмау үшін кедейлердің бірі екен ұмытпай, бірақ екіжүзділіктің бетпердесін киюге мәжбүр батрақ кедейді нанымды кейіптейді. Спектакльдің темпо-ритмін көтеріп, көрермендер есінде қалатын ойын көрсете білген актер спектакльдің болмашы болса да табысы деп айта аламыз.

Қорытынды. Ұлттық драматургияны сахналау мен дәріптеу жолында қолға алынып сахналанған «Анархан» музыкалық спектаклін өз кезінде қолға алып сахналаған Мухитжан Изимов халық талабынан туындаған спектакль қойғаны жасырын емес. «Работа со смыслами классических текстов делает фигуру инсценировщика-профессионала сегодня все более и более востребованной» (Скорород, 2010: 98), – деген пікірмен толық келісеміз. Өйткені, классиканы түрлендіру, жаңаша интерпретацияда ұсыну бүгінгі ұйғыр театрының алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі. Сексен жылдан астам уақыттан бері қалыптасқан дәстүрді сақтап театр маусымын осы спектакльмен ашып, жауып жүрген театр ұжымына әлі де шығармашылық жолында ізденісін тоқтатпай жалғастыра берсе екен деген ой айтқымыз келеді.

Режиссер дүниеден өтіп кеткеніне қарамай спектакльді қалпына келтіріп көрерменге ұсыну ұжымның үлкен ерлігі. Бүгінгі академиялық статусы бар ұйғыр театрына әлі де іздене түсу керек. Ұлттық кадрларды өз ішінен өсіріп, режиссура мен актерлік өнерде заманауи талаптарға сай ізденістер жасай түссе екен. «Классикалық дүние – халық қиялы мен ақыл-парасатынан әбден сүзіліп шыққан мөлдір нәр, кіршіксіз сөл. Халқының мәдени-әдеби уызынан керегінше сусындаған төл өнеріміздің жарқын көкжиегі дәстүр деген киелі кеңістікті, құдіретті ұғымды қашанда еркін шарпиды. Соның бір дәлелі – ұлттық эпос-дастандарымыздың қайта түлеп, қайғыра жаңғырып, тотыдай түрленіп, аққудай сыланып, ортамызға оралып отыруы, еркелей басып, төрімізге шығуы. Бар болмыс-бітімімен, қылық-құбылуларымен өмірге енуі. Сан аунап, мың қунап, тағдыр-тарих кедергілерінен аман құтылып, өнер атты әсем әлеммен әмісе қауышуы - дәтке қуат» (Сығай, 2004: 253) деп профессор Ә.Сығай жазып қалдырғандай, ұлттың классикамыз заман талабына сай түрленіп тұруы қажет.

Алдымен бір-бірімен тығыз байланысты, содан кейін алыстағы ұлттық мәдениеттердің өмірлік шырындарын сіңіре отырып, кеңестік музыкалық театрдың жетістіктерін бойына жинақтап, барған сайын жаңа шекараларды еңсере отырып, ұйғыр театры белгілі бір сақтықпен, бірақ бәрібір табанды және дәйекті түрде өзінің көрерменіне қазіргі әлемдік театр өнерінің күрделі тілін түсіндіру жолында түскенін көріп отырмыз.

¹Р.Усманов, ²А.С.Еркебай

Казахская национальная академия искусства имени Т.Жургенова

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹rasul.1994@mail.ru; ²aerkeбай@bk.ru

СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЙГУРСКОГО НАРОДА В ДРАМЕ «АНАРХАН» И ЕЕ СОВРЕМЕННАЯ СЦЕНИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. *С момента открытия Государственного республиканского уйгурского театра музыкальной комедии имени К. Кужамьярова – профессионально развивался и знакомил публику с лучшими образцами отечественной и мировой классики. Значительных результатов театр, в особенности, добился в становлении национальной драматургии. В 1934 году на сцене уйгурского театра впервые была поставлена музыкальная драма «Анархан» Ж. Азимова и А. Садырова, повествующая о судьбе и об истории уйгурского народа, произведение которое по сей день имеет достойное место в репертуаре театра как один из самых сильных и лучших постановок. Известно, что именно спектакль «Анархан», воспевающий свободу, настоящую и искреннюю любовь, честность и мудрость, сыграл главную роль в формировании творческого пути многих актеров и режиссеров уйгурского народа.*

В статье анализируется музыкальная драма «Анархан» в постановке М. Изимова, режиссера уйгурского театра. Гуманистическая идея спектакля, художественная и национальная особенность, символы и знаки, яркие личности, богатый и изящный язык пьесы, ставшая сокровищем уйгурской национальной драматургии, доставляет зрителям эстетическое удовольствие и бесспорно является основной причиной длительного пребывания в театральном репертуаре. В спектакле народные песни и танцы слитно сочетаются с сценическими образами, что в свою очередь раскрывает его новый художественный облик. Особое внимание режиссер уделяет внутреннему состоянию актера в создании сценической личности, разнообразию человеческой природы, а также целостности духа актерского ансамбля. Режиссер М. Изимов рационально использовал

в спектакле исторические и этнографические символы, не нарушая народных традиций. Автор всесторонне проанализировал характеры персонажей Анархан в исполнении Д. Рахметжан, Хамры в исполнении А. Аманбаева, Султанбая в исполнении А. Искадарова и т.д. и мастерство актеров. Подчеркивается, что образы героев подчинены режиссерской идее и соответствуют народному характеру музыкальной драмы «Анархан».

Несомненно, ставший классикой национальной драматургии, произведение «Анархан» вызывает большой интерес и у молодого поколения. По мнению исследователей, работа режиссера и театрального коллектива главная цель которых донести до молодежи историю народа, трагическую судьбу красивой девушки, надолго вошла в репертуар. Произведение поставленное в соответствии с требованиями времени дает актерам возможность пробовать новые режиссерские решения, добиваться успехов.

Ключевые слова: Уйгурский театр, национальная драматургия, режиссер, актерское мастерство, сценография, традиции.

¹Usmanov R., ²Yerkebay A.

Kazakh National Academy Art named after T.Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹rasul.1994@mail.ru; ²aerkebaj@bk.ru

PRESERVATION OF THE NATIONAL VALUES OF THE UYGHUR PEOPLE IN THE DRAMA "ANARKHAN" AND ITS MODERN STAGE INTERPRETATION

Abstract. Since the opening of the State Republican Uyghur Musical Comedy Theater named after K. Kuzhamyarov, it has developed professionally and introduced the public to the best examples of Russian and world classics. The theater, in particular, achieved significant results in the development of national drama. In 1934, the musical drama "Anarkhan" by Zh. Azimov and A. Sadyrov was staged for the first time on the stage of the Uyghur theater. It is known that the play "Anarkhan", glorifying freedom, true and sincere love, honesty and wisdom, played a major role in shaping the creative path of many actors and directors of the Uyghur people.

The article analyzes the musical drama "Anarkhan" directed by M. Izimov, director of the Uyghur theater. The humanistic idea of the performance, artistic and national peculiarity, symbols and signs, bright personalities, rich and elegant language, which has become a treasure of Uyghur national drama, gives the audience aesthetic pleasure and is undoubtedly the main reason for a long stay in the theatrical repertoire. In the performance, folk songs and dances are combined with stage images, which in turn reveals its new artistic appearance. The director pays special attention to the inner state of the actor in creating a stage personality, the diversity of human nature, as well as the integrity of the spirit of the acting ensemble. Director M. Izimov rationally used historical and ethnographic symbols in the play, without violating folk traditions.

The author comprehensively personalized of the characters Anarkhan performed by D. Rakhmetzhan, Hamra performed by A. Amanbaev, Sultanbai performed by A. Iskandarov and the skill of the actors. It is emphasized that the characters' images are subordinated to the director's idea and correspond to the folk character of the musical drama "Anarkhan".

Undoubtedly, which has become a classic of national drama, the work "Anarkhan" is of great interest to the younger generation. According to researchers, the work of the director and theatrical collective whose main goal is to convey to the youth the history of the people, the tragic fate of a beautiful girl, has entered the repertoire for a long time. The work, staged in accordance with the requirements of the time, gives the actors the opportunity to try new directorial solutions, to

achieve success.

Keywords: Uyghur theater, national drama, director, acting, scenography, traditions.

Информация об авторах:

¹Усманов Р., докторант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова, Алматы, Казахстан. E-mail: rasul.1994@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3916-9092.

²Еркебай А.С., профессор кафедры «История и теория театрального искусства» Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова. Алматы, Казахстан. E-mail: aerkabaj@bk.ru. ORCID: 0000-0001-7454-7226.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кайдалова О. Традиции и современность. Театральное искусство Средней Азии и Казахстана. – М.: Искусство, 1977. – 296 с. (орыс.).
- [2] Кадыров А.Н. Уйгурский советский театр. – Алма-Ата: Өнер, 1984. – 160 с. (орыс.).
- [3] Кнебель М.О. О действенном анализе пьесы и роли. – М.: Российский университет театрального искусства – ГИТИС, 2014. – 212 с. (орыс.).
- [4] Саитова Г. Государственный республиканский Уйгурский театр музыкальной комедии им. К.Кужамьярова // Сценическое искусство народов Казахстана. – Алматы: Evo Press, 2014. – 216 с. (орыс.).
- [5] Құндақбайұлы Б. Заман және театр өнері. – Алматы: Өнер, 2001 – 520 б. (қаз.).
- [6] Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 336 б.(қаз.).
- [7] Кадыров А.Н. После третьего звонка... (сб.статей). – Алматы, 2007. – 548 с. (орыс.).
- [8] Әл-Тарази Т. СӨЗ. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2008. – Т.І. – 272 б. (қаз.).
- [9] Скороход Н. С. Как инсценировать прозу: Проза на русской сцене: история, теория, практика. – СПб.: «Петербургский театральный журнал» 2010. – 344 с. (орыс.).
- [10] Сығай Ә. Толғам. – Алматы: Парасат, 2004. – 392 б. (қаз.).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кайдалова О. Традиции и современность. Театральное искусство Средней Азии и Казахстана. – М.: Искусство, 1977. – 296 с. (рус.).
- [2] Кадыров А.Н. Уйгурский советский театр. – Алма-Ата: Өнер, 1984. – 160 с. (рус.).
- [3] Кнебель М.О. О действенном анализе пьесы и роли. – М.: Российский университет театрального искусства – ГИТИС, 2004. – 212 с. (рус.).
- [4] Саитова Г. Государственный республиканский Уйгурский театр музыкальной комедии им. К.Кужамьярова // Сценическое искусство народов Казахстана. – Алматы: Evo Press. 2014. – 216 с. (рус.).
- [5] Кундақбайұлы Б. Эпоха и театральное искусство. – Алматы: Өнер, 2001. – 520 б. (каз.).
- [6] Байсеркенов М. Сцена и актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 336 б. (каз.).
- [7] Кадыров А.Н. После третьего звонка. – Алматы, 2007. – 548 с. (рус.).
- [8] Ал-Тарази Т. Слово. – Алматы: Нурлы Әлем, 2008. – Т.І. – 272 б. (каз.).
- [9] Скороход Н. С. Как инсценировать прозу: Проза на русской сцене: история, теория, практика. – СПб.: «Петербургский театральный журнал», 2010. – 344 с. (рус.).
- [10] Сығай А. Кругозор. – Алматы: Парасат, 2004. – 392 б. (каз.).

REFERENCES

- [1] Kaidalova O. (1977) Tradition and modernity. Theatrical art of Central Asia and Kazakhstan. – Moscow, Iskusstvo. 296 p. (in Russ.)
- [2] Kadyrov A.N. (1984) Uyghur Soviet Theater. – Alma-Ata: Iskusstvo. 160 p. (in Russ.)

- [3] Knebel' M.O. (2014) Effective analysis of play and role. – Moscow, Rossiiskii universitet teatral'nogo iskusstva – GITIS. 212 p. (in Russ.)
- [4] Saitova G. (2014) State Republican Uygur Theater of Musical Comedy named after K. Kuzhamyarova // Performing arts of the peoples of Kazakhstan. – Almaty: «Evo Press», 216 p. (in Russ.)
- [5] Kundakbaiuly B. (2001) Era and theatrical art. – Almaty: Өнер. 520 p. (in Kaz.)
- [6] Baiserkenov M. (1993) Stage and actor. – Almaty: Ana tili. 336 p. (in Kaz.)
- [7] Kadyrov A.N. (2007) After the third call. – Almaty. 548 p. (in Russ.)
- [8] Al-Tarazi T. (2008) Word. – Almaty: Nurly alem. I tom. 272 p. (in Kaz.)
- [9] Skorohod N. S. (2010) How to stage prose: Prose on the Russian stage: history, theory, practice. – SPb.: «Peterburgskii teatral'nyi zhurnal». 344 p. (in Russ.)
- [10] Sygai A. (2004) Horizon. – Almaty: Parasat, 392 p. (in Kaz.)

FTAMP 17.71.07

¹Қ.Б.Жалғасбаева, ²Г.Р. Даутова

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

^{1,2}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kanagat.1980@mail.ru; ²gulnazdautova001@gmail.com

¹ORCID: 0000-0002-9482-4400

²ORCID: 0000-0002-3377-5334

ЖАМБЫЛДЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала қазақ әдебиетінің классигі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығына арналады. Жыр алыбының шығармалары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы тарихи-мәдени кезеңдерді шынайы суреттейді. Мақалада қазақ халқының бағына айналған жыр алыбы Жамбылдың жалпылама айтыстарымен қатар өлең әлеміне келу жолы баяндалады. Сондай-ақ, Жамбыл Жабаев шығармаларының идеялық-тақырыптық мазмұнының ерекшеліктері анықталып, ақынның дүниетаным ерекшелігі мен шындықты бейнелеуге қатысты көзқарасы айқын көрсетіледі. Өлеңдеріндегі мазмұн мен ақын беретін рух сарапталады. Сонымен қатар бір ғасырға жуық өмір сүрген суреткер ақынның жырларының ерекшелігі талданады. Халықтың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып жатқан ақын өлеңдеріндегі тарихи маңызды кезеңдердің бейнеленуіне баса назар аударылды. Ақын өлеңінде қазақ халқының рухы мен табиғат көркемдігі, тіл шеберлігі ақынның өлеңдерінде ерекше көрініс табады. Жамбыл айтыстарының көркемділігі мен дәстүрлі желі туралы да қарастырылады. Жамбылдың айтыстарындағы негізгі дәстүрлі желі елін қорғаушы батырларының ерлігін суреттеледі. Екі ғасырдың куәгері ретінде Жамбылдың айтыс өнері де таптырмас өте бағалы құндылық ретінде бағаланады. Сүйінбайдың шәкірті және оның шығармашылығын таратушы ретіндегі еңбегі зерделенеді. Жыр дүлдүлінің қазақ поэзиясына қосқан үлесі орасан. Қара сөздің қасиетін сезініп, ұлы сөздің қадірін білген ақын тіл шеберлігі мен суырыпсалмалық таланты арқасында әдебиет әлемінің, оның ішінде ауызша әдебиеттің қорын байытып кетті. Бүгінгі жас өрендердің ұлттық әдебиет пен мәдениет мұрасынан нәр алып, ауызша әдебиеттің қайнар бұлағымен сусындауы күн өткен сайын кең етек алуда. Мақаланың мақсаты Жамбылдың ақындық әлемінің айшықты тұстарын анықтауға әрі оқырманға көрсету үшін бағытталған.

Түйін сөздер: фольклор, айтыс, поэзия, шығармашылық, дәстүр, ақын, өнер.

Кіріспе. Әр халықтың тарихы ұлы адамдардың естеліктерін мұқият сақтайды. Әр дәуір өзінің ерекше есімдері мен тұлғаларын тудырады, уақыт өте келе оны тірі символдарына айналдырады. Ақындар өткенмен байланыстырушы, ертегідегі батырлар сияқты сүйіну сезімін сыйлайды. Сайын даланың төсінде ақындар, батырлар мен шешендердің сөз өнері ерлікпен барабар саналды. Ақындар айтыста ғана емес халықтың мұң-мұқтажын жырлауда маңызды рөлге ие болды.

Дегенмен «сын түзелмей, мін түзелмейді» деген қағиданы ұстанатын халық үшін сауатты бағалау, саналы сын айту аса маңызды десек артық айтпаймыз. Тақырыпқа арқау болып отырған Жамбылдың ақындық әлеміне арналып қазақ тілінде жазылған әдеби-сын

мақалалары аз емес.

Тіл ерекшелігі, шығармашылығы мен фольклордың, оның ішінде ғұрыптық фольклормен интеграциясы көп зерттеушілердің шынайы қызығушылығын тудырды. Жамбылтанушылар ретінде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсрепов, С.Садырбаев, М.Жолдасбеков және тағы басқа өз дәуірінің марғасқаларын атауға болады. Орыс тіліндегі маңызды жұмыстың бірі К.Зелинскийдің «Джамбул» деп аталатын сыни-биографиялық очерк.

Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы – біздің мәдениетіміздің ғана бөлігі емес, оның есімі Санкт-Петербург қаласының бір көшесіне тиесілі. «Ленинградтық өрендерім» деп жырлаған ақынның есімі сол көшеде ода айтып жатқандай көрінеді.

Жамбыл Жабаевтың «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» шығармалары және оның Құлмамбет, Досмағамбет, Сарыбас ақындармен айтыстары қазақ әдебиетінің алтын қорына енді.

Халық ауыз поэзиясының айтыс ретіндегі түрі ХІХ ғасырда, қазақ музыкасы дін мен салттың байланыстырушы тізбегінен босатылып, тәуелсіз халық шығармашылығы ретінде дами бастаған кезде пайда болды. Бұл кезең ұлттың шын мәнінде рухани ренессансына айналды, ол халықтың негізгі музыкалық дәстүрлерінің өркендеуіне мүмкіндік берді.

Айтыс - халық арасында ақындар деп аталатын сөз шеберлері арасындағы жарыс. Айтыс кезінде ақындар кез-келген ерікті тақырыпта ән диалогын жүргізді. Бұл тез, ерекше ұтымды әзілмен әрі тапқырлықпен қарсыласына жауап беру, ұйқасы келіскен жауапты әуенге салып аспапта жеткізумен бағаланады.

Осылайша айтысты бірқатар өнердің синтезі деуге болады. Мұнда поэзия, музыка, драматикалық қойылым және орындаушылық шеберлік бар. Әдетте дала айтыстары жиналған халық алдында өтті, нәтижесінде ақындардың қайсысы үздік екенін халық шешті.

Айтыстың бірнеше түрі болды, олардың ең көп тарағандары: қайым айтыс және сүре айтыс. Қайым айтыс көбіне жас ақындар арасында болды, қысқа қайтарып отыратын сөз жарысы асқан импровизацияны қажет етті. Әсіресе ойын, мереке күндері жастар арасында жиі басталатын айтыстың ең қол жетімді түрі саналды.

Сүре айтыс - халық арасында суырып салма шебер ретінде танылған тәжірибелі ақындар арасындағы айтыс. Мұндай атақты ақындар қатарында Орынбай, Шөже, Біржан мен Сара, Әсет, Ырысжан, Сүйінбай, Жамбыл және басқалары енді.

Жамбылдың айтыс өнерін зерттеу жалпы ақындық әлемін жете түсіну үшін қажет. Көптеген зерттеушілер қолдайтын М.Әуезовтың тұжырымы шындыққа жанасады деген пікірдемін. Айтыс ең алдымен толассыз өлең ағынын қажет етеді, тым шапшаң, ұтымды және «өлеңнің жан-жағын жұмыр етіп жеткізу» кез-келген ақынның қолынан келе бермейді. Демек Жамбылдың ақындық әлемін зерттеген кезде оның айтыс әлеміне соқпай кетуге болмайды. Жамбылдың әр айтысы өзіндік ерекшеліктерге толы. Әсіресе келесі айтыста қайталанбайтындай қазақтың сөз маржанын теріп, шынайы байлығын паш ететін өтімді сөздер дала төскейіне лезде тарап кететін.

Жамбылдың жалпы айтыстарына тән ерекшеліктің бірі теңеу сөздердің тұрмыстық фольклормен интеграциясы. Осы ерекшеліктер Жамбылдың ақындық әлемін сапалы әрі тереңінен зерттеуге мұрындық болады.

Талқылау. Жер жәннаты Жетісу атырабында дүниеге келіп, көршілес Қырғыз жұртына аты мәлім болған ақпа ақынның есімі байтақ Қазақстан шалғайынан кешегі Кеңес одағы қияндарына шығандауы, әсте тегін емес. Осынау кезеңнің толағайына тап келген Жамбыл Жабаевтың ақындық әлемі жиырмасыншы ғасырдың да зор үлгісіне айналып, өз бағасын жоғалтпағаны қапысыз шындық. Жарық дүниеге жыр үшін келіп, ғасырға жуық ғұмырында бір күнін өлеңсіз өткізбеген, өлеңмен таңды атырып, өлеңмен кешті батырған жыр дүлдүлі

өзінің нағыз дауылпаздай дүркіреген, ең бір айбарлы кезеңін тоқсан дейтін асқар асуға көтерілгенде басынан кешкені де бекер емес-ау.

Жамбыл бала кезінде жылқышы, қойшы-қоландармен, әр ауылдың әзілкеш, қуақы жастарымен бірге ауыл арасында жарапазан, әзіл-қалжың өлеңдер айтып, сауық-сайран кұрып жүреді.

Жарапазан айтамын есігіңе,

Қошқардай қос ұл берсін бесігіңе – деп, үй иесін мақтаған, жасы үлкен кісілерге, жас жігіт пен қыздарға арнаған өлеңдері аз болмаған (Н.Төреқұлов, 1996:3).

Ақындықтың жолына түскісі келген бала Жамбыл өз әкесінен бата сұраған екен. «Сенсіз де осы елде ақындар жетеді» - деген әкесі бастапқыда ұлына батасын бермейді. Алайда бала Жамбыл Алатау атырабында атағы әйгілі Сүйінбай ақынға жолығып, одан бата алуды армандаған. Ол нағашысы берген қара қобызды ұстап, кішігірім жиын тойда өлең айтып жүреді. Бір күні ымыртта Сүйінбай үйінің жанына барып:

- Есей, өлеңім келді жол шегіп,

Осынау елге алыстан.

Түн болды, үйге ен дейтін,

Табылмай тұр таныс жан – (Н.Төреқұлов, 1996:5).

деп, термелеп жөнеледі. Өзінің балаң жыршы, жарапазан шырқап, ел кезіп жүрген жолаушы екенін өлеңдетеді. Сөйтеді де ол келесі сөзін Сүйінбайдың термесімен төкпелетеді. Аспанды бұл торласа, күннің көзін жасырарын, әділеттік орнаған кезде, елдің де бағы ашылатынын тоқтамастан айтқан Жамбылдың дауысын Сүйінбай да естиді. Ел арасындағы тәжікелестен болдырып оралған Сүйінбай елең етіп, басын көтеріп, ақынды үйге шақырады.

Жамбыл босағадан кіре сала, қазақтың амандасу салтына сай сәлем береді. Сүйінбай мұндай ақынды бұрын сонды кездестірмеген екен, қара қобыз ұстап, теріден шалбар киген жалаң ақыннан жөн сұрайды. Ұстаз бен шәкірттің ең алғашқы танысуы осылай басталады.

Алыстан жүзін көруге құмартып келген ұстазының алдында жасқанған Жамбыл, кейін сауыры қызған сайын шабысын үдететін жүйрік сынды бар өнерін ақтарады. Балаң мінезі бар шәкіртінің аяқ алысына кәрі тарлан Сүйінбаймен бірге жұбайы Еңліктің де көңілі толып, жас ақынға жібектен тігілген шапанды жабады. Бірақ, Жамбыл оны Сүйінбай ұстазының иығына жауып, бата сұрайды. Қарт жырау: «Осы шабысыңнан тайма, өлең-жырды дауылдата бер! Бірақ, байқа балам, ақындық жолы - қиын жол. Өнердің ыстық-суығына төзген, ол өнерді жан тәнімен сүйген, өршіл өнерпаз ғана нағыз ақын бола алады. Домбыраны садақ десек, өлең сол садақтың жебесі, шебер пайдалануды біл. Ең бастысы, шын сөйлеп, әділін айт, халықтың жүрегіндегісін тауып сөйле, дұшпаныңа өктем, досыңа адал бол!», - деп түйіндейді. Сол сәтте қолына домбырасын алып, шәкіртіне деген ақ батасын дауылды жырмен екпіндете төгеді:

«О, Жамбыл, бата дедің - бердім саған,

Бақытты, өмірлі бол, жүргін аман.

Батасын ат орнына берді ғой деп,

Қоймағын былай шығып кінә маған.

Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,

Тіліңнен балың тамсын сорғалаған.

Жапаға риза болсын айта барғын,

Осымен өкпелемей жүрсін маған» (Н.Төреқұлов, 1996:7).

Осы тарихи кездесуден кейін Жамбылдың: «Менің пірім – Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай», - деген сөз бастауының қалай шыққанын аңғарамыз.

Жамбылдың айтысқа келуі тым ерте басталды. Қазақтың тойы түгесілген бе? Әрбір тойдың қыз-қырқын, жігіт-желеңімен айтысып жеңіс тұғырынан көрініп жүрді. Дәл осы

кезеңді суреттеген «Менің өмірім» атты толғауында ақын өзі жайлы:

Топ десе он жетімде тартынбадым,
Семсердей майдандағы жарқылдадым.
Ақынды ауылға ермек басып озып,
Жұлдыздай көзге түсіп жарқылдадым – (Ж.Жабаев, 2010:5).

деп мақтанышпен жырлайды.

Сонда жыр алыбы Қазан төңкерісіне дейін 72 жылдық ғұмырында қанша ақынмен айтысып, қаншама жыр толғамады дейсіз?! Бүгінде Жамбылдың өз айтуы және ақын шәкірттерімен айтысқан айтыстарының сақталып, қағазға түскендерінің жалпы саны оншақты ғана. Сонда да, соншама айшықты, нарқы ерекше бағалы. Құлмамбетпен, Айкүміспен, Шашубай және басқаларымен айтыстары әлі күнге өз бағасын жоғалтпаған өнер туындылары қатарында. Бұдан басқа мәтіндері түгел сақталмаған, ел арасында бірер шумақтары ғана айтылып жүрген айтыстары да жоқ емес. Бұған Сайқал қызбен айтысы, Бұрым қызбен танысуы, Шерниязбен, Сұлтан ақынымен айтысы, Жаныс, Үмбетәлі және Мақышпен өлең қағысы жатады.

1936-1945 жылдар арасында ақынның хатшысы болып қызмет істеген орыс жазушысы, Жамбылдың көптеген өлеңдерін келістіре аударып, ақынды орыс жұртына танытқан әйгілі қаламгер Павел Кузнецов болған екен.

Жамбыл - жыраулық дәстүр мен жыршылық өнерді бір бойына тоғыстырған таңғажайып құбылыс еді. Уақыттың емес, мәңгіліктің перзенті. Бір ғасырлық бәйтерек. Өз заманы оны ғасыр құрдасы деп атады, дегенмен, екі дәуірдің төл перзентіне айналған тұлға. Қатар шапқан пар аттың теңдігіндей, он тоғызыншы және жиырмасыншы жүзжылдықтардың тел баласы.

Поэзия жайлы, оның ішінде қазақ өлең өнері туралы алғашқылардың бірі болып қалам тербеген «Ақындар» еңбегінің авторы, профессор «Жамбылдың өмірбаянында» ақынның Қазақ республикасындағы көркем өнер қайраткерлерінің тұңғыш слетіне келуі, сол сәтте бойын кернеген қуаныш пен мақтаныш сезімі шабытына шабыт қосып, алдына жан салмай, ақындар бәйгесінде топ жарғаны жайлы жазады. Бұл 1934 жылдың маусым айында өткен слеттегі жағдай болатын. Мұнда қазақ жерінің түкпір-түкпірінен кілең марқасқалар жиылған еді (Д.Амантай, 2019:3).

Кейін, ақын осы слетке екінші мәрте қатысып, халық ақындарының арасында үздік атанып, «Туған елім» атты толғауын жырлады. Осы тұста Жамбылдың қазақ әдебиетіне қосқан орасан зор үлесін ескере отырып, Қазақстан үкіметі өмірлік зейнетақы тағайындауға қаулы берді.

Жамбыл өлеңдері арқылы жаңалық, өзгерістері, қарама - қайшылықтары сонша мол өмірден мұқалтатын мұңды, ширататын шынды, өзіне етене, әрі өзі айта алатын, жанына жақын сырды тапты. Тапқанын түйіліп, ішіне тыққыштап отырмай, бірден төгіп салды. Ақынның 20-30 жылдардағы өлеңдеріне дем берген жаңа қоғамның жетістіктеріне, ел өміріндегі шуақты өзгерістерге, қанаушылықтың жойылуына қатысты сенімнің күшеюі сияқты.

Ұлы Отан соғысы басталмаған кез, осы жылдың ақпан айында Қазақ ССР Жоғарғы Советінің отырысына жиналып тұрып, айнадағы өз келбетіне қарап:

Сақалым- темір күрек борға малған,
Селеудей шашым селдір зорға қалған.
Аузыма ақ жабағы жапсырғандай
Кәрілік немді қойды қорламаған?
Құлпырған қызыл шырай түсімді алды,
Аузымды опырайтып, тісімді алды.
Босатып буынымның шегелерін,
Сыпырып тұла бойдан күшімді алды.

Кәрілік екі көзді қызартады,
Сүйектің етін сылып ұзартады.
Еңкейсең етпетіңнен түсіргендей,
Батпандап тізе тұсқа тұз артады – (Ж.Жабаев, 2018).

деп өлеңдетеді. Осы өлеңі арқылы 95 жасты толтырған ақынның кәрілікті мойындаған сәтін байқаймыз. Кәрілікпен бірге келетін денедегі өзгерістің барлығын шебер сипаттайды.

Жамбыл 20-шы жылдың соңын ала қазақ елі бастан кешкен ашаршылықпен қатар, 30-шы жылдардағы халық күйзелісі мен большевиктер тарапынан қасақана жасалған ел азаматтарын қуғындау, жер аудару, ату, ел ішіне іріткі салу саясатын қалың елі қазағымен бірге өз басынан өткерді. Көзімен көрді, өзі сол қасіретті тартты. Сондықтан да, Жамбыл өз шығармаларына қазақ елінің тұрмысын, әлеуметтік-шаруашылық жағдайларын ғана арқау етіп қана қоймай, ел басынан өткерген тарихи жағдайларға аса терең мән бергенін біз мына өлең жолдарынан көре аламыз (С.Қасқабасов, 2016:23-37) 1916 жылғы қазақ ұлт-азаттық қозғалысы оқиғасына арнаған «Патша өмірі тарылды» атты өлеңінде:

Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып береміз?!
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Дүниенің кеңдігі
Жүргеніңде басың бос» (Ж.Жабаев, 2004:49).

- деп, халық басына төнген ауыр саяси-әлеуметтік жағдайды суреттеп, шарасыздықты көз алдына елестетсе, келесі тұста:

«Өз араңнан шыққандар
Таяқ соғар өзіңе» -

дей келіп, сол күйзеліске ұшыратып отырған жайдың неден болып жатқанына мән бере назар аудартады. Сөз түйінінде:

«Енді ойласақ: не қалды,
Ата жұрттан кету бар
Жолға тігіп не жанды
Тәуекелге беку бар!» -

деп, дүрліккен халықты не ата-жұрттан үдере көшуге немесе қанға-қан, жанға-жан беріп, өліспей-беріспеуге шақырады.

Ақын шығармашылығындағы келесі өзекті мәселе - ерлік пен даңқ секілді асыл қасиеттерді басты нысан ретінде алуы. Мәселен, Жамбыл мен Досмағамбет айтысын алайық. Онда қазақтың ежелгі дәуірлерден келе жатқан салт-санасы, діни көзқарастарымен бірге ақынның өзі өмір сүрген дәуірдегі саяси-әлеуметтік жағдайлар ақпараты толығымен қамтылады. Айталық:

«Малды санап мақтанбақ,
Малыңды емес ел бағы.
Қорғаған жайдан халықты,
Ерлік пенен даңқты,
Елімнің күшті әруағы» -

деп, айтар ойын жинақтаған бабамыз Жамбыл:

«Ерлігің болса мақтанғын,
Қалмақты қуып қашырған»

- дейді (Ж.Жабаев, 2004:42).

Ақын жырларының тағы бір ерекшелігі – оның өлеңдерінен асқақтық, өрлік, ерлік

рухы төгіліп тұратындығында. Елім деп еңіреген ерлер кез-келген қиындықтан мойымас маркақалар бейнесі заманына сай мүсінделеді. Мәселен «ажырата сөйлегін, бай, кедейдің арасын!»десе, енді бір тұста ойын былайша кестелейді:

«Еңбегім сіңді еліме,
Ел ішінде еріме,
Сол үшін бағым сөнген жоқ».

Міне бұл ақынның дәл ішкі жан әлемін аңғартса керек.

Академик В.В. Радловтың пікірінше «ақын» сөзі «ағылу», яғни қарқынды, жылдам ағым деген сөзден шыққан. Осыған сәйкес көрнекті ғалым «өз тыңдаушыларын баурап алатын, керемет импровизацияға ие жанды нағыз ақын» деп санайды. Бұл анықтамамен академик, жазушы М.О.Әуезов келіседі.

Жамбыл Жабаев сан қырлы ақын, өмірдің шуақты күні мен дауылын бірдей өлеңдеріне өзек етті. Жамбылға тән қасиет импровизация болды, яғни алдын-ала дайындықсыз жасап шығарды. Осы туралы Ш.Уалиханов суырып салма өнердің көшпенділердің көпғасырлық ақындық дәстүрі негізінде дамыды деп тұжырымдайды.

Жамбылдың ақындығы эмоционалды күйіне тікелей байланысты. Оның тікелей дәлелі «Жаңа жыл» өлеңінде домбырамен сабақтастықта анық көрінеді:

Домбыраны қолға алсам
Ағылған күй мен жыр көрем
Өміріме көз салсам,
Жайнаған жарқын нұр көрем – (Ж.Жабаев, 2018:9)

деп домбырамен үндестікте өмірдің жайнап кететін қасиетін шебер сипаттайды. Жаңа жылдың келуін жердің жаңаруымен, күмістей қар суының еріп, төрт түліктің төлдеу сәтімен тұспа-тұс өзіне де мотивация береді. Мұнда Наурыз мейрамы, жыл басының ерекшеліктерін «Жаңа жыл» өлеңінің аясына сыйдырады. Соңында:

Жаңа жыл жылжып келген соң
Өндіріс те өрлесін –

деп ертеңгі күннен үлкен үміт күтеді. Осылайша Жамбылдың ақындық әлемінің концепциясы мүлде өзгеше екенін аңғарамыз. Өлеңнің атауын көрмеген жағдайда алғашқы жолдары арқылы мүлде басқа тақырып деп ойлауға болады. Әйтсе де домбыраның күмбірін тыныштық пен шаттықтың символы ретінде көретін халыққа, Жаңа жылмен шаттанатын сәт келгенін сездіртеді.

Алайда Жамбылдың ақындық әлемінің сипаты тек халыққа бағытталумен шектелмейді. Егер олай болған жағдайда Жамбыл өз дәуірінің от тілді ақыны, айрықша мәртебе иесі болмас еді. Демек Жамбыл жаңашылдығымен ерекшеленеді, поэзиясындағы сыншыл реализм қағидасы ақынның шығармашылығына керемет танымалдық әкелді (М.Kozhashev).

Ол бар жүрегімен, санасымен сол сәтте, күшейтілген әлеуметтік әрі таптық стратификация қазақ ауылдарында, далада жаңа қарым-қатынастарды тудырмайтынын түсінді. Ол оны тек түсініп қана қоймай, импровизация арқылы қалай халыққа өтімді жеткізуді білді. Тиісінше халқына жақын ақын бола алды.

Ұлт пен тілдің бөтендігін ұмыттырып жіберетін тек өнер екені рас. Әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарында Жамбыл Жабаевтың жалынды жырлары әр жауынгердің әнұранына, рух берер қаруына айналды. Осы кезде ақын соғыс алаңында шайқасып жүрген саң мыңдаған жауынгерден алғысқа толы хаттар алды.

Ел басына күн туып, сын сағаты соққанда Жамбыл барлық сарбаздарға арналған өлеңдер циклын құрды. Дерек көздерінде берілгендей бұл өлеңдер жауынгерлерді қайтпас қайсарлыққа, ерліктерге шабыттандырды, жүректеріне батылдық берді.

Оның ішінде Жамбыл Жабаевтың поэтикалық жолдауы баршаға мәлім патриоттық сезімнің серпілісін тудырған «Ленинградтық өренім!» өлеңі (Ж.Жабаев, 2015).

Ленинградтық өренім!
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді!
Бұлағымдай көремін –

деп басталатын үндеу-өлең аспаннан жапқан ұлпа қар сияқты майдан алаңына барып қонды. Өлеңдегі әр жауынгерді рухтандырып жіберетін сөздерді әр жауынгер тілмен түсінбесе де, түйсікпен ұғынды. Акын өлең соңында:

Жаным қалай жайланар!
Құс ұйқылы көнемін,
Қайтып ұйқы көремін!..
Жетсін деймін сендерге
Жыл құсындай өлеңім,
Қаласындағы Лениннің
Сайып қыран өренім! –

деп жасы келген қария болған соң майданның қақ ортасына жете алмаған дәрменсіздігін шебер жеткізеді. Әсіресе «құс ұйқылы көнемін» деп аталатын жолдары Жамбылдың тапқырлық қасиетінің өміршеңдігін көрсетеді. Тоқсаннан асқан шағында да өлеңдеріндегі ұтымды теңеу, өткірлік пен рух өнер күшінің сарқылмайтынын ұғындырады.

Соғыс өрті ешкімді аямады, бірі жарынан, бірі жалғзынан айырылды. Акын да ұлы Алғадайды ажалдан арашалап қала алмады, майдан даласында қаза тапты. «Алғадай туралы әрбір ой» деп аталатын өлең ғұрыптық фольклормен тікелей байланыс, еске алу ғана емес жоқтауға жатады.

Түне күнгі кеткеннен
Ғали жаңа келдің бе?
Алғадайдың мүрдесін
Жол-жөнекей көрдің бе?
Топырағың торқа боп,
Тыныш ұйқта дедің бе? (Ж.Жабаев, 2018:12).

деген жолдардан қапияда ұлынан айырылған шарасыз әкенің күйін көреміз. «Топырағы торқа болсын» деп тілейтін ғұрыптың айқын көрінесі беріледі. Кейін өзін өлеңімен жұбатып:

Темір өзек пенде жоқ
Өлмес адам елде жоқ –

деп өзіне тоқтау айтады. Сонда да бар жанымен жеіске сенді, күтті. Акынның өлеңдеріндегі ерекшелік те осында.

Базбіреулер сынды білім ала алмады, алайда поэзиясында қазақ-орыс халықтарының достығын берді, «сауатсыз», бірақ өлеңдері жастарды тәрбиелеуге ықпал етті.

Шетсіз, шексіз рухани айдынның толқынды өрісіндей Жамбыл тұлғасы шамшырақтай жарқырап шыға келеді. Жамбылдың ақындық құбылысына үңілу арқылы, оның өлеңдерінің түп төркінін жарқыратып ашып, тұлғалық сырына тиянақтай түсетініміз хақ (Ж.Шашатайұлы, 2016:3-11).

Осындай толып жатқан ең таңдаулы, неғұрлым шындыққа негізделген, нақты мазмұнға бай бағалы жырлар тасасынан өткен ғасырдағы Қазақ елі тағдыры арқылы жыр алыбының бастан өткерген өз өмірін нақты көреміз. Демек, Жамбыл қалдырған ауыз әдебиетінің мол, рухани мұраларын тарихи сабақтастық тұрғыдан қарап, түсінер болсақ, онда біз өлшеусіз тағылым нәрімен сусындаған болар едік.

Жамбыл өз дәуірінің жай ақыны не айтыскері ғана болып қойған жоқ. Рас, замандастары сияқты бірнеше рет айтыстарға қатысып, өзінің импровизациялық, сөз тапқыш шеберлігін көрсетті. Сөзге шебер бола отырып, ол біздің заманымыздың ең өткір және өзекті мәселелерін ашты. Айтыстары Жамбыл шығармашылығының халық дәстүрімен ажырағысыз байланысын көрсетеді. Ақынның шығармаларында әлеуметтік өзгерістер сипатталған. Ол қазақ халқының өткені, бүгінгі және болашағы туралы ой толғайды. Оның жырларының жетекші тақырыптары - әлеуметтік теңсіздік, әлеуметтік әділетсіздік. Ақын бақыт, жақсылық пен жамандық мәселелеріне көп көңіл бөледі. Әлбетте, туған жерге деген махаббат тақырыбы ерекше орын алды (Б.Ыбырайым, 2016:3).

Десе де, өз шығармаларында әлеуметтік және философиялық мәселелерді көтерген, қазақ халқының тұрмысын, рухани ұмтылысын ашқан, туған жерінің сұлулығын жырлаған, бостандық пен тәуелсіздікке шақырған Жамбыл замандастарына қарағанда поэзияға мүлдем жаңа мотивтер енгізді. Ол тарих, ежелгі дәстүрлер мен аңыздар аясында елде болып жатқан өзгерістерді бұзып, өткен мен бүгінді байланыстырады. Жамбыл жыры XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихи-мәдени және әдеби үдерістің көрінісі болып табылады. Оның шығармалары іс жүзінде сол дәуірдің шежіресі болып табылады. Ғасырға жуық ғұмырында екі ғасырдың барлық маңызды оқиғаларын өзінің айтыстарында, поэмаларында, өлеңдерінде, толғауларында, әндерінде айрықша сипаттайды.

«Қазақ халқын дүние жүзіне танытушы Жамбыл деп тұжырымдаушылармен келіспеске болмайды. Дегенмен, Жамбыл шығармашылығы, оның жырлары мен айтыстары әлі толық жіті зерттеуді, ұғына түсуді қажет етеді. Өсіресе, мотивация беруші жырлар тұрғысынан, қазақ халқының психологиясын жете түсінуші ақын ретінде Жамбылдың шығармашылығы тың зерттеулер үшін таптырмас құндылық екені сөзсіз», - деп жол көрсетеді фольклортанушы ғалым (С.Қасқабасов, 2016:129).

Жамбыл ақынның ақындық әлеміне бойлаған кезде, осынау қазақ топырағында нәр алған бай халқымыздың рухани әлемінің кеңдігін көреміз, тау суындай тап таза мөлдір, суырып салма, төкпе ақындық пен өсиет өнегеге толы жыршылық дәстүрін мұра етіп, өз шығармашылығын өз заманымен де, болашағымен де үндестіре отырып дамытқан тұлғаны көреміз.

Қорытынды. Ғасырға жуық ғұмыр кешкен жыр алыбы, дүлдүл айтыскер Жамбыл Жабаевтың шығармашылық жолы да, рухты өлеңдері мен суырып салма айтыстары да әдеби әлемнің құнды میرасы, үздік қоры болып сақталып келеді. Тәрбиелік мәні бар өлеңдері де, әлеуметтік мүддені қорғаған өлеңдері де оқырманның жүрегіне жетіп, көңіліне медет, үмітіне шырақ сыйлары анық. Қасіреті мол тауқыметті кезеңнің теперішін көзімен көріп, өз басымен сезген ақынның жырлары сол дәуірдің анық суретін бейнелейді. Шынайы ақынды өзгелерден ерекшелеп тұратын бірден-бір қасиет - халықтың мұңын мұндап, қиындығын жеткізіп, қуанышын білдіретін, халықтың сөзін сөйлеп, халықпен бірге біте қайнасқан жырлары. Жамбыл ақынның да басты ерекшелігі осы қасиетінде еді. Қара халықтың қамын күйттеп, қарапайым қазақтың сөзін сөйлеген өршіл өлеңдерімен билікке де тайсалмай сөз бастады. Өз қара басының қамын ойламай, жаны да, ары да бірге біткен қазақ жұртын ойлауы ақынның тұлғасын даралап тұр. Не көрсем де халықпен көремін деген қайсарлығы арқылы жоғары биліктің әділетсіздігіне шындықты тіке айтып, озбыр саясаттық бетпердесін тайсалмай ашқан өлеңдері халық арасында ыстық ықыласқа бөленді. Қоғам жайын, халық мүддесін өлеңдері мен жырларынан, айтыстарынан қалыс қалдырмаған дүлдүл ақынның шынайы ұлт жанашыры болғанына көзіміз жетеді.

Жыр дүлдүлінің қазақ поэзиясына қосқан үлесі орасан. Қара сөздің қасиетін сезініп, ұлы сөздің қадірін білген ақын тіл шеберлігі мен суырыпсалмалық таланты арқасында әдебиет

элемінің, оның ішінде ауызша әдебиеттің қорын байытып кетті. Бүгінгі жас өрендердің ұлттық әдебиет пен мәдениет мұрасынан нәр алып, ауызша әдебиеттің қайнар бұлағымен сусындауы күн өткен сайын кең етек алуда. Бұл қуантарлық жағдай. Осы тұста, өскелең ұрпақты Жамбыл Жабаевтың биік рухты, қайсарлық пен ерлік тұнып тұрған терең мағыналы, сырлы өлеңдерімен тәрбиелеу ұрпақтың елжанды, қайсар, намысты, тәуекелшіл, ерлік мінезге толы құнды қасиеттермен толыққан тұлға болып қалыптасуына мол мүмкіндік бермек.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар болсақ, Жамбыл мұрасы – ауыз әдебиетінің озық үлгісі. Егеменлікке қол жеткізгеннен кейін Жамбыл жайлы жаңа көзқарас қалыптастырып, оны «социализм мен Сталиннің жыршысы» деген «таңбадан» арашалап алу шаралары қолға алынды. Ауыз әдебиетінің жаңданып дамуына зор үлесін қосқан, айтыс өнерін қалыптастырған, өлеңге рухты өрнек бітірген жыр алыбының шынайы кескінін, анық бейнесін ұрпақ дәл ұғуы керек. Халық мүддесін ғана ойлаған халық ақынын халық та есінен шығармауы тиіс.

^{1,2}Жалғасбаева К.Б., ²Даутова Г.Р.

^{1,2}Қазақхский национальный университет имени аль-Фараби

^{1,2}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kanagat.1980@mail.ru; ²gulnazdautova001@gmail.com

¹ORCID: 0000-0002-9482-4400

²ORCID: 0000-0002-3377-5334

ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР ДЖАМБУЛА

Аннотация. Данная статья посвящена творчеству классика казахской литературы Джамбыла Джабаева. Произведения поэта точно описывают историко-культурные периоды второй половины XIX - начала XX века. В статье рассказывается о пути акына в мир поэзии, наряду с обобщающими айтысами, ставшего достоянием казахского народа. Также были выявлены особенности идейно-тематического содержания произведений Джамбыла Джабаева, наглядно продемонстрированы мировоззренческие особенности поэта и его отношение к отражению действительности

Анализируется содержание стихов и дух поэта. Кроме того, анализируются особенности стихов художника-поэта, прожившего почти век. Особое внимание было уделено изображению исторически значимых вех в стихах поэта, переплетающихся с бытом народа. Дух казахского народа, красота природы, языковое мастерство находят особое выражение в стихах поэта. Главная традиционная линия в айтысах Джамбула описывает подвиг героев-защитников страны. Как свидетель двух веков, искусство айтыса Джамбула также ценится как бесценная ценность. Изучается деятельность Джамбыла как ученика Суюнбая и распространителя его трудов. Вклад поэта в казахскую поэзию огромен. Поэт почувствовавший силу слов, познав достоинства ценных слов и благодаря своему языковому мастерству и художественному таланту обогатил литературный мир, в том числе и устную литературу. С каждым днем все больше молодое поколение питаются национальным литературным и культурным наследием, источником устной литературы. Цель статьи выявить и показать читателю наиболее яркие моменты поэтического мира Джамбула.

Ключевые слова: фольклор, айтыс, поэзия, творчество, традиции, поэт, искусство.

¹Zhalgasbayeva K., ²Dautova G.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University

^{1,2}Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kanagat.1980@mail.ru; ²gulnazdautova001@gmail.com

¹ORCID: 0000-0002-9482-4400

²ORCID: 0000-0002-3377-5334

THE POETIC WORLD OF ZHAMBYL

Abstract. This article is devoted to the work of the poet of Kazakh literature Zhambyl Zhabaev. The poet's works accurately describe the historical and cultural periods of the second half of the XIX - early XX century. The article tells about Akyn's path to the world of poetry, along with generalizing aitys, which became the property of the Kazakh people. Also, the features of the ideological and thematic content of the works of Zhambyl Zhabaev were identified, the ideological features of the poet and his attitude to the reflection of reality were clearly demonstrated. The content of the poems and the spirit of the poet are analyzed. In addition, the author analyzes the features of the poetry of the artist-poet who has lived for almost a century. Special attention was paid to the depiction of historically significant milestones in the poet's poems, intertwined with the life of the people. The spirit of the Kazakh people, the beauty of nature, linguistic skill find a special expression in the poet's poems. The main traditional line in the aitys of Zhambyl describes the feat of the heroes-defenders of the country. As a witness of two centuries, the art of aitys Zhambyl is also valued as an invaluable value. The activity of Zhambyl as Suyunbai's disciple and distributor of his works is studied. The poet's contribution to Kazakh poetry is enormous. The poet, who felt the power of words, having learned the dignity of valuable words, and thanks to his language skills and artistic talent, enriched the literary world, including oral literature. Every day more and more the young generation feeds on the national literary and cultural heritage, a source of oral literature. The purpose of the article is to identify and show the reader the brightest moments of the poetic world of Zhambyl.

Keywords: folklore, aitys, poetry, creativity, traditions, poet, art.

Информация об авторах:

¹Жалгасбаева К.Б., докторантка 2го курса по специальности «Литературоведение» КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: kanagat.1980@mail.ru. ORCID: 0000-0002-9482-4400.

²Даутова Г.Р., PhD, и.о. доцент КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gulnazdautova001@gmail.com. Scopus ID: 57192094749. ORCID: 0000-0002-3377-5334.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Төрекұлов Н. Дала гомері //Ұлағат ғылыми психологиялық және педагогикалық басылым. – 1996. – №1. 3-14 б. (қаз).
- [2] Жабаев Ж. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 244 б. (қаз).
- [3] Амантай Д. Жамбыл таңғажайып құбылыс// Жамбыл республикалық әдеби-көпшілік танымдық журналы. – 2019. – №3. 3 б. (қаз).
- [4] Жабаев Ж. Кәрілік. – электрондық ресурс,URL: <https://bilim-all.kz/olen/6947-Karilik>
- [5] Қасқабасов С.А. Жамбыл жырларын зерделеу мәселесі//Қазақстан тарихы. – 2016. – №4. 23-27 б.(қаз).

- [6] Жабаев Ж. Толық шығармалар жинағы. 4-том. Алматы: ҚазҰПУ, 2004. – 302 б. (қаз).
- [7] Жабаев Ж. Таңдамалы шығармалар. 1-том. Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 374 б. (қаз).
- [8] Жабаев Ж. Жаңа жыл. – электрондық ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6917-ZHana-zhyl> (қаз).
- [9] Kozhashev M.M. The heart that has been singing poetry for a hundred years. – Electronic resource, URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/275349.pdf> (ағылшын).
- [10] Жабаев Ж. Ленинградтық өренім. – электрондық ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/1820-Leningradtyq-orenim> (қаз).
- [11] Жабаев Ж. Алғадай туралы әрбір ой. – электрондық ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6974-Algadai-turaly-arbir-oi> (қаз).
- [12] Шаштайұлы Ж. Жамбыл жаңғырығы//Жамбыл әдеби- көпшілік танымдық журналы. – 2016. – №3. 3-11б. (қаз).
- [13] Ыбырайым Б. Дара жолдың даңғылы//Жамбыл республикалық әдеби-көпшілік танымдық журналы. – 2016. – №2. 3-13б. (қаз).
- [14] Каскабасов С.А. Жамбылтанудың келелі мәселелері// Жұлдыз журналы. – 2016. – №2, 129 б. (қаз).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Торекулов Н. Степной Гомер //Улагат научный психолого-педагогическое издание. – 1996. – № 1. с. 3-14 (каз).
- [2] Жабаев Ж. Избранные сочинения. В двух томах. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – с.244 (каз).
- [3] Амантай Д. Жамбыл таңғажайып құбылыс//Жамбылский республиканский литературно-популярный журнал. – 2019. – №3. 3 б. (каз).
- [4] Жабаев Ж. Старость. – электронный ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6947-Karilik> (каз).
- [5] Каскабасов С. Проблема изучения джамбульских жыров// История Казахстана. – 2016. – №4. с.23-27 (каз).
- [6] Жабаев Ж. Полное собрание сочинений. 4-том. Алматы: КазНПУ, 2004. – с.302 (каз).
- [7] Жабаев Ж. Избранные сочинения. 1-том. Алматы: Қазақ университеті, 2010, – с.374 (каз).
- [8] Жабаев Ж. Новый год. – электронный ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6917-ZHana-zhyl> (каз).
- [9] Kozhashev M.M. The heart that has been singing poetry for a hundred years. – electronic resource, URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/275349.pdf> (англ).
- [10] Жабаев Ж. Ленинградцы дети мои. – электронный ресурс, URL: <https://bitim-al.kz/olen/1820-LenceRadtyq-orenim> (каз).
- [11] Жабаев Ж. Мысли об Алгадае. – электронный ресурс, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6974-Algadai-turaly-arbir-oi> (каз).
- [12] Шаштайұлы Ж. Жамбыльское эхо// Жамбыл республиканский литературно-публицистический журнал. – 2016. – №3. с. 3-11 (каз).
- [13] Ыбырайым Б. Дара жолдың даңғылы// Жамбыл республиканский литературно-публицистический журнал. – 2016. – №2. с.3-13 (каз).
- [14] Каскабасов С.А. Актуальные вопросы Жамбыловедение// Жулдыз журнал. – 2016. – №2, с.129 (каз)

REFERENCES

- [1] Torekulov N. (1996) Steppe Homer [Dala Gomeri]// Ulagat scientific psychological and pedagogical edition. V.1: 3-14 (in Kaz.)
- [2] Zhabayev Zh. (2010) Selected works [Tandamaly shygarmalar]. In two volumes. 2-volume. Almaty, Kazakh University. (in Kaz.).
- [3] Amantay D. (2019) Zhambyl is an amazing creature[Zhambyl tangazhayip kubylys] //Zhambyl republican literary popular journal. V.3:3 (in Kaz.)
- [4] Zhabayev J. Old age. [Karilik] - electronic resource, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6947-Karilik> (in

Kaz.)

[5] Kaskabasov S.(2016) The problem of studying the Zhambul zhyrs [Zhambyl jirlarin zerdeleu maselesi] // History of Kazakhstan. V. 4:23-27 (in Kaz.)

[6] Zhabayev Zh.(2004) Selected works. [Tandamaly shygarmalar]. 4-volume. Almaty, KazNPU. (in Kaz.)

[7] Zhabayev Zh. (2010) Selected Works. [Tandamaly shygarmalar].1-volume. Almaty, Kazakh University. (in Kaz.)

[8] Zhabayev Zh. New Year. [Jana Jyl] - electronic resource, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6917-ZHana-zhyl> (in Kaz.)

[9] Kozhashev M.M. The Heart That has been Singing Poetry for a Hundred Years. - electronic resource, URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/275349.pdf> (in Engl.)

[10] Zhabayev Zh. Leningraders are my children. [Leningradtyk orenim]. - electronic resource, URL: <https://bitim-al.kz/olen/1820-LenceRadtyq-orenim> (in Kaz.)

[11] Zhabayev Zh. Thoughts about Algadai.[Algadai turalu ar bir oi]. - electronic resource, URL: <https://bilim-all.kz/olen/6974-Algadai-turaly-arbir-oi> (in Kaz.)

[12] Shashatayuly Zh. (2016) Echo of Zhambyl [Zhambyl zhangyrygy]// Zhambyl Literary and Popular Journal. V.3:3-11 (in Kaz.)

[13] Ybyrayym B. (2016) Unrepeatable personality. [Dara joldyn dangyly]// Zhambyl Literary and Popular Journal. V 2:3-13 (in Kaz.)

[14] Kaskabasov S. (2016) Actual issues of Zhabyl studies [Zhambyltanudyn keleli maseleleri] // Zhuldyz Journal. V. 2:129 (in Kaz.)

FTAMP 17.71.91

Н. Набиолла

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
E-mail: Nasihah_83@mail.ru
ORCID: 0000-0001-9832-8028

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада ақын шығармашылығындағы қазақ фольклорының бір саласы саналатын «мақал-мәтелдердің» көрінісіне зерттеу жасалды. Талдау барысында ақын шығармашылығында мақал-мәтелдердің көрінісі үш сатыда қарастырылды. Әуелі Абай Құнанбаев өзінің поэзиясында фольклорды көркем өнердің шебері, эстетика өкілі, ойшыл ақын ретінде пайдаланады да, ал қара сөзінде фольклорды зерттеуші тұлғада көрінеді. Сонымен бірге кейбір мақал-мәтелдерді де өз тарапынан шығарушы халық өкілі ретінде жүз береді. Абайдың қазақ мақал-мәтелдерінің мәнін ашып көрсететін, заман ағымынан қалып қойған кейбір мақал-мәтелдер мен күні бүгінге дейін өз қолданысын жоғалтпай мұра ретінде, қолданыста жүрген нақыл сөздерге байланысты айтылған көзқарасы осы мақалада қаралды. Сондай-ақ, Абайдың өз шығарған мақал-мәтелдері деген бірнеше мақал Семейдегі «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің» қорындағы ел арасынан жиналған қолжазба мұраларында сақталған. Араб әрпімен хатқа түскен бұл мақалдарда негізінен ел билейтін, дау-шарларға әділ үкім кесетін биге баға берген. Мақалды айтушылар «Абайдың өзінің шығарған мақалы» деп ұсынады. Мақалда биді батырмен салыстыра отырып, бидің ел үшін орны мен мәртебесінің биіктігін айқын көрсетіп береді. Сонымен бірге құлдық психология мен ақ сүйектік, сананың биіктігі мен төмендігін салыстыра бағалайтын мақалды да қарастырдық. Онда қоғамның әр сатысындағы адам психологиясын бере білгенін көреміз. Тыңнан табылған осы мақалдар да мақалада зерттеу мақалада мысал ретінде берілді.

Әрине, мақал-мәтелдердің барлығы да сап алтындай тап-таза, түгелдей құнын жойған жоқ деп айтуға болмайды. Кейбір мақал-мәтелдер белгілі бір кезеңнің, белгілі бір идеологияның шеңберінде, белгілі бір топтың мүддесі негізінде де пайда болғаны да бар. Сондықтан да ондай дүниелердің барлығын да халық мұрасы дегенімізбен, қолданыс аясынан шығып қалғандары қаншама. Сондықтан да Абай Құнанбаевтың қазақтың көне мұраларына сын көзбен қарап, өз тарапынан, сол мұралардың кемшін түсіп жататын жақтарын ашып беруі заңдылық. Халық мұрасының, соның ішінде мақал-мәтелдердің кейбір ескірген түсініктерін, белгілі бір көзқарасқа ие топтардың өз мүддесіне байланысты бұрмалап қолдануына сын айтуы негізінен ақынның қара сөздерінде көрініс тапқан.

Мақалада ақын шығармалары қарастырыла отырып, жоғарыдағыдай үш түйін негізінде зерттеулер жүргізілді.

Түйін сөздер: Абай, ақын, фольклор, жазба әдебиеті, өлең, қарасөз, мақал-мәтел, мәтін, мұра.

Кіріспе. Халық мұраларын өз шығармасында арқау ету Абайға дейінгі авторлық ауыз

әдебиеті өкілдерінде кездеседі. Онда белгілі бір фольклорлық жанрлардың өзіне дейінгі сюжет, мотивтеріне еш өзгеріс енгізбестен түйдек-түйдегімен өз шығармасында молынан пайдалану орын алған. Сонымен бірге бұндай мотив, сюжеттер бірнеше ақынның шығармаларында қолданылса да, өзінің төл шығармасы ретінде саналған. Ал қазақ жазба әдебиетінің басында тұрған Абай шығармашылығында фольклордың қолданыс аясы мүлде басқа арнаға, тың бағытқа қанат жайғанын көреміз. Бірақ ол ақынның фольклордан мүлде ат басын бұрып, өз шығармасында қолданбады деген түсінікті тудырмаса керек. Олай дейтіміз ақын кей шығармаларында фольклорлық дүниелерді таңдап, саралап қолданғаны да байқалады. Абай өлеңдерінде фольклордың үлгілері әр қырынан көрініп отырады. Айталық ақынның інісі Оспанға, баласы Әбішке өзі, келіні атынан шығарған жоқтауы, онда қолданылған кейбір фольклорлық тіркестерден көне сарынның, жоқтау үлгісінің сақталғаны аңғарылады. Ақынның толғаулары мен арнауларында да фольклорлық үлгілердің формасында жырланғаны белгілі. Сонымен бірге ақынның қарасөздерінен прозалық фольклордың (аңыз, әңгіме) үлгілері мен ұсақ жанрлар туралы (мақал-мәтел) ойтұжырымдарын көреміз. Бұдан ақын шығармаларында халық әдебиеті үлгілерінің ашық, кейде көмескі түрде қолданылғаны байқалады. Осы қатарда ақынның «Ескендір», «Масұғұт», «Әзімнің әңгімесі» поэмаларын атай аламыз (Қасқабасов, 2010). Онда қазақ әдебиеті үлгілеріне дендеп еніп, ел арасында кеңінен тараған Шығыс аңыздарын, «Мың бір түн» ертегілерін поэма мәтініне өзек еткені айқын көрінеді. Ал кейбір өлеңдерінде фольклорлық мотивтер мен сюжеттер әдебиеттің көркемдеу тәсілдеріне, яғни метафораға айналып жымдасып кеткені туралы ғалымдарымыздың зерттеулерінде қарастырылған.

Оған Абайдың,

Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлантып әр нені. (Абай. Т.1. 2020: 219).

Немесе:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті ...»

Және де:

«Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкендей үстіңе аспан төнер...»

Жоғарыдағы өлең жолдарынан ертедегі мифтік мотивтің көмескіленіп, керісінше поэтикалық сипаты басым болғанын аңғарамыз. Бұл туралы С. Қасқабасов: «Көне замандағы, түркі қағанаты дәуіріндегі аспанды – еркек, жерді – әйел деп түсінетін мифтік ұғым қазақтың мифі мен діни нанымында ғана сақталып қоймаған. Ол ұлтымыздың көркем фольклоры мен классикалық әдебиетінде поэзиялық символға, көркем әдіске, метафораға айналған», – дейді. (Қасқабасов, 2002).

Материалдар мен әдістер. Мақал-мәтелдер қазақ фольклорының ұсақ жанрларының бірі саналады (Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1. 2008: 788). Ал халық даналығы саналатын мақал-мәтелдердің мән-маңызын ашып, оны шығармаларына өзек етуі ақын поэзиясынан айқын көрінеді. Онда халықтың көне мұраларына сын көзбен қарай отырып, өте талғампаздықпен жыр жолдарында пайдаланып отырған. Оны Абайдың аударма өлеңдерінде кездесетін кейбір халық мақал-мәтелдері көрсетіп отыр. Ақынның «Сап сап көңілім, сап көңілім» өлеңінің:

«Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сабыр түбі – сары алтын.

Сабыр кылсаң, жайынды
Білер ме екен бекзатым?», –

деген шумақтарында «Сабыр түбір – сары алтын» мақалын өңін өзгертпей, өз мағынасына сай жыр жолдарында бере білген. Ақынның осы өлеңінде төмендегідей де мақалдарда кездесіп отырады:

Көріп алсаң көріктіні,
Тандап алсаң тектіні,

Сонда көңіл толмай ма? (Абай. Т.1. 2020: 31). Бұл мақал-мәтелдердің қолданысынан Абайдың халық даналығы саналатын осы жанрды өз аудармасында ойын дәп басып ашағындай етіп қолданысқа енгізген. Ақынның аударма өлеңінде бұлардан тыс та мақал-мәтелдерді жиі пайдаланғаны төмендегі мәтіндерден де көрінеді: «Бейнет көрмей, дәулет жоқ», «Аузымен орақ орған өңкей қыртым», т.б. Ақынның мақалдарды өз ойын дәлелді көрсету үшін өлең шумақтарына бейімдеп нақыл сөздердің өзегін қалдырып, құрылымын өзгерткені көрінеді. Ақын халық мақал-мәтелдерін ой қатпарында қорытып, өзінің туындыларында жаңа түспен өлең жолдарына негіз еткен. Сондықтан Абайдың халық мақал-мәтелдерін қалай қолданыс аясына енгізгенін төмендегі мәтіндерден де байқауға болады:

Халық мақал-мәтелі	Абайдың оны өз шығармасында қолданысқа енгізуі
Берерменге бесеу көп, аларманға алтау аз	Берерменге бесеусің, аларманға және алтау
Екі кемеңнің құйрығын ұстаған суға кетеді	Екі кеме құйрығын, Ұста жетсін бұйрығың.
Жаман сиыр өрешіл	Сиырша тойса, мас болып, Өреге келіп сүйкелер
Еңбек етсең – емерсің	Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарының тіленбей.
Жетім қозы – түртіншек (Жетім қозы – тасбауыр)	Жетім қозы тас бауыр, Түңілер де, отығар.
Көптің аузына қақпақ бола алмайсың	Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің
Қайта келер есігіңді қатты серіппе.	Қайтып келер есікті, Қатты серіппе жарқын-ау. (Өмірәлиев, 1993: 45)

Әрине, мақал-мәтелдердің барлығы да сап алтындай тап-таза, түгелдей құнын жойған жоқ деп айтуға болмайды. Кейбір мақал-мәтелдер белгілі бір кезеңнің, белгілі бір идеологияның шеңберінде, белгілі бір топтың мүддесі негізінде де пайда болғаны да бар. Сондықтан да ондай дүниелердің барлығын да халық мұрасы дегенімізбен, қолданыс аясынан шығып қалғандары қаншама. Сондықтан да Абай Құнанбаевтың қазақтың көне мұраларына сын көзбен қарап, өз тарапынан, сол мұралардың кемшін түсіп жататын жақтарын ашып беруі заңдылық. Халық мұрасының, соның ішінде мақал-мәтелдердің кейбір ескірген түсініктерін, белгілі бір көзқарасқа ие топтардың өз мүддесіне байланысты бұрмалап қолдануына сын айтуы негізінен ақынның қара сөздерінде көрініс тапқан.

Зерттеу нәтижесі. «Абай Құнанбаев өзінің поэзиясында фольклорды көркем өнердің шебері, эстетика өкілі, ойшыл ақын ретінде пайдаланады да, қарасөзінде фольклорды зерттеуші есебінде қарастырады. Сонымен бірге өз жанынан да өзі өмір сүріп отырған

ортаны бейнелеп көрсететін, өмір шындығына негізделген мақал-мәтелдер айтып, ел арасына таратып отырған. Сонымен бірге халық даналығын өз афоризіміне де айналдыра білген. Бала жасынан әжесі мен анасының әлдиі арқылы құлақ құрышын қандырған халықтың бай ауыз әдебиетімен сусындап, шешен билер мен жезтаңдай әнші, ақындардың сөзімен жан сарайын ашқан Абайдың халық мұрасын бойына сіңіріп, оны көркем шығармасында жаңаша бейнеде бере білуі асқан білімділік пен көпті көрген, көп кеңеске түсе білгенінің белгісі. Он бес жасынан бастап, әке қасында жүріп, ел арасындағы дау-шарларды шешуге ат салысқан, сондай-ақ кейбір даулы мәселелерді өзі де шеше білген Абайдың халық мұрасының бай қазынасынан сусындамай қалуы, ел арасынан ұғып, түйген рухани дүниелерін халық қалауы бойынша қолдана білуі үлкен білімділіктің, парасаттылықтың белгісі (Абайтану. Т.1. 2020).

Талқылануы. Абай қазақ мақалдарының бәрі асыл емес екендігіне көзін жеткізеді, олардың кейбірі халықты еңбекке баулудың орнына енжарлыққа, бойкүйездікке шақыратынын көреді де сынға алады. Мәселен, «Бесінші қара сөзінде»: «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Малдың беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз» (Абай. Т.ІІ. 2020:56) деген мақалдарды ақын бұқара халық тұрғысынан бағалайды, қоғам мүддесінен қарайды және оларды сын-тезіне алады. Ақын қара сөздерінде қазақ мақал-мәтелдерінің кейбір нұсқаларына айрықша тоқталып, олардың озығы мен тозығын ой таразысынан өткізеді. Мақалдың тәрибелік мән-маңызына баса назар аудара отырып, олардың кейбірінің заман ағымынан кейін қалып қалғанын, мазмұнының ескіргенін тілге тиек етеді. Оны ақынның «Жиырма тоғызыншы сөзіндегі»: «Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар» (Абай. Т.ІІ. 2020: 88) деген тұжырымынан көреміз. Бұл қара сөзінде: «Жарлы болсаң, арлы болма», «Қалауын тапса қар жанар», «Сұрауын тапсаң адам баласының бермейтіні жоқ», «Атың шықпаса, жер өрте», «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол», «Алтын көрсе, періште де жолдан таяды», «Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» мақал-мәтелдеріне сын көзбен қарап, осындай білместікпен, білімсіздікпен айтылған нақыл сөздерден сақ болуға шақырады. Сонымен бірге халықты береке-бірлікке шақыратын: «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын» ұйымшылдыққа, жатқа намысын бергісі келмейтін ерлікке, сөзге тоқтайтын даналығына қатысты да өз қара сөздерінде тілге тиек етеді. Ақын «Отыз тоғызыншы қара сөзінде»: «Рас, бұрынғы ата-бабаларымыздың бұл замандардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағыдардан артық екі мінезі бар екен... әуелі ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен де соған бағынады екен, ал екінші мінезі – намысқорлық екен» деп түйін жасайды (Абай. Т.ІІ. 2020: 122). Бірінші мінезі туралы «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас басыңа би болсаң, манар тауға симассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймейсің» деген халық мақалын келтіре отырып, екі тізгін, бір шылбырын берген азаматына бағынып, соның айтқанын ұғып, айдағанына жүріп, әулиедей көретін мінезіне тәнті болады. ал екінші мінезіне байланысты ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе араздыққа бармай, бір тудың астына жиылатын ер мінезін көрсететін мақалдарға тоқталады. Айталық, «Аз араздықты қуған – көп пайдасын кетіреді», «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді», «Жол қуған қазынаға жолығады, дау қуған бәлеге жолығады» деген мақалдарды мысал ретінде келтіріп, бүгінгі қазақтың бойында осы екі қасиетті бүкілдей жоғалып алғанын сынайды (Абайтану. Т.2. 2020).

Ақын қара сөздерінде кейбір мақал-мәтелдердің тарихилығына мән бергені көрінеді. Онда «Қасымқанның қасқа жолы», «Есімханның ескі жолы», «Өз Тәукенің жеті жарғысы» туралы

тоқталып, сол кезеңдерде болған мақал-мәтелдердің тарихи мәнін ашып көрсетеді.

«Мақал-мәтелдердің» түпкі мәніне тоқталған Абай «Өнер алды бірілік, ырыс алды тірілік» мақал-мәтелдерін жан-жақты қарастырады. Бірлік малға емес, ақылға бірлік болса ғана өз мағынасын ашатынын, ал дүние дос болса, ондай бірліктің ғұмыры ұзаққа бармай, ертең-ақ жөнін табатынын тілге тиек етеді.

Абай өз дәуірінің, жасаған ортасының, оқыған дүниелері мен айтқан биліктері, өз кезінде жасаған заң-жарлықтарына сай да, өз жанынан тыңнан мақал-мәтелдерді барылыққа әкелгенін көреміз. Абайдың өз шығарған мақал-мәтелдері деген бірнеше мақал Семейдегі «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің» қорындағы ел арасынан жиналған қолжазба мұраларында сақталған. Араб әрпімен хатқа түскен бұл мақалдарда негізінен биге баға бергені «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген мақалдың бір нұсқасы ретінде хатқа түскен. Мақалды айтушылар «Абайдың өзінің шығарған мақалы» деп ұсынады. Мақалда биді батырмен салыстыра отырып, оның ел үшін орны мен мәртебесінің биіктігін айқын көрсетіп береді:

Батыр деген барақ ит,
әр қатын табады.
Би деген ақ шарияттың жолы,

Бір-ақ қатын табады. (Абай музейінің қолжазба қоры, 43 бума). Сонымен бірге құлдық психология мен ақ сүйектік, сананың биіктігі мен төмендігін салыстыра бағалайтын төмендегі мақалды да Абайдың айтқаны деп көрсетеді. Онда қоғамның әр сатысындағы адам психологиясын бере білгенін көреміз:

Биді құл десең күледі,
Құлды құл десең өледі (Абай музейінің қолжазба қоры, 43 бума).

Ақын шығармашылығымен үндесіп жататын, халықты өнер-білім мен еңбек сүйгіштікке жетелейтін мақалдың да ақын атымен байланысты айтылатыны қолжазба мәтінде берілген. Онда:

Күншілдің күні қаран,
Еңбексіздің дәмі арам.

Тағы:

Тоқтық не дегізбейді,
Аштық не жегізбейді. (Абай музейінің қолжазба қоры, 43 бума).

Бұл мақалдардан да ақын өз заманының кейбір керенау, ақылға сиымсыз, көңілге қонымсыз тұстарын мысқылдан, сықақ ете отырып, еттен өтіп, сүйекке жететіндей мақалға айналдырып артына мұра етіп, сөз мәйегін қалдырғаны көрінеді.

Қазіргі кезеңде Абайдың өлең шумақтары мен қара сөздеріндегі ойлы түйіндері нақыл сөз ретінде ел арасында кеңінен таралып жүр. Айталық: «Жаман дос көлеңке: басыңды бұл алса іздеп таба алмайсың, күн шалса, қашып құтыла алмайсың», «Артық ғылым кітапта, ерінбей оқып білуге», «Бір ғылымнан басқаның, кеселі көп асқанға», «Ғылымсыз дүние жоқ», «досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас», «Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол», «Ісім өнсін десең – ретін тап», «Баланың жақсысы қызық, жаманы күйік», «қайратсыз ашу - тұл», «Білгенге маржан, білмеске арзан» т.б.

Қорытынды. Ақын шығармаларындағы мақал-мәтелдерді саралай келе оны үш сатыда

қарастыруға болады. біріншіден акын шығармаларында өте аз болса да фольклорлық мәтіндерді қолдана білген. Екіншіден мақал-мәтелдердің түпнегізгі айтпақ ойын алып, өз афоризіміне айналдыра білген. Үшіншіден, акынның шығармаларында кездесетін ой түйіндерін дәл көрсетіп, өлеңнің мәнін ашып беретін жолдары қазір ел арасында мақал-мәтел, нақыл сөздер ретінде қолданысқа түскені көрінеді.

Зерттеудің құндылығы. Мақала «Абай шығармашылығының фольклорлық қайнар көздері» гранттық жобасы аясында жазылған зерттеудің тезисі ретінде, акын Абайдың шығармашылығындағы қазақ фольклорының, соның ішінде ұсақ жанр ретінде саналатын «мақал-мәтелдердің» көрінісіне, қолданыс аясына, акынның көзқарасы мен халық даналығы туралы ой-тұжырымдарын ашып көрсетуімен құнды болмақ.

Н.Набиолла

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: nasihah_83@mail.ru

ВИДЫ ПОСЛОВИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ

Аннотация. В статье исследуются «пословицы» в произведениях поэта, которые являются ответвлением казахского фольклора. В ходе анализа пословицы в творчестве поэта рассматривались в три этапа. Изначально Абай Кунанбаев использовал фольклор в своих стихах как мастер искусства, представитель эстетики, поэт-мыслитель, в «словах назидания» он занимался изучением фольклора. В то же время он рассматривал некоторые пословицы как представитель народа. В этой статье обсуждаются взгляды Абая на некоторые пословицы и поговорки, раскрывающие их значение, а также пословицы, которые используются до сих пор. Ряд пословиц Абая сохранился в рукописном наследии, собранном в фонде Государственного историко-культурного и литературно-мемориального музея-заповедника «Жидебай-Борили Абая» в Семипалатинске. В этих письмах, написанных на арабском языке, он восхвалял правителя, который правил страной и справедливо разрешал споры. В результате проведенного исследования установлено, что это пословицы Абая. Статья четко сравнивает танец с героем и четко показывает место и статус танца для страны. Мы также рассмотрели пословицу, которая сравнивает психологию рабства с благородством, высотой и глубиной сознания. Абаю удалось передать психологию человека на всех уровнях общества. Эти пословицы, приводятся в качестве примеров в исследовательской статье.

Безусловно, не все пословицы чисты как золото. Некоторые пословицы появились в определенный период, в рамках определенной идеологии, в интересах определенной группы. Поэтому все это считается достоянием народа, но многие из них вышли из употребления. Естественно, что Абай Кунанбаев критически относится к древнему казахскому наследию и, в свою очередь, выявляет недостатки этого наследия. Критика использования некоторых устаревших представлений о народном наследии, в том числе пословиц, группами, имеющими определенные взгляды в собственных интересах, в основном отражается в творчестве поэта. В статье рассматриваются творчество поэта и проводится исследование на основе трех вышеперечисленных пунктов.

Ключевые слова: Абай, поэт, фольклор, письменная литература, стихи, проза, пословицы, тексты, наследие.

N.Nabiolla

M.O.Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: nasihat_83@mail.ru

TYPES OF PROVERSE IN THE WORKS OF ABAY

Abstract. The article examines the "proverbs" in the works of the poet, which are an offshoot of Kazakh folklore. In the course of the analysis, the proverbs in the poet's work were considered in three stages. Initially, Abai Kunanbayev used folklore in his poems as a master of art, a representative of aesthetics, a poet-thinker, in "words of edification" he studied folklore. At the same time, he viewed some of the proverbs as a representative of the people. This article discusses Abai's views on some of the proverbs and sayings that reveal their meaning, as well as the proverbs that are still used today. A number of Abai's proverbs are preserved in the manuscript heritage collected in the fund of the State Historical, Cultural and Literary Memorial Museum-Reserve "Zhidebay-Borili Abay" in Semipalatinsk. In these letters, written in Arabic, he praised the governor who ruled the country and settled disputes fairly. As a result of the study, it was established that these are the proverbs of Abai. The article clearly compares the dance to the hero and clearly shows the place and status of the dance for the country. We also looked at a proverb that compares the psychology of slavery to nobility, height, and depth of consciousness. Abai managed to convey human psychology at all levels of society. These proverbs are cited as examples in a research article.

Of course, not all proverbs are as pure as gold. Some proverbs appeared in a certain period, within the framework of a certain ideology, in the interests of a certain group. Therefore, all this is considered the property of the people, but many of them fell out of use. Naturally, Abai Kunanbayev is critical of the ancient Kazakh heritage and, in turn, reveals the shortcomings of this heritage. Criticism of the use of some outdated ideas about the national heritage, including proverbs, by groups with certain views in their own interests, is mainly reflected in the poet's work. The article examines the poet's work and conducts research on the basis of the above three points.

Keywords: Abai, poet, folklore, written literature, poetry, prose, proverbs, texts, heritage.

Информация об авторе:

Н.Набиолла, научный сотрудник Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: nasihat_83@mail.ru. ORCID:0000-0001-9832-8028.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Мәдібаева Қ.Қ., Шапай Т.М., Қыдыр Т.Е., Тұрсынбайұлы Б., Жұматай А.Н. – Алматы: Жазушы, 2020 ISBN 978-601-200-724-4 (қаз).
- [2] Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Қорабай С.С., Қыдыр Т.Е., Шүкіман Е.Т., Жұматай А.Н. – Алматы: Жазушы, 2020. – 778 б. ISBN 978-601-200-725-1 (қаз)
- [3] Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің қоры, 43 бума. (Араб әрпінде)
- [4] Абайтану. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – Т.1. ISBN 978-601-338-523-5 (қаз)
- [5] Абайтану. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – Т.2. ISBN 978-601-338-524-2(қаз)
- [6] Қасқабасов С. А. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. ISBN 9965-18-024-5(қаз)
- [7] Қасқабасов С. Алтын жылға. – Алматы: Жібек жолы, 2010. ISBN 978-601-294-130-2 (қаз)

- [8] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – Т.1. – 400 б. ISBN 978-601-03-0005-7 (қаз)
[9] Өмірәлиев Қ. Абай афоризімі. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 122 б. ISBN 5-615-01318-4 (қаз)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абай. Полное академическое собрание сочинений. Три тома. / Составлен и подготовлен к печати: Матыжанов К.И., Мадibaева К.К., Шапай Т.М., Кыдыр Т.Е., Турсынбаевич Б., Жуматай А.Н. - Алматы: Писатель, 2020. ISBN 978-601-200-724-4 (каз).
[2] Абай. Полное академическое собрание сочинений. Три тома. / Составлен и подготовлен к печати Матыжанов К.И., Корабай С.С., Кыдыр Т.Е., Шукиман Е.Т., Жуматай А.Н. - Алматы: Писатель, 2020. – Т.2. ISBN 978-601-200-725-1 (каз).
[3] Фонд государственного историко-культурного и литературно-мемориального заповедника-музея Абая «Жидебай-Борили», 43 папка. (На арабском)
[4] Абайтану. – Нур-Султан: Фолиант, 2020. – Т.1. (каз) ISBN 978-601-338-523-5 (каз)
[5] Абайтану. – Нур-Султан: Фолиант, 2020. – Т.2. (каз) ISBN 978-601-338-524-2 (каз)
[6] Каскабасов С.А. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. ISBN 9965-18-024-5 (каз)
[7] Қасқабасов С. Алтын жылга. – Алматы: Жибек жолы, 2010. ISBN 978-601-294-130-2 (каз).
[8] История казахской литературы. Десять томов. – Алматы: Казакпарат, 2008. – Т.1. ISBN 978-601-03-0005-7 (каз)
[9] Умирәлиев К. Афоризм Абая. – Алматы: Казахстан, 1993. ISBN 5-615-01318-4 (каз)

REFERENCES

- [1] Abai. Complete Academic Collected Works. Three volumes. Volume 1 / Compiled and prepared for publication: Matyzhanov K.I., Madibaeva K.K., Shapay T.M., Kydyr T.E., Tursynbaevich B., Zhumatai A.N. (2020). - Almaty: Writer. ISBN 978-601-200-724-4 (kaz)
[2] Abai. Complete Academic Collected Works. Three volumes. Volume 2 / Compiled and prepared for publication Matyzhanov K.I., Korabay S.S., Kydyr T.E., Shukiman E.T., Zhumatai A.N. (2020). - Almaty: Writer. ISBN 978-601-200-725-1 (kaz).
[3] Fund of the State Historical-Cultural and Literary-Memorial Reserve-Museum of Abay "Zhidebay-Borili", folder 43. (In the Arabic language)
[4] Abaytanu. Vol.1. (2020). - Nur-Sultan: Folio ISBN 978-601-338-523-5 (kaz)
[5] Abaytanu. T.2. (2020). - Nur-Sultan: Folio ISBN 978-601-338-524-2 (kaz)
[6] Kaskabasov S. A. Zhanazykh (2002) - Astana: Audarma ISBN 9965-18-024-5 (kaz)
[7] Kaskabasov S. A. Altyn jylga. (2010) - Almaty: jybek joly. ISBN 978-601-294-130-2 (kaz)
[8] History of Kazakh literature. Ten volumes. Vol.1. (2008). - Almaty: Kazakparat. ISBN 978-601-03-0005-7 (kaz)
[9] Umiraliev K. Abai's aphorism. (1993). - Almaty: Kazakhstan ISBN 5-615-01318-4 (kaz)

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ Ә. САРИЕВТИҢ АЙТЫСТАҒЫ ӨЗІНДІК ҚЫРЫ

Аңдатпа. Айтыс – сөз барымтасы. Бұның бір жағы – өнер жарысы, екінші жағы, ойын-жиында, айт пен тойда Ұлы мейрам күндеріндей, халықтық мерекеде орындалатын сауық іспетті. Сондай халде өтетін болғандықтан, әрбір айтыстың театрлық, әсіресе, ойын-сауықтық өзгешелігі үнемі қатар ілесіп отырады [Әуезов, 1985: 285].

Қай кезеңде де ақындардың қоғамдағы атқарар қызметінің ерекше болғаны белгілі. Алайда осы ақындарға тән суырып-салмалылық қасиет ортақ болғанымен, ақындық өнер де түрлі мектептерге бөлінеді. Сондай-ақ ақындардың амал-тәсілдері әр түрлі. Осыған орай фольклортанушы С.Қасқабасовтың «Жар – тек типологиялық қана ұғым емес, ол әрі тарихи ұғым» деген пікірін орынды деп санаймыз [Қасқабасов, 1984: 15]. Мысалы, Арқа ақындық мектебі, Сыр бойының ақындық мектебі, Батыс ақындық мектебі. Осылардың қатарында ақындық, жыршылық және айтыс өнерінде өзіндік өрнегін қалыптастырған Жетісу ақындық мектебінің де орны ерекше. Жетісу ақындық мектебінің пайда болып, қалыптасуы кезеңдерінде көптеген жауһар жырлы ақындар кезең-кезімен келіп отырған. Осы тұрғыда Қабан жыраудан жалғасып келе жатқан Жетісудың ақындық дәстүрінің кемелдене түсуіне Түбек, Бақтыбай, Сүйінбай, Жамбыл, Құланаян Құлмамбет, Мәулімбай, Кенен, Қалқа, Үмбетәлі, Есдәулет т.б. ақындардың қосқан сүбелі үлестерін айтпасқа болмас. Бұл қатарда осындай текті ортаны көріп, азулы ақындардың асыл сөздерін құлағына құйып өскен ақын Әбдіғали Сариев ата мұра – ақындық дәстүрді жалғастыра келіп, осы Жетісу ақындық мектебінің сабақтастық дәстүрін өз әлінше жалғастырған. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында және Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында «Әбдіғали мен Кененнің айтысы», «Әбдіғали мен Сәндібала қыздың айтысы», «Әбдіғали мен Қасымханның айтысы» сияқты қолжазба материалдар сақталған. Мақалада Әбдіғалидің Кенен, Сәндібала, Қасымхан қатарлы Жетісудың азулы ақындармен болған айтысында Жетісу жерінде өткен атақты батырлар, билер сөз болады, сонымен бірге халықтың жай-күйі, заман өзгерісі, елдің көркеюі, еңбекші бұқараның адал еңбегінің жемісі жайлы баяндала келіп, Әбдіғали Сариевтің айтыс өнеріндегі өзіндік қыры айтылады. Мақала «Қазақстанның қолжазба мұрасын ұлттың «Рухани жаңғыру» парадигмасы ретінде тану: жинау, сақтау, цифрландыру, жүйелеу, электронды каталогтау, жариялау және зерттеу» (AP08855741) атты жобасы аясында жазылды.

Түйін сөздер: мұра, жанр, айтыс, ақын, жыршы, дәстүр, қолжазба

Кіріспе. Т.Әлбеков: «Айтыс өлеңдерінің әдебиет тарихынан алатын орны мен мәні ерекше. Өйткені, бұл жанр аса бай халық әдебиетінің ертеден-ақ өнімді де арналы жеке бір саласын құрап келді. Тіпті, ол бүгінгі қоғамның тыныс-тіршілігін бейнелеуге де елеулі үлес қосып

отыр. Сондықтан бұл жанрдың суырыпсалма дәстүріне қарым-қатынасы мен өзіндік табиғи белгі-сипаттарын, оның сан ғасырлар бойы даму ерекшеліктері мен бүгінгі айтысқа жалғасу жолдарын, айтыстағы шындықтың орны мен көркемдік мәселесін арнайы зерттеу қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының басты міндеттерінің бірі болып саналады» дейді [Әлбеков, 2008: 180]. Өткен ғасырдағы халық ақындары шығармашылығының халқымыздың рухани өмірінде алатын орны туралы айтылып та, жазылып та келді. Алайда кеңестік тәртіптің кесірінен әдебиетіміз тек біржақты көрініс алып, көбінде саяси көзқарастардың ығында кетті. Еліміздің әр түкпіріндегі кейбір халық ақындары мен олардың шығармашылығы танымал тұлғалардың тасасында қалып қойғандықтан, олар туралы іргелі зерттеулер жүргізіліп, еңбектері ғылыми айналымға түсті деп айта алмаймыз. Дәл осындай халық ақындарының бірі және бірегейі – Әбдіғали Сариев.

Ақын өзінің өмірге келген уақыты мен туған жері жайлы өз қолымен жазылған өмірбаяндық естелігінде: «1900 жылы Алматы облысы, Жамбыл ауданына қарасты Бұрған калхозында тудым. Туған жерім Қызылауыз деп аталады. Қызылауыз өзеннің аты болады. Белгілі алатаудан ағып жатқан өзеннің бойы. Жайлауы Майтөбе деген жер» деп келтіреді. Ә.Сариев өзінен бұрынғы ақындардың өлеңдерін, жыр-дастандарын тындап, жаттап, оны бойына сіңіре білген ақын. Жетісуда өткен азулы ақындардың отты өлеңдері ақынның болашағына әсер еткені анық. Солардың арасында Сүйінбай мен Жамбылдан дарыған ақындық қасиетті ерекше айта кету керек. Бұл ретте ақын өз естелігінде: «Атақты Сүйінбай ақын, Жамбыл ақынмен аталаспын. Үшеуіміздің де руымыз шапырашты болады. Ішінде Екей деген атаға жатамыз. Екейдің баласы Жармамбет деген ағамыз төрт әйел алған екен. бірінші әйелінен Жамбылдың аталары туады, екінші әйелінен Сүйінбайдың аталары туады, үшінші әйелінен Баянай деген тұқымы тарайды. Төртінші әйелі бірінші бәйбішенің сіңлісі екен. Бірінші бәйбішесі өлген соң, бой жетіп отырған сіңлісін алыпты. Себебі, қайынжұртын жақсы көргендіктен қол үзбейін деп сүйек жаңғыртқан болса керек. Біздің ағамыз сол төртінші әйелінен тарайды екен. Сондықтан әке жағынан да, ана жағынан да мен Жамбылға жақын боламын. Ал Сүйінбаймен ат жағынан жақынмын да, анамыз бөлек» деп жазады. Осы жазылған естелік жазбадан-ақ Ә.Сариевтің жайдан-жай ақын бола қалмағанын көруге болады. Әдебиеттанашу ғалым Т.Тебегенов: «Ақындық өнер шығармашылығы – авторлық атын сақтай отырып, ғасырлар белестеріндегі қазақ әдебиеті дамуының көркемдік жолын айқындаған негізгі арна» екенін айтады [Тебегенов, 2001: 28]. Демек, арғы аталарынан жалғасып келе жатқаны белгілі. Ә. Сариев ақындық жолға жастай келуіне жыр алыбы Жамбылдың батасы, Сүйінбайдың өткір өлеңдері, сонымен бірге сол кезеңдегі ел ішінде жүрген басқа да атақты ақындардың ықпалы күшті болды.

Әдістер. Жазушы Сәбит Мұқанов «Айтыс және ақын» атты мақаласында нағыз ақындар жайлы: «...қазақ тұрмысының жағдайында жазба әдебиет тумаған кезде ақынға «ақын» деген атақ әперетін ең басты поэзия «айтыс» болған. Ақын болу үшін ақынға өзінің ақындық күшін көп алдында таныту керек, «жеке шауып жүйрік болмайды!»; ақындығын таныту үшін ақын болғысы келген адам бұрын ақын боп танылған біреумен ақындығын жарыстырып, көптің сынына түседі. Егер осы жарыста көптің сынына толса, оған көпшілік ақындық тағады да, сынға толмаса, ақын деп танымайды» [Мұқанов, 1942: 4], – деген бағасын береді. Бұл жерде суырыпсалма ақындарының табиғаты туралы айтқан осы бір сипаттамаларын Әбдіғали Сариевтің те бойынан табу қиын емес.

Зерттеу нәтижесі. Ақын алғаш ақындық жолға қадам басқанда айналасындағы ерекше көзіне түскен, әсері айрықша болған белгілі бір ақынға еліктейтіні ақиқат. Ә. Сариев те дәл солай шапыраштының екей елінен шыққан Арғынбай ақынға еліктеп өскен. «Менің жаңа өлең айта бастаған кезімде Арғынбай деген ақын болады. Екей ішінде Кешубай деген атаның

тұқымы. Маған көп әсер еткен ақынның бірі сол еді. Арғынбай ақынның тұсында ондай адамды осы жасқа дейін көргенім жоқ. Төмен қараса, қасы көзін көрсетпей жауып тұратын. Жоғары қарағанда екі көзі тостағандай болып, кең мандайын кішігірім өзеннің алабындай көрсетуші еді. Шешіліп өлең айтқан кезінде басындағы тақиясын қасын қаққан сайын кейде мандайына, кейде желкесіне қондырып, секіртіп отыратын еді. Жоғарыдағы ірі ақындардың қайсысы болса да маған үлкен әсер етті. Мен соларды еліктедім» деп келтіреді ақын. Демек, Ә. Сариевтің ақындық ортасы ерекше болған деген тұжырымға әбден негіз бар.

Айттыс өнерін жан-жақты қарастырған ғалым М. Жармұхамедов: «Айттыс ақындары – өз дәуірінің перзенті. Сондықтан өз заманының тұсында жасаған ақындар әрдайым өзінің шыққан руы мен ел-жұртының талап-мүддесінен табылып отыруы да заңды. Бұл айттыс ақындарының бәріне тән қасиет, онсыз айттыс біздегідей кең көлемдегі шырқау шыңына көтеріле алмаған болар еді» [Жармұхамедов, 1976: 18], – десе, ғалым М.Дүйсенов: «Қазіргі айттыс дәстүрінде әр ақын өз ауданы мен облысындағы жетістік, табыстарын айтып, қарсыластары облысындағы кейбір өзі байқаған кем-кетіктерді сыпайы түрде іліп кетіп жатады. Сайып келгенде айттыс тақырыбының терезесі кең, ол заман, қоғам, адам туралы, бүгінгі күннің шындығы болып отыр. Жеке бастың ғана емес, қоғамдық мәні бар жайлар ақындар назарынан әсте шыққан емес» [Дүйсенов, 1982: 51], – дейді. Бұл негізде өзара сөз сайыстырған екі ақынға қиқу салып, өнерін бағалайтын әрине, ол халық. Сол Себепті айттысқа түскен ақындар өзінің шашбауын көтеріп, қолпаштап отырған халқының, елінің намысын қорғауға бар күш-жігерін салады. Сондықтан да айттыс өнерінің өрістеуіне жалпы халық болып ат салысады. Ақынды жалпақ жұртқа танытып, атын шығаратын да ең алдымен осы айттыс өнері.

Қазақтың айттыс өнері шешендік, өзара сөз сайыстырудан, кезектесіп тартысқа түсетін суырып слама өлең негізінде қалыптасқан. Осы аталғандардың қай-қайсысы да тапқырлық пен алғырлықты, өжеттік, өр намысты талап етеді. «Өнер алды – қызыл тіл» деп сөз қадірін жоғары бағалаған қазақ халқы айттыс өнері мәртебелі, салмақты дүние болып есептеліп, оған айрықша құрметпен қараған. Айттысты қай заманда да құны түспес асыл мұра ретінде қарап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып келген. Айттыс өнері ақынның шабытын шыңдап, қанатын қататтып отырады. Жетісу ақындық мектебін зерттеуші, ғалым А. Бұлдыбай айттыс өнері туралы: «Айттыс өнері – өз алдына бір мектеп. Оған табиғи дарынмен бірге, сол дарынды ұштап, қайрап отыратын жағдай да керек. Айттыс ақыны үнемі бәйге алатындай ащы тері алынып, жарап жүруі керек. Ондай жағдай жасалмаса, ақындардың айттысқа бейімділері іріктеліп шықпаса, суырып салма саңлақтары да, жазып шығаратын жортақылары да іріктелмей айттысқа түсе берген соң айттыстың қадірін қашырып алады», – деп тұжырымдаған [Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары, 2020: 32]. Ғалымның бұл ой қорытындысы айттыс майданы ақынның табан астында тауып айтар алғырлығы мен ақындық қарым-қабілетінің сыналатын жер екенін аңғаруға болады. М.Әуезов «Айттыс – өлең жарысы, өнер жарысы. Бұл жай айттысушы ақындарды, үлкен жиын топта сайысқа шығарған батырлардай, күреске түсірген балуандардай, бәйгіге қосқан аттардай, бәсеке жарыс қызуына араластырады. Айттыс – уәж, дәлелге құрылған екі қарсыластың ақындық сөз сайысы, өнер бәсекесі» [Әуезов, 1959: 451]. Бұл ақындардың сөз тартысы, қағысуы, сынасуы, өнер салыстыруы деген тұжырымға саяды. Жалпы бұл өнер қара сөз түрінде де, өлең түрінде де дамып, халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты қалыптасқан. Жетісу ақындық мектебінің сүрлеуін салған Сүйінбай бастаған ірі ақындардың айттыс өнерінде қалыптастырған дәстүрі өз алдына бір төбе.

Талқылау. Жетісудағы жыр алыптарын көріп, батасын алып өскен Әбдіғали шығармашылығының сан қырлы сыры мен сипатын айтқанда оның асқан айттыс ақыны екенін атап кетуіміз керек. Ә. Сариев – ең алдымен айттыс ақыны. Оның есімін ел есіне сақтаған

да осы өнері. Әбдіғали – Жамбыл дәстүріндегі талантты, тапқыр ақын. Ол ең алғашқы қолына домбыра алып, ақындық өмірге алғаш қадам басқанда, өлең-жырды іркілмей айтатын импровизаторлық өнерден, айтыстан бастаған. Айтысудың нағыз ұтымдылығы – дөп келген өткір сөздермен қарсыласын қапы қалдыру. Дөп басып айтылған сөз – өлең ұйқасымен қюласқанда ғана әсер ететін күш. Әбдіғали ең алғаш айтыса бастағанда-ақ осындай ұтқырлығы меңгергені даусыз. Ақын өзінің алғашқы айтыс шымылдығын ашқан сәттерінен: «Бұл шамамен 1915 жылдары. Ысты деген елде бір байдың қызының тойында бір қызбен бір күн айтысып, әзер дегенде жеңіп, бір тоғыз бәйге алдым. Қыз да сор таңдай шешен-ақ екен. Менен бұрын сол тойда аты шығып жүрген бес ақынды жеңген екен» деген естелік қалдырған. Демек, Ә. Сариев ең алғаш сөз сайысына он бес жасында түскені анық. Одан кейін бәйбіше руынан шыққан Ізбасар деген елдің сол кездерде аты шығып жүрген Жұмақыз деген ақын қызбен үш күн айтысып, бірі-бірі жеңе алмай, дауылды айтысқа риза болған Маңабай бай екі ақынға да бір тоғыздан сый тартқан екен. Осыдай былай ақын ел арасындағы ірі-ұсақты жиын-тойларда айтысып, ел назарына іліне бастаған.

Осыдан кейін ақын ел арасындағы белді ақындармен де сөз сайыстырған. Әбдіғали Сариев өзінің ақындық талантын көбінде өлең додасында көрсете білді. Әбдіғалидың айтыстағы бір ерекшелігі – өзінің ақындық өнерін тиісті идеялық бағытта пайдалана білгендігі. Ақын айтыста қалың көпшіліктің көңіліне қонымды ел ішіндегі әлеуметтік, әділетсіздік сияқты түйткілді мәселелерді қозғап отырған. Халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратын ақынның өзге айтыстарының ішінде Кененмен, Есдәулет ақынмен айтысы ерекше көзге түседі. 1943 жылы Алматыда өткен республикалық айтыста Кенен Жамбыл облысы, Әбдіғали Алматы облысы атынан сөз сайысына түседі. Кенен Әбдіғалидан қазақтың атақты батырлары мен әйгілі ақын, күйшілерінің қайдан шыққанын, Хантәңірі, Байқара, Жамбыл тауларының қай жақта екенін, сонымен бірге Жетісу өңірін түгел талдап атап беруді сұрайды. Қарсыласының сұрағына еш бөгелмеген Әбдіғали:

Ақының өлең бастайды,
Жауап сөзден қашпайды,
Ақ домбыра қолға алып,
Біраз ғана сөйлейін,
Өткендерден қозғалып.
Ер Қарасай ұраным,
Атағы шыққан жауды алып.
Батырлығын сұрасаң,
Асыра куған таулардан,
Қалың қара қалмақты,
Енді бері келейін,
Ақ бөкендей желейін.
Жақсыбай мен Қазақпа,
Екеуіңе айтып берейін.
Жетісудың ел, жерін,
Атақтысын терейін.
Қасқараудан Өтеген,
Үйде тұрмас кетеген,
Қырық жыл өріс қараған,
Безіп қатын-баладан.
Жамбыл да айтты бағалап,

Ертеде-ақ елге тараған... – деп төгілте жауап қайтарған. Ақынның осы бір

өлең жолдары Сүйінбай мен Қатағанның айтысын еріксіз еске салардай. Қазақтың тоқсан руын тізіп, сүт бетіндегі кілегейі мен бірдің ішіндегі бірегейін қалдырмай өлеңіне қосып, ел ішіндегі татулық пен жау алдындағы батырлықты, тектілікті айтып, қарсыласы Қатағанды қапы қалдырған Сүйінбай ақынның сөз саптауын өзіне үлгі ете білген ақын Ә. Сариев кезекті айтысында сол мектептің жалғасы екенін таныта білді. Сонымен бірге өлең құрылысынан ақынның 7-8 буынды, егіз, шалыс ұйқастарды пайдаланған жырлаулық дәстүрмен сабақтастығын айқын аңғаруға болады. Сондай-ақ Әбдіғалидың Кенен ақынмен айтысынан халықтық әдебиетімізде ұмытыла бастаған көне дәстүрді қайта жаңғырту көрінісі де аңғарылады. Әбдіғали мен Кененнің арасындағы айтыстарды ғалым А. Бұлдыбай: «Әбдіғали мен Кененнің әрбір айтысы өз кезінің әлеуметтік өткір мәселелерін көтеруімен, халықтық, гуманистік сипатымен, образды өлең өрнегімен, идеялық-мазмұндық жақтан айтыстың жаңа өрісін ашуымен бағалы да мәнді», – деп сипаттайды [Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары, 2020: 35].

Өлең көлемі мен сыртқы құрылымның ерекшеліктеріне қарағанда Әбдіғали айтыстары бір-екі ауыз өлеңмен табан асты жауаптасу түріндегі түре айтыс күйінде де, ұзыннан-ұзақ созылатын сүре айтыс түрінде де туған. Ақынның айтыстарының ішінде Сәндібала қызбен айтысы айрықша аталады. Өйткені бұл анық дәстүрлі айтыстардың үлгісінде туған шығарма. Ақынның Сәндібала қызбен айтысында дәстүрлі айтыс ерекшеліктері көп қолданылған, сонымен қатар ақынның теңеу сөзді өте ұтымды, орынды пайдалана білген айтыстарының бірі. Өз-өзін мақтап, жер-көкке сиғызбаған Сәндібала ақын:

Мен едім азған жүйрік жан жетпеген,
Көмекейден құйқылжып ән кетпеген.
Ақын деп Әбдіғали естіген соң,
Нұрышты жіберіп ек тайкөкпенен.
Көп айттым жас күнімнен тойда өленді,
Болса да қанша жүйрік пенде өтпеген.
Аққуға көктен тиген мен бір қиғақ,
Сөз бе екен сендей жігіт елбектеген, – дегенде, Әбдіғали асқан алғырлықпен:

Шаужайлап мен сөйлесем ешкім қақпас,
Шабан ат қамшыласаң өрге шаппас.
Сен өзің жауап берші, Сәндібала,
Ата-анасыз бала да жөнін таппас.
Гауһардай сөзім алтын, тілім шекер,
Ақын қыз, қай сөзім бар елге жақпас.
Бүркіттің шеңгеліндей болат тұяқ,
Жас түлек мен бір лашын тастан қайтпас.
Тау тағысы – сен түлкі, мен бір қыран,
Мен бүрсем, амалың жоқ жауап қатпас, – деп жауап қайырады.

Ақынның осы бір өлең жолдарындағы қолданған ұтымды теңеу сөздерінің ерекшелігі жайлы ғалым А. Бұлдыбай: «Сонымен бірге Әбдіғалидың өлеңінен теңеу сөздерді көп кездестіреміз. Ақынның қолданған теңеулері салыстыру арқылы сипатталған нәрселердің бейнелі, брынша көркем болуын, эмоциональды-экспрессивтік сапасын күшейте, сипатталатын нәрсені поэзиялық түрдегі жаңа қырынан танытады. Ақынның барлық жанрлардағы шығармаларында да теңеу сөздерді топтап, молынан қолдануы анық байқалады. Бұл әрине суырып салмалық өнердің беделін арттыратын ең басты көркемдік тәсіл. Ақын теңеулердің түйдекті шоғырын

адам бейнелерін кескіндеуге арналған өлеңдерінде кейде адамның мінез-құлқы дараланып көрсетіледі», – дейді [Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары, 2020: 12]. Ақын осы теңеу сөздері арқылы өлеңінің салмағын барынша арттырып, тыңдарманның құлақ құрышын қандыра түскендей. Әбдіғалидың қарсылас ақындарының шумақтары ежелгі қайым айтысындай әуелгі тармақтары негізгі мазмұнға қатыссыз айтылса, Әбдіғалидың шумақтары төрт тармағы да бір ойға түйінделе құрылған жинақы, шымыр болып келеді.

Әбдіғали өз заманының жаңалықтарын, сол кездегі халық тұрмысын өлеңіне арқау ете білді. Ел өміріндегі саяси-экономикалық өзгерістер Әбдіғалидың сана-сезіміне әсер етіп, еңбекші бұқараны қолдап келді. Қарапайым халықтың жырын жырлайтын демократиялық, прогрестік бағыттағы ақын. Сол кездегі жақсы бетбұрысы, елеулі өзгерістерді, еңбекші жұрттың табан ет, маңдай терін өзінше жырлаған ақын. Әбдіғалидың табиғатындағы бұл қайсар ла асыл мінездің түп негізінде ол туған, өскен ортаның қайшылықты шындықтарымен қоса даму үрдісін назарынан тыс қалдырмағаны байқалады. 1957 жылғы «Коммунизм таңы» газетінің кезекті бір санындағы «Жамбыл ауданы ақындарының айтысы» деген айдаршасында жарияланған Әбдіғали мен Қасымхан айтысы сол заманның айқын көрінісі деуге болады. Айтысты бастаған Әбдіғали:

Аман-есен жүрмісің,
Еңбекші менің елдерім.
Алдарыңа шығып тұр,
Бүгін ақын ерлерің.
Көп алдында көрсетіп,
Халықтың зор еңбегін.
Еңбекті еңбек деменіз,
Байлық пен жеміс таппаса.
Малшыны малшы деменіз,
Семіз қып малын бақпаса.
Өнеге-үлгі көрсетіп,
Колхозына жақпаса.
Мақсаты бір ақындар,
Сөйлемей бүгін қалар ма?
Топ алдына келгенде,
Шешен сөзден қашар ма?
Жүйрік жүйрік болмайды,
Қалса шаппай қалжырап.
Колхозыңның жай-күйін,
Сөйле, бүгін азырақ, –

деп халық жағында тұрып, қарапайым еңбекшілердің адал еңбегі мен жеткен жетістіктерін сөз етеді. Осы бір үзінді өлеңнен Әбдіғалидың ұлттық әдебиетіміздің мол қазынасын ақтара білген, игерген, оның сан қырлы ерекшеліктерін жете түсінген, әр сөз тіркесінің мәні мен мағынасындағы құбылыстарды, құбылтулар мен құлпыртуларды жетік меңгерген, дәстүрлі ақындық поэзия мен халық әдебиетінің озық үлгілерін өз шығармашылығына көркемдік құрал ретінде пайдалана білген ақын екенін көру қиын емес.

Әбдіғали өз заманының бейнесін жырлай білген ақын жаңашыл ақын болды. Заман көркін, қоғамның бетбұрысын деркезінде тани білген зерек те зерделі ақын. Оның айтыстарынан тап бермеде дөп тапқыш, қиыннан қиыстыра білетін, маңызды қоғамдық мәселелерді көтеретін, халық жағындағы табандылығын таныта білген сөз шебері екені көрінеді. Ол өзінің кез келген жыр додаларында сөз тапқыштық, елдің көкейіндегі арман, мұратын дәл тауып айтуымен

ерекшеленеді. Өкінішке қарай, Жетісудан келген ақындардың көпшілігі тәуелсіздік кезеңіне дейін өмір сүрген жоқ. Олардың кеңес заманында жарияланған өлеңдерінде бұрмаланған тарихи деректер де болуы мүмкін. Қазіргі тәуелсіз тарихта әдеби жәдігерлерді тарихи жад контекстінде зерттеу поэзияны жаңа зерттеуге және шындықты өтірікке бөлуге ықпал ететіні сөзсіз. Болашақта зерттеу тарихи жадының көмегімен Қазақстан тарихы мен әдебиетін қайта жазуға баға жетпес үлес қосады [Кабдешова, 220: 683].

Қорытынды. Өз заманында талайлаған азулы ақындармен айтысып, ел тілегі жолында тайсалмаған Әбдіғали Сариев – сөз құдіретін жанына серік ете білген ақын. Әбдіғалидың кез келген айтысында өмір шындығы тартыс арқауы болып, ел-жұрт, ағайын-туған, бауырлар татулығы, ел-жер мәселесі сөз болып жатса, енді бірде өмір, тұрмыс, тәлім-тәрбие, адамгершілік қоса-қабат басты нысанасына айналды. Біз мұнда Атақты Қабан жырау мен Сүйінбай негізін қалаған, Жамбыл жалғаған Жетісу жерінің айтыс, суырып салма ақындық, жыршылық дәстүрінің мұрагері Әбдіғали Сариев айтыстарының бір бөлшегін ғана айтып өттік. Болашақта ақын жайлы бұдан да ауқымды, тұшымды ойлар айтылары бек мүмкін.

А.Оралбек

Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: ora-10@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНЕНИЯ АЙТЫСОВ НАРОДНОГО ПОЭТА ИМПРОВИЗАТОРА А.САРИЕВА

Аннотация. Как известно, поэты во все времена отличались особой ролью деятельности в обществе. Несмотря на то, что своеобразие в импровизации свойственно поэтам имеют много общего, поэтическое искусство, по творчеству, делится на разные школы. Например, Аркинская поэтическая школа, Сырдарьинская поэтическая школа, Западная поэтическая школа. Среди них особое место занимает поэтическая школа Семиречья, сформировавшая свой стиль в поэтическом, певческом искусстве и искусстве айтыса. В возрождении и развитии поэтической традиции Семиречья, продолжающийся уже с времен Кабан Жырау, нельзя не отметить значительный вклад поэтов Бактыбай, Суюнбай, Жамбыл, Куланаян Кулмамбет, Маулимбай, Кенен, Калка, Умбетали, Есдаулет и др. Поэт Абдигали Сариев, выросший в такой благородной обстановке, прислушиваясь к словам великих поэтов, по своему приняв традицию преемственности и наследия поэтической школы Семиречья, приложил все усилия продолжению этих традиций.

В рукописном фонде Института литературы и искусства им. М. Ауэзова и Центральной научной библиотеки хранятся такие рукописные материалы, как «Айтыс между Абдығали и Кенен», «Айтыс между Абдығали и Сандыбала», «Айтыс между Абдығали и Касымхан». Статья рассказывает нам о знаменитых героях и биях, которые прошли в Жетысуском регионе и были упомянуты в айтысах великих поэтов Семиречья, такими как Абдығали, Кенен, Сандыбала, а также рассказывает о состоянии народа, течения времени, процветании страны, плодах честного труда народа, а также об особенностях искусства айтыса Абдығали Сариева.

Ключевые слова: наследие, жанр, поэт, сказитель, традиция, рукопись

A.Oralbek

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ora-10@mail.ru

PECULIARITIES IN PERFORMING AITYS OF THE FOLKS IMPROVISATORY POET A.SARIEV

Abstract. As you know, poets have always been distinguished by a special role of activity in society. Despite the fact that originality in improvisation is characteristic of poets have a lot in common, poetic art, according to creativity, is divided into different schools. For example, the Arka Poetry School, the Syrdarya Poetry School, the Western Poetry School. Among them, a special place is occupied by the poetic school of Semirechye, which has formed its own style in the poetic, singing art and the art of aitys. The significant contribution of the poets Baktybai, Suyunbai, Zhambyl, Kulanayan Kulmambet, Maulimbai, Kenen, Kalka, Umbetali, Esdaulet, etc. to the revival and development of the poetic tradition of Semirechye, which has been going on since the times of Kaban Zhyrau, cannot be overlooked. The poet Abdigali Sariiev, who grew up in such a noble environment, listening to the words of great poets, in his own way accepting the tradition of continuity and heritage of the poetic school of Semirechye, made every effort to continue these traditions.

The manuscript fund of the Institute of literature and art named after M. Auezov and the Central Scientific Library contains such handwritten materials as «Aitys between Abdigali and Kenen», «Aitys between Abdigali and Sandibala», «Aitys between Abdigali and Kasymkhan». The article will tell about famous batyrs, biys-judges of Zhetysu region that were mentioned in the aitys by Abdigali, Kenen, Sandibala, Kasymkhan and other famous poets of this region, as well as about the state of the people, the changes by time, the prosperity of the country, the fruits of conscientious work of the working masses, and about the Abdigali Sariiev's unique aspect in aitys art.

Keywords: heritage, genre, poet, storyteller, tradition, manuscript

Информация об авторе:

А.Оралбека, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: ora-10@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0600-7006.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.18. -- Алматы, Жазушы, 1985. – Б.448. (қазақ)
- [2] Қасқабасов С. Қазақстың халық прозасы. – Алматы, Ғылым, 1984. – Б.272. (қазақ)
- [3] Әлбеков Т. Жетісу ақындары. ---Зерттеулер. -- Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. – Б. 220. (қазақ)
- [4] Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Монография. – Алматы: Білім, 2001. – Б. 332. (қазақ)
- [5] С.Мұқанов. Айтыс. – Алматы, 1942. (қазақ)
- [6] Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б.168. (қазақ)
- [7] Дүйсенов М., Сейдеханов М., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – Б.51. (қазақ)
- [8] Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары. Алматы, 2020. – Б.32. (қазақ)
- [9] Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – Б.555. (қазақ)
- [10] Кабдешова К., Ауесбаева П., Рақыш Ж., Албеков Т., Алпысбаева К. Авторлық тарихи эпостар және тарихи жады // Орсион, Ано 36, No.91 (2020): 667-683 б. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.

0.19 Q3 Процентиль 63. (ағылшын)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ауезов М. Собрание сочинений в 20 томах. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – Б.448. (каз)
[2] Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алматы, Ғылым, 1984. – Б.272. (каз)
[3] Албеков Т. Жетісу ақындары. – Зерттеулер. – Алматы: Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, 2008. – Б. 220. (каз)
[4] Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Монография. – Алматы: Білім, 2001. – Б. 332. (каз)
[5] С.Муканов. Айтыс. – Алматы, 1942. (каз)
[6] Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б.168. (каз)
[7] Дуйсенов М., Сейдеханов М., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – Б.51. (каз)
[8] Абдигали Сариев таңдамалы шығармалары. Алматы, 2020. – Б.32. (каз)
[9] Ауезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – Б.555. (каз)
[10] Кабдешова К., Ауесбаева П., Рақыш Ж., Албеков Т., Алпысбаева К. Авторлық тарихи эпостар және тарихи жады // Опцион, Ано 36, No.91 (2020): 667-683 б. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.
- 0.19 Q3 Процентиль 63. (англ)

REFERENCES

- [1] Auevov M. 20 tomlyk shygarmalar zhinagy. – T.18. – Almaty, Zhazushy, 1985. – B.448. (kazak)
[2] Kaskabasov S. Kazakstyn halyk prozasy. – Almaty, Gylym, 1984. – B.272. (kazak)
[3] Albekov T. Zhetisu akyndary. Zertteuler. – Almaty: Adebiet zhane oner instituty, 2008. – B. 220. (kazak)
[4] Tebegenov T. Halyq aqyndary shygarmalaryndagy adebiet pen folklor dastyri. Monografiya. – Almaty: Bilim, 2001. – B. 332. (kazak)
[5] C.Myqanov. Aityts. – Almaty, 1942. (kazak)
[6] Zharmuhamedov M. Aitystyn damu zholdary. – Almaty: Gylym, 1976. – B.168. (kazak)
[7] Dyisenov M., Seidehanov M., Negimov S. Halyq aqyndary tvorchestvosynyn korkemdik sipaty. – Almaty: Gylym, 1982. – B.51. (kazak)
[8] Abdigali Sariev tandamaly shygarmalary. Almaty, 2020. – B.32. (kazak)
[9] Auevov M. Ar zhyldar oilary. – Almaty, 1959. – B.555. (kazak)
[10] Kabdeshova K., Auesbaeva P., Raqysh Zh., Albekov T., Alpysbaeva K. Avtorlyq tarihi epostar zhane tarihi zhady // Opcion, Ano 36, No.91 (2020): 667-683 b. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. 0.19 Q3 Procentil 63. (agylyshyn)

FTAMP 17.81.31, 17.07.41

Н.Ж. Мағазбеков¹, Али Аббас Чинар²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты
¹Алматы, Қазақстан

²Мугла Сытқы Кочман университеті
²Мугла, Түркия

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru; ²aliacinar2030@yahoo.com

¹ORCID: 0000-0003-2601-9714

²ORCID: 0000-0003-1563-0075

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС ПЕН МІНЕЗ

Аңдатпа. Абай шығармашылығы бұған дейін де көп зерттелді. Бүгінгі абайтану саласында әсіресе ақынның толық адам тұжырымдамасына ерекше назар аударылады. Себебі ХХІ ғасырда қазақ қоғамының алдында әлі де рухани жаңғыру талабы тұрғаны белгілі. Ал Абай ілімі ұлттың рухани кемелденуінің тұжырымдамасын ұсынады. Осыған орай мақалада Абай іліміндегі ұлт болмысын зерделеу арқылы дін мен діл, қоғам және тұлға арақатынасына қатысты мәселерге қозғау салынды. Ұлтқа тән мінез қырлары қоғам келбетін тануға мүмкіндік беретіндіктен, ақын мұрасындағы кезеңдік мәселелер деңгейінде ұлт болмысындағы өзгерістер пайымдалды. Талдау нәтижелері ұлт ақын шығармаларын пәнаралық ыңғайда зерделеу бойынша перспективалы бағыт-бағдарларды айқындауға мүмкіндік береді. Осы ретте тарих (этнология), этнопсихология, этномәдениеттану салаларымен сабақтастықтың ролі зор. Мақала AP09259694 «Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Абай, поэзия, ұлт, болмыс, мінез, пәнаралық зерттеу.

Кіріспе. Әр ұлттық әдебиеттің парасат биігін танытатын заңғар тұлғасы болады. Қазақ әдебиеті үшін Абай – сондай тұлға және мұны әлем жұртшылығы да мойындайды. Ақын шығармашылығының назарға ілігіп, түрліше зерделене бастағанына ғасырдан астам уақыт өтті. Өлең-поэмалары мен қара сөздері сан алуан ғылыми аспектілерде зерттеліп келе жатқаны да белгілі. Дегенмен оның поэзиясындағы ұлт болмысын, этностық мінез қырларының көркем бейнелену сипатын бүгінгі әдебиеттану тұрғысынан қайта қарастыру әлі де өзекті.

Абай өз шығармаларында ұлттың рухани-психологиялық портретін жасап қалдырды. Қазақ этносына тән мінез қырлары, дүниетанымдық көзқарас, құндылықтар жүйесі Абай өлеңдерінде дәуір және қоғам, билік және әлеумет, адам және табиғат мәселелерін пайымдау контекстінде ашылады.

Көп жағдайда сындарлы көзқарас тұрғысынан жырға қосылатын қазақ мінездері ақынның ұлт болмысын рухани кемелдендіру мұратымен сабақтасып жатады. Осыған байланысты Абай өлеңдеріндегі қазақы болмыс пен мінез мәселелерін зерттеу ақынның «кемел адам» тұжырымдамасының философиялық, мәдени сипатын жете түсіну үшін де қажет.

Материалдар мен әдістер. Абай өлеңдерін әдебиеттану, этнопсихология,

этномәдениеттану, философия тоғысында талдау жүргізу барысында осы салаларға ортақ пәнаралық зерттеу ыңғайы басшылыққа алынады. Қазіргі гуманитарлық ғылымның басты талабы пәндер интеграциясы негізінде жекелеген салалардың ішкі ғылыми-әдіснамалық әлеуетін арттыру болғандықтан, философиялық, мәдениеттанулық, психологиялық талдау әдіс-амалдарының көмегімен әдебиеттанушылық зерттеу жүргізуге ұмтылыс жасалады.

Ұлттық философия шеңберінде болмыс категориясы менталдылық, діни аспектілерде герменевтикалық, феноменологиялық әдіс арқылы пайымдалады. Жеке этнос ретіндегі қазақ халқының ділі мен дінінің Абай поэзиясындағы көркем тұжырымдалу сипаты нақты мысалдар негізінде айқындалады.

Этномәдениаспектіде ұлттық әлем бейнесін, тарихи жад мәселелерін, ал этнопсихологиялық аспектіде ұлттық сана-сезім, ортақ психика, этностық стереотиптер мәселелерін зерттеу барысында гуманитарлық бағыттарға ортақ эволюциялық, функционалдық, құрылымдық, салыстырмалы әдістер қолданыс табады. Сонымен қатар тікелей әдебиеттанушылық ыңғайда Абай поэтикасындағы топтық портреттер сомдау, лирикалық қаһарманның/кейіпкердің ішкі әлемін суреттеу ерекшеліктерін айқындау үшін де осы ортақ әдіс-амалдар топтамасының тиімді түрлеріне жүгіндік.

Талдау жүргізу барысында жеке көзқарасты ғылыми дәйектеу, нақтылау немесе керісінше, өзгеше ғылыми рефлексия нұсқаларын да ескеру ниетімен белгілі әдебиеттанушы, философ, мәдениеттанушы, психолог, этнолог ғалымдардың пікіріне сүйендік. Жалпы ойды қорытындылап, жүйелеу кезінде М.Әуезов (Әуезов, 2007), З.Ахметов (Ахметов, 2008), М.Мырзахметұлы (Мырзахметұлы, 2020), С.Қасқабасов (Қасқабасов, 2020), Ғ.Есім (Есім, 1994), Ж.Дәдебаев (Дәдебаев, 2020), Т.Жұртбай (Жұртбай, 2020), Қ.Мәдібаева және А.Абильмажинова (Мәдібаева, Абильмажинова, 2017), С.Қорабай (Қорабай, 2020), Т.Рысқалиев (Рысқалиев, 2019), т.б. зерттеушілердің абайтануға қатысты негізгі тұжырымдары басшылыққа алынды.

Нәтижелер. Абай поэзиясындағы халық бейнесінің сомдалу ерекшелігіне филологиялық, мәдениеттанушылық, психологиялық талдаулар жүргізу арқылы ақын пайымындағы өмір туралы дәстүрлі ұлттық философияның өзіндік сипаты ашылды. Қазақ халқына тән этностық салт-сананың өзіндік болмысы, оның жағымды-жағымсыз қырлары туралы ақындық сыни көзқарас қырлары айқындалды. Қазақ қоғамына тән кейбір мінез қырларының ментальді негізден емес, тарихи-қоғамдық құбылыстар салдарынан қалыптасқандығы барланды. Ақын танымындағы мәдени бірегейлік, қоғамның рухани тұтастығы туралы түсінікті нақты мысалдар негізінде анықтауға ұмтылыс жасалды. Қоғам, ұлт болмысын зерделеу арқылы кемел адам тұжырымдамасының кейбір сипаттары пайымдалғандығы дәйектелді. Абай поэтикасын отарлық дискурс контекстінде зерттеудің өзектілігі айқындалды. Бұл өз алдына жаңаша ғылыми көзқарас позициясынан талдап-таразылау қажеттігін негіздейді.

Талдау нәтижелері ұлт ақын шығармаларын пәнаралық ыңғайда зерделеу бойынша перспективалы бағыт-бағдарларды айқындауға мүмкіндік береді. Осы ретте тарих (этнология), этнопсихология, этномәдениеттану салаларымен сабақтастықтың ролі зор.

Талқылау. Адамзат баласы өзінің даму тарихында әр түрлі кезеңдерді, тарихи оқиғаларды басынан өткерді. Соның әрқайсысы кез келген ұлттың дамуына белгілі бір деңгейде әсер етіп, белгісін қалдырды. Аталған әр кезеңдерде өмір сүрген тарихи тұлғалар өздерінің шығармаларында, атқарған істерінде халқының мүддесі, болашағы жайлы ойларын паш етіп, сол кезеңнің бейнесін ашуға тырысты. Осы арқылы біз бір ұлттың даму тарихына үңіліп, оның ерекшеліктерімен таныса аламыз.

Қазақ тарихында өмір сүрген осындай тұлғалардың ең ірісі – Абай Құнанбайұлы. Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасына үңілетін болсақ, өткен тарих пен келешек туралы

ойлар көрініс табады. XIX ғасырдың екінші жартысында орын алған тарихи-әлеуметтік оқиғалар, олардың халық тіршілік-тынысына әсері ақын поэзиясында жан-жақты суреттеледі. Абай шығармаларында негізінен адамзатқа ортақ тақырыптар қозғалады. Өйткені Абай өлеңдерінің дені білім, ғылым, ағартушылық туралы өзекті мәселелерге арналып, қоғамды кемелдендірудің жолын нұсқайды.

Абай қозғаған келелі мәселелердің бірі – ұлттық мінезді түзеу. Ақын қазақ қоғамындағы жағымсыз ұлттық стереотиптермен күресе отырып, оны түзеудің нақты амалдарын қарастыра келе, тұтас шығармашылығы арқылы «кемел адам» тұжырымдамасын қалыптастырды. Әлемдік өркениет тарихында адам болмысын кемелдендіру бағытындағы ілімдік тұжырымдамалар санаулы ғана екенін ескерсек, Абай ілімі сол қатардан орын ала отырып, ұлттық руханияттың жаһандық мәдени-философиялық кеңістікке кірігуіне жол ашады. Ақын шығармашылығының бүгінгі таңда да өзекті мәнге ие болып отырғандығы осыны айғақтайды.

Халық бейнесі, ұлт мінезі ақын өлеңдерінде басты назарында. Абай Құнанбайұлы адамзатты ізгілікке шақыру жолында алдымен туған шаңырағынан бастап, кейін төңірегінен, одан әрі ру, кейін барып барлық қазаққа үндеу тастады. Содан кейін ақындық поэзиясындағы адресаттық шеңбер адамзаттық аудиторияға дейін жетіп, Адамзаттың Абайы атанды. Осы жолда елдің мінезін түзетуді, адамның ұғым-түсінігін кеңейтуді ол өзінің басты мақсаты етіп айқындайды. Сонымен бірге біз қандай қасиеттерді игеріп, неден ада болуымыз қажет екенін ашып көрсетті.

Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен қарасөздерін мән беріп оқитын болсақ, ұлтымыздың негізгі ерекшеліктері, жақсы-жаман мінездері көрсетіледі. Ондағы әр топ өкілдерінің әлеуеті мен ойлау жүйесі жан-жақты талданып, қарастырылады. Ақын өлеңдерін оқысақ, ұлтымыздың жалқаулығы, білімге деген құштарлығының төменгі дәрежеде болуы, ізгілікке ұмтылмауы кеңінен ашылған. Әр өлеңінде аталған мәселеге соғып отырып, жүйелей түседі. Сол арқылы адамдардың топтық портретін жасайды.

«Абайдың «толық адам», «адам бол», «терең ой», «дүниеге кірпіш болып қалан», «әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсаң арқалан» деген идеялары, халқын сынап, мінеп, оятып, бірлікке, білімге, өнерге, кәсіпке шақырған өсиеті көпті әлеуметтік күшке айналдырмақ болған әрекеті болды» (Рысқалиев, 2019), – дейді Т.Рысқалиев. Ақынның әр өлеңі қазақ халқының мінезін, ұлттық болмысын айқындап, жете тануымызға мүмкіндік береді. Оның ішінде кеңінен танымал «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Болыс болдым, мінеки», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» өлеңдері ел тарихын баяндап, сол кезеңдегі мінезімізді өзімізге танытатын туындылар. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» атты өлеңінде басынан аяғына дейін ұлттың отаршыл жүйеден жеңіліп, көрсекызарлыққа, менмендікке ұрынуының себептері талданады:

«Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» (Абай, 2020: 40).

Осылайша, ақын ел ішіндегі жағымсыз мінез қырларының этностың қанға біткен қасиеті емес, отаршылдық салдарынан пайда болған туынды мінез екендігін тұжырымдайды. Қазақтың бір-бірін аңдыған бақталастығы саяси-әлеуметтік өзгерістердің салдары ретінде бағаланады. Елде бірліктің, берекенің нышаны қалмай, күш сынасып өткен өмір мәселесін қозғайды. Бірақ осындай оқиғалардың орын алуына негізгі себеп саяси жүйе екендігін естен шығармауымыз қажет. Себебі онсызда қарама-қарсылық орын алған қазақ ортасына жаңа заңдар енгізіп, болыстыққа бөліп, шоқындыру секілді неше түрлі саясатын жүргізді. Сол арқылы екі әлеуметтік топ арасындағы қарсылықтар одан әрі жаңа сипат алып, ушыға түсті. Кеңестік жүйе кезінде осы мәселелерге тек қазақтың өзі ғана кінәлі деген жаңсақ пікірді ұстатып, сол бойынша жүруімізді талап етті. Дегенмен, жасыратыны жоқ, сол кезеңде

халықтың басым көпшілігінің негізгі ойы – малын көбейту болды. Жаңа ілім іздеу, малын сол жолда пайдаға асыру деген мақсат қоюдан гөрі небір жолмен осы малымды көбейтсем деп ойлады. Осыны байқаған саяси жүйе тырнағын одан әрі батырып, әлсіздерді әлсіретіп, байларды көрсеқызарлыққа салғызды. Абай осыған күйінді, жаны ашыды. Ақынның қай жанрда жазған өлеңдерін алсақ та, олардың әрқайсысында ел болу, білім іздеу, даму мәселелері анық айтылады.

Абай заманында алғашқылардың бірі болып Патшалық биліктің негізгі астыртын саясатын түсінді. Соны түсіне отырып шығудың жолын іздеді. Ол жол – білімде еді. Халқын қараңғылықтан жарыққа шығару арқылы жақсы-жаман әрекеттердің ара-жігін ашып, содан керегін алып, қалғанын тастап, келешекке ұмтылу керектігін санамызға сіңірді.

«Абай поэзиясында тұлға концептінің ішкі мазмұны халық, ел, жұрт ұғымдарымен тығыз байланыста зерделенеді. Ақын шығармашылығының жалпы бағдарын танытатын сыншыл көзқарас қоғамның барлық жағымсыз мінез-қылығын әшкере ете отырып, сол олқылықтармен күресетін, игі өзгерістерге себепші болатын қаһарман образын жүйелі түрде дамытып отырады. Бір ерекшелігі, ақын шығармаларында аталмыш кейіпкердің нақты тұлғасы жоқ. Поэтикалық сөз саптау, ой қорытулар автор/заман/қоғам сондай көшбасшы тұлғаны іздеу үстінде екенін аңғартады» (Қалиева, 2021).

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» атты өлеңінде Абайдың жалпы ішкі мұңы, сыры айқын ашылады. Өлеңге зер салсақ, елдегі адамдардың іс-әрекеті, қулық-сұмдығы әшкере болады. Бұл өлеңде де бізге әсер еткен ең бірінші фактор – отарлау саясатына назар аударады:

«Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп» (Абай, 2020: 44).

Яғни, ел арасындағы әлеуметтік теңсіздіктің кеңінен қанат жайып, таралуының астарына үңілді. Патшалық Ресейдің бізді бір жолға салып, содан шығып кетпеуімізді қатты қадағалағаны, әр түрлі заңдармен қыспаққа салғаны бәрі-бәрі астыртын болсын көрініс табады. Кеңестік жүйе кезінде осының бәріне тек қазақтың өзінің еріншектігі, өзінің жалқаулығы ғана кінәлі деп түсіндірді. Әрине, белгілі бір деңгейде ол да бар. Бірақ тарам-тарам болып жерге ығысуы, бай мен кедей арасындағы қарама-қайшылық шегіне жетуі, біздің қолымыздан тыс болды. Осы өлеңнің соңғы шумақтарында:

«Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың кеселі ұя бұзар,
Паруардигер жаратқан несін жан қып!» (Абай, 2020: 44), –

деп, бірін-бірі аңдыған заманның, адамның пейілінің басқа арнаға ауысып бара жатқанын аңғартады. Ел арасында әр түрлі топтар пайда болып, олардың әрқайсысы елді басқарып, билік жүргізуді қалады. «Бөліп ал да, билей бер» деген секілді бізді бірнеше болыстыққа бөліп, арасына от салып, арыз-шағым көбейтіп жік-жікке бөлді. Оның зардабын әлі күнге дейін тарту үстіндеміз. Абай түзетпек болған ел мінезі әлі де толық түзеліп кетті, оңалдық деп айтуымыз қиын болар. Ақын мұрасындағы ойларды қанша заман өтсе де, ой алып, санаға сіңіріп, есте сақтауымыз қажет.

Ұлттық болмыс, мінез деген тақырыпты қараған кезде, Сейіт Қасқабасов мына пікірін назарға алуымыз керек: «Абайға дейін де, Абай тұсында да қазақ ақындары «ұлт» деген сөзді қолданбаған. Бұл – Алаш зиялылары енгізген ұғым. Абайда «қазақ, халық, ел, жұрт, алаш, ру» деп айту бар. Былай қарағанда, ұлт туралы Абай не айтты екен деген сұрақ тууы әбден орынды. Алайда, Абай ойларының байыбына зер сала қарасақ, «ұлт» деген сөзді қолданбаса да, Абай «ұлт болу», «ұлтты жетілдіру» деген сияқты идеяларды поэзиясында да, прозасында да әдемілеп айта білген. Тек соны біздерге көре білу, тани білу, түсіне білу керек сияқты. Ол үшін ең алдымен Абай тарихқа, қазақтың өткені мен өз тұсындағы жағдайына қалай қараған, оны қалай түсінген, қалай бағалаған деген мәселеге көңіл бөлген жөн деп ойлаймыз» (Қасқабасов, 2020: 42). Шынымен де, жоғарыда айтып кеткендей, Абайдың әр өлеңінде ел болу, тәуелсіз болу деген ұғымдар кеңінен берілген. Ұлттың бойындағы жаман мінездерді нақты айта отырып, одан арылу қажеттігін, арылсақ ел болатынымызды аңғартады. Қасымыздағы көрші халықтармен тең дәрежеде болу үшін білім, ғылым үйрену керектігін, басты зейінді соған арнағанымыз дұрыс екендігін әр өлеңінде, әр қарасөзінде насихаттайды.

Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі мына бір шумақ арқылы біз ақынның басты мақсат-мұратын, арманын аңғара аламыз:

«Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып» (Абай, 2020: 188).

Заманның, халықтың бұзылып, басқа арнаға кетіп бара жатқандығын уақытында аңғарып, соның алдын алуды қалайды. Заманның илеуінде кете бермей, даму процесін жүзеге асыру қажеттігін, сонда ел бола алатынымызды түсінді. Бірақ соны уақытында түсінбеген халқымыз дүниеауи қажеттіліктерге алданып, басты құндылықты, қасиетті аңдай алмады. Еліне жарқын болашақты аңсаған жарық жұлдызымызға қарсы болды. Соның зардабынан толық айырылғанымыз жоқ. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай арманы, жарқын болашақты аңсауы бірнеше бөлімдерден көрінеді.

Белгілі абайтанушы ғалым Т.Жұртбайдың мына пікіріне сүйенсек: «Абайдың тағдыры мен тауқыметті толғаныстарының тамырын өзі өмір сүрген заманынан, отаршылдық езгіден бөліп алып қарау мүмкін емес. Осы уақытқа дейін Абайдың зарға толы өлеңдерін: бай мен болысқа ғана қаратыла айтылған, орыстың шенеуніктерін ғана әшкерелеген деп бағалап келдік. Шындығына сайғанда, Абай осы туындылар арқылы Ресейдің отаршылдық пиғылын, құлдыққа айналдырмақ болған құлқын қолқасымен суыра әшкереледі» (Жұртбай, 2020: 26). Осы мәселеге басты назар аудару қажет. Сол арқылы елдің мінезіне әсер еткен негізгі факторларды анықтай аламыз.

Ақынның табиғат лирикасы бойынша жазылған өлеңдерінде сараң, ашкөз байлардың топтық бейнесі, табиғат мезгілдерінің ерекшелігімен астасып жатады. Мысалы «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңіндегі күннің суығы мен адам жүрегінің суып, төңірегіне жылу шаша алмау құбылысын байқаймыз. Ақынның 1890 жылы жазған «Бай сөйліді» атты өлеңінде де заманындағы қолында билігі бар адамдардың бейнесін әр қырынан танытып, қатты сынға алады. Олардың жаман пиғылдарын мына шумағынан да байқауымызға болады:

«Танымадық,
Жарымадық
Жақсыға бір іргелі.

Қолына алып,
Пәле салып,
Аңдығаны өз елі» (Абай, 2020: 160).

Яғни, болыстықтың, байлықтың адамға кері әсерін беретінін көрсетеді. Абай да бай болды, Абай да болыс болды. Бірақ Абай өзінің негізгі миссиясын естен шығармады. Елін бірлікте, татулықта ұстауға тырысты.

Осы уақытқа дейін Абайдың көптеген өлеңдері, қарасөздері зерттелді. Ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көріп, әр қырынан талданды. Дегенмен Абай белгілі бір кезең зерттеліп, жауып қоятын тақырып емес. Ақын мұрасы әр кезең сайын, қайта зерделеп, зерттеп, жаңаша қырынан ашылатын өміршең тақырып.

Қорытынды. Мақалада болмыс категориясы ұлттық философия шеңберінде менталдылық, діни аспектілерде пайымдалып, жеке этнос ретіндегі қазақ халқының ділі мен дінінің Абай поэзиясындағы көркем тұжырымдалу сипаты нақты мысалдар негізінде айқындалды. Ұлттық әлем бейнесі, тарихи жад мәселелері этномәдени тұрғыда зерделеніп, қазақ қоғамындағы рухани прогресс үдерісі дәстүр мен жаңашылдық шеңберінде талқыланды. Абай шығармаларындағы халық бейнесінің сомдалу ерекшеліктерін айқындау үшін герменевтикалық зерделеуге орын берілді.

Абай Құнанбайұлы мұрасы әдебиетіміздің ғана емес жалпы халқымыздың асыл қазынасы. Адамзаттық дәрежедегі ұғым-түсініктерді саралап, мәнін түсінген Хәкім Абай бізге әрқашан қажет. Қазіргі таңда Абай өлеңдерінде айтылған жаман мінездерден толық айықтық деп айту қиын. Әйтпеген болатын болса, бәріміз «толық адам» дәрежесіне жетіп, білгір атанып жүруші ма едік. Сондықтан да ақынның ойларын қай заманда өмір сүрсек те оқып, тоқуымыз керек. Сол себептен «Қазақ» газетінде Міржақып Дулатовтың «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, рухына соншалық жақындармыз» деп айтқанындай қанша жыл өтсе де, ақын өлеңдері мен қарасөздеріндегі айтылған ойлар бәріміз үшін қажет дүние.

Н. Ж. Магазбеков¹, Али Аббас Чинар²

¹Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова
магистрант КазНУ им. Аль-Фараби

¹Алматы, Казахстан

²Университет Мугла Ситки Кочман

²Мугла, Турция

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru; ²aliacinar2030@yahoo.com

НАЦИОНАЛЬНОЕ БЫТИЕ И ХАРАКТЕР В ПОЭЗИИ АБАЯ

Аннотация. Творчество Абая и ранее изучалось много. В современном абаеведении особое внимание уделяется изучению концепции полного человека. Известно, что в XXI веке перед казахским народом вновь поставлен вопрос духовной модернизации. В этой связи обращение к наследию Абая дает возможность осмыслить концепцию духовного совершенствования нации. В статье затронуты вопросы соотношения религии и менталитета, общества и личности посредством изучения национальной идентичности в учении Абая. Так как черты характера, присущие нации, позволяют распознавать облик общества, то на уровне периодических проблем в наследии поэта рассматривались изменения в бытии нации. Результаты анализа позволяют определить перспективные направления по междисциплинарному изучению произведений Абая. В этом контексте

значительна взаимосвязь с историей (этнологией), этнопсихологией, этнокультурологией. Статья подготовлена в рамках проекта AP09259694 «Современное литературоведение и когнитивная парадигма».

Ключевые слова: Абай, поэзия, нация, бытие, характер, междисциплинарное исследование.

N. Zh. Magazbekov¹, Dr. Ali Abbas Çınar²

¹M. O. Auezov Institute of Literature and Art
Undergraduate student of Al-Farabi Kazakh National University

¹Almaty, Kazakhstan

²Mugla Sıtkı Kocman University

²Mugla, Turkey

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru; ²aliacinar2030@yahoo.com

NATIONAL BEING AND CHARACTER IN ABAI'S POETRY

Abstract. Abai's work has been studied a lot before. In modern Abay studies, special attention is paid to the study of the concept of a complete person. It is known that in the 21st century the question of spiritual modernization was again raised before the Kazakh people. In this regard, turning to the heritage of Abai makes it possible to comprehend the concept of spiritual improvement of the nation. The article touches upon the issues of the correlation between religion and mentality, society and personality through the study of national identity in the teachings of Abai. Since the character traits inherent in a nation make it possible to recognize the face of society, then at the level of periodic problems in the poet's legacy, changes in the life of the nation were considered. The results of the analysis make it possible to determine promising directions for the interdisciplinary study of Abai's works. In this context, significant interrelationship with history (ethnology), ethnopsychology, ethnocultural studies. The article was prepared within the framework of the project AP09259694 "Contemporary Literary Studies and Cognitive Paradigm".

Keywords: Abay, poetry, nation, being, character, interdisciplinary research.

Информация об авторах:

¹Магазбеков Н.Ж., Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, младший научный сотрудник, магистрант КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nur_magazbekov@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2601-9714.

²Али Аббас Чинар - Университет Мугла Ситки Кочман, факультет литературы, кафедра современных турецких диалектов и литературы, Мугла, Турция. E-mail: aliacinar2030@yahoo.com
Scopus ID: 57217254541. ORCID: 0000-0003-1563-0075.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абай (2020). Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1, Алматы, Жазушы, 604 б. ISBN 978-601-724-4. (қаз).
- [2] Ахметов З. (2008). Абайдың ақындық әлемі, Алматы, 310 б. ISBN 5-630-00417-4. (қаз).
- [3] Әуезов М. (2007). Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.27. Мақалалар мен зерттеулер, пьеса, Алматы, Жібек жолы, 448 б. ISBN 9965-759-50-2. (қаз).
- [4] Дәдебаев Ж. (2020). Абайдың көркемдік әлемі, Абай ілімі – ұлттық рухани-мәдени коды, Алматы, Press Co, Б.139-188. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [5] Есім Ф. (1994). Хакім Абай, Алматы, Атамұра, 200 б. ISBN 5-615-01578-0. (қаз).
- [6] Қалиева А. (2021). Абай мұрасындағы рухани көшбасшы тұлғасы, Современники и наследники

- Абая. Материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. Нур-Султан, с. 139-143. (қаз).
- [7] Қорабай С. (2020). Абай шығармаларындағы жалпыадамзаттық құндылықтар, Абай ілімі – ұлттық рухани-мәдени коды, Алматы, Press Co, Б.250-277. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [8] Мәдібаева Қ., А.Абильмажинова (2017). Абайтану. Оқу құралы, Талдықорған, 148 б. ISBN978-601-216-410-7. (қаз).
- [9] Мырзахметұлы М. (2020). Абай шығармаларындағы толық адам тұжырымдамасы, Абай ілімі – ұлттық рухани-мәдени коды, Алматы, Press Co, Б.9-88. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [10] Рысқалиев Т. (2019). Абай ілімі және бүгінгі қазақ философиясы, Қазақ әдебиеті, 29 қараша. (қаз).
- [11] Қасқабасов С. (2020). «Абай және ұлттық идея», Абай және қазақ социумы. – Т.1., Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020, 296 б. ISBN 978-601-337-354-6. (қаз).
- [12] Жұртбай Т. (2020). «Соқтықпалы, соқпақсыз заманда өсті...», Абай және оның әлеуметтік ортасы). Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспаханасы, 490 б. ISBN 978-601-337-342-3. (қаз).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абай (2020). Полный набор академических произведений. В трех томах. Т. 1, Алматы, Жазушы, 604 с. ISBN 978-601-724-4. (қаз).
- [2] Ахметов З. (2008). Поэтический мир Абая, Алматы, 310 с. ISBN 5-630-00417-4. (қаз).
- [3] Ауэзов М. (2007). Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. Т. 27. статьи и исследования, пьеса, Алматы, Шелковый путь, 448 с. ISBN 9965-759-50-2. (қаз).
- [4] Дадебаев Ж. (2020). Художественный мир Абая, учение Абая-Национальный духовно-культурный код, Алматы, Press Co, С. 139-188. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [5] Есим Г. (1994). Хаким Абай, Алматы, Атамұра, 200 с. ISBN 5-615-01578-0. (қаз).
- [6] Калиева А. (2021). Личность духовного лидера в наследии Абая, Современники и наследники Абая. Материал Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. Нур-Султан, С. 139-143. (қаз).
- [7] Қорабай С. (2020). Общечеловеческие ценности в произведениях Абая, учение Абая-Национальный духовно-культурный код, Алматы, Press Co, С. 250-277. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [8] Мәдибаева Қ., А.Абильмажинова (2017). Абаеведение. Учебное пособие, 148 С. ISBN978-601-216-410-7. (қаз).
- [9] Мырзахметович М. (2020). Концепция полного человека в произведениях Абая, учение Абая - Национальный духовно-культурный код, Алматы, Press Co, С. 9-88. ISBN 978-6017588-2. (қаз).
- [10] Рысқалиев Т. (2019). Учение Абая и современная казахская философия, Казахская литература, 29 ноябрь. (қаз).
- [11] Қасқабасов С. (2020). «Абай и национальная идея», Абай и казахский социум. - Т. 1., Нур-Султан: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2020, 296 С. ISBN 978-601-337-354-6. (қаз).
- [12] Жұртбай Т. (2020). "Соқтықпалы, соқпалы заманда өсті...", Абай и его социальная среда). Нур-Султан: типография ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 490 С. ISBN 978-601-337-342-3. (қаз).

REFERENCES

- [1] Abay (2020). Academic complete collection of his works. In three volumes. Vol. 1, Almaty, Zhazushy, 604 P. ISBN 978-601-724-4. (kaz).
- [2] Akhmetov Z. (2008). The poetic world of Abay, Almaty, 310 P. ISBN 5-630-00417-4. (kaz).
- [3] Auezov M. (2007). A complete collection of his works in Fifty volumes. Vol.27. Articles and research, play, Almaty, Zhibek Zholy, 448 P. ISBN 9965-759-50-2. (kaz).
- [4] Dadebayev Zh. (2020). The artistic world of Abay, the teachings of Abay – the national spiritual and cultural code, Almaty, Press Co, P.139-188. ISBN 978-6017588-2. (kaz).
- [5] Yessim G. (1994). Hakim Abay, Almaty, Atamura, 200 P. ISBN 5-615-01578-0. (kaz).
- [6] Kaliyeva A. (2021). The personality of the spiritual leader in the heritage of Abay, contemporaries

and descendants of Abay. Material of the international scientific conference dedicated to the 175th anniversary of the poet's birth. Nur-Sultan, pp. 139-143. (kaz).

[7] Korabay S. (2020). Universal values in the works of Abay, Abay's teaching – the national spiritual and cultural code, Almaty, Press Co, P.250-277. ISBN 978-6017588-2. (kaz).

[8] Madibayeva K., A. Abilmazhinova (2017). Abaytanu. Textbook, Taldykorgan, 148 P. ISBN978-601-216-410-7. (kaz).

[9] Myrzakhmetuly M. (2020). The concept of a complete person in the works of Abay, the teachings of Abay – the national spiritual and cultural code, Almaty, Press Co, P.9-88. ISBN 978-6017588-2. (kaz).

[10] Ryskaliyev T. (2019). Abay's teaching and modern Kazakh philosophy, Kazakh literature, November 29. (kaz).

[11] Kaskabasov S. (2020). "Abay and the national idea", Abay and Kazakh society. - Vol.1., Nur-Sultan: L. N. Gumilyov ENU, 2020, P.296. ISBN 978-601-337-354-6. (kaz).

[12] Zhurtbay T. (2020). "Soktykpaly, sokpaksyz zamanda osty...", (Abay and his social environment). Nur-Sultan: L. N. Gumilyov ENU printing house, 490 P. ISBN 978-601-337-342-3. (kaz).

FTAMP 14.07.01

А.Б.Даркембаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
E-mail: muz4740@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3758-8624

МУЗЫКА ӨНЕРІ – АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада музыка өнері арқылы оқушылардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың маңыздылығы қарастырылады. Қазіргі уақытта тұлғаны рухани және адамгершілік тұрғысынан дамыту жолында өнер саласына баса назар аудару мәселесі көтеріліп келеді. Себебі, музыка өнері қашанда тұлғаның рухани әлеуетін дамытудың бірден-бір көзі болған. Осыған орай музыка өнері арқылы адамгершілікке тәрбиелеу заманауи мектептерді ізгілендіру мәселесінде басты орын алады. Мақаланы жазудағы басты мақсатым – оқу-тәрбие үдерісінде қолданылып жүрген музыка өнерінің алуан түрлі үлгілеріндегі адамгершілік құндылықтардың көріністерін, оқушылардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың жолдарын, маңыздылығын анықтап, талдау. Мақаланың негізгі зерттеу әдістері – ғылыми-зерттеу және педагогикалық, психологиялық еңбектерге шолу жасау, халық музыкасы және ондағы адамгершілік қасиеттер мен құндылықтардың тәрбиелік маңызын анықтау, халық музыкасының үлгілерін талдап, салыстырып, анықтау. Фольклорлық музыка, халық музыкасы, адамгершілік құндылық туралы зерттелген еңбектердің негізінде адамгершілік құндылықтарды қалыптастырып, дамыту барысында қолданылатын музыка жанрларының үлгілерін іріктеп, олардың тәрбиелік мәнін анықтау бойынша ұсыныстар берілді. Музыка арқылы адамгершілікке тәрбиелеуді жүзеге асыру - музыка сабағы және сыныптан тыс жұмыстар арқылы жүргізілетін болғандықтан, мектептегі қолданыста жүрген «музыка» бағдарламасының репертуарларына, сонымен қатар сыныптан тыс жүргізілетін музыкалық үйірме жұмыстарына да тоқталып өттік. Тәрбиелік тағылымы мол музыка өнерінің түрлерін анықтау мақсатында музыка бағдарламаларындағы қамтылған музыкалық репертуарлардан мысалдар келтіріліп, тәрбиелік мүмкіндігіне талдау жасалынды. Талдау нәтижесінде болашақ ұрпақ тәрбиесінде музыканы, халық музыкасын қолданудың маңыздылығы анықталып, олардың адамгершілік тәрбие беруде таптырмас құралы екендігін байқадық.

Түйін сөздер: музыка өнері, халық музыкасы, фольклорлық музыка, адамгершілік тәрбие, адамгершілік құндылық, адамгершілік қасиет.

Кіріспе. Заман талабына сай әлеуметтік қатынастардың, экономиканың саяси өзгеруіне байланысты қоғамның мәдени өмірі, білім беру мекемелерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының да қызметі өзгерді. Соңғы жылдары педагогика саласында ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеу мәселесіне деген қызығушылығы артты, себебі зайырлы және мәдени тәрбиенің тығыз өзара әрекеті орын алуда. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы жалпыадамзаттық және рухани құндылықтарды әлеуметтік-мәдени кеңістікке қайтаруға бағытталған білім мен мәдениеттегі жаңа басымдықтарды белгілейді. Сонымен қатар, мектеп

оқушыларының бойында адамгершілік және тұрмыс негіздерін қалыптастыру, азаматтық тәрбиелеу және олардың ақыл-ой, танымдық шығармашылық қабілетін айқындау басты міндет екендігі баса айтылған. Оқушы бойына адамгершілік, ізгілік, мейірімділік, ақыл-ой, танымдылық сана-сезімді қалыптастыру, салауатты тәрбие беру мазмұнын жаңаша құруды талап етеді. Демек, тәрбие мен білім берудің заманауи тәжірибесі рухани мұраға, оның ішінде музыкалық және көркем мәдениетке бағытталған.

Қазіргі таңда бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастыруда адамгершілік жаны таза, жан-жақты дамыған, білімді, мәдениетті, парасатты етіп тәрбиелеу міндеті – бүгінгі заманның келелі мәселесі. «...парасат – қасиет, парасатсыздық – қасірет. Бүгінгі қазаққа керегі – қасірет емес, қасиет. Мен қазаққа парасат байлығы ғана керек деп есептеймін. Өзге байлықтың бәрі өзінде – елінде, жерінде тұнып тұр» - деп жазады академик З. Қабдолов (Қабдолов, 1983:143). Жас ұрпақты тәрбиелеу – әр адамның ғана емес, бүкіл қоғамның қасиетті борышы. Тәрбие дегеніміздің өзі – адамның жан дүниесін ізгілікке баулу. Балалардың адамгершілік сезімдерін тәрбиелеу арқылы біз олардың адамгершілік санасын қалыптастыруға және болашақта адамгершілік мінез-құлқын реттеуге негіз саламыз.

Балалардың адамгершілік санасын дамытудың бір құралы - музыка. Музыка, кез-келген өнер сияқты, композитордың дүниетанымын білдіреді және жақсылық пен жамандықтың күшті құралы бола алады. Өнердің бір түрі бола отырып, ол өзінің ырғағымен, әуенімен, үйлесімімен, динамикасымен, әр түрлі дыбыстық комбинациясымен сезім мен көңіл-күйдің шексіз гаммасын жеткізе алады. Музыканың күші ақыл-ойды айналып өтіп, ол жанға тікелей әсер етіп, адамның көңіл-күйін тудырады деп тұжырымдайды. Көркемдік білім берудің маңызды міндеттерінің бірі - баланың жан дүниесін өнер, музыка арқылы тәрбиелеу, яғни оның адамгершілік қасиеттерін, адамгершілік мұраттарын қалыптастыру үрдісіне әсер ету.

Адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың жағымды жақтары осы ұғымнан таралады. Ал, құндылық – бұл қандай да бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы, қалаулылығы, пайдалылығы және қымбаттығы. Адамгершілік тәрбиесінің теориялық мәселелері әл-Фараби заманынан басталып, бергін келе Ыбырай, Абай т.б. еңбектерінде кеңінен қолданыс тапқан. Оқушыларды отан туралы біліммен қаруландыру, патриоттық сезімін, азаматтық, адамгершілік құқығын тәрбиелеу, мектеп ұжымдарында, сабақтарда және сабақтан тыс мерзімде мінез-құлық дағдысын, саяси мәдениетін қалыптастыру мәселелерін өздерінің еңбектерінде Г.А.Уманов, К.К.Құнантаева, Қ.К.Жанпейісова, Ж.Мақатова, С.Б.Омарова, В.В.Трифонов, Л.К.Керімов және т.б. ғалымдар жан-жақты зерттеген. Ұлы ғалым, ойшыл, педагог-психологтардың еңбектерін зерделеу және оларға шолу жасау музыка өнерінің жас ұрпаққа адамгершілік тәрбие берудегі педагогикалық мүмкіндіктерінің мол екендігін көрсетеді. Әр кезеңде өмір сүрген көрнекті ойшылдар, ағартушы-педагогтар халықтың мәдени дәстүрлерін, музыкалық мұрасын жас ұрпақтың тәрбиесінде пайдаланудың маңыздылығына үлкен мән беріп, құнды пікірлерін ұсынған. Музыка арқылы адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру түсініктері өте кең ұғым болғандықтан, оқушылардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру маңызды және өзекті мәселе екендігі сөзсіз. Бүгінгі қоғамда адамгершілік қасиеттер мен құндылықтарды қалыптастыруда және баланың жеке басын дамытуда музыканы, музыкалық тәрбиені жеткіліксіз пайдалану мәселесі бар. Сондықтан жалпы оқушыларға музыка арқылы адамгершілік тәрбие беру мәселесі туындап отыр. Сол себепті біз мақаламыздың тақырыбын «Музыка өнері – оқушылардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру құралы» деп алып отырмыз.

Демек, музыка өнері оқушыларға адамгершілік тәрбие берудің бірден-бір құралы болып табылады деп есептейміз. Себебі, халқымыздың ән және күй өнерінің кез келгені тәрбиеге

тұнып тұр. Осыған орай біз жалпы және халық музыкасы туралы, оның адамгершілік тәрбие берудегі маңыздылығы туралы зерттеп, жазған ғалымдар мен педагог-зерттеушілеріміздің еңбектеріне шолу жасап өтейік.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Бұл мақаланы жазу кезінде жинақталған деректерді анықтау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының нысаны ретінде музыка өнерінің жанрлары мен оның адамгершілік тәрбие берудегі маңыздылығы алынды. Ол үшін алдымен адамгершілік ұғымымен қатар музыка өнерін зерттеген ғылыми-зерттеу және педагогикалық еңбектер қарастырылып, ондағы ой пікірлерге талдау жасалынды. Мысалы, «адамгершілік» ұғымы философия, психология, педагогика ғылымдарына ортақ ұғым болғандықтан сол салалардағы «адамгершілік» ұғымына берілген анықтамаларды келтіріп, соның негізінде өз ойымызды қорытып өттік. Адамгершілік мәселесін өз еңбектеріне арқау еткен ғалым, ұлы ойшылдарымыз Әл-Фараби, А.Құнанбаев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың адамгершілік туралы айтылған құнды пікірлерін салыстыра отырып, педагог-психолог ғалымдар Б.Г.Ананьев, Л.И.Божовичтің адамгершілік дамуының деңгейлерін көрсетіп бергенін анықтадық.

Сонымен қатар музыка өнерінің жанрлары арқылы адамгершілік тәрбие берудің жолдарын қарастырып, нәтижесінде оларды музыка сабағы барысында, сыныптан тыс және фольклорлық ұжымдар арқылы беруге болады деп топтастырдық. Фольклорлық ұжым арқылы тәрбие берудің жолдарын ашып көрсеткен Е.Балабековтың еңбегіне талдау жасап өттік. Ал музыка сабағы арқылы адамгершілік тәрбие беру мәселесі бойынша Ш.Б.Құлмановалардың авторлық бірлестікте жазған «Музыка» оқулығында берілген шығармаларға тоқталдық. Соның ішінде А.Рахметовтың «Жамандық көрсем өзімнен», халық әні «Япурайды» мысалға ала отырып, бұл музыкалық шығармалардың мазмұнына талдау жасай отырып, тәрбиелік мүмкіндіктері ашып көрсетуге тырыстық. Сол сияқты Ә.Мұханбетжанованың «Педагогика» оқулығындағы ұсынған адамгершілік тәрбие беруді жүзеге асыру жолдарын негізге алып, оның тиімділігін анықтадық.

Зерттеу нәтижесі. Біз өмір сүріп жатқан заман - бүкіл әлемде терең өзгерістер, белгіленген ережелерді қайта қарау, жаңа қоғамдық қатынастарға көшу, жаңа мәселелер мен шешімдердің пайда болуы, мәдениет пен қоғам арасындағы байланыстар кезеңі болып табылады. Өмір сүру жағдайларының өзгеруіне байланысты қазіргі дәуір адамның жеке басына басқа талаптар қояды. Уақытпен өмір сүруге ұмтылған адам кейде рухани құндылықтар туралы ойламайды, ол тек өзінің материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Әсіресе, өскелең ұрпақ адалдық, парасаттылық, адамгершілік, тазалық, абырой, шындық, аяшылық сияқты рухани-адамгершілік құндылықтарды ұмытып бара жатқан сияқты.

Қазіргі мұғалімдер балалардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде мейірімділік, жауапкершілік, шынайылық, жанашырлық, яғни табиғи негізге ие басқа да қасиеттерге байланысты қиындықтар туындайтынын атап өтті. Осы қиындықтардың шешімін табу мақсатында балаларға адамгершілік тәрбиесін берудің маңызы өте зор. Ол үшін біз алдымен «адамгершілік», «адамгершілік қасиеттер», оның мәні мен мазмұнына тоқталып өтейік. «Адамгершілік» педагогика, психология, философия ғылымдарындағы арнайы ұғым, сондықтан бұл ұғымға анықтама жасауда оның қандай фактормен байланысты екенін анықтап алуымыз қажет. Философиялық сөздікте адамгершілік ұғымына «адамгершілік – адамдардың оқиғаларға баға беріп, өзінің мінез-құлық бағытын таңдауына, моральдық ұғымдарға, әр-түрлі құбылыстарға байланысты, олардың бастан кешіретін мақұлдау немесе айыптау сезіміне негіз болады» - деп анықтама берген (Нұрғалиев, 1996:35). Қазақ ұлттық энциклопедиясында «адамгершілік – адам бойындағы гуманистік, құндылық, әдеп ұғымы (кісілік, ізгілік, имандылық тәрізді ұғымдармен мәнделес)», - деген түсінік беріледі. Сонымен, «Адамгершілік»

ұғымына - жеке тұлғаның мінез-құлықтарын, әдеттерін, қарым-қатынастарын дамытып, қалыптастыруға арналған, мақсатқа бағытталған үрдіс, -деп анықтама берсек болады.

Осы адамгершілік туралы мәселелер көне заманнан бері ұлы ойшылдардың, ғұлама ғалымдардың еңбектерінен көрініс тауып келеді. Яғни, данышпан, ұлы ойшылдарымыздың басым бөлігі, атап айтар болсақ Ж.Баласағұн, А.Яссауи, М.Қашқари, М.Х.Дулати адамгершілік тәрбиесін өз еңбектеріне арқау етіп алғанның байқаймыз. Мысалы, ұлы ғұлама Әл-Фараби шығармаларының басты тақырыбы өмір, оқу және білім, адамгершілік және т.б. жайлы болды. Адамгершілік туралы «Шын мағынасындағы білімділік – тамаша адамгершілік сипат» деген ұлағатты пікірінен «білімділік» пен «адамгершіліктің» бір-бірімен тығыз байланыста дамитынын анық байқаймыз. «Ұстаз ескерер тағы бір жайт - бұл шәкірттің мінез құлқындағы жағымсыз мінезді, ұнамсыз қылықты болдыртпау, онда жақсы сипаттардың қалыптасуына мүмкіндік беру» - десе, ал педагогикалық пікірінде мінез тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. «Мінезділік бақытты болудың негізгі шарттарының бірі. Кейбір адамдар қолындағы бақытынан оп-оңай айырылып қалады, кейде бақытсыздыққа ұшырайды. Оны мұндай күйге түсіретін — өзінің нашар мінезі. Сондықтан, жаны мен тәнін тәрбиелеуді бесіктен бастаған жөн», — дейді ғұлама Әл-Фараби (Әл-Фараби, 2019).

Қазақтың ұлы даласында өмір сүрген А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев сынды ерекше тұлғалар да өздерінің еңбектерінде адамгершілік мәселесін басты назарда ұстап, оны қалыптастыру мен дамыту жолдарына тоқталып өткен. Абай ағамыз өз еңбектерінде үлгі-өнегені тәрбиенің құралына жатқызады. Өзіне-өзі есеп беру, тәрбиелеу, өз ойына және басқаның ойына сын айта алу, жауапкершілік, өзін-өзі бағалауы және т.б. сияқты мәселелерді маңызды деп есептеген (Құнанбаев, 2012). «Психология», «Тәрбиеге жетекші», «Жан жүйесі және өнер таңдау» атты шығармаларымен бәрімізге таныс Жүсіпбек Аймауытұлы білім мен ғылымды жоғары орынға қоя отырып, білімнің адамзат игілігіне жұмсалуды тәрбиеге байланысты деп көрсетеді. «Тәрбиесіз білімді адам сол білімін адамзаттың игілігіне де, сорына да жұмсайды... Тәрбиені, оқуды, білімді жағымсыз қылықтардан құтылудың құралы деп санаған». Яғни, осы айтылған ойларынан-ақ, адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың адам өмірінде басты орын алатындығына көзіміз жеткендей (Аймауытов, 1999:112). Келесі ғалым М.Жұмабаевтың «Педагогика», «Мен жастарға сенемін» атты еңбектерінен ұлттық негізде тәрбие беру, адамның жан-дүниесі туралы көптеген маңызды мәселелерді қарастырғанын байқаймыз. «Балаға дүниеге келмей жатып тәрбие беру керек, сонымен қатар ол балаларға тәрбие беруде жас ерекшеліктерін үнемі назарда ұстай отырып, тәрбие берілуі қажет», - деп өз ойын тұжырымдаған (Жұмабаев, 1992).

Адамгершілік тәрбиесінің мәселелері Я.А.Коменский, Д.Локк, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталонци сияқты педагог ғалымдар мен қатар психолог ғалымдар Б.Г.Ананьев, П.М.Якобсон, Л.И.Божовичтердің де зерттеулерінен тыс қалмаған. Олардың ойынша, адамгершілік тәрбиесін тек әлеуметтік, педагогикалық тұрғыдан ғана емес психологиялық тұрғыдан да қарастыру өте маңызды. Психолог, ғалым Б.Г.Ананьев «тәрбие мақсаттары, әсіресе жеке тұлғаның адамгершілігін дамыту мақсаты адамның ішкі күш қуатының көптүрлілігіне сай келетін тәрбиелеу жүйесі арқылы ғана жүзеге асады» деген ойын адамгершілік тәрбиесінің қоғамдық іс атқаратындығының кепілі ретінде қабылдауға болады. Л.И.Божович: адамгершіліктің қалыптасуы оның өзіндік сапалық нормаларының жетілуіне біртіндеп айналуы де есептеген. Сонымен қатар «адам қабілетінің сыртқы мінез-құлыққа емес, ішкі мінез-құлыққа бағдарлануы адамгершілік дамуының ең жоғарғы деңгейі болып табылады», - деген өз ойын білдіреді (Ахметова, 2006:102).

Сонымен адамгершілік мәселесін көтерген ғалымдардың еңбектеріне, ой-тұжырымдарына

сүйене отырып, «адамгершілік – жеке тұлғаның кез-келген ортада қалыптасқан мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін орынды қолдана алуы, адамгершілік сезімдерді дамыту, моральдық сананы мақсатты түрде қалыптастыру үрдісі» - деп анықтама жасай аламыз. Және адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру ғылым мен білімге, имандылыққа, ұлттық тәрбиеге, ұлттық өнегемен тығыз байланыста қалыптасып, дамиды деп өз ойымызды қорытамыз.

Оқушыларға музыка арқылы адамгершілік тәрбие беруді музыка сабағы және сыныптан тыс музыкалық жұмыстар, музыкалық фольклорлық ұжымдар арқылы жүзеге асырамыз. Музыкалық фольклорлық ұжымдар арқылы халық музыкасының тәрбиелік мүмкіндіктерін жүзеге асыру жолдарын Е.Балабеков өз еңбегінде нақты, ашып көрсеткен. «Әр халықтың фольклоры ұлттық өнер шеңберінде өзіндік және этникалық өзгешелігінің айқындығымен, аумақтық және жергілікті стильдік үлгілерінің молдығымен ерекшеленеді. Қалың көпшіліктің көзқарасын, этностардың әлеуметтік - эстетикалық арман - мұраты мен

моральдарының идеялық мазмұнының ұқсастығын білдіре отырып фольклор халықтардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың маңызды құралы, сондай - ақ, халықтық педагогиканың принциптері - рухани құндылықтарды сақтау мен насихаттауда айрықша орын алып, адамдарды мінез - құлық мәдениеті мен адамгершілікке тәрбиелейді», - деп көрсеткен (Балабеков, 2020:4).

Сол себепті біз ең алдымен музыка өнеріне, «музыка» ұғымына, оның адамға эмоциялық әсері жайлы тоқталып өтейік. Музыка – белгілі бір биіктіктегі дыбыстардан тұратын, адамға сазды әуенімен әсер ететін, дыбыстық көркем бейнеге негізделген өнер түрі. Өзінің эмоциялық әсері арқылы ол қоғамда бірнеше рөл атқарады. Атап айтсақ, қоғамдық-мазмұндық, эстетикалық, мәдени-тәрбиелік қызмет атқарады. Музыкаға адамның ішкі сезімін, эмоциясын суреттейтін, өзін қоршаған ортаға деген эмоциялық қатынасын білдіретін сөйлеу құралы немесе сөйлеу интонациясы деп анықтама берсек те болады. Музыка эмоциялардың ішіндегі көңіл-күйді білдіретін сезім. Музыкалық шығармада мазмұнымен қатар жеке адамның көңіл-күйі көрініс табады. Мұнда тек психологиялық жағдайды ғана ашу емес, адамның мінез-құлқын ашуда музыкаға ерекше жағдай туғызады. Ал музыка сол эмоцияларды аша отырып, қоғамдағы әр түрлі құбылыстарды және болмысты бейнелейді. Музыка бейнелеушілік рөлді аз ғана атқарады. Басқа өнер түрлерінен айырмашылығы ол бейнелерді тек үн құралы - дыбыс арқылы суреттеуінде. «Музыка ұлтқа бөлінбейді» демекші, біз қай ұлттың музыкасын тыңдасақ та оны өз сезіміміз арқылы түсінеміз. Оның көңілді немесе көңілсіз, жылдам немесе баяу екенін ажырата отырып, соған орай көңіл-күй қалыптастырамыз. Ұлтқа бөлінбесе де әр халықтың өз музыкасы сол халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрыптарымен байланысты пайда болып, қалыптасады.

Музыка жанры өз ішінде бірнеше түрге бөлінеді: халық музыкасы (аспаптық және әншілік), эстрадалық музыка, камералық музыка, симфониялық музыка, хорға арналған музыка, театрлық музыка және т.б. Бұл жіктелген жанрлардың өзіне тән ерекшеліктері бар. Мысалы халық музыкасын алатын болсақ, әр халықтың өзіне тән ежелден келе жатқан музыкалық мұрасы бар. Қазақтың өндері мен аспаптарға арналып жазылған музыкалық шығармалары түрі және мазмұны жағынан аса бай, әрі көп түрлі болғандықтан, заман дамуына қарай ән, би, хор, опера, оркестр, халық аспаптар оркестрі сияқты кәсіби өнерлердің пайда болуына тікелей әсер етіп, дамуына көмектесті. Ұлтымыздың әншілік өнерінің дамуы тікелей сал-серілердің дамып, қанаттануымен байланысты. Ал, аспаптық музыкамыз халқымыздың тарихымен біте қайнасып осы заманға дейін келіп жетті. Дәлел ретінде айтар болсақ Қорқыт, Құрманғазы, Дина, Тәттімбет және т.б. дәулескер күйшілеріміз.

Халық шығармашылығында музыка өнеріне елеулі орын берілген. Арғы жерде оның салтқа байланысты үлгілері үстем болса, бері келе аспаптық және вокалдық арналары халықтық-

кәсіби деңгейге дейін көтерілген. Ғылымда фольклор көбіне сөз өнері ретінде танылып келді. Ол халық шығармашылығы, ауыз әдебиеті мағынасында қолданылып, негізінен тұрмыс-салт жырлары, ертегі, аңыз, әпсана, көне, батырлық, романдық, тарихи жырларды қамтыды. Музыкалық фольклор осы аталған жанрлардың басым көпшілігімен сабақтас. Көне дәуірлерден жеткен музыка үлгілерінің халықтың тыныс-тіршілігі және этнографиясымен тығыз байланысты екені айқын. Музыкалық фольклордың тікелей халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен туындайтын үлгілері де аз емес. Осы белгісіне орай, қазақ халқының музыкалық фольклорын үлкен екі арнаға жіктейміз.

1. Салтқа байланысты туған фольклор үлгілері. Оған – «Сыңсу», «Тойбастар», «Бесік жыры», «Жоқтау» секілді салт-дәстүр аясында өмір сүретін шығармалар жатады.
2. Салттан тыс фольклор туындылары. Бұл салаға эпикалық жанр – жыр, толғау, терме, желдірме, ертегілік, тарихи, лирикалық әндер мен халық күйлері жатады (Қоңыратбай, 2011:8).

Жоғарыда біз халық музыкасының әншілік және аспаптық деген екі түрін атап өттік. Қазақ даласы шарықтаған ән мен күдіретті күйді болашаққа рухани байлық, асыл қазына етіп құрметтеген. Әншілік өнерге келсек, ән – қазақ халқының басынан өткен түрлі оқиғалардың көркемдік көрінісі, онда ертегі де, тарих та, аңыз да бар. Бұл бұрыннан бергі келе жатқан қоғамдағы бейбітшілік заман мен жаугершілік кезеңдердің суреті, тұрмыс пен сананың, саясат пен ел шаруаларының жиынтық бейнесі. «Әрбір ән-күй тарихтың әрбір кезеңін анық көрсетеді, тайға таңба басқандай бейнелеп береді. Сондықтан да ән-күйді халықтың басынан өткен кезеңдерді суреттейтін тарих десек қателеспейміз» (Жұбанов, 2002:45) - деп көрнекті музыка зерттеушісі А.Қ.Жұбанов айтқандай, тарихи тақырыптар да қазақтың әні мен күйлерінде молынан бейнеленген.

Келесі музыка жанрының түрі - классикалық әндер әуен және күй өнерімен салыстырғанда қоғамда орындалу барысында басымдық мәнде. Мұнымен бірге классикалық әндердің ізгілік пен заңдылықты асыл мен жасықты, ақ пен қараны ажыратуға тәрбиелілік мүмкіндігі зор: Мәдениет арқылы этностың тарихи, мекендік, мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік, өнер-этнографиялық болмыс бейнесі көрініс табады (Жұматаева, 2016:393).

Қазіргі уақытта музыка уақыт өте келе пайда болатын және өткенге айналатын көптеген жанрларды жинақтады. Жаңа жанрлар дамып келеді және кейбіреулері бұрынғылардан мүлдем өзгеше. Бұған себеп, технологияның дамуы және электронды музыкалық аспаптардың жаңа түрлерінің пайда болуы. Осы саладағы бұқаралық ақпараттар мен сауданың дамуының арқасында елдер мен құрлықтарда музыкалық алмасулар кеңінен дамып, музыка әлемінің шекарасы бұзылды. Аса көрнекті музыка өкілдері мен қайраткерлерінің халықаралық деңгейдегі фестивальдары мен әлемдік іс-сапарлары ұйымдастырылуда. Бұның барлығы әр түрлі елдер мен музыкалық бағыттардың музыканттары арасындағы тәжірибе алмасудың үздіксіз үрдісін қамтамасыз етуге бағытталған.

Талқылау. Музыка өнері арқылы адамгершілікке тәрбиелеу оқушыларда жалпы музыка сабағында және сыныптан тыс мәдени-тәрбиелік жұмыстар барысында іске асады. Музыка сабағы - жалпы білім беретін мектептердегі музыкалық білім беру мен жан-жақты тәрбие беру жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі болып табылады. Оқушылар музыка сабағында ән салу, аспапта ойнау, музыка тыңдау, ырғақтық қимылдар жасау, шығармашылық жұмыстар жасау сияқты негізгі музыкалық іс-әрекеттермен айналысады. Бұл өнер сабағында мектеп оқушысына білімдік, танымдық материалдар берумен қатар, оны жан-жақты тәрбиелеу зор шеберлікті талап етеді. Сабаққа дайындық барысында оның негізгі мақсат-міндеттерін, мазмұны мен құрылымын, оқыту әдістерін, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мүмкіндіктерін зерделеген дұрыс. Балаларға тыңдауға ұсынылатын музыкалық шығармаларды

да дұрыс таңдаған жөн. Бұл шығармалар баланың сезіміне әсері күшті болған сайын, тәрбиелік ықпалы да зор болады. Музыка туралы әңгімені әсерлі түрде тыңдап отырған оқушы сазгердің өмірі мен шығармашылығы жолынан мағлұматтар алып қана қоймай, мұғалімнің көмегімен шығарманың сипатын, оның бейнесін ашуда қолданған музыканың мәнерлік құралдарын анықтайды, мазмұнындағы тәрбиелік мәнге назар аударады.

Жалпы білім беретін мекемелердегі музыка сабақтары білім мен тәрбие берудің маңызды бір саласы болып табылады. Музыка пәнінің маңызы – қоғамның қазіргі заманғы сұранысына жауап бере отырып, бастауыш сынып оқушыларын ұлттық музыкаға баулиды. Атап айтар болсақ «Музыка», «Елім-ай», «Мұрагер» және т.б. бағдарламалар музыкатану саласына кіретін еңбектерді игере отырып, көп жылғы ізденістердің нәтижесі болып табылады. Бұл бағдарламалардың басты мақсаты - музыка өнері арқылы рухани бай, шығармашылығы мол, халық өнерін өмірдің бейнесі ретінде түсіне білетін, халқымыздың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін қастерлейтін, классикалық музыканы және басқа халықтардың өнерін құрмет тұтатын жеке тұлға тәрбиелеу. Жоғарыда аталған бағдарламалардың «Музыка» оқулықтары бойынша талдау жасап, берілген музыкалық репертуарларға тоқталып, олардың адамгершілік тәрбие беру үрдісіндегі маңыздылығына тоқталып өттік. Мысалы, үшінші сыныпқа арналған «Музыка» оқулығында (Құлманова, 2017) жанды табиғат, жақсыдан үйрен, жаманнан жирен, уақыт, өнер, сәулет өнері, су тіршілік көзі, демалыс және мерекелер, атақты тұлғалар сияқты тақырыптар қамтылған. Бұл тақырыптарда, көріп отырғанымыздай музыка – табиғатпен, тәрбиемен, тарихпен, өнер түрлерімен, атақты өнер адамдарының шығармашылығымен тығыз байланысты. Берілген музыкалық репертуардағы кез келген шығармалардың тәлім-тәрбиелік маңызы зор. Сонымен қатар, музыка арқылы табиғат құбылыстарын сезініп, түсінуге, сурет, кескіндеме, бейнелеу өнері арқылы музыкадағы бейнеленген бейнелерді нақтырақ ұғынуға, «оркестр» тақырыбы арқылы музыкалық аспаптар мен олардың шығу, жасалу, заман талабына сай өңделіп, дамуына баса назар аударған. Мысалы қазақтың халық әні «Япурайды» алып қарайтын болсақ, онда әдемі табиғатты ән арқылы керемет бейнелеп берген. «Жақсыдан-үйрен, жаманнан жирен» деген тақырып бойынша тыңдауға және орындауға берілген қазақтың халық әні «Елім-ай», Майлықожаның термесі «Ананың қадірі», айтыс өнері бойынша «Ұл мен қыздың айтысы», А.Рахметовтің «Жақсылық көрсем өзімнен» деген фольклорлық асыл мұраларымыздың тәрбиелік құны өте жоғары екені айтпаса да түсінікті. Бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие беруде терме, айтыс, халық әндері және т.б. – негізгі тәрбие құралы. Ол А.Рахметовтың мына айтқандарынан ақ көрініп тұрғандай.

«Жақсылық көрсем өзімнен,
Жамандық көрсем өзімнен.
Жетелер жақсы жаманға,
Адамның ісі өзінен.
Қиналғанға көмек бер,
Жақсылық жасай білсеңіз.
Жасаған әрбір жақсы ісің,

Алдыңнан шығар білсеңіз», - деп бастауыш сынып оқушыларына жақсылық пен жамандықтың айырмашылығын, көмек көрсету, қамқор болудың барлығы өзіңе айналып келетінін көрсеткен. Осы екі шумақ өлеңнің өзі адамның жақсы мінез-құлқы, оның өзін ұстауы, өзгелерге қамқор болуы, адамгершілік қасиеттерінің дұрыс қалыптасуына бағыт-бағдар беріп отыр.

Музыка сабағы – оқушының оқу-танымдық қасиеттерін өсіруге арналған арнаулы сабақ. Музыка сабағында қолданылатын негізгі іс-әрекеттің бірі – музыка тыңдау болғандықтан

оқушылардың музыка тындау мәдениетін бала кездегі тәрбиенің негізінде қалыптастырған жөн. Ол үшін оқушыны ең алдымен сезім байлығын дамытуға, есту, есте сақтау, қиялды ұштау және шығармашылық еңбекке үйреткен тиімді. Музыканы дұрыс тындап, одан ерекше ләззат алу үшін музыкалық шығарманың талғамдық деңгейі, оқушыға беретін сезімдік ассоциациясы маңызды орын алады (Нұрхатова, 2005:38). Осы арнаулы сабақтағы оқушыларды тәрбиелеу үрдісі, ондағы музыкалық іс-әрекеттер жоғарыда көрсетілген музыкалық репертуарлармен тығыз байланыста жүреді.

Педагог Ә.Мұханбетжанова «Педагогиканы оқыту әдістемесі» атты оқулығында адамгершілік тәрбиеге анықтама бере отырып, оны жүзеге асырудың жолдарын көрсетіп берген. Ол «Адамгершілік тәрбиесі – оқушылардың бойында мінез-құлықтың белгілі бір сипаттарын қалыптастыруға және оларға өздерінің бір-біріне, отбасына, адамдарға, мемлекетке, Отанға деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелерін дамытуы жөніндегі педагогтардың мақсатты түрдегі іс-әрекеті», - дей отырып, адамгершілік тәрбиені жүзеге асырудың төмендегідей жолдарын көрсетті:

- оқу үрдісінің мүмкіншілігін пайдалану, әсіресе гуманитарлық пәндердің;
- мәдениет, денсаулық сақтау ұйымдарының т.б. мекемелердің тәрбиелік мүмкіншілігін пайдаланып адамгершілік білім беру;
- ұжымдық өмірді, бірлескен іс-әрекет пен қарым-қатынаста адамгершілік тәжірибесін және қоғамдық мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру;
- отбасының және қоғамдық тәрбие мекемелерінің өзара байланысын қамтамасыз ету (Мұханбетжанова, 2011:338).

Адамгершілік тәрбиені жүзеге асырудың осы жолдарын негізге ала отырып жүргізсек нәтижелі болатынын байқадық. Яғни жүзеге асыру жолдарының ішінен «оқу үрдісінің мүмкіндігін» пайдалана отырып, адамгершілік қасиеттерді оқушылардың бойында қалыптастырудың жолдарын қарастырдық.

Қорытынды. Заман ағымына қарай қазіргі адамгершілік тәрбие жекелеген бағыттарға емес, адамгершілік құндылықтарға негізделіп жүргізіледі. Адамды ең алдымен оның адамгершілігі, парасатының биіктігі, сыпайы мінез-құлқы ерекшелендіріп тұрады. Бұл мінез-құлық мәдениеті адамгершілік нормалармен тығыз байланысты. Бұл туралы әл-Фараби: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде – бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен жетілгендікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз игі, игілікті және қайырымды адам боламыз: біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез-құлқымыз мақтаулы болады», - деген екен (Әл-Фараби, 2019:45). Бала мектепте қабылдаған мәдени мінез-құлық ережелеріне адамгершілік көзқарас тұрғысынан қарап, оны орындаудың қажет екендігін түсініп, бағалай бастайды. Мектептегі музыка сабақтарында әлемдік музыка үлгілерімен қатар, халық музыкасының үлгілер халық әні, күй, терме, айтыс және т.б. толық қамтылған. Музыка өнерінің опера, симфониялық шығарма, балет және т.б. түрлі жанрлары да берілген. Бұл шығармалар әр түрлі болғандықтан біреуі тарихтан сыр шертсе, екіншісі сол халықтың тұрмыс-тіршілігінен, сал-дәстүрінен хабар береді. Ал, үшіншілері адамның көңіл-күйін, эмоциясын, терең сезімдерін бейнелесе, ал кейбір үлгілері табиғатпен музыканың тығыз байланысын көрсетеді. «Музыка» оқулықтарына енген музыкалық шығармалардың барлығы дерлік тәрбиемен ұштастырылып отырады. Әр тақырыпқа байланысты берілген музыкалық шығармаға терең үңілетін болсақ олардан адамгершілік тәрбиемен тікелей астасып жатқанын байқаймыз. Сонымен қатар атақты тұлғалар, ұлы күйшілер мен әншілер, әлемдік композиторлардың шығармаларымен таныса отырып, олардың музыкалық шығармаларынан музыка арқылы өмірді бейнелеген сезімдерін сезінеміз. Бастауыш сынып

оқушыларының жан дүниесіне музыканың құдыретті күшімен, мақам сазымен әсер ету арқылы парасаттылық, талғампаздық, адамгершілік, патриоттық сияқты ұлы сезімдерді тәрбиелейді. Кез келген музыкалық шығарманы тындап немесе оны орындай отырып оқушы әсемдік пен ажарсыздықты, жақсы мен жаманды, зұлымдық пен мейірімділікті, қуаныш пен қайғыны түсініп, ажырата білуіне қарай олардың адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлық дағдылары айқын бола бастайды.

Қорыта айтқанда, музыка өнеріндегі түрлі жанрлардың мол мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану арқылы біз заманауи мектеп оқушыларының бойына адамгершіліктің асыл қасиеттерін тәрбиелеуде жақсы нәтижеге қол жеткізе аламыз. Бұл тек қана ата-ана, отбасы, мектеп, қоршаған әлеуметтік ортаның үйлесімді ықпал етуінің барысында ғана жүзеге асатынын ұмытпағанымыз жөн.

А.Б.Даркембаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Алматы, Казахстан

E-mail: muza4740@mail.ru

МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО-СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ

Аннотация. *В данной статье рассматривается важность формирования нравственных качеств у учащихся через музыкальное искусство. В настоящее время на пути духовно-нравственного развития личности поднимается вопрос о акцентировании внимания на сфере искусства. Ведь музыкальное искусство всегда было единственным источником развития духовного потенциала личности. Поэтому нравственное воспитание через музыкальное искусство занимает центральное место в вопросе гуманизации современных школ. Моя главная цель в написании статьи - выявление и анализ проявлений нравственных ценностей в различных образцах музыкального искусства, применяемых в учебно-воспитательном процессе, пути формирования нравственных качеств у учащихся. Основные методы исследования статьи - обзор научно-исследовательских и педагогических, психологических трудов, определение воспитательной значимости народной музыки и нравственных качеств и ценностей в ней, анализ и сравнение образцов народной музыки. На основе изученных трудов о фольклорной музыке, народной музыке, нравственных ценностях были даны рекомендации по отбору образцов музыкальных жанров, применяемых в процессе формирования и развития нравственных ценностей и определения их воспитательной значимости. В связи с тем, что осуществление нравственного воспитания через музыку - это уроки музыки и внеклассная работа, мы остановились на репертуаре действующей в школе «музыкальной» программы, а также на работе во внеклассном музыкальном кружке. В целях определения видов музыкального искусства с большой воспитательной стажировкой были приведены примеры музыкального репертуара, содержащегося в музыкальных программах, а также проанализированы возможности воспитания. В результате анализа была выявлена важность использования музыки и народной музыки в воспитании будущих поколений, и мы заметили, что они являются незаменимым инструментом в нравственном воспитании.*

Ключевые слова: музыкальное искусство, народная музыка, фольклорная музыка, нравственное воспитание, нравственные ценности, нравственные качества.

A.Darkembayeva

Abai Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: muza4740@mail.ru

MUSICAL ART – A TOOL FOR THE FORMATION OF MORAL QUALITIES

Abstract. *In this article, the importance of forming moral qualities in students through musical art is considered. Currently, the issue of focusing on the sphere of art in the way of spiritual and moral development of the individual is being raised. After all, music and art have always been the only source of spiritual development of the individual. Therefore, moral education through musical art occupies a central place in the problem of humanization of modern schools. My main goal in writing the article is to identify and analyze the manifestations of moral values in various samples of musical art used in the educational process, the way of forming moral qualities among students. The main methods of research of the article are a review of research and pedagogical, psychological works, determination of the educational significance of folk music and moral qualities and values in it, analysis and comparison of folk music samples. Based on the studied works on folklore music, folk music, moral values, recommendations were made to select samples of musical genres used in the process of forming and developing moral values and determining their educational significance. Since the realization of moral education through music is a music lesson and extracurricular work, we stopped at the repertoire of the program "music", which works at school, as well as at the work of the extracurricular music circle. In order to determine the types of musical art with a large educational internship, examples of the musical repertoire contained in the music programs were given, as well as the possibilities of education were analyzed. The analysis revealed the importance of the use of music, folk music in the education of future generations and showed that they are an unpopular tool of moral education.*

Keywords: *musical art, folk music, moral education, moral value, moral quality.*

Информация об авторе:

Даркембаева А.Б. Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: muza4740@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4748-0238.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. - Алматы: Ғылым, 1999. – 304 б. (қаз.)
- [2] Ахметова Г.К., Исаева З.А., Әлқожаева Н.С. Педагогика. Оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 220 б. (қаз.)
- [3] Әбу Насыр Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. 7 томдық жинақ, 2-том. - Алматы: RS Халықаралық Абай клубы, 2019. – 224 б. (қаз.)
- [4] Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры: болмысы, өзіндік ерекшелігі, тәрбиелік мазмұны мен заманауи өміршеңдігі: оқу құралы. - Алматы: ССК, 2020. – 152 б. (қаз.)
- [5] Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 329 б. (қаз.)
- [6] Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Мектеп, 1992. – 280 б. (қаз.)
- [7] Жұматаева Е. Музыкалық педагогика: музыка мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы. - Алматы: Эверо, 2016. – 400 б. (қаз.)
- [8] Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Сөз өнері. Монография. 2-том. - Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б. (қаз.)
- [9] Қоңыратбай Т.Ә. Қазақ музыкасының тарихы. Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. – 204 б. (қаз.)

- [10] Құлманова Ш.Б., Сулейменова Б.Р., Тоқжанов Т.Т. (Байқау нұсқасы) Музыка. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық. 3-басылымы, өңделген. - Алматы: Атамұра, 2017. – 176 б. (қаз.)
- [11] Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. - Алматы: Өлке баспасы, 2012. – 512 б. (қаз.)
- [12] Нұрғалиев Р.Н., Ақмамбетов Ф.Ф. Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 б. (қаз.)
- [13] Нұрхатова М. Музыкалық білім беру әдістемелері. Оқу құралы. - Өскемен, 2005. – 156 б. (қаз.)
- [14] Мұханбетжанова Ә. Педагогиканы оқыту әдістемесі. Оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. – 268 б. (қаз.)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. - Алматы: Ғылым, 1999. – 304 б. (қаз.)
- [2] Ахметова Г.К., Исаева З.А., Әлқожаева Н.С. Педагогика. Оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 220 б. (қаз.)
- [3] Әбу Насыр Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. 7 томдық жинақ. 2-том. - Алматы: RS Халықаралық Абай клубы, 2019. – 224 б. (қаз.)
- [4] Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры: болмысы, өзіндік ерекшелігі, тәрбиелік мазмұны мен заманауи өміршеңдігі: оқу құралы. - Алматы: ССК, 2020. – 152 б. (қаз.)
- [5] Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 329 б. (қаз.)
- [6] Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Мектеп, 1992. – 280 б. (қаз.)
- [7] Жұматаева Е. Музыкалық педагогика: музыка мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы. - Алматы: Эверо, 2016. – 400 б. (қаз.)
- [8] Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Сөз өнері. Монография. 2-том. - Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б. (қаз.)
- [9] Қоңыратбай Т.Ә. Қазақ музыкасының тарихы. Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. – 204 б. (қаз.)
- [10] Құлманова Ш.Б., Сулейменова Б.Р., Тоқжанов Т.Т. (Байқау нұсқасы) Музыка. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық. 3-басылымы, өңделген. - Алматы: Атамұра, 2017. – 176 б. (қаз.)
- [11] Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. - Алматы: Өлке баспасы, 2012. – 512 б. (қаз.)
- [12] Нұрғалиев Р.Н., Ақмамбетов Ф.Ф. Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 б. (қаз.)
- [13] Нұрхатова М. Музыкалық білім беру әдістемелері. Оқу құралы. - Өскемен, 2005. – 156 б. (қаз.)
- [14] Мұханбетжанова Ә. Педагогиканы оқыту әдістемесі. Оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. – 268 б. (қаз.)

REFERENCES

- [1] Ajmauytov Zh. (1999) Collection of works in five volumes [Bes tomдық shygarmalar zhinagy]. 4-Volume. Almaty, Gylym. (in Kaz.)
- [2] Ahmetova G. K., Isaeva Z. A., Alkozhaeva N. S. (2006) Pedagogy [Pedagogika]. Textbook. – Almaty, Kazakh University. (in Kaz.)
- [3] Abu Nasyr Al-Farabi. (2019) Philosophical treatises [Filosofiyalyq traktattar]. Collection in 7 volumes. 2-Volume. – Almaty, RS International Abay club. (in Kaz.)
- [4] Balabekov E. (2020) Kazakh musical folklore: identity, originality, educational content and modern vitality [Qazaqtyng muzykalyq fol'klory: bolmysy, ozindik erekshelegi, tarbielik mazmuny men zamanaui omirshengdigij]. – Almaty, SSK. (in Kaz.)
- [5] Zhubanov A. (2002) Key of centuries [Gasyrlar pernesi]. – Almaty, Dajk-Press. (in Kaz.) [6] Zhumabaev M. (1992) Pedagogy [Pedagogika]. – Almaty, School. (in Kaz.)
- [7] Zhumataeva E. (2016) Music pedagogy: a textbook for students of music specialties [Muzykalyq pedagogika: muzyka mamandyqtarynyng studentterine arналган oqu quraly]. – Almaty, Evero. (in Kaz.)

- [8] Qabdolov Z. (1983) Selected works in two volumes. The art of the word. Monograph. [Eki tomdyq tangdamaly shygarmalary. 2-tom. Soz oneri. Monografiya]. 2-Volume. – Almaty, Writer. (in Kaz.)
- [9] Qonyratbaj T. A. (2011) History of Kazakh music. Textbook for students of pedagogical universities [Qazaq muzykasynyng tarihy. Pedagogikalyq zhogary oqu oryndarynyng studentterine arnalgan oqulyq]. – Almaty, Daur. (in Kaz.)
- [10] Qulmanova Sh. B., Sulejmenova B. R., Toqzhanov T. T. (2017) (Competition version) Music. Textbook for the 3rd grade of a general education school. 3rd edition, edited (Bajqau nusqasy) [Muzyka. Zhalpy bilim beretin mektepting 3-synybyna arnalgan oqulyq. 3-basylymy, ongdelgen]. – Almaty, Atamura. (in Kaz.)
- [11] Qunanbaev A. (2012) Collection of works [Shygarmalar zhinagy]. – Almaty, Region publishing house (in Kaz.)
- [12] Nyrgaliev R. N., Akmambetov F. F. (1996) Philosophical Dictionary [Filosofiyalyq sozdik]. – Almaty, Kazakh encyclopedia. (in Kaz.)
- [13] Nurhatova M. (2005) Methods of music education. Training manual [Muzykalyq bilim beru adistemeleri. Oqu quraly]. – Oskemen. (in Kaz.)
- [14] Muhanbetzhanova A. (2011) Methods of teaching pedagogy [Pedagogikany oqytu adistemesi]. Textbook. Oqulyq. – Almaty, Daur. (in Kaz.).

¹D.Y. Shomayeva, ²G.T. Zhumaseitova
^{1,2}Kazakh national academy of choreography
^{1,2}Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: ¹Dilara.shomayeva@gmail.com; ²Gulnara_ili@mail.ru
¹ORCID: 0000-0002-3911-5126
²ORCID: 0000-0003-0478-3164

CREATIVE SEARCHES IN THE GENRE OF NATIONAL BALLET: “SULTAN BAIBARS” AND “THE LEGEND OF TURANGA”

Abstract. *The return to the full-scale format of the ballet performance and the approval of the prominent names of young choreographers marks the result of creative searches in the national art of dance over the past 30 years. Composers, set designers, visual artists, and costume designers turn their attention to such a genre as ballet with renewed interest, which results in the two latest works by Russian choreographers on the national theme: "Sultan Baibars" (choreography by Mukaram Avakhri) and "The Legend of Turanga" (choreography by Anvara Sadykova). In the article, using their example, the authors attempt to consider ballet as a part of art in general and, in particular, to understand ballet as a repository of the emotional experience of perception accumulated in society over generations and, in turn, also value-oriented to society itself. This is the purpose of the study.*

To achieve this goal, the authors choose some methods of the system-based and synergetic approach, which in recent years has been actively introduced into humanities research, including art history. The approach focuses on phenomena as unstable systems and uses various methods for a complete and qualitative analysis during research. Its principles of feedback and intellectualization are implemented in ballet if one takes a holistic approach to art: as an object of socio-cultural nature.

During the study, it becomes clear that the ballet performance is the product of the co-creation of choreographers and a lot of other authors who feel the direct connection between art and the world when a separate object or phenomenon makes sense only as part of the whole. The changing moral values of modern society, the influence of the new ideologies of national identification, and the environmental movement, along with new trends in visual perception, are directly reflected in the performances of young Kazakh choreographers. Through the principles of the systemic interaction "theater-society" and the consideration of art as a repository of historical memory, the authors try to understand the mutual influence of the national ballet and the socio-cultural field.

Thus, on the example of the two latest works by Avakhri and Sadykova, the search for new themes and plots, their artistic and technical, visual and musical design, the prospects for the development of the plastic language of national ballet are seen in the understanding of art as an unstable system that is in continuous development and interconnection not only with internal but also external factors.

Keywords: *choreographic art, choreographer, ballet, performance, Mukaram Avakhri, Anvara Sadykova.*

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP09260151)

Introduction. For the Kazakh ballet theater, the period of the pandemic has become creatively productive. At the end of 2020, three premiere performances were presented to the audience. The Astana Ballet Theater presented a large-scale project "Sultan Baibars" which was staged with the assistance of the National Dance Support Fund and the Samruk-Kazyna company by the choreographer Mukaram Avakhri. A month before that, Anvara Sadykova presented her new production "The Legend of Turanga" on the same stage. A new ballet "The Call of the Steppe" by European choreographer Patrick de Bana was shown at the Astana Opera. However, our interest extends to two works by Kazakh choreographers.

The year also became, to some extent, a turning point for the development of the national ballet since the performances were based on national material and are expanded full-scale works that use the music by Kazakh composers. The difficult times of Perestroika, the closure of the Abay National Theater and Opera House for long renovations, the opening of the second opera house in Astana did not facilitate thorough, productive searches in this area. The ballets were staged by both local and guest specialists, in general, those were small and modest performances in all respects. Many of them were put on for specific dates and were made to order. Only with the opening of the Astana Ballet Theater did this search become purposeful. Since 2013, the ballets "Alem" (chor. N. Dmitrievsky), "Zhusan", "Language of Love" (chor. M. Avakhri) have been staged in this theatre. Each of them is interesting in its own way, opened up new possibilities in translating the national theme into choreography, and all these ballets are short works. The next step was the development of the proposed paths [1]. Our task is to use the example of the last two premieres to understand the direction in which the national Kazakh ballet is developing, what features are inherent in it, and what further prospects there are in the performance.

Materials and methods. When determining the methodological framework of the study, two performances by young choreographers are considered from the perspective of a systemic-synergetic approach. The method was first developed by I. Prigozhine, a Nobel Prize laureate in chemistry, and his followers [2, 3]. The approach looks at the ways of systems development in the conditions of instability. The approach is based on the mechanism of integration, when many methods can study an object from different perspectives, ensuring its thorough and comprehensive cognition. Ballet is a curious phenomenon of scientific analysis for this approach, which allows one to see art as a system consisting of structural elements, influenced by external factors. In recent decades, the approach has been actively applied in some areas of humanities research, namely in pedagogy [4] as well as art history [5]. As it will become clear in the study, Avakhri and Sadykova in their works turn to topics close to modern problems of social and public areas and therefore the possibility of the method to act as a kind of unifying platform for a constructive dialogue between art and scientific knowledge becomes relevant for this study.

Results and discussion. M. Avakhri's new ballet "Sultan Baibars" seems, to some extent, to continue the theme of the roots of man and his connection with his homeland, which the choreographer developed earlier in the ballet "Zhusan" and several choreographic miniatures. Unlike most of the recent productions, "Sultan Baibars" seemingly marks a return to a large-scale story-driven ballet. From the perspective of the feedback principle manifested in the system of interaction "theater-society", the performance in artistic form captured the ideas of the time, organically weaving them into the plot and choreographic language. In the period after Kazakhstan gained independence, there was a transition from Soviet ideology to the desire to build a new national identity that would meet the needs of the new society. This time was marked by the formation of an ideologically necessary model of a modern person, who was not only aware of the memory of the past of the Kazakh people but transmitted the spiritual and value-based ideas of society and its main features. In the first ballet "Zhusan", the libretto for which was also written by Bakhyt Kairbekov, Avakhri touched upon this

topic in a rather intimate manner. The choice of the plot for the ballet "Sultan Baibars" allowed the choreographer to expound on it specifically and completely.

The ballet tells the life story of the great commander al-Zahir Baibars, the legendary Sultan of Egypt in the 13th century, who went down in history as the fourth Turkic ruler of the Arab Caliphate. Kidnapped and sold into slavery to the Mamluks in the Middle East as a child, Baibars became a brave warrior who stopped the crusaders, and then the Mongol invasion, initiating the famous "yellow crusade". Then, over 17 years, Baibars proved himself as a wise, far-sighted ruler who did a lot for the protection and prosperity of the country. However, throughout his life Baibars remained a Kipchak, the son of his people, keeping deep in his soul vivid memories of a childhood spent in the Cumania steppes (Pic. 1 – "Sultan Baibars")

The music for the ballet was written by composers Khamit Shangaliyev and Alibek Alpiyev specifically for this production. This fact is exciting and deserves a separate analysis of the musical material, since for a long time most choreographers have adapted to stage choreographic works using pre-existing musical material, often by completely different authors, mixing and arranging it to their liking. The music of the new ballet is modern in sound but at the same time recognizable in intonation when it is occasionally supplemented by the sound of folk musical instruments saz, zurna, and kobyz interrupted by percussion. It is the music that sets the mood and intonation for the whole performance, captivating the viewer with an interesting sound, the contrast of the musical arrangement, and the use of pauses as dramatic climaxes. Elements of martial arts, circus acrobatics, and juggling permeate the choreographic language of the performance. Working with small separate groups, their alternation, canon, and opposition (scenes in a training camp, the battle between the Mamluks and the Crusaders and Mongols) creates an internal plastique-based drama that carries an important semantic load. This principle of the synthesis of arts and the search for the expansion of expressive means was perceived as rather unexpected but justified. The ballet is interesting in its variety of dancing-plastique-based language palettes. Soft, gliding movements create a cantilena of continuously pouring plastique, abrupt stops with dancing elements dissecting the space are associated with a hiding predatory beast before the jump. Avakhri used carefully selected movements for the ballet, created based on a synthesis of modern choreography and folk dance, thereby achieving an emotionally rich choreographic language, diverse in its content and natural for the characters of this ballet.

The national choreography of Kazakhstan quite often turned to folklore images, epic heritage, fairy tales, and legends. This tradition was continued by Anvara Sadykova and her latest work "The

Legend of Turanga" (Pic. 2 - "The Legend of Turanga"). The significance of the premiere performance is that the new project of the theater has united talented representatives of national culture, who are meeting on this stage, not the first time, have experience in ballet art. The composer, choreographer, author of the libretto, and the artist turned out to be like-minded people in the birth of a new ballet, in which the national color is harmoniously combined with modern trends in choreography. The ballet music was written by the famous Kazakh composer Kuat Shildebayev. Although the material is composed of several works written by the composer at different times, the music of the ballet is perceived as quite holistic thanks to the careful work of the composer and choreographer in processing, linking, and assembling the individual parts into a whole. Shildebayev's music attracts with the bright modernity of the musical implementation of Kazakh sacred music, expressed through melodic emotional themes. The catchy modernity, coupled with the well-read national origin of his music, is aimed at a young audience with its heightened interest in ethnic music in a modern sound.

For the first time, the ballet was staged by Sadykova in the form of a choreographic miniature. The choreographer liked the deep idea of the legend, giving her confidence that this material could be interestingly unraveled for a full-fledged choreographic canvas. Sadykova accepted the theater's proposal to stage an independent ballet based on the plot of this story with joy and bold creative expectation. Her enthusiasm was also passed on to B. Kairbekov, who already has experience in creating librettos for national ballets.

From another aspect, we can also consider ballet as a cultural-historical reality in the retrospective of time, in the context of the principle of "historical memory". This principle was introduced into scientific circulation by M. Halbwachs, according to whom the term means a set of spiritual and value-based attitudes of a timeless order, as well as the heritage of the historical and cultural layer of a particular period, building a spiritual connection between intergenerational groups. As for the world of art, we understand ballet as a "silent" contemporary of its time and a keeper of the objective processes of history at the level of meaningful emotions. An example is the ballets dedicated to understanding what is happening in the world, namely, the sense of duty to the homeland in the direct and universal sense (the country and mother nature).

The theme of the ballet "Sultan Baibars" is deep, philosophical, raising the national spirit of pride for our ancestor, who managed to survive in a foreign land and rise to the ruler of a huge country. On the other hand, the theme reveals the subtle intimate part of the human soul, its inextricable connection

with his native land, childhood memories that always remain with a person of any age, any position. Based on the libretto of the ballet, Avakhri had a difficult task to show the most important events and the personality of Baibars, who went from a little boy to a powerful ruler and an invincible warrior. The basis of the ballet story is not events, but feelings and internal contradictions that tormented the main character throughout his life. The choreographer focuses on the mystery of the human psyche, based on the close relationship of a person with memories that can be associated with a mother's hugs, the smells of home, the sounds of the world around him, etc. The ballet "Sultan Baibars" turned out to be holistic, dramatically harmonious, and has a tangible force of psychological impact and energy. The creators of the ballet stick to the well-known story of Baibars but slightly actualize the well-known plot towards the inextricable connection of a person with his homeland through memories. The performance is impressive due to the fact that the choreographer preserves the plot and the events of life that most modern choreographers amicably depart from. Neither the plot nor the choreography of the premiere performance contains any features that lead the viewer into the depths of the subconscious. At the same time, there is a high degree of emotional fulfillment which is achieved by various expressive means. This fact is very symbolic. Such a sensual revelation sounds especially relevant today when the issue of immigration has perceptibly arisen before many citizens of the country. Is there a chance to find personal prosperity and happiness in a foreign land?

Anvara Sadykova asks a similar question but in an apolitical aspect. The choreographer's characters are people who face a dilemma that is no less urgent. Caring about nature, as a living and life-giving mother, consoling and sympathetic, is opposed to the idea of thoughtless momentary profit, the so-called prosperity, and success, which are so important today. The ballet is based on an ancient legend about a tree called 'zheltorangi', which grows in the steppes of our land. The tree withstood the fight against sandstorms, withstood human cruelty with their desire for profit thanks to a brave young man. For Kazakhs, the tree was considered alive and very valuable, since it was very difficult to grow it in the vast expanses of the steppe, but the tree provided coolness and protection for all living things, served as a means for building a dwelling and household utensils for people. Today, this connection is being cut off, leading humanity to global environmental problems. The conceptual idea of the ballet libretto, created by Bakhyt Kairbekov, is extremely clear to every viewer, while also being philosophically deep and multi-layered. The choreographer very subtly and boldly saturates the plot of the ancient legend with expressive associations, projecting them onto modern environmental problems, thereby turning the performance into a philosophical meditation on the relationship between nature and man, thirst for profit, and inescapable sorrow about loss. The choreography proposed by Sadykova is done in a modern style using classical dance and national plastique. The soft expressive movements of the hands and body in the Turanga dance are combined with the graphic clarity of poses and an unexpected change of rhythms in the dance of birds, demonstrating the diverse expressive possibilities of synthesizing various types of the dance language. The striving for generalization in the interpretation of the action and the choreographic vision helped the choreographer find a very successful movement-based solution for the image of the Turanga tree. Throughout almost the entire action, Turanga is on an elevation, her only actions are the movement of her arms and body. An expressive costume and an unusually picturesque solution for the crown of the tree enhance its tenacity and greatness in the audience's eyes. The inner fullness of the tree as a living being is expressed through the image of Turanga's soul. It is in her that the feminine principle of the worldview of the people is embodied, as a light, protective and creative spirit. Her dancing speech is transparent, woven from a beautiful ligature of classical dance and, like beads, is decorated with elements of Kazakh dance. The design of the ballet was carried out by the specialists of the theater and the result is quite impressive. The ballet scenography, created by the artist Zhandos Omarov, turned out to be truly theatrical, voluminous, and at the same time

laconic, without unnecessary bits and details. As soon as the curtain opened, the audience could not refrain from applause as a sign of admiration for the presented beautiful scenery. The combination of color and soft pastel stage design harmoniously combined with the ballet attire of the performers was developed by costume designer Natalia Protasova. The reserved coloring of the costumes, close to natural colors, was nevertheless emphasized by a prominent, bright detail. The artist dressed the lumberjacks in modern costumes – jeans, T-shirts, and boots, as opposition to harmony in nature and a visible thread to the modern world of destruction and endless self-interest. The lumberjack dance is based on wide sweeping elements from the arsenal of male folk dance, presented in a modern, playfully ironic form. Their dance turned out to be expressive, emotional in terms of movement presentation.

Ballet as a changing system in the modern world continues to form a harmonious synthesis with a complex kaleidoscope of plastique-related means. In "The Legend of Turanga", this is aided by the use of cinematic editing techniques in ballet through video graphics and close-ups. For example, in the scene when a young man dreams of blood on his hands from the felled turanga branches. In this way, the choreographer highlights the important moment and action in the awareness of the ballet protagonist, visually laconic and emotional in time and form, thereby making the performance more dynamic and imaginative.

From a technological standpoint, these two performances undoubtedly open doors for unknown possibilities in the ballet theater. We believe that the premiere of the ballet "Sultan Baibars" marks the return of national choreographers to full-scale ballet performances, to picturesque theatrical form. Connoisseurs of choreographic art were also pleased with the new creative move of the Astana Ballet Theater, timed to coincide with the premiere of the ballet. This refers to the preparation of the full theatrical version of the ballet with care for people who, due to the pandemic, were unable to attend the premiere. A film ballet on digital media could be purchased at the theater on the days of the premiere, the online presentation took place on the day of the celebration of independence in Kazakhstan. For Kazakh art, for example, the film ballet genre has become, on the one hand, a forced measure, due to the impossibility of presenting ballets to the public during the pandemic. However, it should be noted that such a hybrid of ballet and film is very interesting today since it allows one to reach the audience as much as possible, which is because the majority of the population are unable to visit the ballet theater for objective reasons (the absence of a ballet theater in the city).

Conclusion. To study ballet today in a system of close interaction with society, history, and cultural trends means recognizing ballet not as an isolated phenomenon but as a living, sensitive witness of the times. Modern talented Kazakh choreographers embrace this idea and find new plots, art forms, languages of plasticity that reflect such principles as striving for progress, bringing ballet theater to a new level of development. As the independence gained by Kazakhstan twenty years ago requires self-determination through culture, science, and reinterpretation of history, highly artistic theatrical performances can become a tool to satisfy this need. The creative search of the choreographers M. Avakhri and A. Sadykova in their latest works revives and captures names and phenomena that will help one restore and strengthen the national spirit. The performances "Sultan Beibarys" and "The Legend of Turanga" demonstrated the readiness of the young generation of choreographers to bring new interesting ideas and solutions into staging national performances, reveal the imaginative possibilities of national plasticity in synthesis with classical dance, and find a modern approach to the interpretation of deep philosophical questions of mankind on the ballet stage.

The value of the study is ensured by the methodological substantiation in considering the genre of the national ballet performance on the example of the latest significant works of Kazakh choreographers. For the first time, the problem of finding original choreographic, musical-visual and

thematic languages in Kazakh ballet is expounded from the perspective of understanding art as a phenomenon that has meaning as part of a whole. The defining feature of the study was an attempt to build a kind of unifying platform for a constructive dialogue between art and scientific knowledge.

¹Д.Е. Шомаева, ²Г.Т. Жумасейтова

^{1,2}Казахской национальной академии хореографии

^{1,2}Нур-Султан, Казахстан

E-mail: ¹Dilara.shomayeva@gmail.com; ²Gulnara_ili@mail.ru

ТВОРЧЕСКИЕ ПОИСКИ В ЖАНРЕ НАЦИОНАЛЬНОГО БАЛЕТА: «СУЛТАН БЕЙБАРС» И «ЛЕГЕНДА О ЖЕЛТУРАНГЕ»

Аннотация. Возвращением к полномасштабному формату балетного спектакля и утверждением ярких имен молодых хореографов ознаменован в национальном танцевальном искусстве итог творческих поисков последних 30 лет. Композиторы, сценографы, визуальные художники и дизайнеры костюмов с новым интересом обратили свое внимание на такой жанр как балет, что дало результат в виде последних двух работ

отечественных балетмейстеров на национальную тему: «Султан Бейбарыс» (хореография Мукарам Авахри) и «Легенда о Желтуранге» (хореография Анвары Садыковой). В статье на их примере делается попытка рассмотреть балет как часть искусства вообще и, в частности, в понимании его как хранилища эмоционального опыта восприятия, накопленного в обществе поколениями и, в свою очередь, также ценностно обращенного на само общество. В этом заключается цель данного исследования.

В достижении цели автор избрал некоторые методы системно-синергетического подхода, в последние годы активно внедряемого в гуманитарные исследования, в том числе искусствоведческие. Подход изучает явления как нестабильные системы, в ходе научного изучения которых использует различные методы для полного и качественного анализа. Его принципы обратной связи и интеллектуализации реализуются в балете, если рассматривать искусство в комплексе: в качестве объекта социально-культурной природы.

В ходе исследования становится ясно, что балетный спектакль является продуктом сотворчества хореографов и большого количества других авторов, которые чувствуют прямую связь искусства с окружающим миром, когда отдельный объект или явление имеет смысл только как часть общности. Меняющиеся нравственные ценности современного общества, влияние на них новых идеологий национальной идентификации и экологического движения, наравне с новыми тенденциями зрительного восприятия находят свое прямое отражение в спектаклях молодых казахстанских хореографов. Через принципы системного взаимодействия «театр-общество» и рассмотрения искусства как хранилища исторической памяти автор пытается понять, как национальный балет испытывает влияние социально-культурного поля, и сам в ответ воздействует на него.

Тем самым, на примере двух последних работ Авахри и Садыковой поиски новых тем и сюжетов, их художественное и техническое, визуальное и музыкальное оформление, перспективы развития пластического языка национального балета видятся в понимании искусства как неустойчивой системы, которая находится в непрерывном развитии и взаимосвязи не только с внутренними, но и внешними факторами.

Ключевые слова: хореографическое искусство, хореограф, балет, спектакль, Мукарам Авахри, Анвара Садыкова.

¹Д.Е. Шомаева, ²Г.Т. Жұмасейітова

^{1,2}Қазақ ұлттық хореография академиясы,

^{1,2}Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: ¹Dilara.shomayeva@gmail.com; ²Gulnara_ili@mail.ru

ҰЛТТЫҚ БАЛЕТ ЖАНРЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР: «СҰЛТАН БЕЙБАРЫС» ЖӘНЕ «ЖЕЛТҰРАҒЫ ТУРАЛЫ АҢЫЗ»

Аңдатпа. Балет қойылымының толық ауқымды форматына қайта оралу және жас хореографтардың дарынды есімдерін жарыққа шығару, ұлттық би өнерінде соңғы 30 жылдағы шығармашылық ізденістерінің нәтижесін көрсетті. Композиторлар, декораторлар, сахна киімдерінің дизайнерлері балет жанрына жаңадан қызығушылықпен назар аударып, нәтижесінде отандық хореографтардың ұлттық тақырыптағы соңғы екі жұмысы: «Сұлтан Бейбарыс» (хореографиясы Мукарам Авахри) және «Желтұраңға аңыз» (хореографиясы Анвара Садықова). Мақалада олардың мысалын пайдалана отырып, балетті жалпы өнердің бір бөлігі ретінде қарастыруға тырысады, атап айтқанда, оны қоғамда ұрпақтар жинақтаған қабылдаудың эмоционалдық тәжірибесінің репозиторийі ретінде түсінуге және өз кезегінде, қоғамның өзіне де құнды. Бұл зерттеудің мақсаты.

Осы мақсатқа жетуде авторлар соңғы жылдары гуманитарлық зерттеулерге, оның ішінде өнер тарихына белсенді түрде енгізіліп жатқан жүйелік-синергетикалық тәсілдің кейбір әдістерін таңдады. Тәсіл құбылыстарды тұрақсыз жүйелер ретінде зерттейді, оларды ғылыми зерттеу барысында толық және сапалы талдау үшін әртүрлі әдістерді қолданады. Оның кері байланыс пен интеллектуализация принциптері балетте жүзеге асады, егер өнерді кешен ретінде қарастырсақ: әлеуметтік-мәдени сипаттағы объект ретінде.

Зерттеу барысында балет қойылымы жеке зат немесе құбылыс мағынасы бар кезде өнер мен қоршаған әлем арасындағы тікелей байланысты сезінетін хореографтар мен басқа да көптеген авторлардың бірлескен шығармашылық туындысы екені белгілі болды, тек қауымдастықтың бір бөлігі ретінде. Қазіргі қоғамның өзгермелі моральдық құндылықтары, оларға ұлттық идентификацияның және экологиялық қозғалыстың жаңа идеологияларының әсері көрнекі қабылдаудың жаңа тенденцияларымен бірге қазақстандық жас хореографтардың қойылымдарында тікелей көрініс табады. «Театр-қоғам» жүйелі өзара әрекеттесу принциптері және өнерді тарихи жадының репозиторийі ретінде қарастыру арқылы автор ұлттық балетке әлеуметтік-мәдени саланың қалай әсер ететінін түсінуге тырысады және оған жауап ретінде әрекет етеді.

Осылайша, Авахри мен Садықованың соңғы екі шығармасын мысалға ала отырып, жаңа тақырып пен сюжетті іздестіру, олардың көркемдік-техникалық, бейнелік және музыкалық безендірілуі, ұлттық балеттің пластикалық тілінің даму перспективалары түсінігінде көрінеді, өнер тек ішкі ғана емес, сыртқы факторлармен де үздіксіз дамуда және өзара байланыста болатын тұрақсыз жүйе.

Түйін сөздер: хореографиялық өнер, хореограф, балет, спектакль, Мукарам Авахри, Анвара Садықова.

Информация об авторах:

¹Д.Е.Шомаева, докторант Казахской национальной академии хореографии, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: Dilara.shomayeva@gmail.com. Scopus ID: 57223013798. ORCID: 0000-0002-39115126.

²Г.Т. Жумасеитова, профессор Казахской национальной академии хореографии, Нур-Султан, Казахстан. ORCID: 0000-0003-0478-3164.

REFERENCES

- [1] Kussanova A.E., Kulbekova A.K., Tleubayeva B.S., Nikolayeva L.A. (2020) Stylistic features and development trends of choreographic stage direction in Kazakhstan, *Opcion (Scopus)*, 36 (91): 58-71 (in Eng.).
- [2] Prigozhin I (1989) Pereotkrytie vremeni [Rediscovery of time], *Voprosy filosofii* 8:3-19 (in Russ.).
- [3] Prigozhin I (1991) Filosofija nestabil'nosti [Philosophy of instability], *Voprosy filosofii* 6:46-57 (in Russ.).
- [4] Ignatova V.A (2010) Sistemno-sinergeticheskij podhod i perspektivy ego razvitiya v pedagogicheskikh issledovaniyah [system-synergetic approach and prospects for its development in pedagogical research], *Obrazovanie i nauka* 1(69):3-10 (in Russ.).
- [5] Vasil'ev I.V, Gendova MJ (2016) Osobennosti primenenija nauchnoj metodologii v baletovedcheskoj nauke [Features of the application of scientific methodology in ballet science], *Evrazijskij sojuz uchenyh №2(23)*: 153-156 (in Russ.).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кусанова А.Е., Кульбекова А.К., Тлеубаева Б.С., Николаева Л.А. Стилистические особенности и тенденции развития режиссуры хореографии в Казахстане // *Opcion (Scopus)*. – 2020. – №36 (91). – С. 58-71 (англ.).
- [2] Пригожин И. Переоткрытие времени // *Вопросы философии*. – 1989. – №8. – С. 3-19.
- [3] Пригожин И. Философия нестабильности // *Вопросы философии*. – 1991. – №6. – С. 46-57.
- [4] Игнатова В.А. Системно-синергетический подход и перспективы его развития в педагогических исследованиях // *Образование и наука. Проблемы методологии*. – 2010. – №1(69). – С. 3-10.
- [5] Васильев И.В., Гендова М.Ю. Особенности применения научной методологии в балетоведческой науке // *Евразийский союз ученых. Искусствоведение*. – 2016. – №2(23). – С. 153-156.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Құсанова А.Е., Құлбекова А.К., Тілеубаева Б.С., Николаева Л.А. Қазақстандағы хореографиялық режиссураның стильдік ерекшеліктері мен даму тенденциялары // *Opcion (Scopus)*. – 2020. – №36 (91). – Б. 58-71 (ағыл.).
- [2] Пригожин И. Уақыттың қайта ашылуы // *Философия сұрақтары*. – 1989. – №8. – Б. 3-19 (орыс.).
- [3] Пригожин И. Тұрақсыздық философиясы // *Философия сұрақтары*. – 1991. – №6. – Б. 46-57 (орыс.).
- [4] Игнатова В.А. Жүйелік-синергетикалық көзқарас және оның педагогикалық зерттеулердегі даму болашағы // *Білім және ғылым. Әдістемелік мәселелер*. – 2010. – №1(69). – Б. 3-10 (орыс.).
- [5] Васильев И.В., Гендова М.Ю. Балет ғылымында ғылыми әдістемені қолдану ерекшеліктері // *Еуразиялық ғалымдар одағы. Өнертану*. – 2016. – №2(23). – Б. 153-156 (орыс.).

FTAMP 17.01.11

М.Е. Оспаналы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: ospanalymadina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2125-9287

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕСІНДЕГІ ӘДЕБИ ИНТЕРЬЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада көркем шығарма мәтінде суреттеудің пейзаж, портрет сынды түрлерімен қатар қолданылатын түрі – әдеби интерьердің көркем шығарма кеңістігін ұйымдастырудағы қызметі қарастырылады. Көркем шығармадағы интерьер және заттық әлем мәселелері қарастырылған зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген, өзекті тақырып ретінде қазіргі қазақ прозасындағы әдеби интерьердің поэтикасы мен қызметі мәселелері талданады. Әдеби интерьердің көркем мәтін аясындағы қызметтерін талдау арқылы олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталады. Интерьердің көркем мәтіннің құрылымдық элементі ретіндегі ғана емес, мағыналық деңгейде де маңызды рөл атқаратыны және көркем шығармалардың поэтикасын жаңа қырынан ашудағы рөлінің жоғары екені зерделенеді.

«Интерьер» ұғымының әдебиеттану ғылымының айналымына енуі мен әдеби интерьердің негізгі қызметтері мәселесі сараланады. Әдеби интерьердің көркемдік қызметінің бастауы антика дәуіріндегі эпидейктикалық жанрмен байланыста қарастырылады. Интерьердің кейіпкердің ішкі жан әлемін ашудағы, табиғатын, болмыс-бітімін, характерін танудағы қызметі көркем прозадағы психологизм мәселелерімен сабақтастықта талданады. Әдеби интерьердің хронотоптық қызметі арқылы уақыт пен кеңістіктің бірлігі шеңберінде қалыптасып, адамзаттың мәдени таным-түсінігіне орныққан эстетикалық кеңістігіндегі қасиеті мен киесі, символдық мәні бар заттардың көркем шығармада көрініс табу ерекшеліктері зерделенеді.

Қазіргі қазақ авторларының әңгіме жанрының кеңістігін ұйымдастырудағы заттар әлемінің рөлі мен мәні, көркемдік қызметі талданады. Заттар әлемінің көркем туынды кейіпкерлерімен және туындының символдық жүйесімен, композициясымен өзара байланысы қарастырылады. Әдеби интерьердің қызметіне талдау жасау көркем туындыдағы заттар жүйесін теориялық жағынан зерделеуге, қазіргі қазақ әңгімесіндегі заттық детальдардың қолданылу ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, әдеби интерьер, заттық әлем, суреттеу, поэтика, хронотоп, деталь.

Кіріспе. Адам баласын қоршап тұрған материалды әлемдегі әрбір заттың адамзаттың таным-түсінігі мен пайым-парасаты арқылы пайда болған мәні мен мағынасы, өзіндік қызметі бар. Заттар әлемі адамның өмір салты мен мәдениетінен, психологиясынан хабар береді. Адамзаттың тарихы заттай деректерге сүйеніп, тарихтың терең қатпарларының құпиясын ашады. Тура сол сияқты көркем шығарма кеңістігінен орын тауып, оның бояуы мен ажарын кіргізіп, кейіпкер мен оның айналасында өрбіген оқиғалардың орнын барынша нанымды етіп суреттеуге қызмет ететін заттар әлемі адам жанының терең қатпарларына

үңілуге мүмкіндік береді. Жазушы өз қаламының қуаты арқылы көркем игерген заттар әлемі, яғни адам баласының өз қолынан шыққан киім-кешек, тұрмыстық заттары, үй кеңістігін толтырып тұрған сан алуан жиһаздар мен күнделікті тұрмысқа қажет құрал-саймандардың барлығы шығармаға оң беріп, көркем мәтінді әр алуан қырынан танытып, оқырманға жұмбақ әлемнің есігін ашады. Шығармадағы осы баяндау бірлігі «әдеби интерьер» немесе «заттық әлем» деп аталады.

Көркем әдебиеттегі интерьерді зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесінің бірі. Көркем шығарма мәтінін жан-жақты зерттеген шетелдік және отандық ғалымдар кейінгі кездері әдеби интерьерді көркем шығарманың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оның атқаратын қызметтеріне назар аударып келеді. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби интерьер арнайы зерттеліп, ғылыми айналымға толық түспегендіктен, бұл бағытта жүргізілетін зерттеулер өзекті болып қала бермек.

Көркем шығармада мольнан ұшырасатын портрет, пейзаж сияқты бірліктердің көркем шығарма авторының стильдік даралығын, өзіне тән жазу мәнері мен шығарманың көркемдік ерекшеліктерін, жазушының дүниетанымы мен тұлғалық қасиеттерін, қаламгер қаламынан туған кейіпкерлер әлемін танытудағы маңызы зор. Осындай бірліктердің салмағын әдеби интерьер де арқалайды. Бір де бір интерьер элементі кездеспейтін көркем шығарманы елестету қиын. Әдеби интерьердің әдебиет тарихының әр кезеңіндегі қызметі арнайы зерттелмегендіктен, оның көркем шығарма мәтінін ұйымдастыруда және көркем мәтіннің құрылымдық-функционалдық ерекшеліктерін тануда атқаратын қызметін талдау маңызды.

Материалдар мен әдістер. Интерьер әдеби категория ретінде арнайы қарастырылмаса да, осы бағыттағы ізденістің теориялық негізін құрайтын М.М. Бахтиннің «Эстетика словесного творчества» (1979), Б.Е. Галановтың «Живопись словом» (1974), А.П. Чудаковтың «Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого» (1992), В.Е. Хализевтің «Теория литературы» (2002), В. Шмидтің «Нарратология» (2003), В.И. Тюпаның «Анализ художественного текста» (2006) еңбектері мен әдеби интерьерді зерттеп жүрген ғалым И.С. Судосеваның «Әдеби интерьердің функциялары» (2013), «Көркем прозадағы интерьер поэтикасы» (2015), т.б. мақалалары және қазақ әдебиеттану ғылымында осы мәселені қамтып өткен Б. Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г. Пірәлінің «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем» (2003), А.Қ. Қалиеваның «Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм» (2012) еңбектері пайдаланылды. Әдеби интерьердің көркем шығарма мәтінін ұйымдастырудағы қызметтерін талдау барысында салыстырмалы-тарихи, типологиялық, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ авторларының әңгімелері таңдап алынып, проза мәтінінде кездесетін әдеби интерьер үлгілеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу жұмысының нәтижесін әдебиеттану мәселелерімен шұғылданатын жоғары оқу орны студенттері, магистранттар мен докторанттар, әдебиеттанушы мамандар пайдаланып, көркем шығарма мәтінін жаңа қырынан тану мақсатында қолданса болады. Сонымен қатар, көркем шығарманы театр сахнасына лайықтап, көркем мәтіндегі әдеби интерьерді сахна интерьеріне көркем интерпретациялау барысында сценаристер мен қоюшы режиссерлерге де керек ақпарат береді.

Талқылау. «Интерьер» ұғымы француз тілінен аударғанда «ішкі» деген мағынаны білдіреді және бұл ұғым қоршалған, тұйық кеңістікке, мәселен бөлме, кеңсе, үй, т.б. немесе сол кеңістікте орналасқан заттардың сыртқы көрінісіне қатысты қолданылады. Интерьер мен оның элементтері өмір шындығын көркем шындыққа айналдыру барысында шығармалардың мәтінінен көрініс тауып қана қоймай, жансыз заттарға жан бітіріп, сан алуан өзгеріске түсіріп, құбылтады. Заттардың құбылуы көркем шығарма кейіпкерінің өмірі мен жан дүниесіндегі

өзгерістермен тұтасып жатады. Оған көркем өнердегі заттар әлемі мен оның көркемдік қызметін зерттеп, еңбек жазған ғалым Б.Е. Галановтың: «Әдебиет пен өнерде жай зат жоқ. Олар міндетті түрде өз иелеріне қызмет етуі тиіс» (Галанов, 1974: 303) деген сөзі айқын дәлел бола алады.

Әдебиет мәселелерін зерттеуші ғалымдар еңбектерінде әдеби интерьерді «заттық әлем», «үй кеңістігі», «тұйық кеңістік» деп атап, жалпы әдебиеттегі немесе жекелей авторлардың шығармаларындағы интерьер ерекшеліктерін талдауға талпыныс жасаған.

Десе де бұл категория пейзаж бен портрет қарастырылған дәрежеде зерттеле қоймады. Сөзбен сомдалған сурет пен көркем шығармадағы заттар әлемін зерттеген А. Чудаков: «суретшінің шығармашылық ерік-жігерімен құрылған кеңістікте орналасқан заттар әлемі еш сөзден кем емес» (Чудаков, 1992: 5) екеніне назар аудартады. Ғалым еңбегінде мәтінді ұйымдастырудағы заттар әлеміне көңіл бөлу арқылы көркем туындылардағы заттар әлемінің аз зерттелу мәселесін көтереді.

Әдебиет теоретигі В. Хализевтің айтуы бойынша, «заттық әлем әдеби-көркем бейнелеудің ажырамас және өте маңызды құраушысына жатады» (Хализев, 2002: 240).

Нарративтің құрылымы мен көркем туындыдағы көзқарастар жүйесі мәселесін қарастырған В. Шмид нарративті жеке оқиғаны немесе оқиғалар тізбегін баяндайтын сюжеттік сөз деп таниды. Кейбір көркем шығармалардағы бір ғана зат немесе заттар әлемі тұтастай нарративті басқарып, қозғалысқа келтіріп отыратынын айтады. Ғалымның пікірі бойынша, интерьер «оқиғасыз бірлік», яғни интерьердің өзі оқиғаға жаппайды, бірақ оқырманның рецепциясына қарай, белгілі бір мәнді білдіру арқылы оқиғаның өрбуіне қажет ақпараттық фон қалыптастырады (Шмид, 2008: 23).

Әдебиеттанушы ғалымдар әдеби интерьердің негізгі қызметтеріне декоративті, сипаттамалық және хронотоптық қызметтерді жатқызады (Судосева, 2013: 89). Бұдан бөлек әдеби интерьердің сан алуан қосалқы қызметтері бар.

Әдеби интерьердің декоративті қызметі антика дәуірінен бастау алады. Көне Грекиядағы қалың көпшілікті аузына қаратқан шешендер көпшілік алдында сөйлеу өнерін сот істері мен саяси істерді жүргізу барысында қолданып, риторика ғылымының қалыптасу алғышартын тудырғаны белгілі. Сол кезеңде сот жанры мен саяси жанрға үшінші жанр болып қосылған эпидейктикалық жанр көрікті ойды көркем сөзбен жеткізудің үздік үлгісін танытты. Антика дәуіріндегі эксфрасис жанрын әдеби интерьердің бастауы ретінде қарастыруға болады. Өйткені бұл жанр адамдарды сендіру немесе іске төрелік айтуды емес, көркем де кестелі сөз арқылы көпшілікті таңғалдырып, тамсандырып, эстетикалық әсерінің басымдығы арқылы белгілі бір тұлғаларды немесе қоғамда болған оқиғалардың өткен орны мен уақытын сипаттауды мақсат етті. Дәл осындай көпшілік алдында сөйленетін сөздердегі интерьер декоративті қызмет атқарады. Интерьердің шешендік өнерден көркем әдебиетке өткен бұл қызметі прозалық шығармалардың көркемдік-эстетикалық мазмұнын байытып, оқырманға әсерін арттырады.

Уақыт көші ілгері жылжып, өркениет пен адамзат мәдениетінің даму жолында интерьердің декоративті қызметі өз мәнін жойған жоқ, керісінше, оған жаңа мән үстеліп, мазмұны мен атқаратын қызметі күрделене түсті. Мысалы, көркем шығарма кейіпкерлерінің қоғамдағы орны мен әлеуметтік дәрежесіне ендігі кезекте оның адами-психологиялық сипаттары қосылды. Осылайша, интерьер кейіпкердің «психологиялық портретін» таныту қызметін қатар атқарды. Бұл қызмет әдеби интерьердің сипаттамалық қызметіне жатады. Оған сай, интерьер кейіпкердің ішкі жан әлемінің көрінісі мен тұлғалық қасиеттерін бойына сіңіріп тұрады. Мәселен, қазақ авторларының шығармаларында көптеп кездесетін киіз үй кеңістігін толтырып тұратын заттар мен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданылған құрал-

саймандар мен әбзелдер ұлттық болмысымыз бен пайым-парасатымыздан мол ақпарат береді. Олардың бар немесе тапшы болуы, жаңа немесе ескі болуы, өз орнында тұруы немесе орнынан табылмауы, т.б. сынды қалыптары кейіпкердің тұрмыс деңгейі мен жеке қасиеттерінен, оның психологиясы мен өмірге көзқарасынан хабар береді.

Әдеби шығарманың көркемдік құрылымына тән психологизм құбылысының қазақ романдарындағы көрінісін зерттеп, жан-жақты талдау жасаған Б. Майтанов: «Адамның эстетикалық қабылдау сезімдері қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, материалды-интеллектуалдық ілгерілеулермен кіндіктес өрістемек» екенін, сондай ақ, «Шамалы ғана шеңберден аспайтын адамның практикалық қызметі заңды түрде айналасындағы дүниеден алынбақ ой-әсерлік деректермен толысуды керек қылғаны сөзсіз» екенін алға тартады (Майтанов, 1996: 195). Мұндағы айнала деп отырғаны – қоршаған орта, яғни табиғатты меңзеп, көркем шығармадағы пейзаждың көркемдік жолмен қабылданған әлем тұтастығы ретіндегі қызметін сипаттап тұрғанмен, адамның айналасындағы заттар әлемі де тұтас әлемнің бір бөлшегін құрайтынын сөзсіз ұғуға болады. Ағаш үй мәдениетінен тас үй мәдениетіне көшіп, тұйық кеңістікке қамалып, тіпті жұтылып бара жатқан адамзат санасы, жанды табиғаттан жансыз заттарға қарай ығысып бара жатқан заманда, оның көркем әдебиетінің де кеңістігі сол уақыттың материалды заттарына толуы заңды.

Адамзаттың санасы ілгері жылжыған сайын әдеби интерьердің қызметі де күрделене түсетіні түсінікті. Адамның өмір сүретін кеңістігі (үйі) уақыт өте келе адамның жан әлемімен біте қайнасып, адам мен зат арасында тығыз қарым-қатынас орнайды, сол арқылы адам айналасындағы заттардың символдық мәні пайда болады. Интерьердің үшінші қызметі уақыт пен кеңістіктің тоғысында көрініс табады, оны әдеби интерьердің хронотоптық қызметі деп атайды. Интерьердің бұл қызметінің мәнін ашу үшін М.М. Бахтиннің әдебиеттану ғылымына енгізген хронотоп ұғымына қатысты зерттеулері негізге алынады. Зерттеулерге сай, әдеби-көркем хронотоп кеңістік пен уақыттың бірлігі және ол көркемдік тұтастықтыққа жету үшін аса қажет. Ал ғалымның көркемдік тұтастық туралы ойына келер болсақ: «Көркем шығарма әлемі – ұйымдасқан, реттелген және аяқталған әлем, ондағы адамның айналасындағы құндылықтардың мәні бар: біз оның айналасындағы заттардың және оған қатысты кеңістіктің, уақыт пен зат мағынасының көркемдік жағынан маңызды екенін көреміз. Бұл құндылық бағдары мен адам айналасындағы әлемнің тығыздалуы оның эстетикалық шындығын құрайды» (Бахтин, 1979: 163).

Әдеби интерьердің атқаратын қызметтері бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірін толықтырып тұрады. Шығарманың өн бойында ұшырасатын интерьер детальдары оқиғаның шырайын кіргізіп, әрі психологиялық ахуалды көрсетіп, әрі уақыт пен кеңістіктің тоғысындағы адам мен заттар әлемі арасындағы тамыры тереңге кеткен байланыстың дәлелі болуы мүмкін. Әдебиеттанушы Г. Пірәлиева көркем туындыдағы заттар әлемінің атқаратын қызметтерін жан-жақты талдайды. Киім үлсінің көркем әдебиетте философиялық, психологиялық және әлеуметтік қызмет атқаратынын, сонымен қатар заттар әлемінің «ескертікшінің куәгері, сезім кілті» ретіндегі қызметінің де көркем туындыларда көп көрініс табатынын айтады. Оған мысал ретінде адамның бала күніндегі бір заттың, мысалы, сурет, киім, т.б. еріксіз терең ойға, өткен-кеткенді еске түсіруге, ой елегінен өткізуге мәжбүр ететінін алға тартады. Ғалым заттар әлемінің қызметтеріне қатысты талдауын: «Заттық әлем – кейіпкерді толыққанды етіп бейнелеу үшін таптырмас көркемдік кілт. Және ол кезең мен уақытты, кейіпкер өмір сүрген психологиялық органы терең тану үшін де, кейіпкердің ішкі жан дүниесіне еніп, психологиясын жан-жақты ашу үшін де қызмет атқарады» деп ой қорытады (Пірәлиева, 2003: 306).

Интерьердің осы қызметтерін қазіргі қазақ прозасы негізінде талдап түсіндіруге болады.

Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа көркемдік ізденістер мен соны тақырыптар қазақ әңгіме жанрының жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етті. Әңгіме жанрының көркемдік, идеялық-мазмұндық жағы ғана емес, құрылымдық қырлары да зерттеушілердің назарын аударып, көркем мәтіннің терең қатпарларына бойлауға себін тигізу арқылы әдебиеттану ғылымында жаңаша бағыттағы зерттеулердің пайда болу алғышартын қалыптастырды.

Суреткер жазушы Д. Рамазанның отбасы құндылығы мен өмір шындығына құрылған «Келін» әңгімесі күйеуі дүние салғаннан кейін, абысының ауыр сөзі мен қорлығына шыдамай, баласын жетектеп төркініне оралған бас кейіпкер Жаңылдың жайын баяндайды. Түні бойы ауыр ойдан әбден қалжыраған Жаңыл түсіне жиі кіріп жүрген енесін іздеп ауылға тартады. Жол-жөнекей күйеуі жерленген зират басына бұрылып, ішкі сырын ақтарған соң, бір кездері келін боп түскен шаңыраққа келген сәттегі көз алдындағы көрініс былай суреттеледі: «Жаңыл ауызғы бөлмеге кіре бере состиып тұрып қалды. Қабырғаларының кейбір тұстары құлап, сілбі мен өрмекшінің торлары шырмаған. Мұңкіген күлімсі иіс адамның қолқасын қабады. Бұрыш жақтағы үстелдің үстінде темекінің тұқылдары мен қатқан нанның қалдықтары шашылып жатыр» (Рамазан, 2011: 265).

Әңгіме авторы осы көріністі кейіпкер көзімен оқырманға көрсету арқылы, шайқалған шаңырақтың жайын білдіру үшін әдеби интерьерді сәтті пайдаланған. Бұл көрініс Жаңылдың жүрегін ауыртып, ойын сан-саққа ала жүгіреді. Осы сәтте әдеби интерьер оқиғаның ары қарай өрбуін баяндауға кіріспе қызметін атқарып тұр. Оған қоса, үйдің дәл осы көрінісі анасын қарттар үйіне тапсырып, ақыры өзі төркініне кетіп, басқаға тиген әйелінің қылығынан араққа салынып, ауруға шалдыққан қайын інісі Еркінбектің күйін әшкерелеп тұрғандай. Осы үзіндіде суреттелген көрініс Еркінбектің жан дүниесінің «қабырғасы құлап», іші «сілбі мен өрмекшінің торына» толып, кеудесіне шер боп қатқан «нан қалдықтарының шашылып» жатқанын жеткізіп тұрғандай.

Д. Рамазан әңгемелерінен интерьерді молынан кездестіре алмаймыз, дегенмен барлық шығармасында заттық әлемнің болуы заңды. Автор көркемдеуіш құралдармен көмкерілген баяндаулар мен суреттеулерді молынан қолданбаса да, бір ғана заттық детальдің өзі шығарманың негізгі идеясын жеткізіп тұрғандай әсер қалдырады. Мәселен, «Аза» әңгімесінде қазақ жас отбасыларының баспанасыз жүруі, өзге ұлт өкілдерінің пәтеріне жалданып тұруы, жағдайдың жоқтығы, ауруханадағы парақорлық мәселелері көтеріледі. Бас кейіпкер Ержан мен жары Жәмиланың өкпесіне суық тиіп ауырған нәрестесінің жағдайы дәрігерлердің селқостығынан күн сайын нашарлаған соң, бір жағы өздері жалдап тұрып жатқан пәтердің қабырғалары жарылып, арасынан аяз кеулеп тұрған соң, жан ұшыра жаңа пәтер іздеуі нәтиже бермейді. Ақыр аяғы, кеш қарайғанша пәтер іздеген Ержан үйіне беттеп келе жатқанда «мұржаға» көз тастайды. Мұржадан шыққан түгіннің көрінбеуі кейіпкердің көңіліне секем салады. Сүріне-қабына үйіне кіріп келген Ержан үш айлық нәрестесінің көз жұмғанын көреді (Рамазан, 2011: 271).

Автор кейіпкерінің назарын «мұржаға» аудару арқылы үйіндегі жайды естіртіп тұрғандай. Қазақтың «Түтінің түзу шықсын», «Шырағың сөнбесін» деген сөздерінің мәні мен жүгі «мұржаға» тікелей қатысты. Мұржа – заттық деталь, ол үй ішіндегі тіршіліктің нышаны.

Бұл деталь қазақ авторларының шығармаларында көптеп кездеседі, мысалы С. Мұратбековтің «Жабайы алмасындағы»: «Ауыл үйлерінің мұржаларынан жарыса көтерілген түгіндер сырылып, сонау көктенбіл аспанмен сіңісіп жатыр» деген жолдар ауылдың қайнаған тіршілігін көркем суреттесе, К. Әміровтің «Өшпес жұлдыздар жарығы» шығармасында: «Ескі Қарағандының дәл ортасында бір темір мұржа ұзын мойнын көкке созатын да тұратын» деу арқылы алып зауытты қала ішіндегі өзге нысандардан ерекшелеп, таныстырып тұр. Мұржаға жан бітіп, құдды мойнын созған адам кейпіне еніп кеткендей суреттелуі шығарманың

көркемдігін арттырып тұр. Ал Д. Рамазанның «Аза» әңгімесіндегі мұржа – нәрестенің қазасын, ауыр қайғыны естіртудің құралы.

Жазу стилі ерекше, терең ойлы жазушы Н. Ораздың «Аяқталмаған ертегі» әңгімесінің бас кейіпкері – жасы қырыққа келген ғылым кандидаты. Әңгіме басындағы: «Түс ауа қызметінен қайтып келгеннен кейін ол қолындағы қоңыр түсті портфелін кіреберістегі оң жақ бұрышқа қойып, жағасы мен жеңі қырқыла бастаған сұр плащы мен кепкасын шешетін де, көшеде келе жатқанда кездейсоқ ойына орала кеткен асқақ арман, биік мақсаттар жайлы ойлары болса, бәтінкесімен бірге босағада қалдырып, шәй қайнатып ішу үшін ас бөлмеге кіретін» (Ораз, 2012: 117) деген жолдардағы әдеби интерьер мен детальдар бас кейіпкердің кім екенін бірден танытады. Дәл осы әңгіме қазіргі заманда емес, осыдан бірнеше ғасыр бұрынғы қазақтың өмірінде болған болса, бас кейіпкер аттан түсе сала, жұлығына жамау түскен былғары етігін кіреберіске шешіп, киіз үйдің оң жақ бұрышына қоржынын тастай салып, жұбайының жозы үстіне жайып қойған мөлтек дастарханына отырып шай ішер ме еді?! Бұлай дейтін себебіміз – әңгіме кейіпкерінің үйіне кіре сала қолындағы портфелін кіреберістегі оң жақ бұрышқа қоюы қазақ халқының танымындағы «үй кеңістігіндегі», яғни киіз үйдің оң жақ босағасындағы ер-тұрман, ат әбзелдері, киім-кешек, қару-жарақ, т.б. заттардың ер адамның символын білдіретінін (Назарбекұлы С., 2005: 36) еске түсіреді. Кейіпкердің ойына кездейсоқ орала кеткен ойлардың бәтінкесімен бірге босағада қалуы да үйге оң аяқпен аттап, жақсы ниетпен кіру керегін және босаға мен табалдырыққа қатысты наным-сенімдерді ойға оралтады.

Н. Ораз шығармаларындағы заттар әлемі кейіпкердің мінезі мен заттық әлемді қабылдауын шебер жеткізеді. Талданып отырған әңгімеде телефонның өзі жай шырылдай салмайды: «Кешкілік қоңыр тумбаның үстінде тұрған ақ телефон кенет ұмытқан нәресі есіне түскендей баж ете қалды» (Ораз, 2012: 118). Дәл осы сәтті суреттеудегі автордың шеберлігі әңгіменің өн бойында мольнан ұшырасады. Мұндағы заттардың түсі де сәтті үйлесім тапқан: қоңыр тумба ақ телефонды ерекшелеп тұрған фон іспетті. Танысымен тілдесіп болған кейіпкер де телефонды жай ғана орнына қоя салмайды, «тұғырына қондырады». Бозбала күніндегі алғашқы махаббатымен болған әңгімеден кейін, дөңбекшіп ұйықтай алмаған кейіпкер «ақ жолағы бар көгілдір түсті спорт костюмін киді де, аяғына ілген тәпішкесін сылп-сылп басып балконға шықты» (Ораз, 2012: 121).

Зерттеуші Г. Пірәлінің пікірі бойынша: «Әдеби интерьерді құрайтын заттар мен оның бөлшектері сан алуан. Олардың түрлері де, көлемі де, түстері де, тіпті олардың әлеуметтік, кезеңдік, географиялық, т.б. анықтаулары сансыз және олардың көркем шығармада суреттелуі жазушының көркемдік, стильдік ерекшеліктерін танытады» (Пірәлі, 2003: 272).

Әңгіме кейіпкерінің балконда қиялына ерік беріп, аспанға көз тастағанда көрген көрінісі де көркем суреттеледі: «...Жаңа біразда ғана киіз үйдің жыртығынан сығалаған жарық сәулесі жарқырап тұрған бірен-саран жұлдыздарды біреу жинап ап, қоржынына салып әкетіп қалғандай жым-жылас болыпты». Осы жолдар әдеби интерьерге айқын мысал бола алмаса да, дәл осы сәтті көркем суреттеуде «киіз үй» мен «қоржынның» жолай аталып өтуі әдемі үйлесім тауып, түннің атмосферасын жеткізіп тұр.

Жазушы М. Омарованың әңгімелеріндегі «жан-жағынан ақ шашы қобырап шығып кеткен апасының орамалы», «бапшен қайнап жатқан қазан», «екінші рет су құйып қайнатылған шәйнек», «төсектің бас жағындағы төрт жастық, олардың астына жиналған шапан, ескі пальто, күртеше, плащ...», «тоқал там», «көршінің қорасы», «жұпыны үйдің кір қабырғалары», «терезенің тұсындағы кішкентай бесік», «сандық», «жүн көрпе», т.б. тұрмыстық детальдар ауыр ойды арқалап ауылына келген, тағдырмен тайталасқан күрделі кейіпкерлерінің айналасындағы заттар әлемі (Омарова, 2012). Бұл заттарды автор асқан қырағылықпен сөз арасында өте ұтымды қолданады. Сол арқылы кейіпкерлер отырған

кеңістіктің атмосферасын жеткізеді. Бір қарағанда аса маңызы жоқ тұрмыстық детальдар болғанымен, кейіпкер психологиясының индикаторы болып тұр. Шарасыз күйге түсіп, ішкі әлемі күйреген кейіпкерлер күнделікті күйбең тіршіліктегі ұсақ-түйектің өзінен мән тапқысы келгендей әсер қалдырады. Әңгіме авторының жолай тілге тиек еткен заттары суреттеліп отырған шақты көркем суреттеуге қажет фон қызметін атқарып тұр деуге болады.

Қазіргі қазақ прозасындағы оқырманды бей-жай қалдырмайтын, философиялық астары терең, әдеби интерьердің сән-салтанаты жарасым тапқан әңгімелердің авторы – жазушы Лира Қоныс. Қай әңгімесін алып талдасақ та, бояуы қанық заттық детальдар мен олардың ғасырлар сүрлеуінен өтіп, сақтап қалған мәні мен құндылығын аңғарамыз. Жазушының «Шахарбанудың сыңсуы» әңгімесінің нарративін басқарып, тұтастай қозғалысқа келтіріп тұрған зат – мойынбүрме. «Он сегізінші ғасырдың басында өмір сүрген белгісіз қазақ зергерінің сүйген жары өзге адамға еріксіз ұзатылғанда соғып, сүйгеніне жолдаған мойынбүрме». Әңгіме бірінше жақтан баяндалады, яғни шығарма оқиғасын өрбітуге арқау болып отырған зат кейіпкердің ойы арқылы мың құбылып барып айқындалады: «Әу баста шүйкелеп иірген торшасына қарап қытайлық ісердің қолынан шықты деп жобалағаным бекерге айналды, қазақ-өзбек жәрмеңкесінің жауһары ма деген болжам да құйрығын ұстатпады, біздің жақтың мыс рендес алтынын танып тұрсам да, әшекейдің сүйегінен ұқсастық таппадым. Өрнегі алабөтен, ертегілерінен таныс оюлармен әсте сәйкеспейді: мұнда орыс зергерінің қолтаңбасы жоқ. Қапсырма, алқа, моншақтың біріне де ұқсамайды, алтын өрменің ұяшықтарын кіл інжуанмен толтырған, қалыңдығы үш елі. Жібек жолының шаңын боратқан сауданың арқасында шөлейтті жаққа да інжуан жетгі деп өзімді жұбатқаныммен, долбарым әрі қарай дамымайды, себебі бұл бұйым не мұражайда, не ақсүйектің сақтандыру қорында емес, біздің көкқасқа кемпірдің сандығында бір ғасырға жуық жатқан» (Қоныс, 2013: 4).

Мұндағы көкқасқа кемпір – кейіпкердің әжесі. Әжейдің өз шешесі мен әпкесі Шахарбанудан қалған кірпіштің көлеміндей қызыл сандығын майлы жілігін күзеткен итше қорығаны айтылады. Сол сандықтың ішіндегі заттар да көздің жауын алады: «ақ патшаның басы бейнеленген таза күміс тиыннан тізген бір қарыс шашбауы, қақтаған ақ күмістен соққан құдағи жүзігі мен алтыннан құйған ай сырғасы және алтынторшаларын інжуанмен толтырған мойынбүрмесі». Өле-өлгенше осы затты қорып өткен көкқасқа кемпір дүние салған соң, мойынбүрме қолына тиген немересі өткен күндер елесін былайша еске алады: «Мұнан соң інжуандары жәудіреген мойынбүрме көкқасқа кемпірге деген өкпемді еске салып шаш түйреуіштерім мен кесте тігетін жіптерім салынған жәшікте елеусіз ұзақ жылдар жатты. Одан әрдайым көкқасқа кемпірдің ызбары есетін. Қолыма алсам көкқасқа кемпірдің оқты жанары желкемен қадалғанын байқадым» (Қоныс, 2013: 6). Бұл кейіпкердің бала күнінен санасына бекіп қалған қорқынышы мен ренішінің сарқындысы екенін аңғаруға болады. Бойындағы үрейі мойынбүрмеден құтылған күні ғана сейілетінін түсінген кейіпкер ақыры ол затты алып, аукцион саудаға шығаруға бекінеді. Әңгімеден келтірілген үзінді арқылы әдеби интерьердің бойына өз иесі мен сол заттың киесін терең ұғынған адамның иісі мен мінезі сіңіп қалатынын аңғаруға болады. Бұған дәлелді кейіпкердің аукцион алаңына келгендегі көрген көрінісінен туған келесі бір ойынан табуға болады: «...айналама жайғасқан бай-манаптардың киім-кешегіне бажайлап, еуропалық атақты қызтеке жұптың өндірісінен шыққан қымбат жамылғыны тұрпатсыз денесіне қонымсыз ілген әйелге ызалана қарадым. Айнам, әр киімді сатып аларда оның үніне құлақ түрген дұрыс, олар мені жайыма қалдыр, мен сенің бәденіңе жараспаймын немесе саған арналып тігілген шүберекпін деп өзі сыбырлап тұрады деп іштен ақыл айттым» (Қоныс, 2013: 7). Расында, жансыз деген заттың да энергетикасы болатынын эзотерикалық ілімдер ерте заманнан дәлелдеп келеді. Энергетикасы деген – сол заттың үні; бойына сіңген кие немесе қарғыс.

Заттық әлем бөлшектерінің символдық сипатта кейіпкер психологиясының қыр-сырын ашуға қызмет ететіні зерттеуші ғалым А. Қалиеваның еңбегінде талданады. Д. Досжанның «Мұхтар жолы» романындағы ұшырасатын заттар суреттемесінің жиынтық күйде Әуезов тұлғасының архетиптік сипатынын бедерлейтіні мысалдар арқылы дәлелденеді. Осы тұста назар аудартатын көркемдік деталь – Омарханнан қалған түйе жүн шекпен. Атасынан қалған шекпенді жамылып ойға шомған Мұхтардың санасын өткен заманға барлау жасатып, жырақ дүниенің есігін ашып берген – шекпенге сіңген ашқылтым тер иісі (Қалиева, 2012: 103). Біз талдап отырған Л. Қоныстың «Шахарбанудың сыңсуы» әңгімесіндегі көркемдік деталь – мойынбүрмеге сүйгеніне қосыла алмай құса болып ұзатылған Шахарбанудың сыңсуы мен көкқасқа кемпірдің зары мен ызбары сіңіп қалғанын бас кейіпкер баянынан аңғаруға болады.

Қорытынды. Көркем туынды мәтініндегі суреткердің қаламына ілінетін заттар мен олардың жүйесін зерттеу көркем мәтіннің жаңа қырын ашып, заттық образдарды терең тани түсуге соны соқпақ салады. Әдеби интерьердің қызметтерін зерттеу көркем шығарманың поэтикасын тануға мол мүмкіндік береді. Көркем шығарманың маңызды компонентіне, тіпті ажырамас бөлшегіне айналған заттар әлемі кездеспейтін көркем шығарма кем де кем және олардың мәтінде кездесуін кездейсоқтық деу қиын. Қазіргі қазақ прозасының әңгіме жанрындағы заттық детальдар тұтастай алғанда әдеби интерьердің негізгі қызметтерін танытуға жауап бере алатын деңгейде екенін аңғаруға болады. Мақалада талданған қазіргі қазақ қаламгерлерінің әңгімелерінен әдеби интерьер мен ондағы заттардың оқиға өрбитін орта, кейіпкер психологиясының индикаторы, өткенді еске түсіріп, ойға оралтатын белгі, шығарма шырайын кіргізетін көркемдік элемент, уақыт пен кеңістік тоғысында қалыптасып, ұлттық мәдениет пен танымның көрінісін, тарихи дәуірдің сипаты мен өзіндік болмысын танытып, адамның тұрмыс-тіршілік деңгейінен де хабар беретін баяндау бірлігі ретіндегі қызметтерін айқын кездестіре аламыз.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың заттық әлемі кешенді түрде жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Бұл мәселені зерттеу еңбегінде әдебиеттанушы ғалым Г. Пірәлиева да көтереді: «Қазіргі рухани әлемде заттық әлем, әрине жаңа эмоционалдық бояу алды. Оның айтар ойы, берер емеуріні, көркемдік қызметі жаңартылды, мағыналық мәні артты. Өйткені, кейіпкерді қоршаған материалдық, заттық әлем адам жанына, оның ішкі жан дүниесіне тереңдей енетін бірден-бір көркемдік кілт, психологиялық элемент. Бұл тақырып әлі де терең талдауды, жеке зерттеуді талап етеді». Сондықтан әдеби интерьер мен оның кеңістігіндегі заттық детальдардың поэтикасын зерттеу өзекті мәселелер қатарында.

М.Е. Оспаналы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

E-mail: ospanalymadina@gmail.com

ФУНКЦИИ ИНТЕРЬЕРА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В статье рассматривается роль литературного интерьера в организации пространства художественного произведения – формы описания, используемой в тексте художественного произведения наряду с такими формами, как пейзаж, портрет. Приводится обзор научных работ, где рассматриваются художественные функции предметных вещей, составляющих литературное интерьерное пространство. Анализируются вопросы поэтики и функции литературного интерьера в современной казахской прозе, так как данная тема является малоизученной, актуальной темой в казахском литературоведении.

Через анализ функций литературных интерьеров в контексте художественного текста также выявляются их структурные особенности. Показывается, что интерьер играет важную роль не только как структурный элемент художественного текста, но также играет значительную роль в раскрытии поэтики произведений искусства по-новому, занимая ключевую роль и на смысловом уровне.

Изучается появление и введение понятия «интерьер» в литературоведение и основные функции литературного интерьера. Рассмотрена взаимосвязь истоков художественной функции литературных интерьеров и эпидейктическим жанром античности. Изучается роль интерьера в раскрытии внутреннего мира персонажа, в познании природы, натуры и характера персонажа, и аналитически показано как это все связывается с концепцией психологизма в художественной литературе. Через хронотопную функцию литературного интерьера изучаются особенности художественного выражения предметов с символическим значением, свойства и характеристики эстетического пространства, сформированного в единстве времени и пространства, установленном в культурном познании человечества.

Анализируются роль и сущность мира вещей, художественная деятельность в организации пространства в рассказах современных казахских авторов. Рассмотрены связь мира предметов с персонажами художественных произведений, их взаимодействие с символической системой, композицией произведения. Анализ функции литературного интерьера позволяет теоретически изучать систему предметов в художественном произведении и выявлять особенности использования материальных деталей в современных казахских рассказах.

Ключевые слова: современная казахская проза, литературный интерьер, предметный мир, описание, поэтика, хронотоп, деталь.

M.E. Ospanaly

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ospanalymadina@gmail.com

FUNCTIONS OF INTERIOR IN MODERN KAZAKH LITERATURE

Abstract. The article examines the role of the literary interior in organizing the space of a literary work – a form of description used in the text of a work along with such forms as landscape and portrait. An overview of scientific works is given, which examines the artistic activity of object things that make up the literary interior space. Since this topic is a poorly studied, relevant topic in Kazakh literature, the issues of poetics and functions of the literary interior in modern Kazakh prose are analyzed. Through the analysis of the functions of literary interiors in the context of a literary text, their structural features are also revealed. It is shown that the interior plays an important role not only as a structural element of a literary text, but also plays a significant role in revealing the poetics of works of art in a new way, occupying a key role at the semantic level.

The emergence and introduction of the concept of "interior" in literary works and the main functions of a literary interior are studied. The relationship between the origins of the artistic activity of literary interiors and the epideictic genre of antiquity is considered. The role of the interior in revealing the inner world of the character, in the knowledge of the nature, and temper of the character is studied, and it is analytically shown how all this is connected with the concept of psychologism in literary work. Through the chronotopic function of the literary interior, the features of the artistic expression of objects with symbolic meaning, the properties and characteristics of

the aesthetic space, formed in the unity of time and space, established in the cultural knowledge of mankind, are studied.

The role and essence of the world of things, artistic activity in the organization of space in the stories of modern Kazakh authors are analyzed. The connection of the world of objects with the characters of literary works, their interaction with the symbolic system, the composition of the work is considered. Analysis of the function of a literary interior allows you to theoretically study the system of objects in a literary work and identify the features of the use of material details in modern Kazakh stories.

Keywords: *modern Kazakh literature, literary interior, literary interior space, description, poetics, chronotope, detail.*

Информация об авторе:

Оспаналы М.Е., Казахский национальный университета имени аль-Фараби, филологический факультет, докторант 2 курса, Алматы, Казахстан. E-mail: ospanalymadina@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2125-9287.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Галанов Б.Е. Сөзбен салынған сурет: портрет, пейзаж, зат. – М.: Совет жазушысы, 1974. – 343 б. (орыс).
- [2] Бахтин М. М. Көркем сөз эстетикасы. – М.: Өнер, 1979. – 424 б. (орыс).
- [3] Чудаков А.П. Сөз – зат – әлем. Пушкиннен Толстойға дейін. – М.: Қазіргі жазушы, 1992. – 320 б. ISBN 5-265-02147-7. (орыс).
- [4] Хализев В.Е. Әдебиет теориясы. – М.: Жоғары мектеп, 2002. – 438 б. ISBN 5-06-004234-0. (орыс).
- [5] Шмид В. Нарратология. – М.: Славян мәдениетінің тілдері, 2003. – 312 с. ISBN 5-94457-082-2. (орыс).
- [6] Тюпа В.И. Көркем мәтінді талдау: жоғары оқу орын. фил. фак. студ. арн. оқу құралы. 3-басылым – М.: Академия, 2009. – 336 б. (орыс).
- [7] Судосева И.С. Әдеби интерьердің функциялары // РМГУ Хабаршысы. – 2013. № 20 (121). С. 89-100. ISBN 1998-6769. (орыс).
- [8] Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б. ISBN 5-7090-0222-4. (қаз).
- [9] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б. ISBN 9965-669-14-7. (қаз).
- [10] Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі. – Астана: Елорда, 2005. – 96 б. ISBN 9965-06-399-0. (қаз).
- [11] Қалиева А.Қ. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм. Монография. – Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж. Д.», 2012. – 200 б. ISBN 978-601-06-2251-7. (қаз).
- [12] Рамазан Д. Жылап аққан тамшылар: Әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 320 б. ISBN 978-601-03-0094-1. (қаз).
- [13] Ораз Н. Жылқының көз жасы: Әңгімелер мен хикаяттар, эсселер. – Алматы: Қайнар, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-212-040-0. (қаз).
- [14] Омарова М. Қадір түні: Проза. – Алматы: Жалын, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-7286-57-6. (қаз).
- [15] Қоныс Л. Шахарбанудың сыңсуы: Проза. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 б. ISBN 978-601-7286-83-5. (қаз).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Галанов Б.Е. Живопись словом: портрет, пейзаж, вещь. – М.: Советский писатель, 1974. – 343 с. (рус).
- [2] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с. (рус).

- [3] Чудаков А.П. Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого. – М.: Современный писатель, 1992. – 320 с. ISBN 5-265-02147-7. (рус).
- [4] Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 438 с. ISBN 5-06-004234-0. (рус).
- [5] Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с. ISBN 5-94457-082-2. (рус).
- [6] Тюпа В.И. Анализ художественного текста: учеб. Пособие для студ. фил. фак. высш. учеб. заведений. 3-е изд. – М.: Академия, 2009. – 336 с. (рус).
- [7] Судосева И.С. Функции литературного интерьера // Вестник РГГУ. – 2013. № 20 (121). С. 89-100. ISBN 1998-6769. (рус).
- [8] Майтанов Б. Казахский роман и психологический анализ. – Алматы: Санат, 1996. – 336 с. ISBN 5-7090-0222-4. (каз).
- [9] Пиралиева Г. Некоторые проблемы психологии в художественной литературе. Сновидений, невербальные жесты, предметный мир. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 с. ISBN 9965-669-14-7. (каз).
- [10] Назарбекулы С. Казахская юрта. – Астана: Елорда, 2005. – 96 с. ISBN 9965-06-399-0. (каз).
- [11] Калиева А.К. Художественная литература: творческая личность и психология. Монография. – Алматы: ЖК «Сейитжанова Ж. Д.», 2012. – 200 с. ISBN 978-601-06-2251-7. (каз).
- [12] Рамазан Д. Плачущие капли: рассказы. – Алматы: КАЗакпарат, 2011. – 320 с. ISBN 978-601-03-0094-1. (каз).
- [13] Ораз Н. Слезы лошади: рассказы, очерки и эссе. – Алматы: Кайнар, 2012. – 320 б. ISBN 978-601-212-040-0. (каз).
- [14] Омарова М. Священная ночь: Проза. – Алматы: Жалын, 2012. – 320 с. ISBN 978-601-7286-57-6. (каз).
- [15] Қоныс Л. Сынсу Шахарбану: Проза. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 с. ISBN 978-601-7286-83-5. (каз).

REFERENCES

- [1] Galanov BE (1974) Painting with a word: portrait, landscape, thing. (in Russ).
- [2] Bakhtin MM (1979) Aesthetics of verbal creativity. (in Russ).
- [3] Chudakov AP (1992) Word – thing – world. From Pushkin to Tolstoy. P. 320. ISBN 5-265-02147-7.
- [4] Khalizev VE (2002) Literature theory. ISBN 5-06-004234-0. (in Russ).
- [5] Schmid V (2003) Narratology. ISBN 5-94457-082-2. (in Russ).
- [6] Тюпа VI (2009) Analysis of literary text: textbook. A guide for students of the Faculty of Philology. 3rd ed. (in Russ).
- [7] Sudoseva IS (2013) Functions of the literary interior. Bulletin of the Russian State University for the Humanities. No. 20 (121). P. 89-100. ISBN 1998-6769. (in Russ).
- [8] Maytanov B (1996) Kazakh novel and psychological analysis. P. 336 p. ISBN 5-7090-0222-4. (in Kaz).
- [9] Piralieva G (2003) Some problems of psychology in fiction. Dreams, non-verbal gestures, objective world. Monograph. ISBN 9965-669-14-7. (in Kaz).
- [10] Nazarbekuly S (2005) Kazakh yurt. ISBN 9965-06-399-0. (in Kaz).
- [11] Kalieva AK (2012) Fiction: creative personality and psychology. Monograph. ISBN 978-601-06-2251-7. (in Kaz).
- [12] Ramazan D (2011) Crying drops: stories. ISBN 978-601-03-0094-1. (in Kaz).
- [13] Oraz N (2012) Horse tears: stories, outlines and essays. ISBN 978-601-212-040-0. (in Kaz).
- [14] Omarova M (2012) Sacred Night: Prose. ISBN 978-601-7286-57-6. (in Kaz).
- [15] Konys L (2013) Synsu Shaharbanu: Prose. ISBN 978-601-7286-83-5. (in Kaz).

FTAMP 18.67.07

¹Е.Б. Егеубаева, ²Н.Р. Мұқышева
^{1,2}Қазақ ұлттық өнер университеті
^{1,2}Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: ¹egeubaeva_enlik@mail.ru; ²arizan.kino@mail.ru
¹ORCID: 0000-0001-9901-758X
²ORCID: 0000-0002-8198-283X

ТАБИҒАТ КӨРІНІСІНІҢ КИНЕМАТОГРАФИЯЛЫҚ БЕЙНЕ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа. *Адам және табиғат тақырыбы барлық дәуірлерде ғалымдар мен өнер қайраткерлерін қызықтырып, толғандырды. «Табиғат» түсінігі заманауи ғылымда маңызды ұғымдардың біріне айналды. Қоғам, мәдениет, рух, адам болмысы секілді тағы да басқа түсініктерді табиғаттан бөліп қарастыру мүмкін емес. ХХ ғасырда ғылым мен техника үздіксіз дамыды әрі адамзаттың табиғатты өзіне бағындыру үрдісі үздіксіз жүрді.*

Бүгінгі таңда табиғатты өнер туындыларының маңызды компоненті ретінде қарастыратын әлем өнертанушыларының жұмыстарын кездестіруге болады. Дегенмен, дүниетаным, географиялық ерекшеліктер әр ұлттың өнеріндегі табиғат түсінігіне жалпылама анықтама беруге кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан, кино өнеріндегі табиғат бейнесінің маңызын, қолданылу тәсілін түсіну үшін жан-жақты сараптамалар жүргізіліп, ұтымды тұстары мен кемшін қалып жатқан жақтарын саралап, ғылыми анықтама берген жөн.

Әлем кинематографындағы табиғат бейнесінің кино тіліне қалай әсер еткенін түсіну үшін, ең алдымен, табиғат бейнесінің пайда болу алғышарттары мәселесіне тоқталуымыз керек екендігі түсінікті. Бірінші кезекте халықтық дүниетанымдағы табиғат түсінігі, өмір сүру философиясы қоғамның қоршаған ортасына байланысты екенін аңғаруға болады.

Мақалада кинематограф тарихындағы табиғат бейнесі жайлы жазылған материалдарды негізге ала отырып, Шығыс және Батыс киносындағы табиғатты қолдану ерекшеліктеріне кеңінен тоқталамыз. Кинематографта табиғат адам жанының, сезімінің айнасы, қорғау керек ұлы мұра ретінде алдыңғы қатарға шықты. Табиғат бейнесі алғашқыда швед фильмдерінен бастау алып, кейін француз авангардымен тығыз байланыста болды. Одан соң Францияның поэтикалық реализм, Италияның неореализм бағыттарында дамыды. Батыс Еуропа және Шығыс Азия халықтарының кинематографиясына табиғат көріністерінің кейіпкер бейнесімен байланысының айырмашылығын айқындау үшін әлемдік деңгейдегі киногерлердің фильмдерін мысал ретінде алып, талдау жасалынады.

Түйін сөздер: *табиғат, экино, фильм, пейзаж, кинематографиялық бейне, кейіпкер, драматургия, жанр.*

Кіріспе. Кино өнеріндегі табиғат бейнесін зерттеудің методологиялық мәселелерінің бірі – базалық теориялық зерттеулердің жоқтығы. Көбіне белгілі бір автордың шығармашылығындағы табиғат көріністерінің, не болмаса қандай да бір тақырыпқа (балалар киносы, деректі кино) арналған фильмдердегі жалпы табиғат бейнесінің көркемдік

ерекшелігін көрсету аспектісінде зерттейді. Екінші жағынан, зерттеушілер табиғат ұғымы пейзаждан әлдеқайда ауқымдырақ болса да, оны пейзаж немесе пейзаждың бөлігі деп атайды. Әдетте табиғатты пейзаж кеңістігінің бөлігі ретінде қарастырады.

Теориялық тұрғыдан пейзажды табиғатпен біріктіру, түр және шығу тегі жағынан оларды бір бірінен ажырата білу де маңызды. Себебі, табиғат философиялық, лексико-семантикалық тұрғыдан алғанда пейзаждан гөрі әлдеқайда кең ұғым. Пейзаж табиғат көрінісінің формасы, оның элементтерінің бөлігі ғана. Сондықтан да, табиғат – табиғи әлем мен кеңістіктің, өмір сүру ортасының, мекеннің «портреті», шынайы табиғат көрінісі.

Табиғат өнер шығармаларында кеңістік ретінде де, мотив, сюжет, көркемдік шешім, шығарма идеясы ретінде де көрініс таба алады. Табиғатты әртүрлі қырынан талдау «табиғат» сөзінің сан қырын, қарама-қайшылығын, маңыздылығын айқындайды.

Кинематографта табиғат тікелей де, метафоралық мағынада да көрсетіледі. Табиғат арқылы кинодағы кейіпкердің репрезентациясы жүзеге асады. Урбанизация дәуірі мен постиндустриалды қоғамдағы өмір сүру кезеңінде табиғи дүниелер адамның әлеуметтік құрылымы мен оның экзистенциалды ахуалын тереңінен түсіндіруге тырысады. Жасанды тіршілік көздері адамдарды өзара одан әрі алшақтатса, табиғи ортада адамдар бір-біріне жақын екенін сезіне алады. Белгілі ғалым Эдриан Дж. Ивахив өзінің «Қозғалмалы суреттер экологиясы: Кино, Аффект, Табиғат» атты еңбегінде былай дейді: «Кино экологиялық жүйені құрайды. Құрамына геоморфизм, антропоморфизм және биотропорфизмды жинаған кинокосморфизмнің арқасында кино бізге материалдық, әлеуметтік әлемді қалай бар, солай қабылдайтындай етіп ұсынады» (Ivakhiv, 2013: 32). Табиғат бейнесі маңызды орынға шыққан кино шығармаларын «экосинема» деп атаған және осы бағытты зерттейтін мамандар «экосинема» ұғымына былай деп анықтама береді: «Экосинеманы табиғат пен оның ресурстарына қатысты мәселелерді алдыңғы орынға шығаруға көмектесетін құрал деп атауға болады. Бұл фильмдер табиғат пен адамдар арасындағы қарым-қатынасты зерттеп қана қоймай, сонымен бірге жаһандық жылыну, климаттың өзгеруі, судың, ауаның ластануы секілді басқа да экологиялық қауіптер туралы ескерту ретінде қызмет етеді» (Sharma, Chaubey, 2020: 3).

Материалдар мен зерттеу әдістері. Әлем киносындағы табиғат бейнесінің пайда болуы мен дамуын қарастыратын бұл жұмыстың теориялық және әдістемелік негіздерін тарихи-мәдени, көркемдік, философиялық, жаңашылдық, салыстырмалы талдаулар құрайды. Сол себепті, тақырыпты кеңірек ашу барысында қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде жарық көрген кинотанушылар мен әлеуметтанушы ғалымдардың табиғат және адам мәселесі төңірегінде жазылған еңбектерге, әр жылдары жарық көрген фильмдерге, кино өнеріне қатысты жарық көрген зерттеу жұмыстарына сілтемелер жасалды. Патрик Бреретон, Эдриан Дж. Ивахивтің табиғат маңызын анықтайтын кинотанушылық еңбектері, Б. Балаш, А. Базен, Е. Теплиц секілді әлем кинотарихшыларының жекелеген мақалалары, С. Эйзенштейн, Н. Агафонова, М. Туровская секілді ресейлік режиссерлер мен теоретиктердің кинодағы табиғаттың бейнесі тақырыбындағы теориялық еңбектері назарға алынды.

Аталмыш жұмыста тарихи-кинотанушылық, теориялық еңбектердің мазмұндық және салыстырмалы сараптамасы, ұлттық, ғұрыптық ұстанымдар тұрғысынан талдаулар кеңінен қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Әлемдік кино өнерінде табиғат бейнесі бірден маңызға ие болып, алдыңғы қатарға шыққан жоқ. Дегенмен, бұндай тұжырымды тұтас әлем киносына таңып қоюдың да қате екенін естен шығармауымыз керек. Батыс және Шығыс кинематографында әу бастан табиғатқа деген көзқарас екі түрлі бағытта дамыды. Еуропа киносында адамзаттың табиғатты бағындыру әрекеттері бақыланса, Шығыс кинематографында табиғатпен

үйлесімділікте өмір сүру салты айқын көрініс табады. Табиғатты драматургиялық қызмет атқаратын құрал ретінде швед киносында, импрессионистер мен кеңес киноавангард өкілдерінің туындыларында алғаш кездесетінін аңғардық.

Талқылануы. Киноаппарат пайда бола салысымен, кинематографтың бірінші мақсаты – адамдардың көңілін көтеруге бағытталғаны ешкімге жасырын емес. Бірнеше минуттық шынайы өмірді тамашалау үшін көрермендер ақша төлеуге қарсы болмады. Дегенмен, бұл үрдіс барлық киноқұрылғысы бар елдерге тән деп айту қателік болар. Еуропаның көп елдерінде кино жәрмеңкелік кезеңнен өтсе, кей елдерде кино өнерінің қадамы әлі басталмаған еді.

Кино тарихына алғашқы туындылар ретінде енген ағайынды Люмьерлердің «Ла-Сьота вокзалына пойыздың келуі», «Жұмысшылардың фабрикадан шығуы», «Баланы тамақтандыру» атты шағын фильмдері қалалық кеңістікте түсірілді. Кейін олардың өнерін (кәсібін) дамытқан өнерпаздар павильонда түсіруге ауысты. Оған мысал ретінде эксперименттерімен танылған Жорж Мельестің фильмдерін келтіруге болады. «Киноның театрдан айырмашылығы – павильоннан алаңға шығуында» деген теоретиктердің де жаңылысқанын түсінуге болады. Кинематографта жаңа мынжылдықта елеулі өзгерістер басталды.

Осы орайда, әлем киносының тарихшысы, белгілі кино зерттеуші Ежи Теплицтің «Кино өнерінің тарихы. 1895-1927» («История киноискусства. 1895-1927», I-II т.) кітабында швед киносы туралы қызықты мағлұматтар беріледі. Аталмыш еңбекте автор былай деп жазады: «Швед киносының негізін қалаушылар (Магнуссон және Йенсон) нағыз кинохроникер, репортер болды және Еуропадағы басым болған ательеде түсіру тәжірибесіне қарамастан, натурада түсірді. Олар табиғи фоннан қорыққан жоқ, табиғатты сюжеттің белсенді элементі ретінде көрсетті. Магнуссон 1905 жылы қысқаметражды «Балықшының өміріндегі қауіптер» фильмін шығарды. Фильмнің басты көзірі дауыл кезінде балықшының қайығында түсірілген кадрлар болды. Магнуссон мен Йенсон өзінен кейінгі швед режиссерларына натурада жұмыс істеу әдісі мен натурада түсірілген сахналарды павильондық түсіріліммен біріктіруді жүзеге асырды» (Теплиц, 1968: 185). Бұл фильмде табиғат көрінісі тікелей сюжетпен байланысты болды. Алайда, ол кейіпкердің мінез-құлқы мен әрекетінің табиғат көріністері арқылы ашылуына айтарлықтай әсер етпеді. Н. Агафонова Е. Теплицтің пікірін былай деп жалғастырады: «Эксперименттік фильмдердің арасынан сәтті шыққаны – Г. Ибсеннің поэмасының желісімен түсірілген «Терье Виген» (1916) фильмі болды. Аталмыш фильмде балықшы ғана емес, теңіз стихиясы да кейіпкерге айналды. Шестремнің келесі «Таулық Эйвенд және оның әйелі» фильмінде де маңызды драматургиялық рөл кейде асқақ, кейде қорқынышты пейзажға берілген» (Агафонова, 2005: 1). Андре Базен өзінің «Что такое кино?» атты орыс тіліне аударылған еңбегінде: «Дегенмен, дыбыссыз кезеңдегі швед киносы секілді әрқилы жанрадағы фильмдер мен түрлі кино бағыттары пейзаждың драмалық поэзиясынан шабыт алды емес пе...», - дейді (Базен, 1972: 233). Демек, А. Базен швед киносы табиғатты драматургиялық қызмет атқаратын элемент ретінде қолданғанын растайды.

Бела Балаш 1925 жылы жарық көрген «Культура кино» атты еңбегінде: «Негізінде фильм әлі де сирек қолданылып келе жатқан пейзажға драма кейіпкері ретінде қарау секілді жоғары поэтикалық мүмкіндіктерге ие болған», - деп нақты сипаттама береді (Балаш, 1925: 54). Жалпы, табиғат жаратылыстары, құмырсқа илеуі, көбелектің ұшуы секілді кино тарихында деректі фильмдер кездеседі. Олардың мақсаты – көзге көрінбейтін табиғат жаратылыстарын пленкаға түсіріп, жаңа көзқарас, ой тудыру болды. Кинематографтағы табиғат және адам байланысын көрсетудің алғышарттарын киноавангардтың алғашқы толқынымен байланыстыруға болады.

Алғашқы киноавангард Луи Деллюк және оның серіктестерінің есімдерімен байланысты. Бұл ағымның пайда болуы 1920-шы жылдың басына сәйкес келді. Сол жылы Л'Эрбье О. Бальзактың «Теңіз жағасындағы драма» шығармасы бойынша сценарий жазып, «Ашық теңіз

адамы» фильмін түсіреді. Бір жылдан кейін «Эльдорадо» фильмі жарық көреді. Бұл фильм туралы М. Л'Эрбьенің «Эльдорадо» фильмі француз және әлем киносындағы «авангард» ағымына жатады» деген танымал сөздері еске түседі. Анри Ланглуа француз киноөнер мектебіне «импрессионистер» деген атау береді.

Импрессионизм көркемдік бағыт ретінде ХІХ ғасырдың аяғында сурет өнерінде пайда болды. Импрессионистердің шығармашылығы реализм өкілдерінің «ұқыпты» картиналарына қарсы жауап болды. Импрессионист суретшілерді көрінбейтін, сезімтал, субъективті әлем қызықтырды. Қимыл иллюзиясын жасау үшін олар ақ түсті бояуды басқа бояулармен араластырып, ірі штрихтармен салды. Картина сюжеттерінің ішінде табиғат, қала, су көріністері ерекшеленді.

Импрессионизм кинематографқа ассиметриялық композиция, жарық тоналды композиция, бұлдыр бейнелеу, өзгеше ракурстар, детальдандыру, жанрлардың араласуы секілді элементтермен бірге табиғат символизмін (су, тұман, шөп), түрлі суреттеу тәсілдерін алып келді. 1920 жылдардың режиссерлері ірі пландарды, бұлдыр бейнелеуді өз жұмыстарында қолданды. Табиғат бейнесіне цивилизацияның белгілері қосылды (тұманды құбыр түтіні алмастырды). Ендігі жерде түрлі эмоция тек актерлердің ойынымен ғана емес, кейіпкердің ішкі сезімдерін айғақтайтын табиғат көріністері арқылы да берілді. Бұл жылдардағы импрессионист-режиссерлер деп Абель Гансты («Наполеон», «Дөңгелек» фильмдерімен) және Луис Деллюкті («Ғайыштан келген әйел», «Безгек» фильмдерімен), Марсель Л'Эрбьені («Ашық теңіз адамы», «Эльдорадо» фильмдерімен) атауға болады.

1925 жылы Француз жазушысы Блез Сандрар өзінің кинематографқа қатысты теориялық бақылауларын алға шығарады. Соның ішінде, өздері түсірмекші болған Бразилия туралы фильмде басты кейіпкерлер орман мен өзен болады деп жоспарлады. Осы ойды жүзеге асыруды ойлап жүргенде, Америка және КСРО кинематографистері бұл тәсілді толыққанды игеріп алды. экологическая этика создает предпосылки действий, ориентированных на сохранение и развитие человеческого и природного бытия.

XX ғасырдың басындағы кеңестік кинематографистердің ерекшелігі – кинорежиссерлер теоретик әрі практик бола алды. Олардың фильмдерінен өздерінің теориялық түйіндерін аңғару оңай болатын. С. Эйзенштейн дыбыссыз кино «сөйлемесе де», ондағы пейзаждың «үнін естуге» болатынын айтады. «Потемкин бронды кемесі» фильмінің құрылымын зерттеу арқылы жалпы сурет өнері мен музыка әлеміндегі табиғат көріністерін сипаттау ерекшеліктеріне тоқталады. Кинодағы пейзаж туралы С. Эйзенштейн былай дейді: «Пейзаж – фильмнің ең бір еркін және көңіл-күйді, эмоциялық хәлді, жан күйзелісін берудегі аса икемді элемент» (Эйзенштейн, 1964: 253-254). Яғни С. Эйзенштейннің пейзажды жеке дара бейне ретінде қалыптастырғысы келгенін түсінеміз.

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында КСРО идеологиясы «табиғат адамзатқа бағынуы керек» деген көзқарасты ұстанды. 1925 жылы С. Эйзенштейннің «Потемкин» бронды кемесі» («Броненосец Потемкин»), 1930 жылы А. Довженконың «Жер» («Земля») фильмдері экранға шықты. Бұл фильмдер табиғатпен үндескен, оның адам өміріндегі маңызын айқындаған туындылар қатарына кірді.

Кеңес киносының белгілі операторы А. Головня «Фильмдегі пейзаж» («Пейзаж в фильме») атты мақаласында: «...1925-1926 жылдары бір уақытта «Потемкин» бронды кемесі», «Ана» және «Шинель» фильмдері пайда болды. Бұл шығармаларда пейзаж мүлде жаңа деңгейде көрініс табады. Ол фильмнің драматургиясына маңызды компонент ретінде енді және пейзаждың көркемдік формасы кинематографиялық болып өзгерді» деп жазды (Головня, 1944: 3). «Потемкин бронды кемесіндегі» (реж. С. Эйзенштейн) «тұмандар симфониясы», «Ана» (реж. В. Пудовкин) фильміндегі сәннің жүруі секілді элементтерді кездестіргенімізбен,

олар көбіне қауіп немесе бағынуы керек күш ретінде көрініс тапты. Тек А. Довженконың поэтикалық тіліндегі пейзаж әлеуметтік және табиғи органы біріктірді.

А. Головня: «...Меніңше, заманауи фильмде пейзаж көркемдік мағынадан гөрі, әдеби сарында жиі көрсетіледі. Кейде пейзаж қосымша көрініс ретінде монтаждалады, кейде белгілі бір эпизодқа кіріспе ретінде ұсынылады. Бірақ көп жағдайда көркемдік және драмалық функцияны атқарып, оқиғаның өрбуіне қызмет етеді» деген пікір айтады (Головня, 1944: 3). Алайда, пейзаж адам жанының «портретіне» айналуына әлі ерте еді.

Кенес кинематографы Еуропа киносымен етене жақын араласады. Екі кинематографта да бірдей ағымдардың, стильдердің, түсіру тәсілдерінің пайда болуы бұған дәлел. Кенес киносының шығармалары натурада, далалық кеңістікте түсірілді. Сондықтан, көрсетілім кезінде ол фильмдер белгілі бір кеңістікке камалғандай әсер қалдырмайды.

А. Довженконың «Жер» фильмі жазық далада, ашық кеңістікте түсірілді. «Жердің» 1930 жылдары түсірілген өзге фильмдерден айырмашылығы – фильмді жазық далада ақ мата бетінде (экран қызметін атқаратын ақ матаны айтып тұр. – авт.) көрсету жеткілікті секілді. Соның өзінде экран кеңістіктің бір бөлігі ретінде көрінер еді» (Здемиров, 2013). А. Довженко табиғатқа шығу арқылы кейіпкерді кеңістікте шектемейді. Кейіпкерді ірі, орта планмен көрсеткенде кеңістік шексіз болып көрінеді. Р. Соболев «Александр Довженко» атты кітабында былай дейді: «Довженко фильмдерінде қарапайым шаруаның жерге деген құрметі саналы өмірдің мәңгі екендігі, оның шексіздігі, дамуы еш уақытта тоқтамайтындығы туралы философиялық толғамдарымен байи түседі. Табиғат бейтарап, селқос емес. Ол – тек «өмір сүретін орта» емес, сондай-ақ адамзатпен бірге ажырамайтын бірлік құрайды» (Соболев, 1980: 92).

Дыбыстың пайда болуымен кинематограф қайтадан коммерсанттардың қолына өтті. Алғашқы дыбысты фильмдердің көркемдік-мазмұндық сапасы төмен болса да, көрермен үшін оларды дыбыспен көру қызықты болды. Фильмдердің көпшілігінің түсірілімі қайтадан павильонға ауысып, кино тек табыс көзіне айналады. 1930 жылдардың басында қарапайым нәрселерді басқа қырынан көрсету, «кішкентай адамдарды» басты назарға алу секілді ұстанымдарымен Францияда «поэтикалық реализм» ағымы пайда болады. Осы ағымда түсірілген Жан Вигонның «Аталанта», Марсель Карненің «Тұмандар жағажайы» («Набережная туманов») фильмдерінде біреуінде су, екіншісінде тұман ерекше символикалық маңызға ие болады.

1930 жылдары америкалық вестерн жанры да аса танымал болды. П. Бреретон «Холиуд утопиясы: заманауи америка киносындағы экология» кітабында «Табиғат көріністерінің алғашқы классикалық бейнелеу элементтерін америкалық жанрдың квинтэссенциясының эволюциясы – вестерн жанры арқылы көруге болады» дейді (Brereton, 2005: 52). Андре Базен «Вестерн немесе Америка киносының ерекше жанры» («Le Western: ou le cinéma américain par excellence») атты мақаласында: «Көп жағдайда кейіпкерлерінің ғажайып мүмкіндіктері мен олардың аңызға бергісіз ерліктерін көрсететін вестерн жанрын эпикалық деп санайды... Кейіпкер мінезіне түсірілім стилі дәлме-дәл келеді. Эпостың ықпалы кадр композициясына әсер етеді. Кадрдың шексіз көкжиекке, жалпы планға басымдық беруі арқылы адамның Табиғатпен қақтығысын көрсетеді», - деп жазады (Базен, 1972: 239).

1930 жылғы Фриц Лангтің «М – қылмыскер» («M – Eine Stadt sucht einen Mörder», 1931) фильмінде аспан екі мәрте көрсетілгенімен, ашық алаң ретінде қабылданбайды, себебі фильмнің басым бөлігі жабық кеңістікте өтеді. А. Хичкоктың «Шантаж» («Blackmail» 1929), Ф. Мурнауың «Соңғы адам» («Der Letzte Mann», 1924), Э. фон Штернбергінің «Көгілдір періште» («Der blaue Engel», 1930), «Марокко» («Morocco», 1930), К. Дрейердің «Жанна Д'Арк» («La passion de Jeanne d'Arc», 1928) фильмдері де жабық кеңістік арқылы беріледі.

Еуропалық және америкалық кинематографистер бұл тәсілге саналы түрде келеді. Себебі, жабық кеңістікке кіру арқылы кинематографистер жарық пен көлеңкені ойната білді.

Көптеген шет елдерде көрсетілген «Потемкин бронды кемесі» («Броненосец «Потемкин», 1925), «Ана» («Мать» 1926), «Жер» («Земля», 1930) фильмдері еуропалық және америкалық режиссерлердің ашық кеңістікке шығуына әсер етуі бек мүмкін. Ф. Мурнауның «Табу» («Tabu: A story of the South Seas», 1931), Л. Бунюэльдің «Алтын ғасыр» («L'âge d'or», 1930) туындылары ашық кеңістікте түсірілген фильмдер. Жабық кеңістіктен қашу орыс киногерлерімен қоса француз кинематографистеріне де тән. Рене Клер мен Жан Ренуардың фильмдерінің оқиғасы қалалық кеңістікте өрбитінін байқаймыз. Француз және орыс киногерлері жарық пен көлеңке ойынынан алшақтауға тырысты.

Италиялық неореализм бағытының негізін салушылардың бірі, режиссер Джузеппе де Сантис «Италиялық пейзажға» («Per un paesaggio italiano») атты мақаласында Италия киносындағы кейіпкердің жан-дүниесінің ашылуындағы олқылықтарға аса назар аударады. Еуропа киносында кейіпкердің жан-дүниесі қоршаған табиғи ортамен тығыз байланысты, бірақ Италия киносы бұл тұрғыда көп елден артта тұр дей келе, 1941 жылы шыққан Марио Солдатидің «Ескі әлем» («Piccolo mondo antico») фильмін атап өтеді. «Алғаш рет өзіміздің киномызда пейзаж бұлыңғыр бейнеде емес, адам табиғатымен бірге ұштасып, эмоциялық сезім тудыратын элемент ретінде және кейіпкерлердің сезімін беретін көркемдік құрал ретінде көрініс тапты», - деп жазды (Богемский, 1989: 59).

1945 жылы түсірілген «Рим – ашық қала» («Roma città aperta») фильмін италиялық неореализм бағытының дүниеге келуімен байланыстырады. Неореализм фильмдері негізінен натурада түсірілді және кейіпкердің жан дүниесін жыл мезгілдері арқылы ашуға талпынды. Уақыт өте келе Ф. Феллини, М. Антониони фильмдерінен Дж. де Сантис аңсаған кейіпкердің ішкі жан дүниесінің қоршаған ортамен байланысын оңай аңғаруға болады. Ф. Феллинидің атақты «Жол» фильмінің басталуы мен финалы теңіздің жағасында берілуі де тегін емес. Татьяна Бачелис «Феллини» кітабында: «Өзгелер үшін шіркеудің мәні қандай болса, «Жол» фильмінің кейіпкері Джельсомина үшін де теңіз тура сондай қызмет атқарады», - деп жазады (Бачелис, 1972: 130).

Антониони әлемі – ешкімге ұқсамайтын жеке дара әлем. Оның кино стилін басқа киногермен шатастыра алмайсыз. Кинонушы, PhD Баубек Нөгербек: «Микеланджелоның жұмыстары эзистенциалды философия және эстетикамен байланысты. «Ішкі реализмнің» экспрессивті құралдарын іздеу мақсатында Антониони адамның жан әлеміне тереңірек үңіледі», - дейді (Nogerbek, 2018: 15). Ал тағы бір кинотанушы М. Туровская «Иә және жоқ» («Да и нет») кітабында былай дейді: «Антониони әлемі неореализм дәстүрлеріне кереғар адам баласының жалғыздық пен тұйықтық әлемі. Байлық пен тоқшылық әлемінде жүрсе де, жалғыздық тақырыбы мен адамның рухани тұрақсыздығын оның пейзажы, портреті, интерьері анықтайды. Режиссердің адамға ыңғайсыздық тудыратын сіркіреген жауын, көшелер мен алаңқайларда «қыдырған» жел, тастан жасалған, қарайған қабырға, ылғал асфальт секілді жабырқаңқы сұлу пейзажын ешкіммен шатастырмайсың» (Туровская, 1966: 265).

М. Антонионидің «Blow-up» деген атақты кинотуындысы бар. Фильм Антонионидің өзге фильмдері секілді, адам жанын зерттеуге арналған. Ателье бастығы әрі заманауи фотограф Томас Лондон жайында альбом дайындайды. Оның мақсаты қазіргі заманның бейнесін жасау, боямасыз қала өмірін беру. Томастың көзі қырағы, қолы шапшаң әрі әбден жаттыққан. Фотограф түрлі әлеуметтік тап өкілдерін түсіре жүріп, шындықтан алшақтамауға тырысады.

Фильмнің кейіпкері ескі-құсқы заттарға толы шағын дүңгіршекті сатып алмақ болып, қара түсті көлігімен дүңгіршек иесімен келісім жасауға келеді. Көліктен түскен ол фотоаппаратымен айналаны түсіре жүріп, паркке қарай аяндайды. Жапырақ сыбдыры арқылы білінетін жел

айналаға жан бітіретіндей. Құстар сайрайды. Көгал біркелкі, ұқыпты қыркылған. Айналаның бәріне жарық түсіп, жасыл түске оранған. Осындай тамаша, жайлы сезім сыйлайтын саябақпен теннис алаңы ғана үйлеспей тұр. Кеңістікті мұқият қарап шыққан Томас екі бала ойнап жүрген теннис кортының жанынан өтеді. Екі ойыншы арасында алма-кезек ұшқан теннис добының дыбысы, құстар дауысы, желдің гуілі. Шалғында көгершін қуып, суретке түсіріп жүр. Әйел мен ер адам. Олардың күлкісі. Тыныштық. Жапырақтар сыбдыры. Білінер-білінбес шу. Алаңқай. Томас қырағы көзімен бұралаң, сайға ұқсас жерді бақылайды. Сан түрлі бейнелер беретін бұл пейзаж құдды бір өзін суретке түсір деп сұрайтындай.

Табиғат аясында билеп жүрген тағы да сол ғашықтар. Тағы да тосқауылды білмейтін сол жел. Бірде ол – қауіп-қатердің азынақ желі, енді бірде – дүниені мейіріммен «тербейтін» стихия. Айнала құпияға толы жапырақ сыбдыры. Өз студиясында саябақ суреттеріне қайта қараған Томасқа бұл құпия сыбдыр тағы да «естілгендей» болды. Бірақ студиядағы сыбдыр өзге әлемнің тынысын береді. Ол тыныс, тіпті өлімді де еске түсіруі мүмкін. «Blow up» сөзінің ағылшыннан аударғанда «ұйытқу» (жел туралы) мағынасын беретінін естен шығармағанымыз жөн. М. Антонионидің фильмнің басынан аяғына дейін айтатыны да осы емес пе?

Еуропамен қатар, Шығыс Азия жерінде жапон киносы өзіндік кино тілімен ерекшеленіп келе жатты. Экспансионистік саясаттың етек жаюы, Америкамен соғыс және жеңіліс, оккупацияның басталуы 1930-1950 жылдарға сәйкес келеді және бұл кезеңді жапон киносының «алтын ғасыры» деп атауға болады.

Жапон халқының дүниетанымындағы өмір мен өлімге деген көзқарас басқа ұлттарға қарағанда өзгеше екені белгілі. Оның бірден бір себебі – жапондықтардың қоршаған ортасының әсері деуге болады. Будданың соңғы сөзі – «ештеңе мәңгі емес» болған екен-мыс. Жапондықтардың сенімімен бірге, өмір сүру салты да осыған келеді. Қаншама ірі апаттар болса да, табиғатпен күреспейді, керісінше, онымен бірге үйлесімділікте өмір сүруге тырысады. Синтоизмнен келген сенімдер құдайларды тау арасында, су ішінде өмір сүретін рух деп санаған. Ямаори Тэцуо: «Синто құдайларының жаратылысы христиандар «Құдай» деп атайтын сөзден ерекшеленеді. Себебі, жапондық синтоистік құдайлар тау ішінде, ормандарда, аңғарларда, өзен мен көлде өмір сүретін әруақтар боп саналды», - дейді (Тэцуо, 2014). Табиғат мотивтері жапон сурет өнерінде сансуй-га, суми-э мәнерлерінде кеңінен таралған. Жапон режиссерлері үшін тау мен орманның, өзен мен көлдің маңызы ерекше.

Кино пайда болысымен-ақ, жапондықтар бұл өнерге табыс көзі ретінде қараған жоқ. Басында әдебиет пен театрдың жапон киносына ықпалы зор болды. Уақыт өте келе жапон киносы өз тілін қалыптастырды. 1950-1960 жылдардағы жапон ұлттық киносы Кендзи Мидзогути, Ясудзиро Одзу, Акира Куросава есімдерімен байланысты, 1990 жылдары Такеши Китано, Хироказу Корээда есімдері кино әлемінде өзіндік ерекшелікке ие болады.

Акира Куросава фильмдерінде оқиғалардың жылдам өрбуі, композиция мен кадр қойылымы, алуан түрлі ракурстар және ең алдымен, табиғат бен локациялардың жеке дара кейіпкер ретінде көрініс табуы режиссердің түсіру тәсілін ерекшелендіреді. Сонымен бірге, оның фильмдерінде тұман, жаңбыр, батпақ, ауа райы арқылы кейіпкердің эмоциялық және психологиялық жағдайын білуге көмектесетін элементтер бар.

Режиссер Акира Куросава стиліндегі бір ерекшелік – шынайылыққа бет бұру, оған жақын болу. Актерлермен жұмыс барысында ол ең алдымен шынайылықты талап етті. Тапсырманы дәл орындату үшін ондаған дубльден түсіруден тайынбайтын. Кейіпкердің қимыл-қозғалысы қоршаған ортаға сай болуы оны алаңдатты. Сол себепті де шығар, «Дерсу Узала» повесін алғаш оқығаннан кейін де фильм түсіруге асықпай, он жылдай іштей дайындықпен жүрді. Бірақ, соңында Жапония табиғатының шығармада жазылған Уссирия елінің табиғатынан әлдеқайда алшақ екенін ұғып, бұл ойынан бас тартты. Сәтсіз шыққан «Додескаден» (1970)

фильмінен кейін Куросава өз-өзіне қол жұмсамақ болады. Бір өлімнен аман қалған режиссерді «Мосфильм» фильм түсіруге шақырады. Осы кезеңде көптен армандаған шығармасын экрандауға бел буады.

Куросаваның табиғаты асқақ, қатерге толы. Бірақ, адамға жау емес. Ол еркін, құндылықтарға бай. Табиғат зұлымдық пен пасықтыққа қарсы, түсіністік пен махаббатқа берері мол. Ол жаулап алатын стихия емес, керісінше, бейнебір жанға жылу беретін, адам баласының оралуы тиіс үйі секілді.

«Дерсу Узала» фильміндегі Дерсу Тайганың әрбір тасын білмесе де, табиғаттың қыр-сырын жетік білетін адам. Жаңбырдың қашан толастайтынын, оттың не себепті жанып жатқанын біледі. Оның айтуынша Су да, От та, Жел де – адам. Оларды ашуландыруға болмайды. От, Су, Жел үшеуі де ең мықты адамдар. Дерсу тірі нәрсенің бәріне бейжай қарамайды, көрген-білгеніне де, танымайтындарына да қамқорлық жасайды. Оларға не керек екенін іштей сезеді. Арсеньев Дерсумен бірге көлге келгенде, камера екі кейіпкерді тек жалпы планмен көрсетеді. Бірі зерттеуші, екіншісі сол жердің адамы болғанына қарамастан, олар табиғат алдында әлсіз, қауқарсыз. Қайда барса да, мұз қатқан көлді аралап, адасады. Режиссер фильмде адамды шынайы табиғат аясына шығарады. Табиғатты фон ретінде емес, адамның өз өзімен қайта қауышатын тұтас әлем ретінде көрсетеді. Белгілі әдебиеттанушы, сыншы Л. Аннинский былай дейді: «Тайга – фильмнің орталық бейнесі. Тайга – өз алдына жеке космос. Куросава Тайганың ішіндегі ұсақ дүниеелерге көңіл бөлмейді. Режиссер оны байсалды әрі тұнық етіп көрсетеді» (Завьялова, 1977: 248).

А. Куросава 1975 жылы адамның табиғатпен байланысын, біртұтастығын көрсететін фильмдерді жарыққа шығарғанда, еуропалық кинематографист В. Херцог табиғатты бағындырып алуы керек күш секілді көрсетеді. Оған дәлел ретінде «Агирре» («Aguirre, der Zorn Gottes», 1972), «Фицкарральдо» (1982) фильмдерін айтуға болады. С. Каупенбаева өзінің докторлық диссертациясында былай деп жазады: «Негізінен Шығыс медитациямен айналысып, адамның психикалық қуаты мен қабілетін дамытуға көңіл бөлсе, Батыс адамнан тыс жатқан табиғатты игеріп, материалдық және физикалық күштерді дамытумен айналысқан. Сонымен, «шығыстық» адам өз ішіне үңіліп, өзінің шынайы «Меніне» жетуге ұмтылса, «батыстық» адам – табиғатты ғылым мен техниканың арқасында билеуге ұмтылып, сол арқылы өзінің меншікті, адами «Менінің» салтанатын нығайтуға тырысады» (Каупенбаева, 214: 67).

Иран фильмдеріндегі табиғат – этникалық идентификацияның маңызды мінездемесі. Табиғат көріністері Иран ауылы мен оның архитектурасын, мәдениетін, менталитеті мен дәстүрлерін айшықтай түседі. Иран фильмдеріндегі бейнелік қатардың әлемнің ешбір кино өнеріне ұқсамайтын ерекшелігінің сыры да осында. Эстетикалық ракурстан алсақ та, оқиға орны фильмнің маңызды элементі болып қала береді. Ол фильмнің атмосферасына ерекше көңіл-күй беріп, кейіпкерді қоршаған ортаның әлеуметтік және психологиялық бояуына назар аудартады. Фильмде қолданылған локация оқиға мазмұнынан хабар береді. «Солтүстіктің жасыл орманы, орталық пен солтүстік-шығыс шөлейтінің құнарсыз қоңыр құмы, астананың сұр, лас, кедей жерлері мен оның заманауи бай сарайлары постреволюциялық Иран туралы толғамдардың сан түрлі нұсқаларын ұсынады», - дейді өнертанушы М. Саид-Вафа (Saeed-Vafa, 2002: 212).

Қорытынды. Кинематографтағы табиғаттың пайда болуы мен оның дамуы негізінен барлық мемлекеттерде бірдей жүрді. Кино өнерінде табиғат бейнесі бірден маңызды орынға ие болып, бірінші қатарға шыққан жоқ. Дегенмен, бұндай тұжырымды барлық әлем киносына таңып қою да дұрыс емес екенін естен шығармауымыз керек. Батыс және Шығыс кинематографында әу бастан табиғатқа деген көзқарас екі түрлі бағытта дамыды.

Еуропа киносында адамзаттың табиғатты бағындыру әрекеттері бақыланса, Шығыс кинематографында табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру салты айқын көрініс табады. Табиғатты драматургиялық қызмет атқаратын құрал ретінде қолдану швед киносында, импрессионистер мен кеңес киноавангард өкілдерінің туындыларында алғаш кездесетінін аңғардық. Кино қай елде дамыса да, қалай болғанда да шыққан отанына бағынышты болды. Тек жарты ғасыр өткеннен соң ғана әр елдің кинематографы ұлттық құндылықтар мен қасиеттерге, дүниетанымға ие болды.

¹Е.Б. Егеубаева, ²Н.Р. Мукушева

^{1,2}Қазақский национальный университет искусств

^{1,2}Нур-Султан, Қазақстан

E-mail: ¹egeubaeva_enlik@mail.ru; ²arizan.kino@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРИРОДЫ КАК КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКИЙ ОБРАЗ

Аннотация. *Человек и его взаимосвязь с природой интересовала ученых и деятелей искусства во все времена. «Природа» стало одним из важнейших понятий в современной науке и его трудно отделить от понятий, как общество, культура, дух, человеческое бытие. В следствии непрерывного развития науки и техники в XX веке начался процесс овладения природой человеком.*

На сегодняшний день можно найти разные искусствоведческие работы, где природу рассматривают как главный компонент искусства. Однако, учитывая мировоззрение, географические особенности каждой нации, невозможно дать единое определение понятию природы. Поэтому для понимания значения, способа применения образа природы в киноискусстве следует проанализировать достоинства, недостатки и дать научное определение.

Очевидно, чтобы понять, как образ природы в мировом кинематографе повлиял на язык кино, необходимо прежде всего остановиться на предпосылках возникновения образа природы. В первую очередь можно заметить, что понятие природы в народном мировоззрении, философии зависят от среды обитания.

В данной статье основываясь на материалах, написанных об образе природы в истории кинематографа, мы подробно остановимся на особенностях изображения природы в Восточном и Западном кино. В кинематографе природа вышла на передний план как зеркало человеческой души, чувств, также как великое наследие, которое нужно беречь. Образ природы первоначально появился в шведских фильмах, а затем в картинах французского авангарда. Затем развивался в направлениях поэтического реализма, итальянского неореализма. С целью выявления различий в связи проявлений природы с образом героя в кинематографии Западной Европы и Восточной Азии, автор проводит анализ фильмов мировых кинорежиссеров.

Ключевые слова: *природа, экикино, фильм, пейзаж, кинематографический образ, герой, драматургия, жанр.*

¹Ye.B. Yegeubayeva, ²N.R. Mukusheva

^{1,2}Kazakh National University of Arts

^{1,2}Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: ¹egeubaeva_enlik@mail.ru; ²arizan.kino@mail.ru

FORMATION AND DEVELOPMENT OF NATURE AS A CINEMATIC IMAGE

Abstract. *The issue of nature and humanity have always captivated scholars and artists by arising their immense curiosity. The notion of «nature» has become one of the most important concepts in modern science. The notions of society, culture, spirituality, human nature and others cannot be considered outside of the context of the nature. In the 20th century, science and technology have been developing relentlessly involving the process of subordinating the nature led by humanity.*

Nowadays, there are works of art experts that consider the nature as an important component of art pieces. However, variations in worldviews and geographical distinctions makes it difficult to provide a universal definition to the concept of nature represented in the artworks of different nationalities. For this reason, in order to evaluate the importance of representation of the nature in the art of cinema and its methods of using, it is important to come up with a scientific definition based on the rigorous expertise.

It is clear that, for understanding the impact of the image of the nature provided in the world cinematography on the language of cinematic art, it is of foremost importance to consider the preconditions that determined the portrayal of the nature. First of all, the conceptualization of nature within the context of the worldviews and philosophy of life of ethnic groups is connected with the surrounding environment of the given societies.

In the given article, the distinctions of representing nature in Western and Eastern cultures of cinematography will be discussed extensively based on the works on the topic of the history of the portrayal of nature in world cinematography. In cinematic arts, the nature is mostly portrayed as a mirror of the human's soul and feelings as well as the great legacy that needs to be protected. The portrayal of nature has first taken place in with Swedish cinematography and become closely tied with French avant-garde. After this, it has developed in the directions of French poetic realism and Italian neorealism. So, this article will make an analysis to elaborate on the difference of how the representation of nature within the portrayal of main characters in Western European and

Eastern Asian cinematography by taking an examples from the cinematic works of worldwide famous filmmakers.

Keywords: *nature, ecocinema, movie, landscape, cinematic image, hero, dramaturgy, genre.*

Информация об авторах:

¹Егеубаева Е.Б., магистрант специальности «Искусствоведение» (специализация «Киноведение»), Казахский национальный университет искусств. E-mail: egeubaeva_enlik@mail.ru. ORCID: 0000-0001-9901-758X.

²Мукушева Н.Р., кандидат искусствоведения, профессор кафедры «Искусствоведение», Казахский национальный университет искусств. E-mail: arizan.kino@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8198-283X.

ӘДЕБИЕТ

[1] Агафонова Н.А. Искусство кино: этапы, стили, мастера: пособие для студентов вузов. – Минск: Тесей, 2005. – 192 с. (орыс.)

[2] Базен А. Что такое кино? – Москва: Искусство, 1972. – 384 с. (орыс.)

[3] Балаш Б. Культура кино. – Ленинград, Москва: Государственное издательство, 1925. – 90 с. (орыс.)

[4] Бачелис Т. Феллини. – Москва: Наука, 1972. – 384 с. (орыс.)

[5] Богемский Д. Кино Италии. Неореализм. – Москва: Искусство, 1989. – 431 с. (орыс.)

[6] Brereton P. Hollywood Utopia: Ecology in Contemporary American Cinema. – Bristol: Intellect Books,

2005. – 160 р. (ағылш.)

[7] Головня А. Пейзаж в фильме // Советское искусство. – 1944. – № 6. – С. 1-4. (орыс.)

[8] Завьялова Л. Акира Куросава (перевод с японского: М. Доли). Мастера зарубежного кино. – Москва: Искусство, 1977. – 288 с. (орыс.)

[9] Здемиров Д. «Земля» и кинематограф 1930-го года. Cineticle, № 26. 17.02.2013. <http://cineticle.com/magazine/815-earth-and-cinema-1930.html>. (орыс.)

[10] Ivakhiv A.J. Ecologies of the Moving Image: Cinema, Affect, Nature. – Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2013. – 212 р. (ағылш.)

[11] Каупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттары. Философия докторы ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация. Қолжазба құқында. – Алматы: 2014 (қаз.)

[12] Nogerbek B. Intelligent hero-introvert in the history of world cinema (on the Example of the Films of M. Antonioni, F. Fellini and I. Bergman) // Central Asian Journal of Art Studies. – 2018. – № 3. <https://cajas.kz/journal/article/view/155>. (ағылш.)

[13] Saeed-Vafa M. Location (physical Space) and Cultural Identity in Iranian Films, published in «The New Iranian Cinema, Politics, Representation and Identity. Edited by Richard Tapper. – London, New York: I.B. Tauris Publishers, 2002. – 212 р. (ағылш.)

[14] Соболев. Р. Александр Довженко. – Москва: Искусство, 1980. – 304 с. (орыс.)

[15] Теплиц Е. История Киноискусства. 1895-1927. – Москва: Прогресс, 1968. – 338 с. (орыс.)

[16] Тэцуо Я. 山折 哲雄. 日本人の死生観を探究するための三つの扉 (Жапондардың өмір және өлімге деген көзқарасын зерделейтін үш есік). 2014.02.28. <https://www.nippon.com/ja/in-depth/a02903/> (жапон.)

[17] Туровская М. Да и нет. – Москва: Искусство, 1966. – 295 с. (орыс.)

[18] Sharma M., Chaubey A.K. Climate Change in India: A Wakeup Call from Bollywood. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935). Special Conference Issue (12-volume, No. 5, 2020. P. 1-9). Full Text: <http://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s10n2.pdf> DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s10n2> (ағылш.)

[19] Эйзенштейн С. Избранные произведения в шести томах. Том 3. – Москва: Искусство, 1964. – 702 с. (орыс.)

ЛИТЕРАТУРА

[1] Агафонова Н.А. Искусство кино: этапы, стили, мастера: пособие для студентов вузов. – Минск: Тесей, 2005. – 192 с. (рус.)

[2] Базен А. Что такое кино? – Москва: Искусство, 1972. – 384 с. (рус.)

[3] Балаш Б. Культура кино. – Ленинград, Москва: Государственное издательство, 1925. – 90 с. (рус.)

[4] Бачелис Т. Феллини. – Москва: Наука, 1972. – 384 с. (рус.)

[5] Богемский Д. Кино Италии. Неореализм. – Москва: Искусство, 1989. – 431 с. (рус.)

[6] Brereton P. Hollywood Utopia: Ecology in Contemporary American Cinema. – Bristol: Intellect Books, 2005. – 160 р. (англ.)

[7] Головня А. Пейзаж в фильме // Советское искусство. – 1944. – № 6. – С. 1-4. (рус.)

[8] Завьялова Л. Акира Куросава (перевод с японского: М. Доли). Мастера зарубежного кино. – Москва: Искусство, 1977. – 288 с. (рус.)

[9] Здемиров Д. «Земля» и кинематограф 1930-го года. Cineticle, № 26. 17.02.2013. <http://cineticle.com/magazine/815-earth-and-cinema-1930.html> (рус.)

[10] Ivakhiv A.J. Ecologies of the Moving Image: Cinema, Affect, Nature. – Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2013. – 212 р. (англ.)

[11] Каупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттары. Философия докторы ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация. Қолжазба құқында. – Алматы: 2014 (қаз.)

[12] Nogerbek B. Intelligent hero-introvert in the history of world cinema (on the Example of the Films of M. Antonioni, F. Fellini and I. Bergman) // Central Asian Journal of Art Studies. – 2018. – № 3. <https://cajas.kz/journal/article/view/155>

cajas.kz/journal/article/view/155. (англ.)

[13] Saeed-Vafa M. Location (physical Space) and Cultural Identity in Iranian Films, published in «The New Iranian Cinema, Politics, Representation and Identity. Edited by Richard Tapper. – London, New York: I.B. Tauris Publishers, 2002. – 212 с. (англ.)

[14] Соболев. Р. Александр Довженко. – Москва: Искусство, 1980. – 304 с. (рус.)

[15] Теплиц Е. История Киноискусства. 1895-1927. – Москва: Прогресс, 1968. – 338 с. (рус.)

[16] Тецуо Я. 山折 哲雄. 日本人の死生観を探究するための三つの扉 (Три двери для изучения японского взгляда на жизнь и смерть). 2014.02.28. <https://www.nippon.com/ja/in-depth/a02903/> (японс.)

[17] Туровская М. Да и нет. – Москва: Искусство, 1966. – 295 с. (рус.)

[18] Sharma M., Chaubey A.K. Climate Change in India: A Wakeup Call from Bollywood. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935). Special Conference Issue (12-volume, No. 5, 2020. P. 1-9). Full Text: <http://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s10n2.pdf> DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s10n2> (англ.)

[19] Эйзенштейн С. Избранные произведения в шести томах. Том 3. – Москва: Искусство, 1964. – 702 с. (рус.)

REFERENCES

[1] Agafonova N.A. (2005) Cinema art: stages, styles, masters: manual for university students [Iskusstvo kino: etapy, stili, mastera: posobie dlya studentov vuzov]. Minsk, Tesej. (in Russ.)

[2] Bazen A. (1972) What is Cinema? [Chto takoe kino?]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)

[3] Balash B. (1925) Culture of cinema [Kul'tura kino]. Leningrad, Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo. (in Russ.)

[4] Bachelis T. (1972) Fellini [Fellini]. Moskva, Nauka. (in Russ.)

[5] Bogemskij D. (1989) Cinema of Italy. Neorealism [Kino Italii. Neorealizm]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)

[6] Brereton P. (2005) Hollywood Utopia: Ecology in Contemporary American Cinema. Bristol, Intellect Books (in Engl.)

[7] Golovnya A. (1944) Landscape in the film [Pejzazh v fil'me] // Sovetskoe iskusstvo. № 6: 1-4 (in Russ.)

[8] Zav'yalova L. (1977) Akira Kurosava (translator from Japanese: M. Doly). Masters of foreign cinema [Akira Kurosava (perevod s yaponskogo: M. Doli). Mastera zarubezhnogo kino]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)

[9] Zdemirov D. (2013) «Zemlya» i kinematograf 1930-go goda [«Earth» and the cinematography of 1930]. Cineticle. №26. <http://cineticle.com/magazine/815-earth-and-cinema-1930.html> (in Russ.)

[10] Ivakhiv A.J. (2013) Ecologies of the Moving Image: Cinema, Affect, Nature. Ontario, Wilfrid Laurier, University Press. (in Engl.)

[11] Kaupenbaeva S.M. (2014) Trends and main directions of formation and development of ecological culture in Kazakhstan. Dissertation for the degree of Doctor of philosophy. Manuscript copyright [Qazaqstanda ekologiyalyq madeniettin qalyptasuy men damuynyn urdisteri men negizgi bagyttary. Filosofiya doktory gylymi darezhesin aluga arналган dissertatsiya. Qolzhazba quqynda]. Almaty. (in Kaz.)

[12] Nogerbek B. (2018) Intelligent hero-introver in the history of world cinema (on the Example of the Films of M. Antonioni, F. Fellini and I. Bergman). Central Asian Journal of Art Studies. № 3. <https://cajas.kz/journal/article/view/155>. (in Engl.)

[13] Saeed-Vafa M. (2002) Location (physical Space) and Cultural Identity in Iranian Films, published in «The New Iranian Cinema, Politics, Representation and Identity». Edited by Richard Tapper. London, New York, I.B. Tauris Publishers. (in Engl.)

[14] Sobolev R. (1980) Alexander Dovzhenko [Aleksandr Dovzhenko]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)

[15] Teplic E. (1968) History cinema-art. 1895-1927 [Istoriya Kinoiskusstva. 1895-1927]. Moskva, Progress. (in Russ.)

[16] Tetsuo Y. (2014). Three doors for exploring the Japanese view of life and death society culture. <https://www.nippon.com/ja/in-depth/a02903/> (in Japan.)

- [17] Turovskaya M. (1966) Yes and not [Da i net]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)
- [18] Sharma M., Chaubey A.K. (2020) Climate Change in India: A Wakeup Call from Bollywood. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935). Special Conference Issue, 12-volume, No. 5: 1-9. <http://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s10n2.pdf>. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s10n2> (in Engl.)
- [19] Ejzenshtejn S. (1964) Selected works in six-volume. 3-volume [Izbrannye proizvedeniya v shesti tomah. Tom 3.]. Moskva, Iskusstvo. (in Russ.)

FTAMP 18.31.09.

¹Гумаров А, ²Ахмет А.Қ.

^{1,2}Т.Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы

^{1,2}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹gumarov93.93@mail.ru; ²aizhan_ahmet@mail.ru

¹ORCID: 0000-0002-0600-3099

²ORCID: 0000-0002-9211-6056

«ҚЫЗ ЖІБЕК» ПЬЕСАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. *Театр – бұл синтезді өнер. Бірнеше өнердің басын қоса отырып тылсымға толы спектакльді дүниеге алып келеді. Көрерменнің алдына актерлер ғана шыққанымен, оның аржағында жүздеген адамдардың еңбегі жататыны жасырын емес. Міне сондай спектакльдердің бірі қазақ халқының фольклоры негізінде жазылған Ғ. Мүсіреповтың «Қыз Жібек» либреттосының Қ. Қуанышбаев атындағы академиялық қазақ музыкалық драма театррында С. Қамиев режиссурасымен сахналанған спектакльге талдау жасалады. Ұлттық классикамыздың жауһарына айналған шығарманың заманауи шешім тапқандығы мен актерлердің рольдері арқылы зертеу жасай отырып ерекшелігін анықтауға талпынады. Әр орындаушының роль сомдаудағы өзіндік ерекшелігін анықтай отырып, талдау жасаған. Бүгінгі күннің жастарының талғамын ескере отырып ойын көрсеткен актерлердің жасмаған бейнелері ұтымды екенін анықтауы мақаланың құндылығын арттырып отыр. Сонымен қатар, бүгінгі көрерменнің талғамы мен сұранысын назарға ала отырып, классикалық шығармалардың заманауи интерпретациясындағы музыка мен пластикалық шешімдердің маңыздылығы авторлар назарынан тыс қалмаған. «Қыз Жібек» либреттосының алғашқы сахналық нұсқасына тоқтала кетіп режиссерлік шешімдері мен актерлік ойындарының ұтымды тұстарын мысалға ала отырып талдау жасалғаны мақаланың тарихи және ғылыми құндылығын арттырып отыр. Ән мен биге құрылған «Қыз Жібек» музыкалық спектаклінің театр репертуарындағы орны анықталып, елордамыздағы өнер қара шаңырағының даму тенденциясы саралана кеткен. Жас буын актерлер мен алдыңғы қатардағы актерлердің арасындағы сабақтастақ мәселесіде зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. Қазақ актерлік өнерінің бүгінгі даму тенденциясын анықтай отырып саралауымен мақалада сараптамалық тәсіл орынды қолданыс тапқан. С. Қамиевтың музыкалық спектакль қоюдағы тәжірибесін ескере отырып қойылымға талдау жасаған. Шығарманың басқа сахналық нұсқаларын назарға ала отырып Қ. Қуанышбаев театрының қойылымының өзіндік ерекшелігін дәп басып отыр.*

Түйін сөздер: *театр, пьеса, режиссер, қойылым, актер, заманауи тенденция, интерпретация.*

Кіріспе. «Қыз Жібек» лиро-эпостық дастаны – халқымыздың көне мұраларының бірі және махаббат жырының ең көркемі. Ал, дастан негізінде жазылған пьеса – қазақ драматургиясының інжу-маржаны. Сол маржанымызды еліміздегі көптеген театрлар сахналап келеді. Әдебиет зерттеушісі Р.Нұрғали: «Көркемдік ойлаудың ұлттық ерекшеліктері негізінде қалыптасқан әр

халықтың әдеби дәстүрі бір кезең, бір дәуір емес, ұзақ ғасырлар тудырған, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, үнемі өзгеріп, түлеп, байып, дамып отыратын рухани байлық, – дейді (Нұрғали, 1986: 187) Қазақ әдебиетінің іргесін қалаушылардың бірі болған Ғ.Мүсірепов, М.Әуезов сынды жазушыларымыз бен Ж.Шанин бүгінгі ұрпаққа мұра болып отырған фольклордағы мәдени жауһарларымызды басты назарға ала отырып, ғұмырлық драмалық шығармалар жазып шықты. Ж.Шаниннің

«Арқалық батыр», Ғ.Мүсіреповтың «Қозы көрпеш Баян сұлу» пьесалары ұлттық драматургиямыздың жанрлық ерекшеліктері мен көркемдік қырларының жандануына атсалысқан тырнақалды туындылардың бірі болып саналады. Ал, одан кейінгі ұлттық драматургиямыздың көсегесін көгертіп, көрермендерге ескі заманның көрінісін көз алдарына алып келген М.Әуезовтің «Еңлік – Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман – Шолпан», Ғ.Мүсіреповтің «Қыз Жібек», «Ақан сері - Ақтоқты» трагедиялары ұлттық драматургияны жаңа бір белеске көтерген туынды ретінде бағаланып отыр. Бұл туралы театртанушы С.Әбединова «Бұл шығармалардың барлығы да ауыз әдебиеті мен әлемдік драматургия жанрын шебер ұштастырудан туған ірі туындыларға, ұлттық классикаға айналды» десе, (Әбединова, 2017: 34) әдебиет зерттеушісі С.Қирабаев: «Халық өз өмірінің жарқын не қайғылы кезеңдерін аңызға қосып, жыраға айналдырып, ел жадында сақтаған және оларды өмірде болған күйінен гөрі әдемілеп, сырлап, шындыққа сыйымды қоспалармен әрлеп, қиялмен толықтырып, жаңа «таным бейтаныс» бейнеге айналдырған», – дейді (Қирабаев, 2002: 3).

Атақты «Қыз Жібек» қойылымының бағы алғаш рет драмалық түрде емес, опера, яғни, Е.Брусиловский жазған «Қыз Жібек» операсы арқылы танылғаны белгілі. Дәлірек айтқанда, 1936 жылы 17 мамырда Мәскеуде өткен қазақ өнерінің он күндігі тұсында бағы жанып, содан бері кәсіби тұрғыдағы үлкен танымалдыққа ие болып келе жатыр. Күләш Байсейітова, Қанабек Байсейітов, Құрманбек Жандарбеков, Шара Жиенқұлова сынды театр саңлақтарының арқасында алғаш рет ұлттық драматургиямыз Кеңес одағы мемлекеттерінің арасында мойындалды. «Бұл орындаушылар шығармашылығынан ұлттық ән – орындаушылық жалғастығын, профессионал музыкалық театр сахнасына жеткізген әнші-актерлеріміздің озық өнерін, салт-дәстүр жалғастығынан сусындап, дамытып сақтаған, оның кәусәр бұлақ көзінен нәр алған үздік үлгілерін көреміз» (Мұқан, 2019: 267). Алғашқы «Қыз Жібек» операсы хақында «Бұл қазақ халқының музыка тарихында үлкен орын алатын орасан зор оқиға болып, онда ролдерде ойнаған актерлердің барлығының да есімі мәңгілік тарихта өшпестей болып қазақ музыка мәдениетінің біртуар өнер иелері болып қалды» (Zhanbyrshieva, 2019: 188) деп өнертанушы А.Жаңбыршиева ой бөліседі.

Сонымен қатар, аталмыш шығарманың сәтті сахналық нұсқасын Ж.Хаджиев Ғ.Мүсірепов атындағы академиялық жастар мен балалар театрының сахнасына шығарғаныны білеміз. Режиссер актерлік өнердегі таптаурындылықтан қаша отырып, классиканы жаңаша оқығанын білеміз. Ә.Сығай «Жан сарайыңды нұрға бөлеген әсем әуен, ойнақы ырғақпен басталған қойылымда жеңгетайлық, жар таңдау, жігіт пен қыз айтысы сынды көнеден келе жатқан салт-дәстүріміз, қазақы қалжың мен ойын-сауық, дырду-думан айрықша көзге түседі. Талшыбықтай бұралып, кер маралдай керілген қыз-келіншектердің сымбаты, олардың шашбауларының сылдыры мен дала аруларының күміс күлкілері көрермен назарын бірден баурап алады» (Сығай, 2004: 303) деп бағасын беріп кеткен.

Талдау. Мақалада Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының сахнасында 2013 жылдан бері С.Қамиев режиссурасымен сахналанған Ғ.Мүсіреповтың «Қыз Жібек» либреттосына талдау жасалып, тарихи салыстыру, семантикалық, ғылыми жүйелеу секілді әдіс-тәсілдер кеңінен пайдаланылды. Актерлердің рольдеріне талдау жасай отырып бүгінгі орындаушылық өнердің даму тенденциясын

анықтауға талпыныс бар. Бүгінгі театр өнерінің даму тенденциясын ескере отырып заманауи актерлік өнердің бағыттары да назардан тыс қалмады.

Зерттеу назарына ілініп отырған F.Мүсіреповтың «Қыз Жібек» трагедиясының аталмыш нұсқасы жан-жақты сараланып отыр. Фольклер негізінде жағылған драматургиялық шығарманың қазақ тенатр өнерінде алатын орны ерекше. Алғаш қазақ театры құрылған тұста халыққа түсінікті, етене жақын эпостық, лиро-эпостық жырлар негізінде пьеса жазу шешім қабылданған. Себебі, театр өнерін түсіну мен қабылдау үшін өзінде бар өнерін қайтарып беру тәсілін пайдаланды. Бұл туралы M.Әуезовтың «Жалпы театр өнері және қазақ театры» мақаласында кеңінен айтылып кетті. M.Әуезов сол тұста театр өнерінің қазаққа жат емес екенін, оның қанына сіңіп, сүйегінде бар төл өнерінен театрға тән, ұқсас қасиеттерді таба алатынымызды баса айтады. «Дала театры» және «қала театры» деп шартты түрде атай отырып еуропадағы үлгідегі театрдың біздің халыққа жат емес екенін және қажет екенін түсіндіріп бергенін аталмыш мақаладан білуге болады. Сол «дала театрының» пьесалары жыр мен дастар болғанына тоқтала кетіп, оның орындаушыларын актерге теңегені жасырын емес. Бүгінгі сіздер мен біздердің түсінігіміздегі моно спектакльдің үлгісі. Осындай халқымыздың өнер түрін еуропалық театр өнерімен тең қойып, оны рольдерге бөліп ойнату арқылы спектакльдің дүнге келетін ескерсек біздің халықтың өмірінде бағзы заманнан бері театрдың бар болғанын айта аламыз. Міне сол тұста жазылған, бүгінде классикамызға айналып үлгерген «Қыз Жібек» шығармасының алар орны ерекше. Жырды драматургия жандылықтарына бағындыра отырып өзгерістер енгізген автордың бұл нұсқасы Қазақстанның көптеген театрларының репертуарынан өз орнын тапқан. Пьесаның сахналық ғұмырын зерттей келе бүгінгі күнгі бірнеше нұсқаларымен таныса отырып, біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған спектакльдің ерекшеліктеріне тоқтала кеттік. Режиссер С.Қамиев спектакльдің музыкалық партитураларының техникалық дұрыс орныдалуымен қатар кейіпкерлердің мінез ерекшеліктерін аша түсуде драмалық ойын түрінің элементтерін орында пайдалана кеткені зерттеу барысында анықталып отыр. Режиссер актерлердің кейіпкердің психо-физикалық хал-күйін деп баса отырып ойын көрсетуіне көңіл бөлгенін және сол нәтижеге қол жеткізе алғанын айтуға болады.

Зерттеу барысында қажетті нәтижеге қол жеткізу мақсатында режиссер мен актерлерден сұхбат алынып, олардың ой-пікірлері назарға алынды. Сонымен қатар, басқада театр мамандарының зерттеу барысында қол жеткізген жаңалықтарын ескере отырып, салыстырмалы талдаулар жасадық. Спектакльді бірнеше мәрте көре отырып, актерлік ойын мен қойылымның жалпы даму барысы назарға алына отырып талданды.

«Қыз Жібек» қойылымы Қ.Қуанышбаев атындағы қазақ музыкалық драма театрының репертуарынан елеулі орын алған. «Қ. Қуанышбаев атындағы қазақ драма театрының көркемдік жетекшісі болып қызмет еткен жылдары Ә. Мәмбетов театрдың кәсіби қалыптасу кезеңінің жаңа беттерін ашқандай болды. Сахнаның тым тарлығына қарамастан «Ана – Жер ана», «Қан мен тер», «Ғасырдан да ұзақ күн», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қаракөз» секілді ірі қойылымдарды сахналауы жас театрдың қарқын алуына бірден-бір оң әсер етті...», – деп жазды театр сыншысы Ә.Сығай (Сығай, 2014: 156) «Ендігі кезең театрға Әзірбайжан Мәмбетовтің көркемдік жетекшілікке келуімен байланысты. Және бұл кезең алдыңғымен салыстырғанда басқаша көркемдік бағыт пен сипат алды» – (Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі., 2009: 96) деп өнертану докторы Б.Құндақбайұлы да тұжырымдайды. Араға біраз жыл салып бұл театрдың қабырғасындағы «Қыз Жібек» қайта жарық көрді. Бұл жолы режиссер Сайлау Қамиевтің жетекшілігімен жүзеге асқан қойылымға сыни көзқараспен қарағандар көп болды.

Режиссер автор ұсынған пьесамен бірге шығармаға негіз болған лиро- эпостық жырға

терең бойлай отырып, өзіндік режиссерлік шешім шығарған. Фольклордың қуаты – өзінің түпкі фольклорлық негізінен ауытқымау. Шығарманың бүкіл ұлттық бояуы мен нақышын барынша таза сақтауға тырысқан және опералық нұсқасы мен кино нұсқасының ұтымды тұстарын арқау еткен. «Пьесаның кей тұстарын қысқартып, оқиғаларды ықшамдай отырып, сюжет желісін үзбей, қойылым тұтастығын сақтаған. Декорация мен кейіпкерлердің киім үлгілерін шығарма мазмұнына сай, әдемі жасаған. Сол арқылы кезең атмосферасын жақсы берген. Бұл орайда суретші Д.Досбаевтың еңбегі назар аударарлық», – дейді театртанушы С.Әбединова (Әбединова, 2017: 54). Алайда, декорация тұрғысында бұл пікірмен қосылмайтын тұстарымыз бар. Себебі, дәл осы декорацияда жай ғана ақ мағаны қолдану арқылы ежелгі қазақ халқы дегенде еске түсетін кең дала, таңғажайып табиғат, сән салтанаты қатар көрініс тапқан бұдан да басқа мәдени мұраларымыз қалыс қалған. Суретші негізгі басты назарды киім үлгілеріне салып, ал, декорациясын минимализм стилінде қалдыруды жөн көріпті. Бірақ бұл шешімі арқылы атмосфералық жағынан спектакльдің тынысын тарылтып тұрғандай әсер берді. Себебі бізде классикалық ұлттық туынды дегенде қазақ жерінің дархандығы мен у жылжыған табиғаты еске түсетіндігі белгілі. Тар ғана театр сахнасынан мұндай кеңдікті талап етудің өзі бір жағынан дұрыс көрінбеуі мүмкін, бірақ суретшілік кәсіби шеберлік қосу арқылы басқаша декорациялық шешім шығаруға болатын еді. Мүмкін, ерекшелікті ұлттық нақыштағы киім-кешектерге емес, керісінше архитектуралық, мәдени құндылықтар жағына басымдық беріп жасағанда спектакль мүлдем басқаша көрініс алар ма еді?! Қазіргі еліміздегі ұлттық классикалық туынды дегенде барлығында негізінен қайталанатын ең үлкен қателік – сөз өнерін алдыңғы шепке шығарып жіберуінде. Иә, қазақ халқы дегенде ауыз әдебиетімізден тартып ең үлкен байлығымыз ретінде сөз құдіреті жоғары бағаланады. Үлкен дауды бір ауыз сөзбен шешіп, сөзге тоқтаған халық екендігіміз де белгілі. Театр сыншысы Б.Құндақбай ұлы өзінің классикалық шығармалардың сахналануы турасында ойын былай жеткізеді: «Классикалық пьесалардың көркемдік және идеялық мазмұнының терең ашылуы сахналық тілге байланысты екенін ұққан режиссура сөз астарының ашылуына (спектакльдегі екінші план дегеніміз осы ғой) – дауыс үнінің дұрыс шығуына, сөз ырғағының, тыныстың орынды қойылуына т.б тіл өнеріне қажетті творчестволық жұмыстарға баса көңіл бөлетін-ді» (Құндақбаев, 1981: 79). Дегенмен, бүгінгі заман талаптарына қарай ойыса білсек, осы сөзді біршама азайтып, керісінше пластика мен ән мен биге, көп орамды сөйлемдердің орнына тоқ етер ойды қысқартып жеткізе білсек, ұлттық туындыларымыздың өміршеңдігі ұзара түседі. Себебі, қанша жерден классикалық туынды болса да, қазіргі месенджер тілдің заманында адамдардың көбісі қайда асығып бара жатқандығын өздері аса түсінбесе де асығыс жүреді, жан дүниелерінде тыныштық жоқ. Тіпті үш минуттан асатын видеолардың өзін көпшілігі байыз тауып көре алмайды. Қазір нақтылық пен жылдамдықтың дәуірі келді. Осындай алмағайып заман орнаған тұста екі сағаттан астам уақытты қамтитын ұлттық туындыларымызды көрермендерге қалай көрсете аламыз? Ақ пердені іліп қойып, ешбір арнайы сахналық эффектісіз бір-бірінің аузынан сөзді жұлып алып, адуынды мәнерде тоқтаусыз айтыла беретін репликалар жаңа заманның көптеген көрермендері үшін қызығушылық тудырмайды. Бүгінде «Жаңа заманның жастары санасыздау, ұлттық құндылықтарымызды бағаламайды, тарихи қойылымдарға келмейді» деген сықпыттағы сыни пікірлер көп айтылады. Қай дәуірді алып қарамасақ та аға буын өзін ақылдырақ санайтындығы белгілі. Қай заманда да жастарға көңіл толмаушылық фактілері кездеседі. Осы орайда оларды сынап бермей, бір мезет «бұл жастар сонда нені қалайды? Олардың бойына ұлттық құндылықтарымызды қалай сіңіреміз? Тарихи туындыларға деген қызығушылықтарын қалай оятуға болады?» – деген ойлар турасында ойлану керек. Бұл мәселе туралы ресейлік зерттеушілер Н.В.Борисов пен О.И.Шустрова да: «Традиционный театр, который остается вполне привычным для одних

категорий граждан (для старшего поколения), для других (молодых людей, которые выросли в эпоху технологического бума) оказывается устарелым. Молодым людям интересно не только видеть новое, но и осознать степень своего возможного участия в театральной жизни по тому же принципу, по которому существуют социальные сети с их безграничной свободой и равноправным участием всех желающих» (Борисов, Шустрова, 2014: 67).

Қазіргі кезеңдегі Қазақстанда актерлік өнердің қарқынды дамып отырғаны байқалады. Сол орындаушылар шығармашылығындағы Ғ.Мүсірепов драматургиясының ролі мен маңызы айтылады. Бүгінгі театр өнеріндегі музыкалық және пластикалық шешімдердің маңызы сараланады. Ғ.Мүсірепов драматургиясындағы сөз өрнегінің бояуларының қанық екенін ескере отырып, бүгінгі жас көрермен үшін сахналық тіл мен сөздің шұрайы анықталады.

«Қыз Жібек» қойылымы дегенде бірден ән мен бидің ойға оралатындығы белгілі. Бүгінгі музыканың небір түрлі бағыттары шығып, түрленіп жатқан тұста, музыкалық қойылымдардың алар орны зор. Бұл турасында гректің ғұлама философы Аристотель: «Изменя характер движения, содержащегося в музыкальных звуках, используя различные мелодии, инструменты, ритмы и лады, можно создавать различную настроенность человеческой психики и таким образом влиять на воспитание характера» (Аристотель, 1983: 26), – деп ән мен әуен арқылы сүріп отырған өмірдің ырғағын өзгертіп, адамзатты осылайша тәрбиелеуге болатынын айтады. Режиссер С.Қамиев сахналаған нұсқада да бұл жағы кенде қалмаған. Әсіресе, қойылымның экспозициясындағы Жібектің аққулар арасындағы нәзік қимылдармен топтасқан биі мен жастардың кешкісін ойнайтын алтыбақан, ақсүйек ойындары пластика арқылы оңтайлы шешім тапқан. Жалпы жырда да, пьесада да Жібекті аққумен тығыз байланыста параллель қарастырудың астарында көркем философиялық ой жатқандай. Экспозициядағы Жібектің аққулармен бірге ақ шымылдық ішінен шығып, нәзік қадамдармен, желпілдеген жеңімен аққудың қанатын меңзеп билеген көрінісі оның жан дүниесінің де таза, кіршіксіз екендігін, екінші жағынан махаббаттың символымен қатар билеуі, кейін өзінің де махаббат нышанына айналатындығынан хабар беріп тұрғандай. Әсіресе бұл пластикалық шешімнің спектакльдің ең бас жағында болуы, көрерменді де әдемі бір махаббат оқиғасына дайындап тұр. Бидің соңы атақты «Гэкку» әнімен жалғасып, артынша алыстағы Төлегеннің Жібек туралы әнімен жалғасын табуы оқиғалардың бірізділікпен жымдасып кеткендігін аңғартады. Яғни, драматургиялық тұрғыда оқиғалар бөлінбей, Төлегеннің әніне елеңдеген Жібектің әсем қимылдары арқылы жалғасын табады. Американдық зерттеуші Кевин Браунның айтуынша, шығарманы толық түсінбей, нақты шығармашылық ой-тұжырым мен көзқарас қалыптаспай режиссер және оның командасына дiттеген мақсаттарына жету оңай болмас (Kevin Browne. Directing, 2014: 68). Бұл орайда, режиссер С.Қамиев пен актерлік құрам керісінше атақты шығармашы сол қалпында сахнаға шығара салмай, оның жаңа оқылымын ұсынып, театрлық шарттылыққа құруға тырысқан.

Ақсүйек ойнап жүрген жастар өте көңілді, қолдарына арқандарын ұстап алып, алтыбақан ойынына тән атмосфераны жеткізе алды, билеп жүріп арқандарды түрлі формаға келтіру арқылы спектакльдің визуалды көркемдігін аша түсті. Жай ғана би емес, оған көңіл-күй мен жастарға тән ойнақы әрекеттер қосылғанда пластикалық шешім одан сайын тереңдеп, хореограф жұмысының ұтымды көрінісі бола білді. Әдемі би музыкалық шешімдермен жалғасын тапты. «Музыка драмалық барлық бұрылыстарды әнмен күшейтіп, шындық ырғына келтіреді. Жан сезімі мен ой сезімін шарықтатып өзінің шегіне жеткізеді. Пьесадағы арияларды әнмен ойнап беру концертке шығып ән салып беруден анағұрлым қиын» (Нұрғалиев, 1988: 318) деген пікірді есімізге түсірсек драмалық қойылымдардың ажарын ашатын музыка жылдан жылға сахналық дүниенің бір компоненті ролінен әлдеқайда жоғары көтеріліп, ажырамас бөлігіне айналғанын байқап жүрміз. Ал, соңғы жылдарда драмалық театрларда

қойылған «Қыз Жібек» спектакльдерінде режиссерлер оның музыкалық партитурасына үлкен мән беріп, сахнада музыка мен сөзді, драмалық өнер мен көркемдікті біріктіретін ерекше синтетикалық туындылар жасауда.

Кезінде Станиславский, музыка өзінің ырғағымен және әуенімен көрерменнің сезіміне тікелей әсер ете алады және актер үшін қажетті көңіл-күйді тікелей тудырып, шоғырландырады деген пікір қалдырғаны да осыдан (Козюренко, 2014: 14).

«Музыкально-пластическая мелодия получает развитие в потоке конкретных мизансцен, фиксирующих, выражающих, что и как делает персонаж пьесы. Физическое действие, с одной стороны, пространственно-временная мелодия – с другой стороны, формируют мизансцену» (Ремез, 1983: 77) – деп режиссер О.Ремездің пікіріне сүйенсек, қойылымда, әсіресе музыкалық қойылымда музыкамен қатар актерлердің пластикасы қатар өрілу керектігін түсінеміз. Режиссер де бұл мәселеге үлкен назар аударғаны байқалады.

Алтыбақан ойнап жүрген бір топ қыз «Ел көшкенде жайлаудан» әнін хормен орындады. Қойылымның мағынасы жағынан да ел расында көшіп бара жатқан тұс болатын. Режиссер, бұл әнді қолдана отырып драматургиялық желіні сақтаған. Алайда, хор кей тұстарында дұрыс естілмеді, яғни актрисалардың дауыстары жеткілікті деңгейде шықпады, ал жігіттер қосылған кезде олар оркестр ритміне ілесе алмай, әннің жоғары деңгейде шығуына нұқсан келтірді. Қ.Қуанышбаев атындағы театрдың ескі ғимараты тым тар болғандықтан, оркестрге балконнан орын берілді. Жігіттер бастапқы кезде әндерін сахна сыртында бастағандықтан, оларға оркестрдің дауысы нашар естіліп, ритмге ілесуіне кедергі келтірді деп ой топшыладық. Бұл архитектуралық кемшіліктерге қарамастан, жалпы актерлардың музыкалық қабілеттері төмендеу екендігі аңғарылды. «Ән айтқанда сөздері түсініксіз, оркестр үні басып кетеді, вокалдық техника төмен. Бұл спектакльде өнер көрсеткен артистердің көпшілігіне тән кемшілік» (Әбединова, 2017: 56).

Қорытынды. Драмалық спектакльдерде пластикалық шешімдер үлкен рөл атқарады. Себебі пластика мен хореографиялық биге құрылған композициялар спектакльдегі жаңаша ойларды, көркемдік құрылымдарды ашуға түрткі болып, оның эмоционалды тұрғыда өтімділігін қамтамасыз етіп тұрады. Қазіргі қоюшы режиссерлердің көпшілігі қойылымды пластикалық шешімдер арқылы бергісі келеді. Сондай режиссерлердің қатарына ресейлік В.Пази, С.Спивак, Р.Виктук сынды режиссерлермен қатар, қазақстандық Ж.Жұманбай, Д.Жұмабаева, Ф.Молдағалиевті жатқызуға болады. Режиссердің хореографпен бірлесіп би, пластика, музыканы қатар араластырып спектакльдің күрделілігін арттырудағы негізгі мақсаты – оларды параллель қоя отырып, спектакльдегі ойды көрерменге толыққанды жеткізу, қимыл мен сөзді ұштастыра отырып, олардың біртұтас шығуына атсалысу. Әдетте драмалық театрдағы билер тек өзіне ғана тән ерекшеліктерге ие болады. Драмалық билер опералық немесе балет қойылымдардағы биге ұқсамайды. Себебі оның басты мақсат-міндеті арнайы драмалық қойылымның мазмұнына тікелей байланысты болады.

Бұл спектакльдің динамикасы ондағы қойылған билердің темпо-ритмімен үйлесіп тұр. Пластиканың көмегімен қойылымның кульминациялық мағынасы ашылған. Мысалы, Төлеген мен Бекежанның кездесіп, жекпе-жекке шығатын тұсындағы рухты музыкамен бірге үйлескен пластикалық трюктар қойылымның кәсібилігін тереңдете түсті. Алғашқыда найзамен түйресеу, артынша қылышпен шайқасу, күрес элементтері барлығы жинала келіп, кульминацияны одан сайын жоғарылатты. Спектакльдің осы бір бөлігі арқылы басты рольдегі актерлардың физикалық мүмкіндіктері анық байқалды. Әсіресе, Төлегеннің (Олжас Жақыпбек) бірнеше мәрте артқа қарай жасалған сальтолары, қарсы келген қылышты шалқалап өткізіп жіберуі сынды сахналық әрекеттері қойылымның пластикалық қырын көркемдей түсті. Бекежан роліндегі Ержан Нұрымбет салыстырмалы түрде Төлегеннен біршама үлкен жаста

болғанымен, өзіне тән салмақтылығымен, қимыл-қозғалыстағы нақтылығымен пластикалық мүмкіндіктерін барынша көрсете білді.

Дегенмен, ұлттық салт-дәстүрлерді қолдану жағынан кемшіліктер де жоқ емес. «Ала жіптің орнына екі араға белбеу тасталады. Ала жіпті белбеумен алмастыру қателік. Ала жіп неге «ала» жіп, жай жіп емес? Өйткені, ол азғырушы эззіл жыланды меңзейді. Адам Атаны азғырған жылан екенін еске салады. Неке суын ішкенше тартына тұру керектігін ескертеді. Сондай-ақ, некесі әлі қиылмаған екі жасқа бесік сыйлау, оның үстіне бірінші қойылымда Төлегеннің құр бесікті тербетіп жіберуі де көңілге қонбайтын ағаттықтар...» (Өтен, 2013:)

Міне, қазақтың лиро-эпостық жырларының ішіндегі «Қыз Жібек» сынды махаббат гимніне айналған драмалық туындыны елордалық көрермендер 2013 жылдан бері осы трактовка бойынша тамашалап келеді.

¹Гумаров А., ²Ахмет А.К.

^{1,2}Казахская национальная академия искусства имени Т.Жургенова

^{1,2}Алматы, Казахстан

E-mail: ¹gumarov93.93@mail.ru; ²aizhan_ahmet@mail.ru

НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПЬЕСЫ «КЫЗ ЖИБЕК» НА КАЗАХСКОЙ СЦЕНЕ

Аннотация. *Театр – синтетическое искусство. В нем создаются спектакли полные загадок, сочетающие несколько искусств. Хотя перед публикой предстают только актеры, не секрет, что за этим стоят труды сотен человек. Это один из таких спектаклей «Кыз Жибек», показанный в Государственном академическом казахском музыкально-драматическом театре им. К. Куанышбаева по либретто Г. Мусрепова, написанном по фольклорному источнику казахского народа, в постановке С. Камиева. Он пытается выявить уникальность произведения, ставшего шедевром отечественной классики, находя современные режиссерские решения и исследуя эпос через роли актеров. Проанализированы, выявлены особенности каждого исполнителя роли. Ценность статьи усиливается тем, что образы, созданные актерами анализируются с учетом вкусов современной молодежи. В то же время, учитывая вкусы и потребности сегодняшней публики, важность музыкальных и пластических решений в современной интерпретации классических произведений не осталась незамеченной авторами.*

Историческую и научную ценность статьи повышает анализ первой постановки либретто «Кыз Жибек» с примерами режиссерских решений и достоинств актерского мастерства. При анализе определено место музыкального спектакля «Кыз Жибек», поставленного специально для интеграции песен и танцев, в театральном репертуаре, также дифференцированы тенденции развития столичного искусства. Не остался без внимания исследователей вопрос преемственности между молодым поколением актеров и ведущими актерами. В статье использован аналитический подход, выявляющий современные тенденции развития казахстанского актерского мастерства. Спектакль проанализирован с учетом опыта С. Камиева в постановке музыкальных спектаклей. Принимая во внимание другие сценические варианты произведения, исследователями подчеркивается оригинальность спектакля театра К. Куанышбаева.

Ключевые слова: театр, пьеса, режиссер, постановка, актер, современная тенденция, интерпретация.

¹Gumarov A., ²Akhmet A.K.

^{1,2}Kazakh National Academy Art named after T.Zhurgenov

^{1,2}Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹gumarov93.93@mail.ru; ²aizhan_ahmet@mail.ru

A NEW INTERPRETATION OF THE PLAY «KYZ ZHIBEK» ON THE KAZAKH STAGE

Abstract. Theater is a synthetic art. It creates performances full of mysteries, combining several arts. Although only actors appear before the public, it is no secret that hundreds of people are behind this. One of these performances is production of «Kyz Zhibek» at the K. Kuanyshbayev State Academic Kazakh Music and Drama Theater. Libretto by G. Musrepov, written based on the folklore source of the Kazakh people, staged by S. Kamiev. He tries to reveal the uniqueness of the work, which has become a masterpiece of Kazakh classics, finding modern directorial solutions and exploring the epic through the roles of actors. The features of each performer of the role are analyzed and identified. The value of the article is enhanced by the fact that the images created by the actors are analyzed taking into account the tastes of modern youth. At the same time, taking into account the tastes and needs of today's public, the importance of musical and plastic solutions in the modern interpretation of classical works has not gone unnoticed by the authors. The historical and scientific value of the article is increased by the analysis of the first production of the libretto «Kyz Zhibek» with examples of director's decisions and the merits of acting. With the help of scientific analysis, the authors determined the place of the musical performance «Kyz Zhibek», staged specifically for the integration of songs and dances, in the theatrical repertoire. Researchers have also differentiated trends in the development of metropolitan art. Special attention of researchers is devoted to the issues of continuity between the young generation of actors and leading actors. The article uses an analytical approach that identifies modern trends in the development of Kazakhstani acting skills. The authors analyzed the performance taking into account S. Kamiev's experience in staging musical performances. Considering other stage versions of the work, the researchers emphasize the originality of the performance of the K. Kuanyshbaev theater.

Keywords: theatre, play, director, performance, actor, modern trend, interpretation.

Информация об авторах:

¹Гумаров А., докторант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова, Алматы, Казахстан. E-mail: gumarov93.93@mail.ru. ORCID: 0000-0002-0600-3099.

²Ахмет А.К., старший преподаватель кафедры «История и теория театрального искусства» Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова. Алматы, Казахстан. E-mail: aizhan_ahmet@mail.ru. ORCID: 0000-0002-9211-6056.

ӘДЕБИЕТ

[1] Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы, 1986. – 440 б. (қаз.)

[2] Әбединова С. Театрға тағзым. – Алматы: Ақжүніс. 2017. – 271 б. (қаз.)

[3] Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. Астана, Фоллиант, 2002. – 504 б. (қаз.)

[4] Мұқан А. Театрда туған толғамдар. Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар. – Алматы: Балауса, 2019. – 386 б. (қаз.)

[5] Zhanbyrshieva A. (2019). Творчество Анатолия Ненашева – основателя казахстанского сценографического искусства театра оперы и балета // Central Asian Journal of Art Studies, <https://>

cajas.kz/journal/article/view/188 (орыс.)

[6] Сығай Ә. Толғам (Театр туралы толғаныс). – Алматы: Парасат, 2004. – 392 б. (қаз.)

[7] Сығай Ә. «Қаллекей» театры. Астана: Фолиант, 2014. – 304 б. (қаз.)

[8] Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 488 б. (қаз.)

[9] Құндақбаев Б. Уақыт және театр /Зерттеулер мен мақалалар/. – Алматы: Өнер, 1981. – 328 б. (қаз.)

[10] Н.В. Борисов, О.И. Шустрова. Современный театр и интернет – Санкт-Петербург, 19 - 20 ноября 2014 г. – с. 67-73 (орыс.)

[11] Аристотель. Сочинения в 4-х т. – Т4. Поэтика. пер.М.Л.Гаспарова. – Москва: Мысль, 1983. – 830 с. (орыс.)

[12] Kevin Browne. Directing / Theatrical Worlds. Edited by Charlie Mitchell. University Press of Florida, 2014. – S. 277 (ағылш.)

[13] Шанин Ж. Арқалық батыр (пьесалар мен мақалалар). Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Өнер, 1988. – 400б (қаз.)

[14] Козюренко Ю. И. Музыкальное оформление спектакля. – Москва: Сов. Россия, 2009. – 128 с. (орыс.)

[15] Ремез О.Я. Мастерство режиссера: Пространство и время спектакля. – Учеб. пособие для студентов театр. вузов и ин-тов культуры. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с. (орыс.)

[16] Өтен А. (2013) Жаңаша қойылған «Қыз Жібек» <https://www.astana-akshamy.kz/zhangasha-qojylghan-qyz-zhibek/> (қаз.)

ЛИТЕРАТУРА

[1] Нурғали Р. Телагыс. – Алматы, 1986. – 440 с. (қаз.)

[2] Абединова С. Поклонение театру. – Алматы: Ақжунус. 2017. – 271 с. (қаз.)

[3] Кирабаев с. С духом независимости. – Астана, Фолиант, 2002. – 504 с. (қаз.)

[4] Мукан А. Рожденные в театре. Исследования, статьи, рецензии. – Алматы: Балауса, 2019. 386 С. (қаз.)

[5] Zhanbyrshieva A. (2019). Творчество Анатолии Ненашевой-основателя казахстанского сценографического искусства театра оперы и балета // Central Asian Journal of Art Studies, 4(1). извлечено от <https://cajas.kz/journal/article/view/188> (рус.)

[6] Сығай А. Толғам (размышления о театре). – Алматы: Парасат, 2004. – 392 с. (қаз.)

[7] Сығай А. Театр «Каллекей». – Астана: Фолиант, 2014. – 304 с. (қаз.)

[8] Казахское сценическое искусство. Период независимости. – Алматы: инновационный центр лингвоелеведения "КИЕ", 2009. – 488 с. (қаз.)

[9] Құндақбаев Б. Время и театр / исследования и статьи/. – Алматы: Искусство, 1981. – 328 с. (қаз.)

[10] Борисов Н. В., Шустрова О. И. Современный театр и интернет. – Санкт-Петербург, 19-20 ноября 2014 г. – С. 67-73 (рус.)

[11] Аристотель. Сочинения в 4-х т.-Т4. Поэтика. пер.М. Л. Гаспарова. – Москва: Мысль, 1983. – 830 с. (рус.)

[12] Kevin Browne. Directing / Theatrical Worlds. Edited by Charlie Mitchell. University Press of Florida, 2014. – S. 277 (англ.)

[13] Шанин Ж. Арқалық батыр (пьесы и статьи). Сост. Р. Нурғалиев. – Алматы: Искусство, 1988. – 400 с. (қаз.)

[14] Козюренко Ю. И. Музыкальное оформление спектакля. – Москва: Сов. Россия, 2009.– 128 с. (рус.)

[15] Ремез О. Я. Мастерство режиссера: Пространство и время спектакля. - Учеб. посвящение для студентов театра. вузов и ин-тов культуры. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с. (рус.)

[16] Өтен А. (2013) Новый «Кыз Жибек», <https://www.astana-akshamy.kz/zhangasha-qojylghan-qyz-zhibek/> (қаз.)

REFERENCES

- [1] Nurgali R. (1986) Telagys. [Telagys]. Almaty, 440 s. (in Kaz.)
- [2] Abedinova S. (2017) Worship of the theater [Teatrga tagzym]. Almaty. Akzhunus, 271 s. (in Kaz.)
- [3] Kirabaev S. (2002) With the spirit of independence [Tauelsizdik rukhmen]. Astana, Folliant, 504 s. (in Kaz.)
- [4] Mukan A. (2019) Born in the theater. Research, articles, reviews [Teatrd a tuga n tolgamdar]. Almaty, Balausa, 386 s. (in Kaz.)
- [5] Zhanbyrshieva A. (2019). The work of Anatolia Nenasheva, the founder of the Kazakh scenic art of the Opera and Ballet Theater [Tvorcestvo Anatolii Nenasheva – osnovateliy kazahkskogo senagrafisheskogo iskustva teatra opery i baleta] // Central Asian Journal of Art Studies, 4(1). extracted from <https://cajas.kz/journal/article/view/188> (in Russ.)
- [6] Sygai A. (2004) Reflections on the theater [Tolgam]. Almaty, Parasat. 392 s. (in Kaz.)
- [7] Sygai A. (2014) Theater Kallekey [Kalleke teatry]. Astana: Folliant., 304 s. (in Kaz.)
- [8] Kazakh stage art. The period of independence [Kazak sakhna oneri. Tauelsizdik kezeni]. (2009) Almaty: Innovative Center of Linguistics "KIE". 488 s. (in Kaz.)
- [9] Kundakbaev B. (1981) Time and theater / research and articles/ [Yakyt jane teatr]. Almaty: Iskusstvo., 328 s. (in Kaz.)
- [10] Borisov N. V., Shustrova O. I. (2014) Modern Theater and the Internet [Sovremenniy teatr I internet]. St. Petersburg, November, 19-20, S. 67-73. (in Russ.)
- [11] Aristotle. (1983) Works in 4 volumes-T4. Poetics [Poeteka]. per. M. L. Gasparov. Moscow: Mysl, 830 s. (in Russ.)
- [12] Kevin Browne. (2014) Directing / Theatrical Worlds. Edited by Charlie Mitchell. University Press of Florida., p. 277 (in Engl.)
- [13] Shanin J. (1988) Plays and articles [Arkalyk batyr]. Comp. R. Nurgaliev. – Almaty: Iskusstvo, 400 s. (in Kaz.)
- [14] Kozyurenko, Yu. I. (2009) Musical design of the performance [Muzyikalnoe ofarmlenie spektakliy]. Moscow: Sov. Russia, 128 s. (in Russ.)
- [15] Remez O. Ya. (1983) The skill of the director: The space and time of the performance [Masterstvo rejisera: Prostranstvo I vremiy spektakliy]. Study dedication for theater students. universities and institutes of culture. – M.: Enlightenment, 144 s. (in Russ.)
- [16] Oten A. (2013) New "Kyz Zhibek" [Zhanasha koiylgan "Kyz Zhibek" <https://www.astana-akshamy.kz/zhangasha-qojylghan-qyz-zhibek/> (in Kaz.)

FTAMP 13.31.07

¹Усенбаева Ш.М., ²Бутабаева Л.А., ³Нұржанова Г.И.

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

³Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті

^{1,2,3}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹shinar_8211@bk.ru; ²butabaeva_laura@mail.ru

³nurzhanova.gulmira.24@gmail.com

¹ORCID: 0000-0003-4219-9639

²ORCID: 0000-0002-3758-8624

³ORCID: 0000-0001-6941-5296

ЗАҒИП ЖӘНЕ НАШАР КӨРЕТІН ОҚЫРМАНДАР ҮШІН АРНАЙЫ КІТАПХАНАЛАР ЖЕЛІСІН ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада арнайы кітапхананың ақпараттық мәдениетті қалыптастырудың теориялық мәселелері, тұжырымдамалары, ақпараттық ізденіс жүйелері туралы мәліметтер қарастырылды. Зағип және нашар көретін тұлғаларға арналған кітапханалардың кітап қоры, оқырмандарға кітапханалық қызмет көрсету жодары, тифлология бөлімінің қызметі, Республика бойынша арнайы кітапханалардың желісіне талдау жасалды. Арнайы кітапханалардың оқырмандардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудағы ақпараттық жұмыстары мен қоғамды ақпараттандыру мәселелері және кітапханада инклюзивті орта құру мәселелері анықталды.

Арнайы кітапхана зағиптар мен нашар көретіндер үшін, сондай-ақ кітапқа деген сұранысты қанағаттандыру үшін ақпарат пен кітапханалық ақпаратқа тегін қол жеткізудің негізгі көзі болып табылады. Кітапхана қызметінің мақсаты-мүмкіндігі шектеулі жандарды қазіргі замандағы ағартуға, оларды қажетті ақпаратты іздеуге және тәжірибелік қызметте пайдалануға бағыттау және әлеуметтік-мәдени өмірде өз қабілеттерін қолдану. Кітапхана мәдени мекеме ретінде инклюзивтік процестің әрбір қатысушысының даралығын қабылдау идеясына негізделген өзінің инклюзивтік тәжірибесін ұсынады, ал олардың білімі мен бос уақыты әрбір адамның ерекше қажеттіліктерін ескере отырып ұйымдастырылады.

Түйін сөздер: тифлопедагогика, инклюзивті орта, зағип және нашар көретін тұлғалар, ақпарат, мәдениет, ақпараттық мәдениет, ақпараттық сауаттылық, ақпараттық ресурстар, ақпараттық ізденіс, арнайы кітапхана.

Кіріспе. Қазіргі кезде арнайы кітапханалардың әлеуметтік құндылықтары арта түсті. Олай дейтініміз, оқырмандарға білім, ақпарат, мәдени орта қалыптастыру және оңалту қызметін қатар атқарады. оқу арқылы оңалтуға және әлеуметтендіруге жәрдемдеседі. Қоғамдық өмірде зағип азаматтар да басқа тұлғалар секілді тең дәрежелі ақпарат алуына құқылы. Сондықтан оларға ақпараттық-кітапханалық қызметті сапалы әрі кең көлемде жеткізу арқылы олардың өмір сүру деңгейін жақсартып, жаңа технологиялар арқылы қызмет ету бұл қазіргі заманғы кітапхананың басты міндеті.

Бүгінде мүмкіндігі шектеулі жандардың мәдени өмірін қалыптастырып, кітапхананың

ақпараттық қызметін пайдалануға, ақпараттық орта қызметін пайдалануға мүмкіндіктер бар. Зағип және нашар көретін азаматтардың ақпараттық-кітапханалық деректерге еркін қол жеткізуін қамтамасыз етуде, кітапқа сұранысын қанағаттандыруда негізгі қайнар көз - кітапхана болып табылады. Кітапхана қызметінің мақсаты - мүмкіндігі шектеулі жандарды заманауи өмірге үйрету, тәжірибелік қызметте қажетті ақпаратты іздеу және қолдану, оларды әлеуметтік-мәдени өмірде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға бағыттау.

Кең ауқымды әлеуметтік-экономикалық, саяси, технологиялық өзгерістер орын алатын қазіргі жағдайда көру қабілеті нашар адамдарға кітапханалық қызмет көрсетуді дамыту және жетілдіру, кітапхана тәжірибесінің мәселелерін анықтау, кітапханалардың одан әрі дамуын зерттеу және болжау, жаңа ақпараттық технологиялар мен тифлотехникалық құралдарды енгізу, жұмыс нысандары мен әдістерін меңгерту жұмыстары қолға алынуда.

Қазіргі қоғамда зағип азаматтар ақпарат пен білімге басқалар сияқты қол жеткізе алады. Ақпараттық-кітапханалық қызметті сапалы, оқырман сұранысына сай жүргізіп, жаңа технологиялар арқылы ақпараттық-библиографиялық қызмет ету- қазіргі заманғы кітапхананың басты мақсаттарының бірі. Қазіргі кезде, мүмкіндігі шектеулі оқырмандардың мәдени өміріне қолдау көрсетіп, кітапхананы жан-жақты ақпараттық орталыққа айналдыру кітапханашылардың міндетіне айналып отыр. Осы орайда, ақпаратты пайдаланушылардың заман талабына сай және жоғары сұраныстарын ескере отырып, ақпаратпен қамтасыз етуде арнаулы кітапханалар мен кітапханашы мамандардың алар орны ерекше.

Арнайы кітапхана мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру бағытында жүйелі жұмыстар жүргізіп келеді. Кітапхана өмірі түрлі маңызды оқиғаларға толы болды. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халыққа Жолдауы, Еріктілер жылы, Әбу Насыр әл-Фарабидың туғанына 1150 жыл толуы, Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толуы, Ұлы Жеңістің 75 жылдығы, Ұлы ақын Абай (Ибрахим) Құнанбаевтың туғанына 175 жыл, 2018 жылдың 5 қазанында Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру» туралы Қаулысы, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жарық көрген мақаласы аясында, 2018 жылғы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» халыққа арнаған жолдауын насихаттау, «Ұлы даланың жеті қыры» бастамасын жүзеге асыру, жалпы барлық мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру бағытында қоғамдағы айтулы күндер, мерейтойларға арналған іс-шараларды ұйымдастырып, өткізу арқылы қоғам, өнер, білім, ғылым салаларындағы зағип азаматтардың өмірі мен шығармашылығын насихаттау кітапхананың жұмысының негізгі мақсаты болды. Жоспардың басты міндеті жұртшылықты кітапханаға тарту, жастардың бойында білім, адалдық және адамдарға қызмет етуге дұрыс көзқарас қалыптастыруға ықпал ету болды.

Кітапханашылар кітап көрмелерін, әдеби және музыкалық кештер, кездесулер, еске алу кештерін ұйымдастырып, түрлі мәдени шаралар ұйымдастырады. Сонымен қатар, кітапханадағы көптеген іс-шаралардың бағыты мен ұйымдастырылу деңгейі уақыт өте келе әдістемелік құралдармен, библиографиялық анықтамалықтармен, сілтемелермен, әдебиеттер тізімімен, бөлімдер бойынша түрлі тақырыптағы өлеңдер жинағымен күрделене түсті.

Заманауи кезеңде ҚР мемлекеттік саясатының басты бағыттары мүмкіндіктері шектеулі жандарды әлеуметтік оңалту басты назарда болғандықтан мүгедектерді қоғамға біріктіруде кітапхананың рөлі елеулі арта түседі. Кітапхана – мүмкіндігі шектеулі қолданушылардың өздерін толыққанды әлеуметтік-пайдалы мүше ретінде сезінуге мүмкіндік беретін аймақ. Осы ерекше топтағы оқырмандарға әлеуметтік көмек көрсетіліп қана қоймай, оларды әлеуметтік оңалтуға толыққанды ақпарат ұсынуға барлық жағдай жасалу қажет. Бүгінгі таңдағы арнайы

кітапхана – бұл заманауи ақпараттық, білім беру мен бос уақыт өткізу тифлоақпараттық орталығы, тифлокенес беретін мамандандырылған орталық.

Арнайы кітапханада кітапхана ісін дамыту, библиография және тифлология бөлімі әдістемелік жұмыстарды негізге ала отырып, аналитикалық қызметі барысымен таныстырады. Ол, облыстық кітапханалар қызметі туралы өзгерістерді, жаңа мәліметтердің пайда болуын үздіксіз қадағалаудан тұратын әдістемелік мониторингке негізделеді. Облыстағы әдістемелік мониторинг объектілеріне мыналар жатады: жалпы республика бойынша мемлекеттік кітапханалардың жылдық есеп жиынтығы, кітапханалар торабы, оқырмандар саны мен келім саны, кітапхана қорының құрамы және оны қолдану, қалыптастыру, техникалық құрал-жабдықтар, электрондық ресурстар, кітапханалық қызметкерлер, сондай-ақ, Республика бойынша арнайы кітапханалардың соңғы жылдағы ақпараттық және статистикалық есептері мен атқарған жұмыстарына талдау.

Көру қабілеті нашар адам үшін оқу мәдениетін қалыптастыру мәселесі әсіресе өзекті, өйткені көзі көрмейтін адамның оңалту деңгейі, оның еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі оқу мәдениетіне байланысты. Дәстүрлі түрде арнайы кітапханалар оқырман мәдениетін қалыптастыруға, көру қабілеті нашар адамдарда оқуға деген тұрақты қажеттілікті дамытуға, тиімді оқу дағдыларын дамытуға көп көңіл бөледі. Қазіргі кітапхана жағдайында, жаңа компьютерлік адаптивті технологиялардың дамуы жағдайында оқудың рөлі артады. Зағиптарға арналған арнайы кітапхана бүгінде ерекше миссияны орындайды-зағип оқырмандарға ақпараттық ресурстарға жедел қол жеткізуді қамтамасыз етеді және сонымен бірге зағип пайдаланушының оқу мәдениетін тәрбиелейтін орталық болып табылады. Көзі көрмейтін оқырманның оқу мәдениеті - бұл мүгедекке оқылған құжатты толық таңдау, қабылдау және түсіну үшін қажетті білім, білік, дағды екенін бәріміз білеміз.

Зағиптар мен нашар көретіндерге арналған арнайы кітапхананың тәжірибесі көрсеткендей, арнайы кітапхана шығармашылық оқуды үйретуде көшбасшы бола алады. Кітапханада оқырмандармен жеке жұмыс жасауға үлкен орын беріледі. Әр оқырманмен міндетті түрде кітаптар туралы ұсыныс әңгімелер жүргізіледі, жеке ақпарат беріледі, кітаптардың тақырыптық ұсыныс тізімдері жасалады. Кітапхана ісі білім беру бағдарламасы бойынша білім алатын болашақ мамандар осы арнайы кітапханалардан іс-тәжірибеден өтіп, арнайы кітапхана оқырмандарына жан-жақты кітапханалық қызмет көрсету дағдыларын дамытуда (Айдарбекова, 2006:18).

Дәстүрлі түрде арнайы кітапханалар оқырманның оқу мәдениетін қалыптастыруға, көру қабілеті нашар адамдарда оқуға деген тұрақты қажеттілікті дамытуға, тиімді оқу дағдыларын жақсартуға көп көңіл бөледі. Қазіргі жаңа ақпараттық технологиялардың дамуы жағдайында оқудың рөлі белсенді түрде артады. Бүгінде зағиптарға арналған арнайы кітапхана ерекше миссияны орындайды, яғни оқырмандарға жедел қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Көзі көрмейтін оқырманның оқу мәдениеті - бұл оқырманға оқылған құжатты толық таңдауға, қабылдауға және түсіну үшін қажетті білім, білік, дағдыларын дамыту болып табылады.

Кітапханада оқырмандармен жеке жұмыс жасауға мүмкіндік жасалған. Кітапханашылар әр оқырманмен міндетті түрде жеке жұмыс жүргізеді: кеңес беру туралы әңгімелер өткізеді, кітаптарда жеке ақпарат беріледі, кітаптардың тақырыптық ұсынымдық тізімдері жасалады. Кітап оқу мәдениеті оқырмандарының әдеби талғам деңгейін анықтауға көмектеседі, олардың тақырып пен жанға бейімділігі, оқырмандарды оқуға баулудың формалары мен әдістерін белгілеуге көмектеседі. Оқу мәдениетін бұл- оқырманның жүйелі кітап оқуы, кітап оқуға деген ынтасы, оқу мақсаты, оқитын кітапты іріктеп алуда және кітапты жүйелі оқуда игерген шеберліктері, дағдысы, осы салада жинақталған білімінің барлық жиынтығы деп түсіндіреміз.

Әдістер. Қоғамның талаптарына сәйкес кітапхана оқырманмен жұмыс жасау барысында тұлғаның адамгершілік дамуын есептейді. Қоғамның толыққанды мүшесі ретінде ол өмірге қажетті рухани байлықтың принциптерін, ережелері мен жүйелерін игеруді қолдайды. Арнайы кітапханалардағы кітапхана қызметтерінің мәні-мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін барынша ашық және ақпараттық кітапхана ортасын құру. Арнайы кітапханада қолданушылардың барлық санаттарына жеке тұлғаға бағытталған, яғни нақты тұтынушыға ондағы шектеулерді ескере отырып, барлық қажетті қызметтер көрсетіледі. Кітапхана жұмысының бастапқы нүктесі кітаптар болып табылады. Бірақ рельефтік суреттер, схемалар, жоспарлар, дидактикалық материалдар, сәулеттік құрылымдардың масштабты модельдері мен макеттері бар. Балалармен және ата-аналармен жұмыс істеу үшін біз өмірдің басқа салаларының мамандарын тартамыз. Кітапхана, кез-келген білім беру мекемесі сияқты, білім, дағдылар мен оларды нақты өмірлік тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Кітапхана барлығына оқырмандардың ой-өрісін кеңейтетін түрлі іс-шараларға қатысуға мүмкіндік береді. Кітапханалық іс-шараларда әлеуметтік-мәдени оңалту технологиялары кеңінен қолданылады. Сондай зағип және нашар көретін оқырмандарға арналған кітапханаларда балалар мен жасөспірімдерге арналған кітапханалық қызмет көрсетудің көптеген әдістерін қолданады.

Библиотерапия және оның мәдени қалпына келтіру бағыты негізінен көркем оқу, әдеби мерекелер, дауыстап оқу, тірі кітапты тыңдау, көрмелер мен кітаптардың тұсау кесерлері, шығармалардағы шағын қойылымдар арқылы жүзеге асырылады. Барлық жұмыс жеке және топтық түрде жүргізіледі.

Табиғат терапиясы-табиғатпен қарым-қатынас жасау арқылы оңалтудың бір бағыты. Табиғат сенсорлық жүйелерді (есту, көру, иіс, жанасу, дәм) дамыту үшін бай орта болып табылады. Табиғи ландшафттарды игеру кеңістікті қабылдауды тиімді дамытады және сыртқы ортада қозғалудан және шарлаудан қорықпай үйретеді (бұл әсіресе зағип балалар үшін маңызды). Табиғатпен қарым-қатынас денсаулығы бұзылған адамға қажет көптеген жағымды эмоциялар береді.

Экскурсиялардың ерекшелігі-барлық экспонаттарға қол тигізуге рұқсат етілді. Мұражай жабайы жануарлардың қандай екенін түсінуге ерекше мүмкіндік берді. Мұражай экспозициясы толтырылған жануарлар болғандықтан, балалар жануарлардың нақты формаларын білді: олардың мөлшері, құрылымдық ерекшеліктері. Эскурсиялар инклюзивті, интерактивті, мультимедиялық сипатта болды және кітапханада оқитын барлық балалар үшін ұйымдастырылды.

Арт-терапия-бұл қолданбалы көркем шығармашылықтың емі. Бұл техниканың басты мақсаты - адамды қызықты нәрсе жасай алатындығына сендіру. Мәселен, кітапханада суретшілердің жетекшілігімен шеберлік сабақтары өтеді. Мұндай сабақтар Зағип және зағип балалардың жұппен жұмыс жасауына, бір-бірін сезінуіне бағытталған. Кішкентай суретшілер үшін басты міндет - пластилиннен сурет салу. Сәндік-қолданбалы шығармашылық арқылы балалар әлемге эстетикалық қатынасты қалыптастырады.

Театр терапиясы-спектакльдегі осы немесе басқа рөл адамның жеке басына пайдалы әсер етеді, оған өзінің ішкі мәселелерін шешуге көмектеседі деген үмітпен театр қойылымдарына қатысуды қолдану. Кітапхананың барлық оқырмандары сүйікті ертегі кейіпкерлерінің суреттерін көргенді ұнатады. Бұл технологияның әлеуметтік-оңалту әсері барлық балаларды қызықтыратын және оларға белсенді қарым-қатынас жасауға көмектесетін шығармашылық процесті қамтамасыз етеді. Мамандар балалардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын игеруіне тырысады.

Оқу мәдениеті оқуға деген байыпты көзқарасты білдіреді. Оқу мәдениетінің ерекшелігі-

мақсаттылық. Оқу мәдениеті жоғары оқырман оқу мақсатына сәйкес кітаптарды таңдайды. Оқудың маңыздылығын түсіне отырып, ол тек бір көркем әдебиетпен ғана шектелмейді, сонымен қатар өзінің мәдени көкжиегін кеңейту үшін танымал ғылыми кітаптарды үнемі оқиды, өндірістік біліктілігін арттыру үшін арнайы әдебиеттерді бақылайды. Оқу мәдениеті-оқу процесін оңтайлы ұйымдастыруға, оның әлеуметтік маңызды бағытына және басқа мақсаттарға қол жеткізуге арналған білім, білік, дағдылардың жиынтығы, адамның ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі (Нұрахметова, 2006: 61-63).

Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханалар – мүмкіндігі шектеулі жандарға заманауи ақпарат алатын, жаңа компьютерлік технологияларды өздері игере алатындай мүмкіндік жасап отырған ақпараттық-сауықтыру орталығы болып табылады. Есепті жылы арнаулы кітапханалар заманауи деңгейде оқырмандарға қызмет көрсету түрлері мен жаңа технологияларды енгізу қызметінде ауқымды жұмыстар атқарған. Арнаулы кітапханалар мүмкіндігі шектеулі азаматтарды саяси жаңалықтардан тыс қалдырмай, бос уақыттарын тиімді пайдалануларына мүмкіндік туғызатын, зағип азаматтар үшін қарым-қатынас жасаудың мәдени рухани орталығының бірі болып табылады. Арнаулы кітапханалар кітап қорын мүмкіндігі шектеулі азаматтарға, олардың отбасыларына, зағип және нашар көретін балалар мектеп-интернатының оқушыларына, студенттерге, жалпы, мүмкіндігі шектеулі азаматтар кәсіпорындары мен қоғамдық мекемелерінің барлық жұмысшыларына тегін пайдалануына ұсынады.

Соңғы жылдары кең қолдау тапқан жаңа технологиялар, кітапханалық қызметтің ақпараттық сапасын талап етуде. Кітапханалық қызмет көрсету – бүгінгі күндегі қоғам мен оқырмандар көзқарасын қалыптастырып, танылуына әсер етеді. Оқырмандардың интеллетуалдық және шығармашылық мүмкіндіктерінің қалыптасуының негізгі шарты - мәдени біліктілік көрсеткіші болып табылады. Ол мәдениет, білім, әлеуметтік ортамен біртұтастықта және ең бастысы, денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектеулі жандардың қоршаған ортада мәдени-ағарту, ғылыми-ақпараттық және басқа да тәсілдерді, оның ішінде әдебиетті барлық мүмкіндіктерімен қолдануда іске асады.

Зағип және нашар көретін азаматтар үшін барлық ақпараттық қызметті пайдалана отырып, келушілер үшін де, келе алмайтын оқырмандар үшін де сапалы қызмет көрсету мақсатында барлық арнаулы кітапханаларда, түрлі тақырыптарда дауыстап оқу үйірмелері, кітап көрмелері және мәдени көпшілік іс-шаралар ұйымдастырылып келеді.

Қазіргі таңда, зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханалардың тыныс-тіршілігін бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көре аламыз. Яғни, арнаулы кітапханаларда өткізілген көпшілік іс-шаралар теледидар, радио, жергілікті газет-журналдар арқылы көпшілік қауымға жеткізіліп отырады. Арнаулы кітапханалар Қазақ зағиптар қоғамы клубтарымен, облыстық, қалалық кітапханалармен, қоғамдық ұйымдармен, мұражайлармен, зағип және нашар көретін балаларға арналған мектеп-интернаттарымен, бала-бақшалармен, қайырымдылық қорларымен, қалалық мүгедектер қоғамымен, облыстағы, қаладағы тағы да басқа ұйымдармен бірлесе жұмыстар атқарған. Кітапханаларда оқырмандарға қызмет көрсетуде жаңа инновациялық шаралар ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлінген. Кітапханашылардың кәсіби деңгейін көтеруде әртүрлі формалар мен әдістерді қолдану, кітапханашы мамандығы мәртебесінің өсуіне, оқырмандарға қызмет көрсету сапасының жоғарылауына әсер етеді. Қазіргі таңда арнаулы кітапханалардың мамандарына қойылатын талаптар өте жоғары.

Оқырмандардың сұраныстарын қанағаттандыруда кітапханашылардың білім деңгейлері уақыт талабына сай жоғары болуы тиіс. Бүгінгі таңда кітапханашыларға дәстүрлі жұмыс ырғағымен өзге жаңа кәсіби талаптар қойылуда. Әрине, ол талаптарды орындау үшін

білімімен, іскерлігімен және жаңашылдығымен ерекшеленіп тұратын маман қажет. Арнаулы кітапханалардың қызметкерлері үнемі білімдерін жетілдіріп, түрлі конференциялар мен семинарларға қатысуда. Республика көлемінде және шетелге іс-сапарлармен шығып, іс-тәжірибелермен алмасу кітапхана қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі. Кітапханада шығарылатын библиографиялық нұсқаулықтар – кітапхана қорын ашудағы басты құрал болып табылады.

Нәтиже. Республика бойынша зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханалардағы өзгерістерді талдай келе зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханалардың кітап қоры –1002560 дана, оқырман саны -33889 –ға жетті.

2020 жылы республика бойынша арнаулы кітапханаларда зағип азаматтарға кітапханалық қызметпен қамту көрсеткіші төмендегідей:

1-кесте

Республика зағип азаматтарын кітапханалық қызметпен қамту пайызбен

	Арнаулы кітапханалар атауы	Зағип және нашар көретін тіркелген тұрғындар саны	Зағип оқырмандар саны	Зағип және нашар көретін азаматтардың кітапханалық қызметпен қамтылуы
1	Ақтөбе	879	644	73,2%
2	Астана	480	230	47,9%
3	Атырау	764	443	57,9%
4	Алматы ОК арнаулы бөлімі	1323	373	28,1%
5	Шығыс Қазақстан	987	423	42,8%
6	Жамбыл	387	287	74,1%
7	Батыс Қазақстан	1515	802	52,9%
8	Қарағанды	1981	780	39,3%
9	Қызылорда	1208	984	81,4%
10	Қостанай	618	95	15,3%
11	Көкшетау	304	636	209,2%
12	Маңғыстау ОӘК арнаулы бөлімі	761	378	49,6%
13	Павлодар	1400	1611	115,0%
14	Петропавл	796	761	95,6%
15	Семей	560	383	68,3%
16	Шымкент	2785	3621	130,0%
17	ЗНКААРК	1380	1094	79,2%
	Барлығы	18128	13545	74,7%

Шымкент қалалық көзі көрмейтін және әлсіз көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасында зағип жанның кірер есікті бағыттауына арнайы дыбысты сигнал жүйесін кітапханаға кірер жерге орнатылған және Қазақ, Шалқар радиосы қосылған. Сонымен қатар «Шаттықтың шатқалында» жергілікті Отырар телеарнасымен бірлесе, «Жаңа күн» сазды ақпараттық бағдарламасы жүргізіліп келеді.

Батыс Қазақстан облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханасы жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, зағип оқырмандар интернет-ресурстар арқылы дыбыстандырылған түрде жаңалықтарды, av3715.ru/ көз мүгедектерге арналған «Логос» бірінші интернационалдық онлайн-кітапханасы аудио-кітаптарды оқуға мүмкіндік алған. Көкшетау қалалық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған кітапханасының барлық аудандарындағы кітапханааралық пункттер толығымен қамтылып, бір-бірімен өзара тығыз жұмыс жасаған.

Семей қаласының зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасында мамандар Ресей Федерациясының тифлотехнологиямен айналысатын мамандарымен келісіп, Брайль дисплейіне спецификалық қазақ әріптерін шығарған. Қазақ спецификалық әріптерін тергенде экранға шыққанмен, Брайль дисплейінде көрсетілмеген. Бұл тек Семей қаласының зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасы үшін ғана емес, барша республикалық арнайы кітапханалары үшін де айтулы жаңалық болды. Осы жаңалықпен тәжірибе жүзінде әріптестермен бөлісу үшін Қостанай, Тараз, Астана қалаларына барып қайтқан болатын.

Шығыс Қазақстан облыстық зағиптар мен көзі нашар көретін азаматтардың арнаулы кітапханасы стационарлық кітапханада облыстардағы кітапхана пункттеріндегідей зағиптарды толық қамту мақсатында үй абонементі құрылған. Сонымен қатар кітапхана Өскемен, Риддер, Шемонайха, Зырян, Глубокий, Серебрянск, Самар, Күршім, Тарбағатай, Аягөз кітапханалық пункттерімен тығыз байланыста нәтижелі жұмыс атқарған.

Павлодар облыстық көзі көрмейтін және нашар көретін азаматтарға арналған облыстық арнайы кітапханасында 17 кітап беру пункті жұмыс істеп жатыр. Оның 12 пункті аудандық орталық кітапханаларда, ал 5 пункті: облыстық арнайы мектеп-интернатында, № 82 көзі нашар көретін балаларға арналған балабақшада; облыстық ҚСҚ және Қарттар үйінде және «Альрами» клубтық үйінде жұмыс жасауда.

Қызылорда облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханасында 2018 жылдың қазан айында кітапхана қызметіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу қолданушыларға ұсынылатын электрондық қызмет түрлерінің қатарын ұлғайту, біліктілікті көтеру үшін жайлы орта туғызу және мүмкіндігі шектеулі қолданушылар үшін бос уақыттарын тиімді әрі пайдалы өткізуге арналған «Коворкинг» орталығы ашылған.

Ақтөбе облыстық зағиптар және нашар көретін азаматтардың арнаулы кітапханасының стационардан тыс қызмет көрсететін 15 кітапхана пунктімен келісім-шарттар жасалған. Жамбыл облыстық көзі көрмейтін және әлсіз көретін азаматтар кітапханасы нүктелі-бедерлі қаріпте әдебиеттерді беруде Жамбыл, Меркі, Сарысу, Талас, Т.Рысқұлов, Шу, Байзақ, Жуалы аудандарындағы бөлімдермен тығыз байланыста жұмыс жасаған.

Қостанай облыстық көзі көрмейтін және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасының бір стационары, Рудный қаласында филиалы, 15 кітапханалық пункттері бір-бірімен тығыз әрі белсенді жұмыс жасаған. Қарағанды облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасы мүмкіндігі шектеулі азаматтарға ақпараттық – кітапханалық қызмет көрсету бойынша «Барс» қоғамдық бірлестігімен келісім жасалған. Жылдан жылға зағип және нашар көретін тұрғындар аз тұратын елді - мекендердің зағип оқырмандарын стационарлық қызметтен тыс үйде және кітап беру пункттері мен филиалдары арқылы кітапханалық қызметпен қамту жұмыстары жақсарғаны көңіл қуантып келеді.

Талдау. Кітапханалық-библиографиялық процестерді автоматтандыру жұмыстары арнайы кітапханаларда да жолға қойылған. Заманауи технологияны кітапхана ісіне енгізу және оны насихаттау, библиографиялық анықтамаларды орындауда, дыбыстандырылған

кітаптарды көшіріп алуда, оқырмандардың сұраныстарын қанағаттандыруда интернетті кеңінен пайдалану арнаулы кітапханалар үшін басты міндетке айналған. Зағип жандардың сау азаматтармен тең құқылы түрде ақпараттық технологияны меңгеріп, білім алуы үшін арнаулы кітапханаларда барлық жағдайлар жасалынуы тиіс (Нұржанова, 2007: 109-114).

Зағип жандардың жаңа ақпараттық технологиялар қолдануда ақпарат алулары үшін кітапханаларда дыбыстандырылған Jaws for Windows немесе VIRGO бағдарламаларымен қамтылған автоматтандырылған жұмыс орны жасақталынуы тиіс. Арнайы кітапхананың зағип жандарды ақпаратпен қамтамасыз ету барысында оңалту технологияларын қолданудағы рөлі мен орны ерекше.

Шымкент қалалық көзі көрмейтін және әлсіз көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасында заманауи технологиялармен қамту жұмыстары белсенді жалғастырылып келеді, пайдаланушылардың сұраныстары ескеріліп, кітап қоры түрлі басылымдармен толықтырылған. Жалпы арнайы кітапханаларға арналған «КАБИС» бағдарламасымен жұмыс жүргізілген. Mozilla Firefox 3.5.3; Webvisum бағдарламалары бойынша, Skype 3.8 қондырылып әлсіз көретін оқырмандар үшін mail.ru агент бағдарламасы жөнге келтірілген, Jaws және VIRGO дыбысты бағдарламасы жұмысын атқарған; MAX READER бағдарламасында кітаптар, мәтінді құжаттар дыбысталынып аудиофайлға жазылған; NERO бағдарламасында дискіге мәліметтер жазылған; оқырмандардың жас ерекшеліктеріне қарай, кітапханалық қызметтің түрлі әдістері мен түрлері қолданылған.

Ақпараттық қамсыздандырудың маңызды құралы және әлемдік жаңалықтарға қол жеткізудің қуатты тәсілі кітапхананың қызметі, оның құрылымы, өткізілген іс-шаралар, кітапханадан шыққан брайльша сөйлейтін кітаптар туралы мәліметтер кітапхананың жаңартылған сайтында орын алған, іс-шаралар ғаламторда «фейсбукке» қойылып отырған.

Шығыс Қазақстан облыстық зағиптар мен көзі нашар көретін азаматтардың арнаулы кітапханасында жыл көлемінде каталогтар және картотекалармен жұмыс жасалып, ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасына енгізу жұмыстары жүргізілген. БНБ – 4186, ЖББ – 450, CD – 1243 дана кітаптар енгізілген.

Семей қаласының зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасы КММ-де заман ағымынан қалыспай жаңа технологияларды игеріп, оларды кітапхана жұмысына енгізген. 2015 жылдан бастап арнайы кітапхана ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасын қолданып, электронды каталогын құрған. Автоматтандырылған ақпараттық жүйесі арқылы кітапхана жұмысы бір сағат болсын алға басып, әдебиеттерді тіркеп, оны өңдеу процестерін жеңілдеткен. Зағип және нашар көретін азаматтарға интернет арқылы ақпараттар, электронды тасымалдауыштар – диктофон, MP3 плеер, флешкаларға көркем әдебиеттер мен суреттер түрлі тасымалдауыштарға көшіріліп берілген.

Жамбыл облыстық көзі көрмейтін және әлсіз көретін азаматтар кітапханасында жаңа түскен әдебиеттер ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасына енгізіліп отырған. Кітапхананың автоматтандырылған ақпараттық жүйесіне енгізілген әдебиеттер саны 151 дананы құраса, дерек қорына түскені 76 дана, мемлекеттік тілдегісі 139 дананы құраған.

Батыс Қазақстан облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханасында ААЖ-ҚРАК бағдарламасы бойынша кітапханаға келіп түскен әдебиеттерді енгізу, әдебиеттерге кітапханалық өңдеу жұмыстары жүргізілген. Оқырман залында Jaws дыбыстандырылған арнаулы бағдарламамен қамтылған автоматтандырылған жұмыс орны жасақталған. Зағип оқырмандар Интернет-ресурстар арқылы дыбыстандырылған түрде жаңалықтарды, аудио кітаптарды оқуға мүмкіндік алған. Атап айтсақ: kitap.kz, «Аудиокітап», «Логос» бірінші интернационал онлайн-кітапханасының сайттары. Сонымен қатар, жайпақ баспа қаріп түріндегі әдебиеттерді оқуға «SARA» оқу машинасы қамтылған.

Кітапхананың оқу залында оқырмандар аудиокітаптарды тындау үшін тифлоплеер мен тифлофлешмагнитофондарды пайдаланған.

Ақтөбе облыстық зағиптар және нашар көретін азаматтардың арнаулы кітапханасы ААЖ-ҚРАК бағдарламасы бойынша кітапханаға келіп түскен әдебиеттерді енгізу, әдебиеттерге кітапханалық өңдеу жұмыстары жүргізілген. Кітапханада Specbiblioteka.kz веб-сайты, Spec.biblioteka секілді арнаулы кітапхана ақкаунттары ашылып, әлеуметтік желілерде кітапхана жұмысы жарнамаланған.

Қарағанды облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасында ААЖ-ҚРАК автоматтандырылған кітапханалық бағдарлама мәліметіндегі анықтамалық іздеу аппаратын қалыптастыру толықтырылған, барлық жазу – 6000 дананы құраған, оның ішінде қазақ тілінде – 2992. «Тифлология» толық мәтінде деректер базасын жүргізу бойынша жұмыстар жалғастырылған. Құжаттар цифрланған және «Тифлология» ДБ тіркелген және сайтқа шығарылған. Жыл бойы - 200 құжат цифрланған, оның ішінде мемлекеттік тілде – 77, орыс тілінде – 123. Интернет ресурстарға 530 қолданушы қол жеткізген, қаралған материалдар саны – 1344, көшіріліп алынған ресурстар мен құжаттар саны – 901. 2018 жылы электрондық каталог 35831 ДБ құраған. ЖБҚ әдебиет электронды каталогына – 19907 библиографиялық жазбалар, CD-ROM дағы электронды каталогқа – 1235 ДБ. Арнайы кітапхананың кітап қорына қарағанда электронды каталогқа енгізілген библиографиялық жазбалар 46% қамтыған. «Кітапхана үрдісін автоматтандыру» бағыты бойынша жұмысқа жөндеу, құрылғының ақауларын анықтау мен қызмет көрсету және бағдарламамен қамтамасыз ету енгізілген.

Қостанай облыстық көзі көрмейтін және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасының ААЖ-ҚРАК ЭК жіберілген электронды жазбалар саны 12585-ке жеткен, олардың 5184-і газет-журналдардың мақалаларына арналған библиографиялық жазбалар болса, 2196 – ы кітаптардың атауына және 5205-і кітап қорына қатысты жазбалар болған. Жаңадан 684 жазба тіркелген.

Павлодар облыстық көзі көрмейтін және нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханада ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасы орнатылған. Компьютерлік сыныбында 18 адам оқиды, брайль жүйесінде 5 адам оқиды. Кітапхананың басты жаңалықтары кітапхана сайтында жарияланып тұрады. Сайттағы барлық пайдаланушылар саны 473+146 фотогалерея. Интернетті пайдаланушылар саны 6235. Кітапханалық процесстерді автоматтандыру ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасы бойынша жүргізілген.

Қабиболла Сыдықов атындағы МОӘК көзі көрмейтін және нашар көретін жандарға арналған кітапханасы брайльша дисплей, оқитын машина «Книгалюб», ұлғайтқыш құрал, оқитын машина «SARA CE», брайль принтері EVEREST DV 4, 2 магнитало, 1 музыкалық орталық, 1 телефон сияқты тифло және кеңсе техникаларымен қамтылған. ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасы бойынша электрондық каталогқа енгізу жұмыстары жалғасқан.

Атырау облыстық көрмейтін және нашар көретін азаматтар кітапханасында ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасы бойынша кітаптарды электрондық жүйеге енгізу бағытында үзбей жұмыс жасаған.

Қызылорда облыстық зағип және нашар көретін азаматтарға арналған арнаулы кітапханасында ААЖ-ҚР АҚ бағдарламасына кітап қорын толық енгізу бағыттары 2018 жылы 28419 дана кітапты құраған. Оның ішінде: нүктелі бедерлі әдебиеттер саны - 2753, дыбыстандырылған әдебиеттер саны-12438, жайпақ баспа әдебиеттер-11412, CD дискілі кітаптар - 1790, соның ішінде балалар әдебиеті-1152. Кітапхананың оқу залында мультимедиялық бұрыш жұмыс жасаған. Бұрыш көз мүгедектеріне арналған тифлокомпьютермен, нашар көретін оқырмандарға арналған ұлғайтқыш «ОНИКС» құралымен

жабдықталған. Барлық тифлотехникаларға жауапты қызметкерлер оқырманға осы құралдарды қалай пайдалану керектігі жөнінде шеберлік сағаттар өткізген. Жыл көлемінде 112 оқырман оқырман интернет қызметін пайдаланса, оның 46 зағип азаматтар.

Петропавл қаласы зағиптар мен нашар көретін азаматтарға арналған арнайы кітапханасында кітапханалық процесстерді автоматтандыру ААЖ-ҚР АК бағдарламасы бойынша жүргізілген. 2011 жылдан іске қосылған электронды каталогтың мәліметтер базасына (МБ) жалпы саны – 3330 жазба тіркелген. Арнайы кітапханада жергілікті желі болмағандықтан, электронды каталогпен жұмыс істеу, жаңа әдебиеттерді өңдеу тек бір компьютерде жүргізіледі. 2014 жылы «Электронды деректер беру индексі» деректер қорын құрастыру жұмыстары бастаған, 2018 жылдың соңында ол 518 ағауды құраған. Бүгінде кітапханада аудиокітаптар саны 2148 жеткен.

Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған республикалық кітапхананың оқырмандары мен қызметкерлері интернет жүйесін өз жұмысында белсенді қолданады. Кітапханаға келіп түскен жаңа әдебиеттер «ААЖ – ҚР АК» бағдарламасы бойынша енгізіліп, алфавиттік, жүйелі каталогтарға орналастырылады. Бүгінгі таңда Интернет желісі ақпараттың кең таралуының негізгі көзіне айналып отыр. Кез-келген адамның Интернеттегі түрлі ақпараттарға қатысып, оны өздігінен толтыруға мүмкіндігі бар.

Қазіргі таңда Қазақстанда кітапхана саласын дамытуға Елбасымыз ерекше көңіл бөліп отыр. Өйткені, ақпараттық технологиялардың даму деңгейі мен еліміздің бәсекеге қабілеттілігі бір-бірімен тікелей байланысты. Республика бойынша барлық арнаулы кітапханалар Интернет желісіне қосылған.

ЗНКААРК-ның «Сөйлейтін» және Брайль кітаптарын шығару бөлімі тифлокомплекспен жұмыс жасап, «DAISY» форматындағы кітаптарды шығарып, редакцияған. Кітапханада Брайль дисплейі «super Vario80» және Брайль принтері «Index Braille box V4» тифлотехникалық құралдары қолданылған. Мүмкіндігі шектеулі азаматтардың ақпарат кеңістігіне еркін енуіне, терең білім алуына мүмкіндік туғызу үшін қазіргі уақытта арнаулы кітапханалар жүйесі жаңа ақпараттық технологиялармен қамтамасыз етілген. Бүгінгі таңдағы арнаулы кітапханалардың электрондық өнімдері оған дәлел болады.

Аталған мәліметтерді сараптай келе, арнайы кітапханаларды автоматтандыру, көру қабілеті зақымдалған оқырмандардың ақпараттық мәдениетін дамыту мәселелері жолға қойылған.

Арнаулы кітапханаларда негізгі бағыттар бойынша көпшілік іс-шаралар өткізіп, оқырмандарды кітап оқуға тартудағы тиімді кітапханалық жұмыстар және жұмыс түрлерін жетілдіру барысында шаралар жүргізілген. Зағип оқырмандар қажетті арнайы әдебиеттермен қамтамасыз етілген. Жаңа технологиялар арқылы зағип оқырмандарға түрлі ақпаратқа қол жеткізуге қолайлы жағдайлар жасалынған.

Технологиялар бойынша электрондық базаны толықтыру жұмыстары жалғасын тапқан. Кітап қоры брайльша және дыбыстандырылған әдебиеттермен айтарлықтай толықтырылған. Кітапхананың негізгі көрсеткіштерінің үстеме орындалуы – кітапхана қызметіне жарнаманың жақсы жасалынуында және іс-шаралардың тартымды өткізілгендігінде, зағиптар үшін тифлотехникалардың жақсы пайдаланылуында, сонымен қатар, кітапханалардағы клуб жұмыстарының атқарған жұмыстары, оқырмандардың қызығушылығын арттырған. Өсіресе, арнаулы кітапханаларға жастардың қызығушылығы артқан. Арнаулы кітапханалар қызметін зағип жандар ғана емес, олардың отбасы мүшелері, тифлопедагогика, дефектология саласындағы мамандар зағип және нашар көретін балаларға арналған мектеп-интернатының оқушылары, жоғарғы оқу орындарының, колледждердің студенттері пайдаланған.

Республика бойынша оқырмандарға, оның ішінде зағип жандарға 10 облыстық, 4

қалалық, 2 арнаулы бөлімдер, көретін балаларға арналған 10 арнаулы мектеп кітапханалары және Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған республикалық кітапхана ақпараттық-кітапханалық қызмет көрсетуде. Арнаулы кітапханалардың кітап қоры –1002560 данадана, оның ішінде 212436 данасы, яғни 21,1% қазақ тілінде. Жыл бойы республикалық кітапханалардың кітап қорларына 22859 дана жаңа басылымдар түскен, оның ішінде 11746 данасы қазақ тіліндегі басылымдар. Республика бойынша зағип және нашар көретін тұрғындар саны -18128 оның ішінде зағип оқырмандар саны –13545. Яғни, республика бойынша зағип азаматтарды кітапханалық қызметпен қамту –74,7%.

Мерзімді басылымдарға тапсырыс беретін мамандандырылған кітапханалардың жұмысы жылдан жылға жақсарып келеді. Жергілікті бюджеттер мен демеушілердің көмегімен мерзімді басылымдарды оқуға деген қызығушылықты арттыру және жазылымды арттыру үшін бірқатар тиімді шаралар қабылдануда. Қазіргі уақытта Зағиптар мен нашар көретіндерге арналған арнайы республикалық, облыстық және көпшілік кітапханаларда оқырмандардың қатысуымен түрлі тақырыптарда әдеби кештер мен тұсаукесерлер, зияткерлік конкурстар, өңірлік ақындар мен жазушылармен кездесулер, акциялар және басқа да іс-шаралар ұйымдастырылады.

Қорытынды. Арнайы кітапхана мамандары оқырмандарға сапалы және тиімді кітапханалық қызмет көрсету саласындағы білімдерін үнемі жетілдіріп отырады. Бұған кітапхана мамандарының халықаралық, республикалық конференциялар мен семинарларға тұрақты түрде қатысып, тәжірибелік сабақтар өткізгені дәлел бола алады. Арнайы кітапхананың материалдық-техникалық базасы жылдан жылға жетілдірілуде. Соңғы жылдары кең қолдауға ие болған жаңа технологиялар кітапханалық қызметтердегі ақпараттың сапасын арттыруды талап етеді. Зағиптар мен нашар көретіндер үшін барлық арнайы кітапханаларда ақпараттық қызметтерді пайдалана отырып, оқырмандарға жоғары сапалы қызмет көрсету мақсатында дауыстап оқу үйірмелері, кітап көрмелері мен түрлі тақырыптағы мәдени іс-шаралар ұйымдастырылады. Қазіргі кезде арнайы заманауи кітапхана мультимедиялық ақпараттық, мәдени және әлеуметтік орталық ретінде жұмыс істеуі керек, онда барлық оқырмандар оқу, кәсіби, бос уақытты өткізуге және кітапхананың ақпараттық қызметін қолдануға мүмкіндігі бар. Мазмұндық тұрғыдан алғанда, көру қабілеті зақымдалған оқырмандармен бірге қоршаған әлемнің шынайылығына бейімделуге, инклюзивті орта қалыптастыруға, қоғамның белсенді мүшесін қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік-оңалту, педагогикалық, түзету-тәрбие, ақпараттық жұмысты қолға алу өте маңызды.

¹Усенбаева Ш. М., ²Бутабаева Л. А., ³Нуржанова Г. И.

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая

³Казахский национальный женский педагогический университет

^{1,2,3}Алматы, Казахстан

E-mail: ¹shinar_8211@bk.ru; ²butabaevalaura@mail.ru

³nurzhanova.gulmira.24@gmail.com

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СЕТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ БИБЛИОТЕК ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ И СЛАБОВИДЯЩИХ ЧИТАТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические проблемы, концепции формирования информационной культуры специальной библиотеки, сведения о системах информационного поиска. Проведен анализ книжного фонда библиотек для незрячих и слабовидящих, библиотечного обслуживания читателей, деятельности отдела тифлологии, сети

специализированных библиотек по Республике. Определены вопросы информационной работы специальных библиотек по формированию информационной культуры читателей и информатизации общества, а также создание инклюзивной среды в библиотеке.

Основным источником обеспечения свободного доступа незрячих и слабовидящих граждан к информационно-библиотечным данным, удовлетворения спроса на книги является библиотека. Цель деятельности библиотеки - обучение людей с ограниченными возможностями современной жизни, поиск и использование необходимой информации в практической деятельности, ориентация их на реализацию своих возможностей в социокультурной жизни. Библиотека как учреждение культуры представляет свой инклюзивный опыт, основанный на идее восприятия индивидуальности каждого участника инклюзивного процесса, а их знания и досуг организуются с учетом особых потребностей каждого человека.

Ключевые слова: тифлопедагогика, инклюзивная среда, слепые и слабовидящие лица, информация, Культура, Информационная культура, информационная грамотность, информационные ресурсы, информационный поиск, специальная библиотека.

¹Usenbayeva Sh.M., ²Butabayeva L.A., ³Nurzhanova G.I.

^{1,2}Kazakh National Pedagogical University named after Abai

³Kazakh National Women's Pedagogical University

^{1,2,3}Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹shinar_8211@bk.ru; ²butabaeva_laura@mail.ru

³nurzhanova.gulmira.24@gmail.com

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF A NETWORK OF SPECIALIZED LIBRARIES FOR BLIND AND VISUALLY IMPAIRED READERS

Abstract. *The article discusses theoretical problems, concepts of the formation of information culture of a special library, information about information retrieval systems. The analysis of the book fund of libraries for the blind and visually impaired, library services for readers, the activities of the Department of Typhology, a network of specialized libraries in the Republic. The issues of information work of special libraries on the formation of information culture of readers and informatization of society, as well as the creation of an inclusive environment in the library are identified.*

The main source of ensuring free access of blind and visually impaired citizens to information and library data, meeting the demand for books is the library. The purpose of the library's activity is to educate people with disabilities in modern life, search and use the necessary information in practical activities, orient them to realize their capabilities in socio-cultural life. The library as a cultural institution presents its inclusive experience based on the idea of perceiving the individuality of each participant in the inclusive process, and their knowledge and leisure are organized taking into account the special needs of each person.

Keywords: *typhlopædagogics, inclusive environment, blind and visually impaired persons, information, Culture, Information culture, information literacy, information resources, information search, special library.*

Информация об авторах:

¹Усенбаева Ш.М., докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: shinar_8211@bk.ru. ORCID: 0000-0003-4219-9639.

²Бутабаева Л.А., PhD, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: butabaeva_laura@mail.ru. ORCID:0000-0002-3758-8624.

³Нуржанова Г.И., Казахский национальный женский педагогический университет, кандидат педагогических наук, руководитель программы кафедры библиотековедения и библиографии, Алматы, Казахстан. E-mail: nurzhanova.gulmira.24@gmail.com. Scopus ID: 57344209600. ORCID: 0000-0001-6941-5296.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Арнайы кітапханаларда пайдаланылатын кітапханалық терминдер сөздігі.- Алматы : Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған республикалық кітапхана , 2008 . - 46 б. (қаз)
- [2] Нұрахметова К.Ф. Балалрдың кітап оқуына жетекшілік ету.- Алматы:Қазмемқызпи, 2006.-77бет (қаз)
- [3] Кітапхана терминдерінің сөздігі . – Алматы : ҚР Ұлттық кітапханасы , 2012 . - 173 б. (қаз)
- [4] Кітапханашы маманы – шығармашылық маманы : Әдістемелік құрал.- Алматы: Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған республикалық кітапхана, 2016 . - 32 б. (қаз)
- [5] Нұржанова Г.И., Нұрахметова К.Г. Кітапханатану,Оқу құралы./-Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2013.-168 б. (қаз)
- [6] Сералиева Ж. К ., Естаева Д. Қ. Библиографиятану : Оқу құралы .- Алматы : «Триумф» «Т», 2007 . -144 б. (қаз)
- [7] Қазақстан Республикасының арнаулы кітапханаларының 2020 жылғы жұмысына аналитикалық және статистикалық шолу.- Алматы :Зағип және нашар көретін азаматтарға арналған республикалық кітапхана, 2020 .-34-36 б. (қаз)
- [8] Айдарбекова А.А. Ермекбаева Л.Х. Дербисалова Г.С. Самигулина З.Р. Формирование социальной компетентности детей с ограниченными возможностями, обучающихся в инклюзивной (интегрированной) среде. Методические рекомендации. Алматы, 2015, 59 с. (орыс)
- [9] Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдемесі (01.06.2015 жылғы №348). <http://online.zakon.kz/>(қаз)
- [10] ҚР БҒМ Бұйрығымен бекітілген «Мүмкіндігі шектеулі балаларды психолого-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар» (12.12.2011 жылғы №524). <http://online.zakon.kz/>(қаз)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Словарь библиотечных терминов, используемых в специальных библиотеках.- Алматы: республиканская библиотека для незрячих и слабовидящих граждан, 2008 . - с. 46 (каз)
- [2] Нурахметова К. Г. Руководство чтением детьми.- Алматы: Казмемқызпи, 2006.- с. 77 (каз)
- [3] Словарь библиотечных терминов . - Алматы: Национальная библиотека РК, 2012 .- 173 С. (каз)
- [4] Специалист-библиотекарь-специалист по творчеству: методическое пособие.- Алматы: республиканская библиотека для незрячих и слабовидящих граждан, 2016 . – с. 32 (каз)
- [5] Нуржанова Г. И., Нурахметова К. Г. Библиотековедение, учебное пособие./ - Алматы: Изд-во «Казгосженпи», 2013. – с. 168 (каз)
- [6] Сералиева Ж. К., Естаева Д. К. Библиографоведение: учебное пособие .- Алматы: "Триумф "Т", 2007 . – с. 144 (каз)
- [7] Аналитический и статистический обзор работы специальных библиотек Республики Казахстан в 2020 году.- Алматы: республиканская библиотека для незрячих и слабовидящих граждан, 2020 .- с. 34-36 (рус)
- [8] Айдарбекова А. А. Ермекбаева Л. Х. Дербисалова Г. С. Самигулина З. Р. Формирование социальной компетентности детей с ограниченными возможностями, обучающихся в инклюзивной (интегрируемой) среде. Методические рекомендации. Алматы, 2015. – с.59 (рус)

- [9] Развитие инклюзивного образования в Республике Казахстан Концептуальный подход (№348 от 01.06.2015 г.). <http://online.zakon.kz/> (рус)
- [10] «Методические рекомендации по организации психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями», утвержденные приказом МОН РК (№524 от 12.12.2011 г.). <http://online.zakon.kz/> (каз)

REFERENCES

- [1] Arnaiy kitaphanalarda paidalanylatyn kitaphanalыq terminder sözdigi.- Almaty : Zaǵip jáne naşar köretin azamattarǵa arnalǵan respublikalyq kitaphana , 2008 .- 46 b. (qaz)
- [2] Nūrahmetova K.Ǵ. Balalrdyn kitap oquyna jetekşilik etu.- Almaty:Qazmemqyzpi, 2006.-77bet (qaz)
- [3] Kitaphana terminderinin sözdigi . – Almaty : QR Ūlttyq kitaphanasы , 2012 .- 173 b. (qaz)
- [4] Kitaphanaşы mamany – şyǵarmaşыlyq mamany : Ädistemelik qūral.- Almaty: Zaǵip jáne naşar köretin azamattarǵa arnalǵan respublikalyq kitaphana, 2016 . -32 b. (qaz)
- [5] Nūrjanova G.Ī., Nūrahmetova K.G. Kitaphanatanu,Oqu qūraly./-Almaty: «Qyzdar universiteti» baspasy, 2013.-168 b. (qaz)
- [6] Seralieva J. K ., Estaeva D. Q. Bibliografiyanu : Oqu qūraly .- Almaty : «Triumf» «T», 2007 . -144 b. (qaz)
- [7] Qazaqstan Respublikasynyn arnauly kitaphanalarynyn 2020 jylǵy jūmysyna analitikalyq jáne stastikalыq şolu.- Almaty :Zaǵip jáne naşar köretin azamattarǵa arnalǵan respublikalyq kitaphana, 2020 .-34-36 b. (qaz)
- [8] Aidarbekova A.A. Ermekbaeva L.H. Derbisalova G.S. Samigulina Z.R. Formirovanie sosialnoi kompetentnosti detei s ogranichennymi vozmojnostjami, obuchaihsя v inklzivnoi (integrirovannoi) srede. Metodicheskie rekomendasii. Almaty, 2015, 59 s. (orys)
- [9] Qazaqstan Respublikasynda inklzivti bilim berudi damytudyn tūjyrymdamalyq täsildemesi (01.06.2015 jylǵy №348). [http://online.zakon.kz/\(qaz\)](http://online.zakon.kz/(qaz))
- [10] QR BǴM Būiryǵymen bekitilgen «Mūmkindigi şekteuli balalardy psihologo-pedagogikalyq qoldaudy ūymdastyru boiynşа ädistemelik ūsynymdar» (12.12.2011 jylǵy №524). [http://online.zakon.kz/\(qaz\)](http://online.zakon.kz/(qaz))

FTAMP 14.35.09

¹К.С.Әбдіқалық, ²Ж.А.Алиева, ³Қ.Н.Абилдаева, ⁴Г.Демжанова

^{1,2,3,4}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
^{1,2,3,4}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kun_jan.16@mail.ru; ²Janat2582@gmail.com

³Abildaeva.00@mail.ru; ⁴gdemzhanova@bk.ru

¹ORCID: 0000-0001-9350-7465

²ORCID: 0000-0003-4261-3182

³ORCID: 0000-0002-7847-5394

⁴ORCID: 0000-0002-7515-9820

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ДИАЛОГТИК ОҚЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада отандық және шетелдік прозалық шығармадағы қасқыр бейнесі салыстырыла талдауға алынып, диалогтік оқытудың маңызы қарастырылады. Адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізетін хайуанаттар, оның ішінде қасқыр образы сомдалған көркем шығармалардың тәрбиелік мәні шетелдік прозалармен сараланып, сөз етіледі. Адам мен қасқыр арасындағы қарым-қатынас суреттеу арқылы адам мәселесіне ерекше назар аударған әлемге танымал атақты Дж.Лондонның «Ақ азу» атты көлемді туындысы мен М.Әуезовтің «Көксерек» повесі салыстырыла талдауға алынады. Сондай-ақ оқушыларға қойылатын сұрақтардың жауаптары ретінде Дж.Лондонның «Қасқыр», Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо», «Виннипег қасқыры», қазақ жазушысы Д.Рамазанның «Көкжал» атты әңгімелері де салыстырыла қарастырылып, адам қолында өскен қасқырлар мен өз ортасында өскен қасқырлардың ішкі психологиясына жүйелі түрде талдау жасалынады. Шығармалардағы адамның хайуанатқа деген көзқарасы бойынша оқушыларға қойылатын сауалдардың жауаптары талқыланады. Сабақта диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісін қолданудың теориялық және практикалық маңызын қамтуда диалогтік оқытуға қатысты танымал зерттеушілердің тұжырымдары назарға алынды. Осы зерттеуде аталған көркем прозалардағы автор идеясы мен қасқырдың ішкі психологиясына қатысты оқырманның көзқарасымен өзіндік тың пікірлер қозғалды.

Қасқыр образы сомдалған шетелдік және отандық классикалық прозаларды салыстыруда жазушылардың басты идеясымен қоса, оқырмандардың өіндік пайымдаулары ескерілді. Қасқырдың ішкі психологиясына талдау жасауда сыныптағы әр топқа берілетін тапсырмалардың үлгісі беріліп отырды. Солардың бірі «Мен жазушы болсам шығарманы қалай аяқтар едім...» бағытында жұмыс жасауға болатындығы қамтылды. Осы арқылы берілген сұрақтарға жауап қайтаруда білім алушылардың мәтінмен толық танысып қана қоймай, сыни пікірлер айтуға диалогқа түсетіндігі көрсетілді. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыратын диалогтік оқытудың маңыздылығы туралы Ж.Аймауытов, Д.Барнс, Н.Мерсер сынды зерттеушілердің еңбектерімен негізделді. Қасқыр туралы шығармалардың барлығында да табиғат заңдылығының психологиясы қатаң ескеріле отырып, адамның хайуанатқа деген көзқарасы әр қырынан толыққанды ашылғаны аңғарылады. Шығармалардағы қасқырдың адамдармен қарым-қатынасы, тағдыры, олардың

психологиясындағы айырмашылықтарды салыстыра отырып талдауда диалогтік әңгіменің өте қолайлы екеніне көз жеткізілді. Диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісінің тиімділігі, яғни, оқушылардың өз ойларында қалуға, өздерінің пікірлерін дәлелдеуге мүмкіндігінің мол екендігі айқындалды.

Түйін сөздер: проза, қасқыр образы, мейірімділік, диалогтік оқыту, психология, қарым-қатынас, көркемдік шешім, т.б.

Кіріспе. XX ғасырдың басында бірсыпыра жазушылар адам үшін өмірдің құндылығын танытуда оларды хайуанаттармен қарым-қатынасы арқылы көрсетуге тырысты. Осыған орай адам мен жануарларды ерекшелейтін қарым-қатынас мәселелері әлем жазушыларының назарына ілігіп, жан-жақты талқылана бастады. Көптеген сұрақтар, пікірлер туындап қана қоймай, осының негізінде адам өмірінің маңыздылығына қатысты түрлі қорытындылар жасалып, XIX-XX ғасырлар тоғысында бұл туралы бірден бірнеше көркем шығармалар дүниеге келді. Солардың ішінде қасқыр бейнесі сипатталған Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо», «Виннипег қасқыры» әңгімелері (1898), Дж. Лондонның «Қасқыр» (1903) әңгімесі, «Ақ азу» (1906) романын атауға болады.

XX ғасырдағы шетелдік әдебиеттер адам мен хайуанаттар арақатынасы туралы сұрақтарға толықтай жауап бола алатындай бірнеше теориялық көзқарастарды ұсына алды. Соның бірі – адамды адам тәрбиелейтін жеке тұлға мәселесі, яғни, өз көзқарасын қорғай алатын адам ғана өзін-өзі қамтамасыз етеді. Бұған мысал ретінде кедей топтағы әрі тым қарапайым жабайылау теңізшінің тынымсыз еңбегінің арқасында төлемақысы жоғары, атақты жазушы деңгейіне көтерілгені туралы айтылған. Дж.Лондонның «Мартин Иден» (1909) романын (Лондон Дж., 1981) тілге тиек етуге болады. Тағы бір көзқарас - адамның жеке басына әсер ететін қандай да бір хайуанатқа деген шынайы қарым-қатынасы жеке тұлғаның өмір сүруге деген құлшынысын арттыра түседі. Сондай-ақ адам мен хайуанаттар арасындағы таңдау мәселесі де туындады, яғни, өмір сүру мүмкіндігі бойынша әркім мәңгі адам немесе жануар болып қалуы керек. Бұл жөнінде адам мен хайуанаттардың арақатынасын қарастырған Дж.Лондонның солтүстік шығармаларын (Barnes D., 1976) атауға болады.

Дж.Лондонның «Ақ азу» атты көлемді туындысы қасқыр бейнесін суреттеу арқылы адам мәселесіне ерекше назар аудартады. Романда адам мәселесі үнемі басты орында болып, автор ақыл мен әділдік, ізгіліктің болуын адамды жануарлар дүниесінен ерекшелейтін негізгі қасиеттер деп біледі. Мектеп оқулықтарымен қоса жоғары оқу орындарында оқытылатын қасқыр бейнесі сомдалған қазақтың көркем прозаларын талдауда да осы Дж.Лондонның «Ақ азу» романымен салыстырыла қарастырылатыны белгілі.

Материалдар мен зерттеу әдістер. Бұл мақалада зерттеу әдістері ретінде дәстүрлі ғылыми талдау мен жинақтау, салыстырмалы сипаттау, ой қорыту әдістері негізге алынады. Зерттеу нысанында диалогтік оқытудың маңыздылығы қарастырылатын болғандықтан осы әдістің тиімділігіне мән береміз.

Сабақта прозалық шығармаларды әдеби талдау үшін көбінесе оқушылармен әңгімелесу, пікір алмасуды қажет етеді. Ал пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы жүзеге асатыны белгілі. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға белсенді рөл атқаратын осы диалогтік оқытудың маңыздылығы туралы Ж.Аймауытов, Д.Барнс, Н.Мерсер сынды зерттеушілердің еңбектерінде жете қарастырылған.

Сабақ өту барысында диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісін тиімді қолдануға болады. Бұл зерттеушілік әңгіме Д.Барнстың «Сұхбаттасудан оқыту бағдарламасына дейін» (Mercer, N., 2000) және Н.Мерсердің «Сөздер мен сана: бірлесіп ойлану үшін тілді қалай қолданамыз?» (Ж.Аймауытов 2013) деген зерттеу еңбектерінде жүйелі қарастырылған.

Олардың пайымдауынша, әңгімеге тартылған оқушыларды дамыта түсу үшін қолданылатын тәсілдің бірі. Зерттеушілік әңгімеде қатысушылар қойылған сұрақтарға барынша дәлелмен жауап қайтаруға тырысады. Мәселен, қасқырдың тыныс-тіршілігі, адам өміріндегі алатын орны туралы ақпарат алған оқушыларға шығарманың негізгі идеясын талқылауға мынадай сұрақтар қойылуы мүмкін: «Қасқырлар тіршілігінің адам өмірімен байланысы қандай?», «Шығармасы арқылы автор оқырманға қандай ой салғысы келеді?», т.б. Сондай-ақ оқушылар қойылған сұрақтарға ақылға қонымды мәліметтермен жауап беруі тиіс. Оқушылардың жауаптарынан кейін де мұғалім тарапынан да, қатысушылар тарапынан да бірнеше сұрақтар туындауы мүмкін. Диалогтік әңгімеде бұл сұрақтардың бәрі маңызды.

Мұғалім мен оқушының арасындағы диалогке терең мән берген Ж.Аймауытов «Дұрыс қойылған сұрау дұрыс жауап алу керек. Дұрыс жауап бере алмаса, әуелі жолдастары, одан қалса, оқытушы түзеп отырсын. Оқытушының түзетуі берілген жауаптың мәнісін түзету болмасын, сөйлемнің қырыс, қисынын түзету болсын, тілі жетпей тұрған жерін жөндесін» (Wragg, E., 2001: 214) дей келе, дұрыс емес жауапты да қалай түзету керектігін саралап көрсетеді. Алдымен жолдастарына түзету бүгінге дейін қолданып келе жатқан тәсілдің бірі болса, ал әдеби шығармаларға қатысты сауалдың «тілі жетпей тұрған жерін жөндеу» баланың эстетикалық талғамын қалыптастыруға көмектеседі. Оқушылардың жауаптарына қарай әрекет етудің бірнеше түрлерін Е.Рэгг пен Г.Браун да өз зерттеулерінде (Дж. Лондон, 2012) жүйелі түрде ұсынады.

Зерттеушілік әңгімеде оқушылар сыныптастарымен шағын топта ортақ проблеманы талқылауда бірге ойланады, бірлесіп шешім қабылдап, пікір алмасады. Сөйтіп, көркем прозаны талдауда оқушылардың сөйлеумен бірге ойлау мәдениеті де қалыптасады.

Зерттеу нәтижесі. Кез келген көркем шығарманың керемет тартымдылығы оның психологиясымен белгіленетіні мәлім. Дж.Лондонның «Ақ азу» (М.Әуезов, 2012) туындысы психологиялық тұрғыдан адамды көп нәрсеге тәрбиелейді. Оқушылар осы қасқыр өмірін ой елегінен өткізуде әр ситуацияға бейім болуға үйреніп, өзін үлкен өмірге тәрбиелей бастайды. Шығармада кішкентай аңғал күшіктен батыл әрі ақылды үлкен қасқырға айналуын тек физиологиялық тұрғыдан ғана емес, психологиялық тұрғыдан да көруге болады. Мәселен, ол анасының қасында жүргенде өмірдің қиындығынан хабары жоқ, бейкүнә күшік еді. Иесі Бобрдың қолында бастапқыда аңқау, жалтақтағыш болып, алғашқы күрестерінен кейін бірте-бірте өз-өзіне сенімді, қатарластарына қарсы тұратын салқынқанды қасқырға айналады. Иесі оны тек өзінің мақсаттарына жету жолында пайдаланған еді. Әйтсе де қатты ашыққанда тамақ бермей, жаман қылығын көрсе, бірден таяқтауға дайын тұратын иесінен өмір заңдылығының бір жақты қырын ғана үйренген еді. Екінші иесі Смиттің қолында жүргенде оның бойынан тек ашушаң, қатыгездікті аңғарамыз. Өйткені қасқырды ақшаның көзіне айналдыру үшін ғана асырап алған және де иттердің төбелесінен ләззат алатын өте қу, бай адамның онымен қарым-қатынасы да осындай жағдайға әкелуге итермелейді. Тіпті, бульдогпен шайқасында жеңіліп қалған өзінің қасқырын құтқаруға тырыспай, қайта үстіне шығып секіріп тебуі иесінің мүлдем жаны ашымайтын қатыгездігін көруге болады.

Үшінші иесі У.Скоттың қолында мүлдем өзгерген, бойын махаббат билеген мейірімді қасқырды көреміз. Өйткені У.Скотт – алдыңғы иелеріне ұқсамайтын өзгеше жан. Жазушы Смиттің зұлымдылығына жақсылық пен мейірімділікті қарсы қояды. Жалпы, адам атаулыдан көңілі қалған қасқырдың қайтадан өзіне мүмкіндік беріп, адамға сенім артуы бұл тек қасқыр бойындағы психологиялық құбылыс емес екені тағы белгілі.

Джек Лондонның ойынша, адамның ақылы мен жоғары адамгершілік қасиеті тіпті жыртқышты да бағындыра алады. Жүрегінде жылылығы жоқ Смит секілділерді адам кейпіндегі хайуандарға жатқызса да болады. Соңғы иесі қасқырдың сеніміне кіріп, қайта

тәрбиелейді, оның осы уақытқа дейінгі жиналып қалған қаталдығын ұмыттырады. У.Скот қолына түскен қасқырдың иесіне берілгені сонша оның жолында жанын пиде етуге дайын еді. Осыдан адам мейірімі бәрін жеңетінін байқаймыз. Сөйтіп, жануарға иелік еткен адамдардың психологиясын қасқырдыкімен қатар бере отырып, адамдарды тым қатыгез болудан сақтандырған тәрізді.

Қазақ прозаларында қасқыр психологиясының берілуі мүлдем басқаша, қасқыр образы ұлттық көзқараспен танылады. М.Әуезовтің «Көксерек» повесін (Қазақ әдебиеті, 2017) шетел әдебиетімен салыстыра талдауда алдымен осы Джек Лондонның «Ақ азу» шығармасы назарға алынады.

Екі жазушының бірі қасқыр бейнесін адамдар ортасына қарай бейімдесе, екіншісі адамдар ортасына тұрақтатпай табиғи ортасына қарай әкетеді. «Ақ азу» туындысы сәтті аяқталса, «Көксеректе» қасқырды асырап алған жас бала Құрмаштың да, қасқырдың да өлімімен бітеді. Мұның себебіне, әрине, зерттеушілер тарапынан әр түрлі көзқарастар айтылды. Жалпы, М.Әуезов повесінде Көксеректің қолға үйренбей өз ортасына оралып, табиғи қалпында тіршілік етуі, адамдар істеген қатыгездікті олардың өздеріне жасауы табиғаттың өзіндік даму заңдылығы бар деген ойды меңзейді. Осы тұрғыдан «Ақ азудың» жарық көрген уақытында туындыны жоғары бағалаған бірсыпыра шетел сыншылары қасқырдың адам қолында қалуын сенімсіз деп те өз көзқарасын білдірген болатын. Алайда, Джек Лондон туындысының сәтті аяқталуында үлкен мән жатыр. Мұнда да бас кейіпкердің өмірінің ортасында ашыну, қатыгездіктің шегіне жеткен кезеңі болды. Бірақ соңында мейірімді, сезімтал, ақылды Уидон Скотт секілді адамның қолына кез болып, адал қызметшіге айналуынан, яғни табиғатты белгілі мөлшерде адам өз игілігіне жаратуына болады деген терең философиялық астар жатқанын аңғарамыз.

7-сынып оқулығында берілген «Көксеректі» қасқыр туралы әдеби туындылармен байланыстыра талдаңдар» (Д.Рамазан, 2000: 107) деген тапсырмасы Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімесін (Сетон-Томпсон, 2010) еске түсіреді. Бұл әңгімедегі қасқырдың қойға шабуылы, сондай-ақ Елубай қойшыға тап беруі М.Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі шешіммен үндестік табады. Алайда, өз ортасында өскен қасқырдың тағылық қасиеттерін Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо» әңгімесіндегі қасқырмен де салыстыруға да болады. Өйткені, «Көкжал» әңгімесіндегі жазушы тілімен айтқанда «айлалы қасқырдың» әрекеті Лобадан алыс емес еді. Өзінің қаншық қасқырынан айырылған көкжалдың Елубай қойшыны өлтіру арқылы кек алуы да жазушы үшін табиғи заңдылыққа саятын тәрізді. Мұны оқырман да табиғат пен адам арасындағы белгілі бір байланыстың көрсеткішіндей қабылдауы мүмкін. Ал өзін асыраған иесін өлтірген Көксеректің әрекеті, әсіресе, мектеп оқушылары арасында түсініксіз пікірлер қалыптасып, соның шешімін табуда түрлі сұрақтарға жауап іздейтіні тағы мәлім.

Талқылануы. Адам қолында өскен қасқырдың ішкі психологиясына талдау жасауда сыныптағы әр топқа диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісін қолдана отырып тапсырмалар беруге болады. Солардың бірі «Мен жазушы болсам шығарманы қалай аяқтар едім...» бағытында жұмыс жасауға болады. Осы арқылы оқушылар диалогқа түсіп, берілген сұрақтарға жауап қайтаруда мәтінмен толық танысып, ой елегінен өткізіп қана қоймай, сыни пікірлер айтады.

М.Әуезовтің «Көксерек» повесінің алғашқы бөлімдерінде адам арасында өскен қасқыр күшігінің қалыптасуына қоршаған ортаның ықпалын суреттесе, төртінші бөлімнің жартысы, бесінші, алтыншы бөлімдерінде түгелдей Көксеректің есейген шағын, тағылық әрекеттерін бейнелейді.

Қасқырлардың ішкі психологиясын тануда алдымен аталмыш көркем прозалардағы ортақ суреттер, ұқсас белгілер сөз етіледі. «Осы шығармалардың атауы не себепті қасқырдың

атымен аталғанын қалай түсіндірер едіңіз?» деген сұраққа оқушылар Дж.Лондонның «Ақ азу», М.Әуезовтің «Көксерек» шығармаларынан бұрын Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо» әңгімесінің де қасқырдың атымен берілгенін тілге тиек етуі мүмкін. Бұл шығармаларда қасқыр атымен аталғанымен, жалғыз оның ғана тадыры емес, адам мен қасқырдың қарым қатынасындағы күрделі мәселе көтерілгендігін өз пайымдауларымен әңгімелейді.

Ақ азу мен Көксеректі салыстырғанда, екі шығармада да ортақ суреттер ұшырасатындығын анықтайды. Мәселен, М.Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі қасқыр күшігінің ауылдағы алғашқы өмірінде жаңа ортаны танып білуге талпынысы, үнемі адамдардың, ауыл иттерінен жапа шегу сәттері Дж.Лондонның «Ақ азу» повесіндегі қасқырдың күшік кезін еске түсіреді. Яғни, мұндағы күшіктің үндістер қолына түсуі, тамақ іздеп, қарны ашқанда ұрлап жеуі, әйелдердің сол үшін оны таяқпен ұруы, балалардан соққы көріп, өзінен үлкен күшіктен ылғи да талануы сияқты эпизодтар ортақ ұқсастықты аңғартады.

М.Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі автор идеясы мен басты кейіпкердің психологиялық күйін анықтауда «Көксеректі жауыздыққа, иесі Құрмашты өлтіруге дейін итермелеген қандай жағдай болуы мүмкін деп ойлайсыз? Әлде қасқырлар әлемінің тіршілік заңы солай ма?» деген сұрақтарды оқушыларға қоюға болады. Әр топ берілген уақыт ішінде өзінше талқылап шешімдерін ортаға салады.

Пікірлер әр түрлі болғанмен, тұжырым мынадай ортақ мәмлеге келуі мүмкін: Көксеректің туғаннан үнемі тағдыр қаталдығын бастан кешуі, алғаш ұяластарынан айырылып, табиғи ортасының, рефлекторлық сезімінің бұзылуы, ауылдағы шектеулі өмірі, кейін далада бірінші рет қалып суыққа тоңып, ашығуы, шарасыздықпен ұлуы, алғашқы қосағы Ақ қаншықтан айырылуы, түйелі аңшының жаралауы, осының бәрі Көксерек бойына жиналып жатқан адамға деген өшпенділіктің себепшілері сияқты. Шығарма соңында әбден ашынған Көксеректің қой бағып жүрген Құрмашқа шабуылы бойына жинаған бүкіл қатыгездікті сыртқа шығарғандай көрінеді. «Көксерек» повесінде жазушы қасқырдың осы өзіне тән табиғи қасиеттерін суреттеу арқылы табиғаттың өз заңынан аса алмайтындығын адамдар да түсіне білуі қажет деген ой тастайды.

Зерттеушілік әңгіме әдісін қолдануда бұл шығарманы шетелдік туындылармен салыстыра негіздеуге болатыны тағы ескеріледі. Сонымен, салыстыра қарастыратын болсақ, Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо» (М.Әуезов, 1993) әңгімесінің басты идеясы да «Көксерек» повесіндегі тұжырымға саяды. Салған у, атқан оқ, қосқан иттің бірі дарымайтын Лобоның бейнесінен қасқырдың табиғи іс-әрекетін аңғарамыз. Ол – төңіректегі малшыларды зар илеткен қандауыз топтың көкжал басшысы. Әбден амалы таусылған аңшылар ең соңында қақпанмен оның сыңары Аққаншықты өлтіру арқылы Лобоны да тұзаққа түсіреді. Тіпті, оның жаралы күйінде тұтқынға түскенде де адам қолынан тамақ ішпей, өлімге мойынұсынуы қасқырға тән ерекше қасиетті аңғаруға болады. Алайда, өз ортасында тәрбиеленген Лободан жыртқыштық қасиеттен басқаны күтуге болмайтыны тағы аян.

Ал жазушы Эрнест Сетон-Томпсонның «Виннипег қасқыры» шығармасындағы қасқырдың да күшік кезіндегі тағдыры Көксерекке жақын. Мұндағы жетім күшікті тракторшының ерке баласы Джимнің асырап алуы да Құрмашты еске түсіреді. Алайда, әңгімедегі қасқырдың ауырып өлген Джимді жерлеудегі іс-әрекеті де, кейіннен қолға түсіруге оған әрекет жасалса да оның орманға кетпей, Виннипег қаласында қалуы да таңғаларлық. Сондай-ақ көптеген жылдар өтсе де бала жерленген шіркеу күзетшісінің қоңырауларымен бірге қасқырдың ұлуын естуінде де Джимге деген шынайы достықтың сезімі жатыр.

Осы шығармамен салыстырғанда М.Әуезов прозасындағы Құрмаштың да қасқырға деген достығы Джимнен кем емес. Бала Құрмаш жыртқышқа тым биік сезімдермен қарайды. Мұнда да дүниедегі жан-жануарлардың бәрін сүйіспеншілікпен қабылдайтын сәбилік таза

жүректің ықпалы бар. Көксерек ауылдан кетіп қалған сайын баланың көңілі құса болып, аландап іздеуші еді. Құрмаш үшін Көксерек жыртқыш емес, панасыз, қорғансыз хайуан еді. Өзі өсірген күшік болған соң өлімге қимақ түгілі қасынан шығарсығы келмейді. Бірақ көзін ашпастан адамдардың қолына түскен күшік, жас кезінде иттерге таланған, өз ортасына қайта қашып барып топ бастаған көкжал, кісі жеген жыртқыш, ақыры адам қолынан, ит аузынан опат тапқан Көксеректің тағдыры «Виннипег қасқыры» шығармасындағы қасқырдан бөлек еді.

Эрнест Сетон-Томпсонның «Виннипег қасқыры» шығармасындағы басты кейіпкерден Мауглиді асыраған ана қасқырдың мейірімділігін кездестіруге болады.

Джек Лондонның солтүстік әңгімелері циклына кіретін «Қасқыр» («Brown wolf») әңгімесінде де адамның хайуанатқа деген көзқарасының психологиясы, бас кейіпкердің психологиялық күйі жан-жақты ашылған. Жазушының бұл әңгімесін 1936 жылы орысша нұсқасынан («Бурый волк») Мұхтар Әуезов «Қасқыр» деген атаумен қазақ тіліне аударған еді. Әңгіменің негізгі сюжеті арып-ашып келе жатқан қасқырдың тынығып алу үшін таудағы ерлі-зайыптылардың үйін паналағанын баяндаудан басталады. Балалары жоқ отбасы оны жақсы көріп кеткендіктен, оны жібермеудің бар амалын жасап, жақсы күтіммен асырап, қашқан жерінен талай рет қайтарып алып, қолға үйретеді. Бір-біріне бауыр басып, енді жақсы тіршілік етіп жатқан уақытта ойламаған жерден Клондайкта асырап алған иесімен кездескен қасқырдың сасқалақтап қалған күйін көреміз. Өйткені оның жаңа иелері де, бұрынғы иесі де жақсы көрген қасқырын бір-біріне беруге қимайды. Ақыры таңдауды қасқырдың өзіне қалдырады.

Енді ол Клондайкта бірде аш бірде тоқ аңшылықпен айналысатын өмірді таңдай ма, әлде қаладағы күтімі жақсы өмірді таңдай ма?! Қасқырдың бәрінен безіп орманға қарай жүгуінің бостандықты таңдауы деп түсінеміз бе? Екі иесінің шешімін, яғни, екі жаққа кетуін түсінбеген қасқырдың адамдардың мінез-құлқын сатқындық ретінде қабылдауы да мүмкін. Осыған байланысты оқырманға қасқыр дұрыс таңдау жасаған сияқты көрінеді. Шығарманың осы соңғы тұстарына қатысты қойылған сауалдарға оқушылар да көп толғанып, өз көзқарастарын білдіреді. Әр түрлі пікірлер айтылып, ортақ тұжырымға келеді. Тіпті, кейбір оқушыларға екі адамның арасындағы таңдаудың жасалуы да жөнсіз, қасқыр сезімін құрметтемеу тәрізді көрінеді. Алайда, автор адам мен қасқырдың арақатынасын осылай сипаттау арқылы оқырманға үлкен ой тастайды. Яғни, өзін жақсы көретін адамды (немес жануарды) мөңгіге жоғалтқыңыз келмесе, онымен кез-келген қиын жағдайда да ымыраға келу керектігін ескерткендей көрінеді.

Жалпы, осы қоңыр қасқыр туралы оқиғаның адамдардың да өзара қарым-қатынасын реттеуге көмектесетінін оқырман сезінеді. Қасқыр туралы шығармалардың барлығында да табиғат заңдылығының психологиясы қатаң ескеріле отырып, адамның хайуанатқа деген көзқарасы әр қырынан толыққанды ашылғаны аңғарылады.

Қорытынды. Қорытындылай келгенде, адам арасында өскен қасқыр (Дж.Лондонның «Қасқыр» әңгімесі, «Ақ азу», романы, Эрнест Сетон-Томпсонның «Виннипег қасқыры» әңгімесі) мен өз ортасында өскен қасқыр (Эрнест Сетон-Томпсонның «Лобо», Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімелері), екі ортада да тіршілік еткен қасқырдың (М.Әуезовтің «Көксерек») адамдармен қарым-қатынасы, тағдыры, олардың психологиясындағы айырмашылықтарды салыстыра отырып талдауда диалогтік әңгіменің өте қолайлы екеніне көз жеткізуге болады.

Диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісі бойынша оқушылар өз ойларында қалуға табандылық жасайды. Өздерінің пікірлерін дәлелдеуде логикалық дұрыс немес дұрыс емес ойдың ортасынан туындаған бір пікірдің оң шешімін айтады. Осы жағдайда мұғалім де оқушылардың мүмкіндігін, жас ерекшеліктерімен қоса, сыныптағы психологиялық ахуалды

жақсы білуі керек. Сонымен, қасқыр бейнесі сомдалған прозалық шығармаларды талдап, оқушыларға меңгертуде практикада қолданып жүрген диалогтік оқыту әдісінің тиімділігі әрдайым жоғары тұрады.

Зерттеудің құндылығы. Осы зерттеу жұмысы гуманитарлық ғылым саласы, оның ішінде филология, әдебиеттану бағытына өз үлес қоса алады. Шетелдік және отандық классикалық прозаларды салыстыра отырып жасалған пайымдаулар жалпы әдебиет саласындағы мамандардың білімін толықтыра түсуіне қатысты қажеттілігін өтей адады.

Бұл мақалаға Қазақстан республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (грант ЖТН АР09562194)

¹К.С.Абдикалық, ²Ж.А.Алиева, ³К.Н.Абилдаева, ⁴Г.Демжанова

^{1,2,3,4}Казахский национальный женский педагогический университет,
^{1,2,3,4}Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kun_jan.16@mail.ru; ²janat2582@gmail.com

³Abildaeva.00@mail.ru; ⁴gdemzhanova@bk.ru

ОБРАЗ ВОЛКА В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И ДИАЛОГИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация. В данной статье сравнивается образ волка в отечественных и зарубежных прозаических произведениях и обсуждается важность диалогического обучения. Подвергается анализу и рассматривается воспитательная ценность произведений зарубежной прозы, изображающих животных, в том числе волков, которые способствуют формированию человека как личности.

Всемирно известный Дж. Лондон уделил особое внимание проблеме человека, описав отношения между человеком и волком. В настоящей работе также проведен сравнительный анализ известного произведения Лондона "Белый клык" и повести М. Ауэзова "Коксерек". Также дан сравнительный анализ рассказов Дж. Лондона "Волк", Эрнеста Сетона-Томпсона "Лобо", "Виннипегский волк", казахского писателя Д. Рамазана "Кокжал" и психологии волков, выросших с людьми, и волков, обитающих в условиях дикой природы.

В сравнении зарубежной и отечественной классической прозы, в которой воплощен образ волка, наряду с главной идеей писателей, учитывались и умозаключения читателей. При анализе внутренней психологии волка были даны примеры заданий, которые даются каждой группе в классе. Один из них сказал: «как я мог бы закончить произведение, если бы я был писателем...» в этом направлении можно работать. При ответе на заданные вопросы было показано, что обучающиеся не только полностью ознакомлены с текстом, но и вступают в диалог с критическими комментариями. О важности диалогического обучения, повышающего интерес учащихся к урокам, свидетельствуют труды таких исследователей, как Ж. Аймаутов, Д. Барнс, Н. Мерсер. Во всех произведениях о волке, строго учитывая психологию законов природы, видно, что отношение человека к животным раскрывается с разных сторон. При сопоставительном анализе различий в отношении волка с людьми, их судьбе, их психологии в произведениях убедилась, что диалогическая беседа вполне приемлема. Одним из видов диалогической беседы является эффективность метода исследовательской беседы, т. е. способность учащихся оставаться в своих мыслях, аргументировать свое мнение.

Ключевые слова: проза, образ волка, доброта, диалогическое обучение, психология, общение, художественное решение и др.

¹Abdiqualyq K., ²Alieva Zh., ³Abildayeva K., ⁴Demzhanova G.
^{1,2,3,4}Kazakh national women's teacher training university
^{1,2,3,4}Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kun_jan.16@mail.ru; ²janat2582@gmail.com
³Abildaeva.00@mail.ru; ⁴gdemzhanova@bk.ru

THE IMAGE OF THE WOLF IN PROSE WORKS AND DIALOGICAL TRAINING

Abstract. *This article compares the image of a wolf in native and foreign prose works and discusses the importance of dialogical teaching. The educational value of works of art depicting animals, including wolves, which contribute to the formation of man as an individual, is analyzed and discussed in foreign prose.*

The world-famous J.London, who paid special attention to the human problem by describing the relationship between man and wolf. A comparative analysis of the large-scale work of London "White Fang" and the story "Kokserек" by M. Auezov. Also, in response to questions from students, J.London's "Wolf", Ernest Seton-Thompson's "Lobo", "Winnipeg Wolf", Kazakh writer D.Ramazan's "Kokzhal" stories are also compared and the internal psychology of wolves raised in human hands and wolves raised in their environment is systematically analyzed.

The answers to the students' questions about the attitude of man to animals are discussed in the works. The lesson takes into account the views of well-known researchers on dialogical learning, covering the theoretical and practical significance of the use of the method of research conversation, a type of dialogic conversation. In this study, the author's ideas in these fictional prose and the reader's own views on the inner psychology of the wolf were raised.

In comparison of foreign and domestic classical prose, in which the image of the wolf is embodied, along with the main idea of the writers, the readers' conclusions were also taken into account. When analyzing the internal psychology of the wolf, examples of tasks that are given to each group in the class were given. One of them said, "How could I finish a work if I were a writer..." you can work in this direction. When answering the questions asked, it was shown that the students are not only fully familiar with the text, but also enter into a dialogue with critical comments. The importance of dialogical teaching, which increases the interest of students in lessons, is evidenced by the works of such researchers as J. Aimautov, D. Barnes, N. Mercer. In all the works about the wolf, strictly taking into account the psychology of the laws of nature, it is clear that the attitude of man to animals is revealed from different sides. With a comparative analysis of the differences in the wolf's relationship with people, their fate, their psychology in the works, I was convinced that dialogical conversation is quite acceptable. One of the types of dialogic conversation is the effectiveness of the method of research conversation, i.e. the ability of students to stay in their thoughts, to argue their opinion.

Keywords: *prose, wolf image, kindness, dialogic learning, psychology, communication, artistic solution, etc.*

Информация об авторах:

¹К.С.Абдикалык, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: kun_jan.16@mail.ru. Scopus ID: 57190424032. ORCID : 0000-0001-9350-7465.

²Ж.А.Алиева, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: janat2582@gmail.com. ORCID: 0000-0003-4261-3182.

³К.Н.Абилдаева, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы,

Казахстан. E-mail: abildaeva.00@mail.ru. ORCID: 0000-0002-7847-5394.

⁴Г.Демжанова, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: gdemzhanova@bk.ru. ORCID: 0000-0002-7515-9820.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Лондон Дж. Сборник рассказов «Любовь к жизни». – Тула: Приокское книжное издательство. 1981. – 205 с.
- [2] Barnes, D. From communication to curriculum. Harmondsworth: Penguin, 1976.
- [3] Mercer, N. Words and Minds: how we use language to think together. – London: Routledge, 2000.
- [4] Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. Алматы: Ел шежіре, 2013. – 384 б.
- [5] Wragg, E. and Brown, G. Questioning in the Primary School. Routledge Falmer, 2001.
- [6] Лондон Дж. Белый клык. – Харьков: Array Литагент «Фолио», 2012.; Лондон Д. Әңгімелер. Роман./ Ауд. С.Оспанов, Д.Әшімханұлы. – Алматы: Балауса, 2012. 480 б.
- [7] Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002.
- [8] Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 б.
- [9] Рамазан Д. Көкжал. // Қазақ әдебиеті (Жас толқын), №38 (2668). 22.9.2000. – 6-7 б.
- [10] Сетон-Томпсон Э. Рассказы о животных. – Москва: Азбука, 2009, 2010. – 640 с.
- [11] Қасқыр. Повесть, әңгімелер, аудармалар // Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. Алматы: Ғылым, 2003.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Лондон Дж. Сборник рассказов «Любовь к жизни». – Тула: Приокское книжное издательство. 1981. – С. 205.
- [2] Barnes, D. From communication to curriculum. Harmondsworth: Penguin, 1976.
- [3] Mercer, N. Words and Minds: how we use language to think together. – London: Routledge, 2000.
- [4] Аймауытов Ж. Собрание сочинений в шести томах. 6-том. Алматы: Ел шежіре, 2013. – 384 б.
- [5] Wragg, E. and Brown, G. Questioning in the Primary School. Routledge Falmer, 2001.
- [6] Лондон Дж. Белый клык. – Харьков: Array Литагент «Фолио», 2012.; Лондон Д. Рассказы. Роман./ Перевод. С.Оспанов, Д.Ашимханұлы. – Алматы: Балауса, 2012. 480 б.
- [7] Ауезов М. День беззащитного. Рассказы и повести. – Алматы: Атамұра, 2002.
- [8] Казахская литература: Учебник для общеобразовательной школы 7 класс. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 б.
- [9] Рамазан Д. Кокжал // Қазақ әдебиеті, 22.9.2000. - №38 (2668). – 6-7 б.
- [10] Сетон-Томпсон Э. Рассказы о животных. – Москва: Азбука, 2010. – 640 с.
- [11] Волк. Повести, рассказы, переводы // Ауезов М. Набор пятьдесят томов произведений. Алматы: Ғылым, 2003.

REFERENCES

- [1] London Dzh. Sbornik rasskazov «Lyubov' k zhizni». (1981). – Tula: Priokskoe knizhnoe izdatel'stvo. – S. 205.
- [2] Barnes, D. From communication to curriculum. Harmondsworth: Penguin, (1976).
- [3] Mercer, N. Words and Minds: how we use language to think together. – London: Routledge, (2000).
- [4] Ajmauytov Zh. Alty tomdyq shigarmalar zhinagy. (2013). 6-tom. Almaty: El shezhire, -384 b.
- [5] Wragg, E. and Brown, G. Questioning in the Primary School. Routledge Falmer, (2001).
- [6] London Dj. Belyj klyk. – Har'kov: Array Litagent «Folio», (2012); London D. Angimeler. Roman./ Aud. S.Ospanov, D. AAshimhanuly. (2012). – Almaty: Balausa, - 480 b.
- [7] Aueзов M. Korgansyzdyn kuni. Angimeler men povester(2002). – Almaty: Atamura.
- [8] Kazak adebiyeti: Zhalpy bilim беретin mekteptin 7-synybyna arналgan okulyk. (2017). – Almaty:

Atamura. – 176 b.

[9] Ramazan D. Kokzhal.//Kazak adiebieti (Zhas tolkin), №38 (2668). 22.9.2000.– 6-7 b.

[10] Seton-Tompson E. Rasskazy o zhivotnyh (2010). – Moskva: Azbuka. – 640 s.

[11] Kaskir. Povest', angimeler, audarmalar // Äuezov M. Shigarmalarinin elu tomdik zhinagi. Almaty: Gilim, (2003).

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

- әдебиет, өнер, фольклор жаңалықтарынан хабардар болғыңыз келсе және тәуелсіз еліміздің рухани өмірі туралы жан -жақты хабардар болғыңыз келсе;
- егер сіз ұлттық рухтың айнасы болып табылатын көркем әдебиет туралы білікті зерттеушілердің мақалаларын оқығыңыз келсе;
- егер сіз өнердің пайда болуы мен оның берік талдауы туралы маңызды ақпаратқа қанық болғыңыз келсе;
- ҚР БҒМ М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми өмірінен хабардар болғыңыз келсе;
- егер сіз өзіңізді өнермен әдебиетке жақын адам деп санасаңыз;
- бір сөзбен айтқанда, егер сіз біздің рухани өміріміз туралы жан -жақты хабардар болғыңыз келсе, онда сіз "Керуен" журналына жазылу арқылы тұрақты оқырман бола аласыз.

Жазылу индексі: 75278

	2 айға	4 айға	6 айға	8 айға	10 айға	12 айға
Қала үшін	350	700	1050	1400	1750	2100
Ауыл үшін	300	600	900	1200	1500	1800

«Керуен» журналына жазылу жылдың барлық уақыттарында жүргізіледі.

Журнал екі айда бір рет шығады.

Қазпошта мен Еуразия баспасөзінің кеңселерінде жазыла аласыз.

ДОРОГОЙ ЧИТАТЕЛЬ!

- если Вы хотите быть в курсе новостей литературы, искусства, фольклора и быть всесторонне информированным о духовной жизни нашей независимой страны;
- если Вы желаете читать статьи квалифицированных исследователей о художественной литературе, которая является зеркалом национального духа;
- если Вы желаете насыщаться содержательной информацией об истоках искусства и солидным ее анализом;
- если Вы желаете быть осведомленным о научной жизни Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Комитета науки МОН РК;
- если Вы считаете себя человеком близким к нашему искусству и литературе;
- одним словом, если вы желаете быть всесторонне информированным о сегодняшней нашей духовной жизни, тогда Вы можете стать постоянным читателем журнала «Керуен», подписавшись на него.

Индекс подписки: 75278

	На 2 месяца	На 4 месяца	На 6 месяца	На 8 месяца	На 10 месяца	На 12 месяца
Для города	350	700	1050	1400	1750	2100
Для село	300	600	900	1200	1500	1800

Подписка на журнал «Керуен» проводится в течение всего года.

Журнал выходит один раз в два месяца. Подписаться можно в отделениях Казпочты и Евразия пресс

DEAR READER!

- if you want to keep abreast of the news of literature, art, folklore and be comprehensively informed about the spiritual life of our independent country;
- if you wish to read articles by qualified researchers about fiction, which is a mirror of the national spirit;
- if you want to be saturated with meaningful information about the origins of art and its solid analysis;
- if you want to be aware of the scientific life of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;
- if you consider yourself a person close to our art and literature;
- in a word, if you want to be comprehensively informed about our spiritual life today, then you can become a regular reader of the "Keruen" magazine by subscribing to it.

Subscription index: 75278

	2 mounths	4 mounths	6 mounths	8 mounths	10 mounths	12 mounths
For the city	350	700	1050	1400	1750	2100
For the village	300	600	900	1200	1500	1800

Subscription to the magazine "Keruen" is carried out during the whole of the year. The magazine is published once every two months. You can subscribe but in the offices of Kazpost and Eurasia press